
БОБУРНОМА

در ماه رمضان سنه شصت و نود و نه در ولایت فرغانه در دو از و ساکنی
 پادشاه شد م ولایت فرغانه از اقلیم چشم است و در کنار روم و معینه و عالم واقع
 شده شرقی او کاشغر و غربی او سمرقند و جنوبی او پستان سرخ به خشان و در
 شمالی او اگر چه پیش ازین شهر نابوده مثل المایغ و الماتو و یاکنکی که در کتب تاریخ
 باطله مشهور است اما از جهت عبور از بک درین تاریخ ویران شده و اصلا
 معرور و مانع و این فرغانه مختصه ولایت است اما میوه و نخل او فراوانست و نظر
 در پستان افشاده و غربی او که سمرقند و جنبه باشد که دیمت و بغیر این جانب
 از طرف دیگر باغی چکانه نمی تواند در آمد در بای سی چون که آب چند شهرت یافته
 از طرف پاجن شرق و شمال آمده از میان این ولایت شده بطرف غرب میرود

БОБУР НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМҒАРМА

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
БОБУРНОМА

ТОШКЕНТ
«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА АКЦИЯДОРЛИК
КОМПАНИЯСИ БОШ ТАҲРИРИЯТИ
2002

Таҳрир ҳайъати:

Абдурашид АБДУҒАҒУРОВ, Бобур АЛИМОВ, Аҳрор АҲМЕДОВ,
Сайфиддин ЖАЛИЛОВ, Ансориддин ИБРОҲИМОВ,
Фатҳиддин ИСҲОҚОВ, Зокиржон МАШРАБОВ,
Неъматуллоҳ ОТАЖОНОВ, Алибек РУСТАМОВ,
Фозила СУЛАЙМОНОВА, Хайриддин СУЛТОНОВ,
Азиз ҚАҲОМОВ, Пиримкул ҚОДИРОВ

Порсо ШАМСИЕВ, Содиқ МИРЗАЕВ

ва

Эйжи МАНО (Япония)

нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи:

Саидбек ҲАСАНОВ

Масъул муҳаррир:

Ваҳоб РАҲМОНОВ

Б—79

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома.

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. /Таҳрир ҳайъати:
Абдуғафур Абдурашидов, Бобур Алимов ва бошқ. // Порсо
Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари
асосида қайта нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасанов // Масъул
муҳаррир: Ваҳоб Раҳмонов. /// «Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, Т., — 2002. 336 бет +
32 бет зарварақ.

Ўз1

Буюк қомусий асар

аҳон адабиёти, маданияти ва санъати хазинасини бунёд этиш ҳамда бойитишда қадимий ва бой тарихга эга бўлган ўзбек халқининг ҳам муносиб ўрни, беқиёс ҳиссаси бор. Узоқ тарихий жараён давомида халқимиз дунёга кўплаб ажойиб илм-фан, санъат ва адабиёт намояндаларини етказиб берган. Буюк аждодларимиз яратган илмий, бадий, қомусий асарлар неча минг йиллардан буён турли халқлар томонидан мутолаа қилинмоқда, авайлаб, эъзозланиб, асрлардан асрларга ўтиб келмоқда, ўнлаб тилларга таржима этилиб, истеъдодли котиблар томонидан кўчирилиб, моҳир мусаввирлар, наққошларнинг мўйқалами билан зийнатланиб, инсоният тафаккурини бойитмоқда, одамларга маънавий завқ-шавқ бағишламоқда.

Башарият тарихининг ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий соҳаларида салмоқли ўрин тутган сиймолардан бири буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. У 1483 йилнинг 14 февралда Андижонда тавалуд топиб, 1530 йил 26 декабрда Аграда вафот этган. Бобур Мирзо улуг шoir ва адиб, қомусий илм соҳибни, айни замонда моҳир лашкарбоши ва йирик давлат арбоби ҳам эди. Унинг шеърый девони, «Бобурнома», «Аруз рисоласи», «Хатти Бобурий», «Мубаййин», «Рисолайи волидиййа» (таржима) каби илмий ва бадий баркамол асарлари бизгача етиб

келган. Бу асарларнинг ҳар бири ўзбек назми ва насри ривожига муҳим босқични ташкил этиш билан бирга, адабий-бадий фикр тараққиётига қўшилган катта ҳисса, XV аср охири — XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг тарихи, жўғрофияси, этнографияси, ўсимлик ва ҳайвонот олами, халқи, одамларининг касб-кори, тили, ҳаёт тарзи ва бошқа хусусиятлари ҳақида бебаҳо маълумотларни ўзида мужассам этган манбадир.

Шунинг учун ҳам мазкур асарлар, хусусан, «Бобурнома» кўп асрлардан бери Шарқ ва Ғарб тарихчилари ҳамда бошқа фан соҳалари вакиллари дикқат-эътиборини ўзига тортиб келмоқда, уларнинг Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон тарихини ўрганишларида муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Бобур, шароит тақозоси билан ўзининг ҳарбий юришларини Афғонистон ва Ҳиндистон ҳудудида кўчирган бўлса ҳам, умрининг охирига қадар Ўрта Осиёга қайтиш фикридан воз кечмади. Унинг 1510 йилда Шайбонийхон Марвда ўлдирилгач, Самарқандга юриш қилиши, кейинчалик Ҳиндистондан туриб ўғиллари (Ҳумоюн, Комрон, Ҳиндол ва Аскарый)га тегишли кўрсатмалар бериб турган бу фикрни тасдиқлайди.

Жумладан, у Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида шундай дейди: «Яна Комронга, Қобулдаги бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд, ё ҳар сориғаким, салоҳи

давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу тало. Агар Тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг киши си бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандга сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, холиса қилғумдур».¹

Лекин Бобурнинг бу умидлари ҳам рўёбга чикмади, у она Ватанига қайтиб кела олмади.

Бобур Мирзо 1504 йилда, 21 ёшида Кобулни эгаллаб, у ерда қарор топади. У Афғонистонда ўз салтанатини мустаҳкамлайди ва ижод билан шуғулланади. 1519 йилдан 1525 йилгача беш марта Ҳиндистонга юриш қилади ва 1526 йил апрель ойида Панипат шаҳри яқинида бўлган жангда Иброҳим Лўдийни енгиб, Дехли ва Агра шаҳарларини эгаллайди, Шимолий Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бобурнинг ўз қўшинига нисбатан сон жиҳатдан бир неча бор устун бўлган Иброҳим Лўдий лашкарини тор-мор келтиришининг асосий ва бош сабаби — бу даврда Шимолий Ҳиндистондаги сиёсий беқарорлик, феодал тарқоқлик ва иқтисодий тушқунлик ҳукм сургани эди. Ҳиндистон Республикасининг биринчи Бош вазири Жавахарлаъл Нерунинг таъкидлашича, «аҳвол яна шу боисдан ҳам ёмонлашган эдики, қотиб қолган диний ақидалар ва қатъий, ўзгармас социал тартиб ижтимоий турмушининг асосини ташкил қилиб, тараққиётни тўхтатиб қўйган эди».²

¹ Ушбу нашр. 348-б, 349 а.

² Неру. Джавахарлаъл. Открытие Индии. С. 272—273.

³ Шу муносабат билан «Буюк мўғуллар империяси» атамасига ўз муносабатимизни билдириб ўтсак. Ҳиндистонда Бобур асос солган салтанатнинг бу ном билан аталиб кетиши мантиқан тўғри эмас. Тарихдан маълумки, Чингизхон вафотидан сўнг унинг бепоён империяси ўрилари ўртасида тақсимланиб, Кавказдан Ҳиндикуш ёнбағирларигача бўлган катта қисми Чигатойга тегиб, «Чигатой улуси» деб номланади. Унинг Мовароуннаҳр аталган қисмини Чигатой давлати деб, бу ҳудудда яшаган халқларни «Чигатойлар» деб аташ урф бўлади. Аслида эса, бу давлат Туркистон ва Хуросондан иборат эди. Унинг шимоли-шарқда қолган халқлар ўзларини мўғуллар деб, ўз юртини эса Мўғулистон деб атадилар. Тарихдан шу нарса ҳам маълумки, Бобур ва бобурийлар ота томондан наса-насаби кейинчалик ўзбек номини олган туркий қавмлардан, яъни темурийлардандир. Бунинг устига, Ҳиндистонда Бобурнинг лашкари ҳамда давлатини «мўғуллар» деб атамаганлар. Уша даврдаёқ «туркий давлат» деган тушунча бор эди. Бобур эса, гарчи она томондан мўғул хонига олис авлод бўлса ҳам, мўғулларни умуман ектирмас эди («Бобурнома»да мўғуллардан шикоятлар кўплаб учрайди).

Текширишлар шунини кўрсатадики, «мўғул» номини истеъмолга киритиб, уни бобурийларга нисбат берганлар узок вақт Бобурга, сўнг Ҳумоюн ҳамда Ақбарга бўйсунмаган жанубий султонликлар эди. Улар ҳақида китоб ёзган тарихчи Фаришта Бобур давлатини «мўғул» деб атаган. Бу

Албатта, Бобурнинг галабасида унинг кўп йиллар давомида тўплаган ҳарбий тажрибаси, ақлзаковати, қўллаган тактик усуллари (масалан, тўлғамасули), ўтсочар қуроолардан фойдалангани ҳам муҳим ўрин тутган.

Шундай қилиб, Бобур 1526 йилда Ганг дарёсидан Амударёгача бўлган ҳудудни бирлаштирган улкан салтанатни вужудга келтирган. Бу давлат кейинчалик унинг ворислари Ҳумоюн, Ақбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб даврида янада кенгайиб, Фарба «Буюк мўғуллар империяси» номи билан шухрат топган.³

Бобур эса бу давлат тепасида атиги беш йилча ҳукмронлик қилиб, 1530 йил 26 декабрда вафот этади. Мана шу қисқа вақт ичида буюк салтанат соҳибининг саломатлиги ёмонлашиб боришига қарамай, у катта ижобий ишларни амалга оширишга улгурган эди.

Бобур Агра ва Дехли шаҳарлари атрофини ободонлаштириш, Жамна дарёси бўйларига саройлар, қасрлар, ҳаммомлар қуриш, боғлар барпо этиш ишларига бош-қош бўлади, бозорлар, гузарлардан олинадиган тамға солигини бекор қилади, Кобул ва Ғазна шаҳарларини сув билан таъминловчи ва илгари бузиб ташланган сув иншоотларини қайта тиклаш учун маблағ ажратади, Аградан Кобулга борадиган савдо йўлининг беҳатарлигини таъминлаш мақсадида карвонсаройлар, работлар қурдиради. Ўз атрофига олим ва шоирларни тўплаб, уларнинг ижодий ишларига ҳомийлик қилади.

Бобур саройига Ўрта Осиё ва Хуросондан

худди сафавийлардан аламадалар уларни «қизилбошлар» деб атаганига ўхшайди.

Ҳиндистоннинг жанубий султонликларига XVII асрда денгиз томондан келиб ўрнашган португалияликлар маҳаллий эъза адабиёт билан танишиб, «мўғул» номини Оврупога ёйдилар. Инлар ўтиши билан бу ном овруполиклар хотирасига ўрнашиб, сўнг китобийлашиб ветди, натижада Бобур асос солган давлат «Буюк мўғуллар империяси» деб аталадиган бўлдики, бу Бобурийлар салтанатига мутлақо ёпишмайди.

Шуқрлар бўлсинким, истиқолимиз туфайли бу борадаги чалкашликларга ойдинлик киритилди (қаранг: *Иброҳим Гофур*. «Бобурийлар монгол эмаслар», *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. 1993, 12 февраль. Унга акс-садолар: *С.Жалилов*, *Ф.Сулаймонова*, *И.Ҳошимова* мақолалари. *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. 1993, 26 март, 16 апрель, 14 май). Айрим овруполик бобуршунослар ҳам «Буюк мўғуллар» атамаси хато эканини таъкидлашмоқда (масалан, француз ёзувчиси Флора Анна Стил «Бобурхон» романининг кириш сўзида).

Табиатшунос олим Зокиржон Машрабов раҳбарлигидаги Бобур номи Халқаро илмий экспедиция ўз сафарларида Покистон ва Ҳиндистон илмий доираларида бобурийлар «Буюк мўғуллар» деб айтилаётганига диққатни жалб қилган. Экспедиция имкон доирасида бу масалага аниқлик киритишга ҳаракат қилган. Демак, масалага ёндашишда янги босқич бошланди, ҳақ жойида қарор топади, деган ишончдамыз.

машхур тарихчи Хондамир, файласуфлардан Абулбақо, шоирлардан Мавлоно Шихоб Муаммой (тахаллуси «Факирий»), Мулла Бақоий, Видоий, Абдулвоҳид Фориғий, Шайх Зайн ва бошқалар келиб, ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилганлар. У ҳинд олимларидан Шайхорони ўзига вазир қилиб тайинлаган.

Бобур асос солган салтанат, мамлакатни маълум даражада сиёсий жиҳатдан бирлаштириш, ободонлаштириш ва маданий жиҳатдан юксалтириш нуқтаи назаридан Ҳиндистон учун фойдали бўлган эди.

Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва «Жаҳон тарихига бир назар» асарларида Бобур ва унинг набираси Акбарга юксак баҳо берган. Жумладан, у шундай деб ёзади: «Бобур — дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ ва кўп яхши фазилатларга эга бўлган. Мард, жасур, истеъдодли лашкарбоши, раҳмдил, шафқатли, идеалист ва ҳаёлпараст, шу билан бирга, у ҳаракатчан, ўз ишини давом эттирувчиларнинг садоқатига сазовор бўлиш учун интилувчи одам бўлган.

Саркарда сифатида Акбар бутун Ҳиндистоннинг кенг ҳудудини ўзига бўйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам мустаҳкамроқ ғалабани қўлга киритишни, яъни одамларнинг фикри ва қалбини забт қилишни ўйлар эди. Акбар саройида бўлган португалиялик иезуитларнинг айтишларига қараганда, унинг боқиши жозибали бўлиб, «кўзлари қуёш нурига тўла денгиздай чакнаб турар эди»... Акбар қадим замонлардан бери ҳаёл қилиб келинаётган, яъни бир давлатга фақат сиёсий жиҳатдан бирлашган бир бутун Ҳиндистонни эмас, балки бир халқ сифатида табиий равишда шаклланган ягона Ҳиндистон ҳақидаги кўҳна орзуни қайта тиклади. Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр-мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий синкретик дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолӣ Ҳиндистондаги ҳинди ва мусулмонларнинг бир-бирига бўлган маданий таъсирлари

унинг даврида бирмунча олдинга силжиган. Акбарнинг ўзи, сўзсиз, ҳиндлар орасида қанчалик машхур бўлса, мусулмонлар орасида ҳам шунчалик машхур бўлган. Унинг сулоласи байни ҳинд сулоласи сифатида мустаҳкамланган».⁴

Кейинчалик Неру «Жаҳон тарихига бир назар» номли уч жилдли асарида ҳам Бобур ва Акбар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Жумладан, Бобур ҳақида шундай ёзади:

«Бобур шу пайтгача ўтган маданиятли ва жозибадор инсонлар орасида энг етуқларидан бири эди. У мазҳабпарастлик каби чекланишдан ва мутаассибликдан йироқ эди... Бобур санъат ва адабиётни айниқса севар эди».⁵

Бу таърифларнинг ҳаммаси Бобур шахсиятига, у асос солган салтанатнинг Ҳиндистон тарихида тутган ўрнига берилган ижобий баҳодир.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўз даврининг йирик давлат арбоби ва саркардаси бўлиш билан бирга, ҳассос шоир, адиб, таржимон ва етуқ олим ҳам эди. У ўзидан башариятга бой адабий ва илмий мерос қолдирган. Бизгача етиб келган асарларининг ўзи ҳам Бобур ижодининг кўп қиррали, жанр жиҳатидан хилма-хил ва рангбаранглигини кўрсатади. Унинг асарларида инсон ва табиат гўзаллигининг муҳиби, энг яхши ахлоқий фазилатларни қадрловчи, рўй берган тарихий воқеаларни аниқ акс эттирувчи, зулм ва рийкорликни қораловчи, тарихий шахслар фаолиятини холис мушоҳада қилиб, олимлар, шоирлар ва санъаткорлар ижодига замоннинг илғор анъаналари нуқтаи назаридан баҳо бера оладиган аллома ва донишманд сиймоси китобхон кўз ўнгида намоён бўлади. Бобур ўзининг ана шундай илғор қарашлари, илм-фан ривожини йўлидаги хизматлари билан башарият тарихида ўчмас из қолдирган буюк зот ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Бобур ижоди Ўзбекистонда, баъзи бир истисноларни ҳисобга олмаганда, XX асрнинг 40-йилларигача деярли ўрганилмади. Бунга асосан шўролар ҳукмронлиги даврида олиб борилган мустабид сиёсат, миллатимизнинг атоқли шахслари, олиму фузало, шоиру мусаввирлари ҳаёти ва ижодини, бир сўз

⁴ Неру. Джавахарлал. Открытие Индии. С. 272—273.

⁵ Неру. Джавахарлал. Взгляд на всемирную историю. Том 2. М., 1975. С. 115.

билан айтганда, миллий қадриятларимизни урганишга булган салбий муносабат сабаб булган.

Лекин «коммунистик ғоявийлик» шиори давлат сиёсатига айлантирилган уша машъум замонда ҳам Алишер Навоийдек буюк сўз даҳоларининг меросини инкор этишга ҳеч ким журъат қилолмаган. Навоийнинг 500 йиллик тўйини ўтказишга тайёргарлик кўриш асносида унинг замондошлари ижодини четлаб ўтиб бўлмаган. Шу сабабли Навоийнинг кичик замондоши ҳисобланган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақида дастлабки мақолалар 1940 йилдан бошлаб чоп этила бошлаган.⁶ Айрим хрестоматияларга унинг асарлари киритилган,⁷ Бобур лирикаси ҳақида номзодлик иши ёзилган.⁸

Заҳматкаш олимлар Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаевлар томонидан 1948—49 йилларда «Бобурнома»нинг икки жилдлиги кирилл ёзувида таъдил қилиниб, чоп этилган. Шу йиллари «Бобурнома» шарқшунос Михаил Салье томонидан рус тилига таржима қилиниб, нашр босилиб чиққан.

1948 йил май ойида Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги, сўнгра, 1968 йил сентябр ойида 525 йиллиги бутун юртимизда кенг нишонланиши халқимизнинг ўтмиш қадриятларини, ота-боболаримиз илмий-ижодий меросини ўрганиш ва тадқиқ этишга бўлган интилишларни кучайтириб юборди. Ғоявий тўсиқларга қарамасдан, XX асрнинг 50—60-йилларида олимларимиз Муқимий, Завқий, Аваз Утар, Махмур, Гулханий, Нодира, Увайсий, Мунис, Огаҳий каби мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодини урганишга алоҳида эътибор бердилар. Худди шу йилларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ҳам кенг қўламда ўрганила бошланди.

1958 йилда Бобур Мирзо таваллудининг 475 йиллиги нишонланди. Шу муносабат билан академик В.Зоҳидовнинг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1958 йил 12 апрель сонидида босилган «Бобурнинг адабий фаолияти», «Шарқ юл-

дузи» журналининг 1958 йил 11-сонидида босилган «Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида» мақолалари, 1958 йилда Тошкентда ўтказилган бутуниттифоқ шарқшуносларининг биринчи анжуманида «Заҳириддин Бобур» мавзусида қилган маърузаси муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1959 йилда Азиз Қаюмов ва Сабоҳат Азимонова томонидан «Бобур лирикаси» деб номланган рисола нашр этилди. Унда Бобур ғазаллари, рубойлари, маснавийлари ва «Мубаййин» рисоласидан парчалар ўрин олган. 1960 йилда «Бобурнома»нинг илмий нашри чоп этилди. Мазкур нашрларнинг дунё юзини кўриши билан Бобур ижодини турли жиҳатдан тадқиқ этиш бошланди, бир қатор номзодлик ва докторлик ишлари ёқланди, рисола ва илмий мақолалар чоп қилинди.⁹

Албатта, бу илмий ишлар, оммабоп мақола ва рисолаларда Бобур ижоди, унинг бадиий ва санъаткорлик маҳорати, дунёқарашининг барча қирралари рўй-рост ва ҳаққоний талқин этиб берилгани йўқ. Шоирнинг динга, сўфийлик таълимоти, хусусан, нақшбандийлик тариқати ҳамда унинг йирик вакили Хожа Аҳрор Валийга бўлган муносабатлари четлаб ўтилди, Бобурга нисбатан икки томонлама — биринчидан, истеъдодли шоир, ёзувчи ва олим сифатида, иккинчидан, темурийзода, феодал синф вакили, босқинчи сифатида ёндашилди. Чунки уша вақтда ҳукмрон мафкурага хос бўлган «коммунистик ғоявийлик», «синфийлик» каби сохта тушунчалар шуни тақозо этар эди.

XX асрнинг 70-йиллари, хусусан, 80-йилларга келиб эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсиятига нисбатан бир томонлама муносабат, уни «босқинчи», «золим», «темурийлар намояндаси»,

⁶ Ёқубов Ҳ. Бобир. Т., 1941; Ёқубов Ҳ. Улуғ шоир ва адиб // Қизил Ўзбекистон. 26 декабрь, 1940. Шайхзода М. Заҳириддин Бобир // Гулистон. 1940. № 1; Шайхзода М. Бобир ва Навоий // Қизил Ўзбекистон. 23 декабрь, 1940 ва бошқалар.

⁷ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. II том. Тузувчи: Олим Шарафиддинов. Т., 1945; Ўзбек поэзияси антологияси. Сузбоши муаллифи: Ойбек. Т., 1945; Ўзбек поэзияси антологияси. Сузбоши муаллифи: Ойбек. Т., 1948 йил; Навоий замондошлари. Тўплам. Т., 1948.

⁸ Алиев Саид. Бобир лирикаси. Номзодлик диссертацияси, 1948.

⁹ Джамалов С. О художественных особенностях «Бабурнаме». Дисс. канд. фил. наук. Т., 1961; Атаджанов Н. Художественный перевод и научное комментирование (на материалах «Бабурнаме»). Дисс. канд. фил. наук. Т., 1978; Ходжаева Л. Проблемы перевода: Характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Дисс. канд. фил. наук. Т., 1986; Шукруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия «Бабурнаме» в его английских переводах. Дисс. канд. фил. наук. Т., 1989; Ҳасанов Ҳ. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг географик мероси. Т., 1966; Азимонова С. А. Ферганский удел Омара-Шейха и Бабура (в XV и начале XVI вв.). Канд. дисс. Т., 1949; Государство Бабура в Кабуле и Индии. Докт. дисс. Т., 1969; К истории Ферганы второй половины XV века. Т., Фан, 1957, Ред. и предисловие в книге «Бабурнаме». Записки Бабура. Т., 1958; Государство Бабура в Кабуле и в Индии (монография). М., 1977; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. Т., Фан, 1971.

«феодал синф вакили» деб ноҳақ қоралаш кучайди. Бу даврда халқаро жамоатчилик шоир таваллудининг 500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўраётган эди.

Бироқ ўша вақтда собиқ марказдан берилган кўрсатмалар туфайли буюк шоирнинг беш асрлик юбилеи ўтказилмади. Белгиланган юбилей тадбирлари қозғоқда қолиб кетди.

Ўтмишга салбий муносабат ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларини чулғаб олган эди, жумладан, дарсликларимиз ҳам бу таъсирдан холи эмас эди. Масалан, ўша даврда педагогика институтлари тайёрлов бўлимлари учун чиқарилган «Ўзбек адабиёти» дарслигида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Бобур — Афғонистон ва Ҳиндистонни босиб олган феодал ҳукмдор. Бу ерларни қўлга киритишда қаршилиқ кўрсатган минглаб кишиларни ўлдирган, талаган, ўз синфининг манфаатини кўзда тутган теурийларнинг сўнги вакили...»¹⁰

Узоқ ўтмишда яшаб ижод этган, илм-фан, адабиёт, санъат ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аждодларимизга нисбатан бундай нотўғри ва ноҳақ қарашлар 80-йилларнинг охирларига келиб аста-секин ижобий томонга ўзгара бошлади.

Шу маънода, Ўзбекистон мустақиллиги арафасида Заҳриддин Муҳаммад Бобур фаолияти ҳақида республикамиз Президенти Ислам Каримов билдирган қуйидаги фикрлар алоҳида эътиборга молик: «*Яқиндагина ўзбек адабиётининг классиги Бобурни баҳолашда тор синфий ёндашув рўй берди. Адиб ижодининг миллий ва умуминсоний аҳамияти камситилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1986 йилда бўлган учинчи пленумида Бобур шахси таҳқирланиб, у «маърифатли золим» деб тилга олинди.*

Халқимиз... жумҳуриятимиз ҳукуматининг Навоий, Улуғбек, Бобур, Машраб, Фурқат, Қодирий ва юртимизнинг бошқа буюк фарзандлари юбилейларини ўтказиш тўғрисидаги қарорини жуда руҳланиб кутиб олганлиги бежиз эмас, деб ўйлаймиз. Уларнинг мероси Ўзбекистон халқлари умуминсоний қадриятларининг равнақи ва бойишига хизмат қилиб келган эди ва бундан буён ҳам хизмат қилади. Биз уларнинг бебаҳо меросини

*халққа, аввало ёшларга етказиш учун барча ишларни қиламиз».*¹¹

Шуни ғурур ва ифтихор билан айтиш мумкинки, буюк аждодларимизга, уларнинг бой меросига муносабат борасида истиқлол арафасида белгиланган ана шу тамойилларга бугун оғишмай амал қилиб келинмоқда. Шукрлар бўлсинким, юртимиз мустақилликка эришгач, улўф ватандошларимиз Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Бурҳониддин Марғиноний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Раҳим Феруз, Нодири каби кўплаб аждодларимизнинг ҳаёти, ижоди, илмий мероси атрофлича ўрганила бошланди, уларнинг таваллуд саналари кенг нишонланиб, номлари абадийлаштирилди, ўзбек давлатчилиги тарихини чуқур таҳлил этишга киришилди ва бу ишлар изчил давом эттирилмоқда.

Шу буюк аждодларимиз қатори Заҳриддин Муҳаммад Бобур мероси ҳам ҳар томонлама ўрганилмоқда ва оммалаштирилмоқда. Бунга Президентимиз Ислам Каримов ташаббуси билан 1990 йил октябрь ойида «Бобурнома» асарининг 460 йиллигига бағишланган халқаро анжуманнинг ва 1993 йилда шоир таваллудининг 510 йиллигига бағишланган тантаналарнинг ўтказилишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Айниқса, Бобур таваллудининг 510 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари умуминсоний қадриятлар байрами сифатида кенг нишонланди. Юбилей муносабати билан Андижонда Бобур миллий боғи, уй-музейи, шоирнинг рамзий мақбараси (Кобулдаги мақбара нусхаси) барпо этилди. Рамзий мақбара олдидаги майдонга Бобурнинг бронзадан қуйилган муҳташам ҳайкали ўрнатилди. Юбилей тантаналарида Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркменистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Покистон мамлакатларидан келган олимлар ва расмий вакиллар, шунингдек, Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида истиқомат қилаётган Бобур авлодларидан бўлган, марҳум Баҳодиршоҳ Зафарнинг чеваралари Зиё-

¹⁰ Аҳмадбосва М., Иброҳимова С. Ўзбек адабиёти. Т., Уқитувчи. 1985. 97-бет.

¹¹ Ислам Каримов. Қайта қуришнинг бориши ва асосий йўналишлари, Ўзбекистоннинг суверенитетини ва иқтисодий мустақиллигини таъминлаш вазифалари. Т., Ўзбекистон, 1990. 70-бет.

виддин, Масиҳиддин ва Шажоъиддин Тусийлар иштирок этишди.

1992 йили Бобур меросини ўрганишни кучайтириш, рағбатлантириш ва мувофиқлаштириш мақсадида Андижон шаҳрида Бобур номидаги Халқаро жамғарма тузилди. Жамғарма раиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Олий Мажлис депутати Зокиржон Машрабонинг ташаббуси билан «Бобур изидан» деб аталувчи халқаро илмий экспедиция ташкил этилди. Экспедиция аъзолари кейинги йилларда ўндан ортиқ Шарқ мамлакатларида бўлиб, Бобур ва бобурийлар қадамжоларини зиёрат қилиш билан бирга, улуғ бобомиз ва унинг авлодлари ҳақидаги янги маълумотларни аниқлаш, тўплаш, буюк ватандошимиз ижодини ўрганиш борасида Ўзбекистонда қилинаётган ишлар, истиқлол туфайли мамлакатимизда рўй бераётган улкан ўзгаришлар билан кенг жамоатчиликни таништириш мақсадида ибратли фаолият олиб бормоқда. 1992—2000 йиллар мобайнида экспедиция аъзолари хорижий давлатларга ўн марта илмий сафар уюштириб, автомобилда 300 минг километрга яқин масофани босиб ўтдилар, чет эллардаги теурийлар, бобурийлар тарихи ва ижодига оид кўплаб манбаларни тўплаб, уларни илмий истеъмолга киритдилар. Экспедиция сафарларининг натижасида бир қанча илмий-бадий асарлар нашр этилди, ҳужжатли кино ва видеофильмлар суратга олинди. Умуман, кейинги пайтда Бобур ижодий меросини янада чуқур ўрганиш бўйича номзодлик, докторлик ишлари ҳимоя этилди, кўплаб рисола ва илмий мақолалар чоп этилди, хотиралар нашр қилинди.¹²

¹² *Ҳазрати Хожа Убайдулло Аҳрор*. Рисолайи волидия. Бобур таржимаси. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасан. Т., Езувчи, 1991; *Отажонов Н.* «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Докт. дисс. Т., 1994; Мукамал нашр йулида // Шарқ юлдузи. 1990, № 10; *Қудратуллаев Ҳ.С.* «Бобурнома»нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навойи, Бобур, Хондамир ва Восифий ижодининг қиёсий таҳлили). Докт. дисс. Т., 1998; *Азимжонов С.* Бобур — буюк тарихчи олим // Саодат. 1990, № 8; «Бобурнома» қандай ёзилган // Гулистон. 1990, № 8; Бабур и его труд «Бабурнаме» в книге «Бабурнаме» — Записки Бабурнаме. Т., 1993. *Благова Г.Ф.* Академик Самойлович и изучение литературного наследия Жаҳон адабий мухаммада Бабур // Восток. 1997, № 6. — М., С. 120; *Иброҳим Фафур*. Бобурийлар «монгол» эмаслар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, 12 март; *Сиддиқов Ж.Т., Қучқорова А.С.* Бобурнинг биологик қарашлари // Бобур таваллудининг 510 йилдигига бағишланган илмий анжуман материаллари. — Андижон, 1993. 86-бет; *Болтабоев Ҳ.* «Бобурнома»нинг туркча таржимаси. Андижон, 1993. 70-бет; *Сулаймонова Ф.* «Бобурнома»га ишланган расмлар // Гулистон. 1990, № 9; Олам кезган асар // Совет Ўзбекистони. 21 октябрь, 1990; *Шукруллаева С.* Шедеври мировой классики // Правда Востока. 21/Х. 1990; Бабурнаме — 460 лет // Правда Востока. 17/ III 1990; *Хасанов С.* След в веках. К 460 летию Бабурнаме //

2000 йилда «Республика» газетасида Ваҳоб Раҳмонов талқинида «Бобурнома»нинг ҳозирги адабий тилдаги баёни берилди.

Ҳурматли юртбошимиз Ислон Каримов 1994 йил 4 октябрда Андижон вилоятига қилган сафари чоғида Бобур номидаги миллий боғда ўрнатилган ёдгорлик мажмуини зиёрат қилиб, «Хотира дафтари»га қуйидаги эсдалик сўзларини ёзиб қолдирди:

«Бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади.

Бобур Мирзо номи билан аталмиш Миллий боғнинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг барпо этилиши — халқимиз тарихида янги, озодлик замонида қадам қўйилганидан яхши бир муждадир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади.

Қадимий Андижон аҳлининг бу каби савобли ишлари кўпайсин ва бошқа ватандошларимизга ибрат бўлсин.

*Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришга қўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман».*¹³

Давлатимиз раҳбарининг Бобур мирзо шахси-

Правда Востока. 19/Х. 1990; *Жамолов С.* Ҳар кимки ҳаёт мажлисида кирибдур... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 13/II. 1991; *Жамолов С., Отажонов С.* Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодини ўрганиш бўйича материаллар. Т., 1990; *Машрабов Э., Шокаримов С.* Асрларни бўйлаган Бобур. Т., Езувчи, 1997; *Мирзаев И.* Бобур маърифати. Т., Уқитувчи, 1996; *Файбуллоҳ ас-Салом, Незматуллоҳ Отажон.* Жаҳонга «Бобурнома». Т., 1996; *Ҳасанов С.* Заҳириддин Муҳаммад Бобур (альбом). Т., Уқитувчи, 1995; *Х. Султонов* Бобурнинг тушлари. Т., Адабиёт ва санъат, 1993; *Хайридин Султон.* Бобурийнома. Маърифий роман. Т., Шарқ, 1997; *Воҳидов Р.* Биз билган ва билмаган Бобур. Т., Маънавият, 1999; *Қамчибек Кенжа.* Ҳинд сорига. Т., Шарқ, 2000; Бобурийлардан бири. Т., Маънавият, 2000; *Иброҳимов А.* Бобурийлар мероси. Т., 1993; *Иброҳимов А.* Бобурнома — буюк асар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000; *Каримов У.* Литературно-исторические и основные тенденции таджикской литературы XVI в. Душанбе, 2000; *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Мубаййин. Нашрга тайёрловчилар: *Ҳасан С., Ҳасан Ҳ. Т., Абдулла Қодирий* номидаги халқ мероси нашриёти, 2001; *Иброҳимов А.* «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Номзодлик дисс. Т., 2001; *Екубжон Исдоқов.* Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Т., 2002. 95—104 бетлар.

¹³ Кўчирма қуйидаги китобдан олинди: *Хайридин Султон.* Бобурийнома., 386—387-бетлар.

га нисбатан чуқур эҳтиром билан айтган мазкур сўзлари халқимизнинг ўлмас қадриятларимизга, буюк аждодларимиз қолдирган илмий-адабий меросга бўлган юксак ҳурмат-эътиборининг ёрқин тимсолидир.

Андижонда ҳар йили февраль ойида Бобур таваллуд топган кунни тантанали нишонлаш яхши анъанага айланиб қолгани, 2000 йили Самарқанд шаҳрида «Бобур ва бобурийларнинг жаҳон цивилизациясини ривожлантиришдаги роли» мавзуда халқаро илмий анжуман ўтказилгани, ҳозирги вақтда буюк ватандошимиз таваллудининг 520 йиллигини кенг нишонлашга қизғин тайёргарлик ишлари бошлаб юборилгани ана шу фикримизнинг далилидир.

Ўз ҳаёти давомида чархнинг не-не жабру жафоларини тортган, «аҳли жаҳондин яхшилиғ»ни кам кўрган, шароит тақозоси билан «ўз юртни қуйиб, Ҳинд сориға юзланган» буюк бобокалонимиз баракали ижод қилиб, инсониятга нодир бадий-илмий асарларни мерос қолдирди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёшлигидан бадий адабиётга, шеъриятга қизиққан, Отойи ва Саккокий, Лутфий ва Навоий каби ўзбек шоирлари, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий каби форс-тожик шоирларининг асарларини кунт ва сабот билан мутолаа қилган. У 1506 йил кузида Ҳиротда бўлганида Алишер Навоий уйда яшаган, улуғ шоир асарларининг, хусусан, «Хазойин ул-маоний»нинг нодир қўлёзмаси билан танишиб чиққан ва ундан терма девон ҳам тузган эди.

«...Алишербекнинг уйларини таъйин қилдилар. Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим».¹⁴ «Одина куни, ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур ва авзон тартиби била ғазаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомиға етти».¹⁵

Бобур шеър санъатини илҳом ва иштиёқ билан турли машҳур ва мўтабар манбалар орқали синчиклаб ўрганади ва назм ишига бел боғлайди. «Бобурнома»да 1500—1501 йил воқеаларини баён қилар экан, у шундай дейди: «Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайду эдим».¹⁶

Бобур аста-секин байтлардан тугалланган ғазаллар, рубоийлар, туюқлар, маснавийлар битиб, шеърий камолот чўққисига кўтарилади. «Бобурнома»ни кўчирувчи котиб китоб охирида ўз тилидан шундай ёзади: «Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алалхусус, туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб айтибтур...»¹⁷

Маълумотларга қараганда, Бобур умр бўйи яратган лирик асарларидан икки девон тузган. Уларнинг биринчисига Мовароуннаҳр ва Афғонистонда, иккинчисига Ҳиндистонда ёзган шеърлари киритилган.

Бобур тириклик пайтидаёқ бу девонларни кўчиртириб, ўғиллари ва бошқа кишиларга, жумладан, Самарқанд ҳокими Фўлод Султонга ҳам юборган.

Бу ҳақда «Бобурнома»нинг 925 ҳижрий, 1519 милодий йил воқеалари баёнида шундай дейлади: «Ҳофиз Мир котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандга рухсат бериб, Фўлод Султонга девонимни йибордим».

Бобур шеърий девонларининг қўлёзма нусхалари Ҳиндистоннинг Рампур, Ҳайдаробод шаҳарларида ва Париж миллий кутубхонасида сақланади.¹⁸

Париж нусхасига Бобурнинг Урта Осиё давридаги ижодига оид шеърлари киритилган. У энг мўтабар девон нусхаларидан бири бўлиб, котиб Ал-Абд Муҳаммад Боқи томонидан нафис наस्ताълиқ хатида кўчирилган. Унга ниҳоятда гўзал унвон ишланган, ҳошиялар чиройли ранг-баранг гуллар билан безатилган. Шеърлар алифбо тартибида эмас, балки ёзилган вақтига риюя қилинган ҳолда жойлаштирилган. Қўлёзманинг кўчирилиш тарихи кўрсатилмаган. Лекин матний белгиларга кўра, уни XVI асрнинг иккинчи ярмига мансуб дейиш мумкин. Қўлёзма 51 варақ (102 бет)дан иборат бўлиб, ўз ичига 89 тугал ғазал, бир тугалланмаган ғазал, 13 рубоий, 1 маснавий, 11 туюқ, 1 қитъа, 29 муаммо, 21 фардни қамраб олган. Қўлёзма муҳрланган ва котиб номи билан тугайди.

¹⁴ Бобурнома, 188 б.

¹⁵ Бобурнома, 248 б.

¹⁶ Бобурнома, 87 а.

¹⁷ Бобурнома, 391 б.

¹⁸ Париж миллий кутубхонаси. Supl Turk, № 1230.

Бобурнинг Ҳиндистонда ёзган шеърларини ўз ичига олган нодир қўлёзма девон Рампур навобининг шахсий кутубхонасидан топилган бўлиб, ҳозирги вақтда Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланмоқда.¹⁹ Бобур девонининг ушбу қўлёзма нусхаси Париж нусхаси каби ягона адабий ва тарихий манба ҳисобланиб келмоқда. У ўз ичига Париж нусхасига кирмаган шеърларни қамраб олган. Бу нусха 20 варақдан иборат. Қўлёзма Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг «Рисолайи волидиййа» асарини ўзбек тилига Бобур томонидан форсийдан туркийга қилинган таржимаси билан бошланади. Таржима 11 варақни ташкил этади. Қолган варақларга Бобурнинг шеърлари жойлаштирилган. Унда ўзбек тилида 2 маснавий, 1 қитъа, 23 рубоий, 5 фард, 1 мутаввал байт; форс-тожик тилида 6 рубоий, урду-форс тилида 1 фард, урду-ўзбек тилида 1 фард мавжуд. Матн мутаввал байтлар билан тугагач, қўлёзма санаси келтирилади: «Харрараҳу Бобур, душанба, рабиулоҳар, сана 935». Қўринадик, мазкур қўлёзма девон 1528 йилда кўчирилган.

Варақнинг қуйроқ қисмидан Бобурнинг ўз қўли билан ёзган бир байти жой олган:

*Хар вақтки, кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, ёд қилгасен ўзумни.*

Унинг пастида ушбу байт Бобурнинг ўз қўли билан ёзилганини тасдиқловчи Шоҳ Жаҳоннинг сўзлари ҳам битилган.

Қўлёзмада Бобур ушбу девонга кирган шеърларини ўз қўли билан таҳрир қилиб чиққанини эслатади: «Ҳиндистон жониби азимат қилғали айтилгон ашъор бу эрдиким, таҳрир қилдим ва кечган вақойеъ ул дурурким, тақрир қилибдурман, нечукким, бу авроққа мастурдур ва ул ажзода мазкур».

Ҳозиргача фанга маълум бўлган Бобур шеърларининг мукамал қўлёзмаларидан бири Туркия нусхасидир. Котиби ва кўчирилган йили номаълум бўлган бу нусха Холис афанди кутубхонасида сақланаётгани ҳақида турк олими Фуод Кўпрулузода «Миллий татаббуълар мажмуаси» тўпламида хабар қилади. Бу нусхага «Рисолайи волидиййа» асарининг Бобур томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси, ўзбек, форс-тожик

тилида ёзилган шеърлар тўплами, ўзбек тилида наср ва назм билан битилган бир мактуб, форс тилида ёзилган мактубдан парча, «Аруз рисола-си» асаридан лавҳалар киритилган. «Рисолайи волидиййа»нинг Бобур томонидан қилинган таржима нусхаси хотимасида айтилишига кўра, у муаллиф таҳрир қилган мўътабар қўлёзма нусхадан кўчирилган. Демак, котиб бу таржима асарни кўчиришда Бобур девонининг Рампур нусхасидан фойдаланган.

Ф.Кўпрулузода 1915 йилда Истанбулда мазкур қўлёзма асосида Бобур шеърларини «Миллий татаббуълар мажмуаси» тўпламининг бир неча сонларида чоп эттирган.²⁰ Бу нашр Бобур шеърларининг янги нашрларини юзага келтиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда. 1995 йилда Билал Йўжел Туркия кутубхоналарида ва шахсий кишилар қўлларида сақланаётган қўлёзмалар асосида Анқарада «Бобур девони»ни чоп эттирди.²¹

1960 йили Туркияда нашр этилган Ислом тадқиқоти институтининг каталогига Бобур асарларининг энг қадимги ва нодир нусхаси Техрон шаҳридаги «Гулистон» кутубхонасида сақланаётганлиги ҳақида хабар босилган.²²

Қўлёзма таркибига «Мубаййин», «Бобурнома», «Аруз рисола-си», «Рисолайи волидиййа» асарлари ва Бобурнинг ўзбек тилида яратилган шеърлари киритилган. Каталог муаллифининг сўзларига қараганда, бу қўлёзма 931 (1524—25) хижрий йили кўчирилган бўлиб, у Бобур асарларининг мавжуд қўлёзма нусхалари орасида энг мўътабарларидан ҳисобланса-да, ҳанузгача ўрганилмаган ва илмий тадқиқот доирасига киритилмаган.

1910 йилда инглиз шарқшунос олими Е. Денисон Росс Рампур навобининг шахсий кутубхонасида сақланган ва Бобурнинг Ҳиндистонда яратган шеърларини ўз ичига олган девонини Калькутта шаҳрида нашр эттирган.²³ Иш икки услубда — матнларни араб ҳарфлари орқали босма йўл билан териш ва қўлёзма матн факсими-

¹⁹ Бу қўлёзмани Ҳамид Сулаймон Ҳиндистон сафарига топиб, микрофильмини ватанимизга олиб келган.

²⁰ Ф.Кўпрулузода. Миллий татаббуълар мажмуаси. Истанбул, ҳиж. 1331. Ҳ. 1, 1—3 сонлар. Ҳ. 2, 5-сон.

²¹ Dr. Bilal Yucel. Babur divani. Ankara, 1995.

²² Togan Z.V. Tehran kutuphanelerinde Hindistandan gelen eserlerde Gagatay dil ve Temurlu Sanat abideleri // Belleten. 24—25. 1960.

²³ E. Denison Ross. Divan-i-Babur Padishoh. Journal of the Asiatic Society of Bengal. vol. 6; Extra number, 1910.

лесини (айнан суратини) бериш орқали амалга оширилган.

Рус шарқшунос олими, академик А.Н.Самойлович 1917 йилда Бобурнинг лирик асарлари девонини нашр эттирди.²⁴ Нашр икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмига Париж миллий кутубхонасида, иккинчи қисмига Рампурдаги Ризо кутубхонасида сақланаётган қўлёзмалар асос қилиб олинган. А. Н. Самойлович ҳар иккала қўлёзмага кирган барча шеърларни қамраб олиб, уларнинг араб ёзуви асосидаги матнини босма услубда нашр қилдирган. Китоб сўзбоши, турли кўрсаткичлар билан таъминланган. Унга қўлёзmannинг айрим варақлари факсимилеси ҳам илова қилинган. Бу нашр юксак илмий савияси билан ҳанузгача ўз қимматини йўқотган эмас. Кейинги даврдаги оммавий нашрларнинг аксарияти ана шу манба асосида амалга ошириб келинмоқда.

1966 йилда Сабоҳат Азимжонова Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланаётган Бобур шеърларининг дастхат нусхаси асосида шоирнинг Ҳиндистонда яратган шеърларини илмий тадқиқ этиб, «Бобурнинг Ҳиндистон девони» рисоласини чоп эттирди.²⁵ Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида Бобурнинг Ҳиндистондаги ижоди ва унинг аҳамияти тарихий манбаларга сунган ҳолда ёритилади. Иккинчи қисмида қўлёзма нусхасининг факсимилеси илова тариқасида берилди. Қўлёзма таниқли шоир Байрамхоннинг мазкур асар Бобурнинг дастхати экани ҳақидаги қайдлари билан бошланади.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 500 йиллигини ўтказишга тайёргарлик кетаётган пайтларда рус шарқшунос олимаси И.В.Стеблева «Бобур ғазалларининг семантикаси» рисоласини нашр эттирди.²⁶ Китоб Бобур ғазалларини ўрганишга бағишланган. Рисолада ғазал жанрининг шакли, тузилиши, маъно хусусиятлари каби муҳим назарий масалалар кўтарилган. Бу анъанавий жанр орқали шоир ўзининг бой маънавий қиёфасини қай даражада маҳорат билан кўрсата

олгани асарда ишончли илмий далиллар билан очиб берилган.

Олима китобга яқун ясар экан, Бобур ғазалларини бир бутун лирик мерос сифатида талқин этади, шоир сиймосига туркий халқлар мумтоз шеърятининг маънавий мезони доирасида баҳо беради. Китоб охирида Бобур ғазалларининг араб ёзувидаги матни илова қилинган.

Бобур лирик асарларининг юқорида зикр этилган қўлёзма нусхалари ва илмий нашрлари ХХ асрнинг 40-йилларидан бошлаб нашр этила бошланди.

Бобурнинг ўзбек тилидаги шеърлари дастлаб «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», «Ўзбек поэзиясининг антологияси», «Навий замондошлари» тўпламларида, сўнгра 1958 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан девон ҳолида нашр этилди. 1965 йили эса Бадий адабиёт нашриёти орқали чоп этилган уч жиллик асарлар тўпламининг I жилди Бобур лирик девонини ташкил этади. Ниҳоят, Бобур девонининг тўлдирилган нашри шоир таваллудининг 500 йиллиги арафасида 1982 йилда дунё юзини кўрди. 1983 йили эса афғон олимаси Шафиқа Ерқин Кобулда Бобур девонини чоп эттирди.²⁷

Бобурнинг бизгача етиб келган лирик мероси 4000 мисрага яқин бўлиб, улар ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, фард ва маснавийлардан иборат.

Шоир лирик асарларига хос умумий хусусият шундан иборатки, улар мумтоз адабиётимиз анъаналари асосида яратилган бўлса ҳам, услубининг содда ва равонлиги, ҳажмининг ихчамлиги, кўпроқ реал ҳаётий воқеа-ҳодисалар заминидан майдонга келгани билан ажралиб туради. Натижада унинг шеърларида тарихийлик билан лиризм, ҳаётийлик билан бадийлик, ҳиссий кайфият билан ҳаққоний ифода ўзаро уйғунлашиб боради. Бу ҳолат шоир ижодий услубининг ўзига хослигини ҳам белгилайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Бобур асарларида ҳаққоний тасвир услуби ҳиссий тас-

²⁴ Самойлович А.Н. Собрание стихотворений императора Бабура. Петроград, 1917.

²⁵ Азимжонова С. Индийский диван Бабура. Т., Фан, 1966.

²⁶ Стеблева И. Семантика газелей Бабура. М., Наука, 1982.

²⁷ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, II жилд. Т., Ўздавнашр, 1948; Ўзбек поэзияси антологияси. Т., 1945; Навий замондошлари. Т., 1948; Бобур. Лирика. Тузувчи ва сўзбоши муаллифлари Азимжонова С., Қанонов А.,Т., 1958; Бобур. Танланган асарлар. I жилд, лирика. Т. 1966; Бобур лирикаси. Тузувчи ва сўзбоши муаллифи: Ҳасанов С., 1982; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Девон. Тузувчи: Шафиқа Ерқин. Кобул, 1983.

вир услубидан устунлик қилади. Мисол учун, шоирнинг қуйидаги ғазалини олайлик:

Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг хажрида
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехрайи
сарғардим,
зардим.

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек
Оёгингга тушиб, барги хазондек мунча ёлбордим.
ҳарғиз,
зардим.

Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам
Мен ар-чи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.
қол,

Хазондек қон ёшим, сориг юзумдин эл
Ба ҳар ранге, бихамдиллаҳ, улусдин ўзни
танаффурда,
қутқордим.

Не толедур мангаким, ахтари бахтим
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардин
топилмайдур,
ахтардим.

Улуснинг таъну таърифи менга, Бобур,
Бу оламда ўзумни чун ямон-яхшидин ўтқардим.
баробардур,

Мазкур ғазал ошиқона мавзуда бўлиб, шоир маъшуқанинг илтифотсизлигидан шикоят қилади. Ошиқ маъшуқанинг гул юзига етишиш иштиёқида хазондек сарғайганлигини таъкидлаб, лоларух маъшуқадан унинг сарғайган чехрасини кўриб илтифот қилишни сўрайди. Маъшуқанинг илтифотига сазовор бўлмаган ошиқ ҳаётдан кечишга ҳам рози, лекин бунда маъшуқани қораламайди; аксинча, унга бахт ва «латофат гулшанида хуррам»-лик тилайди.

Ғазалнинг бу аввалги уч байтида анъанавий тасвир усуллари орқали (тазод, ташбеҳи музмар) ошиқнинг маъшуқа илтифотсизлигидан кечирган руҳий ҳолатлари талқини берилган бўлса, кейинги уч байтда, хусусан, бешинчи, олтинчи байтларда шоирнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ мисоллар ёритилади. Бобур ўзининг бахти кулмагани, ўз толеини ҳаёт дастури варақларидан излаб топа олмагани, умрни яхши ва ёмон ишлар билан ўтказгани, шунинг учун ҳам унга кишиларнинг таъриф ва таънасининг аҳамияти йўқлигини баён

қилади. Ғазалдаги руҳий кечинмалар талқини шуни кўрсатадики, шоир унда анъанавий муаммоларни акс эттириш билан бирга, аниқ шахс, яъни ўз ҳаёти билан боғлиқ ҳаққоний кайфиятларни ҳам санъаткорлик билан тасвирлай олган, ҳаёлий кайфият билан ҳаётний ҳақиқатни муштарак ёрита олган.

Бобурнинг аксарият шеърларида она диёр рамзи воситасида юртга бўлган соғинч, айрилиқдан ўкинч ҳислари ифода этилади:

Фурбатта ул ой хажри мени пир қилибтур,
Хижрон била ғурбат менга таъсир қилибтур.

Мақдур борича қилурам саъйи висолинг,
То Тенгрини билманки, не тақдир қилибтур.

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса
Кимга ҳаваси Санбалу, татийир қилибтур.

Бу Ҳинд ери ҳосилидин кўп кўнгул олдим,
Не судки, бу ер мени дилгир қилибтур.

Сендин бу қадар қолди йироқ, ўлмади Бобур,
Маъзур тут, эй ёрки, тақсир қилибтур.

Бобур шеърлятида адолат туйғусини бош мавзулардан бири сифатида талқин этиб, бу борада анча илғор ижтимоий фикр ва ғояларни илгари сурган. Улар кўпроқ рубоийларида акс этган.

Хусусан, шоир инсонга хос юксак ва тубан туйғулар тўғрисида фикр юритиб, олижаноблик тақдирлашга, пасткашлик эса жазолашга лойиқ эканини таъкидлайди:

Ҳар кимки, вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки, жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳарғиз,
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур ижодидаги ана шу ҳаётийлик хусусияти унинг бошқа шеърларида ҳам маҳорат билан таянганум этилган:

Фофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ғанимат тут,
Вақти айш эмас боқий, ол чоғир, кетур, бат
тут.

Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла,
Не бўлур экин тонгла, сен букун ғанимат тут.

Албатта, Бобур даҳрий бўлган эмас, у динни, диний ақидаларни асло қоралаган ҳам эмас. Ле-

кин унинг бу соҳадаги теран фикрлари, ўзи яшаган шароит нуқтаи назаридан қараганда, фавқулодда аҳамиятга эга бўлган ҳодиса эди. Бундай ёндашув Бобур лирикаси учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, шоир ижодига ўзига хос маъно мазмун ва жозиба бағишлайди.

Бобур ижодида ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, фард жанрларидан ташқари, маснавий жанридаги кичик асарлар ҳам бўлиб, улар ўз хусусияти жиҳатидан адабиётимиз тарихидаги нома жанрига яқин туради. Чунки уларнинг кўпчилигида сабога мурожаат этилиб, ёрга салом етказиш илтимоси ва илтифотсиз ёрдан гина қилиш кайфияти асосий ўрин тутаяди:

*Сабо, ул гул ҳаримиға гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил.*

Ёки:

*Эй пайки сабо, қошимға келгил,
Эшитиб бу сўзумни дағи билгил.*

Яна:

*Эй сабо, елмакни қўйгил, жазм қил,
Сарвинозим кўйи сори азм қил.*

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Бобур бу жанрга фақат ошиқона ҳис-туйғуларни ифодалаш воқити деб қарамаган. Унинг айрим номалари таржимаи ҳол хусусиятини ҳам касб этган. Бу, албатта, шоир назмининг ўзига хос жиҳатлари билан изоҳланади.

Бобур асарларида ўзи яшаган муҳитдан, замондан норозилик, тақдир ўйинларига қарши аччиқ нолишлар баралла эшитилиб туради. Буларнинг барчаси унинг шеърлятига фалсафий теранлик ва ижтимоий руҳ бағишлайди.

Умуман, Бобур шеърляти ўзининг жанр хусусиятлари, мавзу доираси, ҳаётий фалсафаси ва бадий жилоси билан ўзбек адабиётининг нодир намуналари қаторидан фахрли ўрин эгаллайди. Уларда ҳаёт ва инсонни қадрлаш, гўзалликдан баҳраманд бўлишга интилиш ҳақида нафақат ошиқ ва ориф инсоннинг, балки муаллифнинг шахсий қарашлари ҳам ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам, Бобур шеърлятини ул зот яшаб ўтган мураккаб даврнинг ўзига хос бадий кўзгуси дейиш мумкин.

Бобур Урта Осиёдаги йирик тасаввуф намо-

яндаси, темурийларнинг пири муршиди, нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган арбобларидан бири ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор қаламига мансуб бўлган «Рисолайи волидийя» асарининг таржимони ҳамдир.²⁸

Хожа Аҳрор ушбу рисолаи ўз отасининг илтимосига биноан ёзиб, унинг номини ҳам шунга мослаб «Волидийя», яъни «Оталик рисоласи» деб атаган. Бу ҳолни таржимон рисола назмининг сабаби ҳақида фикр юритилган ўринда «Отаси қилгон учун таклифе, Қилди онинг отига таълифе» деб алоҳида таъкидлаб ўтган.

Маълумки, Бобурнинг Хожа Аҳрор шахсияти ва тариқатига эътиқоди жуда кучли бўлган. Бу улуғ зот Бобур дунёқараши ва эътиқодининг шаклланишида муҳим ўрин тутибгина қолмай, мадакдор куч сифатида унинг бутун ҳаёти давомида ҳамроҳ бўлиб, кўпгина оғир ва мураккаб вазиятларда ёрдам берган.

Хожа Аҳрорнинг «Волидийя»сини назм билан туркийга таржима қилиш фикри Бобурга бетоблик пайтида — уни иситма тутиб турган кунларда келади. Бошқача қилиб айтганда, бунда ҳам каромат содир бўлади:

«Сешанба кечаси, сафар ойининг йигирма етти-сидда ҳазрат Хожа Убайдуллоҳнинг «Волидийя» рисоласини назм қилмоқ хотиримға кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушиб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назмининг қабулига далиле бўлғусидур».²⁹

Буни қарангки, Бобур Мирзо ҳам «Волидийя» рисоласини таржима қилиб бўлиши билан соғайиб кетади ва: «Утган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортди. Тенгри инояти била ҳазратнинг ҳимматидин панжшанба куни, ойнинг йигирма тўққузиди андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни, раббиул-аввал ойнинг секкизида рисола сўзларини назм қилмоқ ихтитомиға етти», деб шукрона қилади.

²⁸ Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Рисолайи волидийя. Заҳрирддин Муҳаммад Бобур таржимаси. Ношир: Саидбек Ҳасан. Т., Ёзувчи, 1991.

²⁹ Бобурнома, 346 а.

در ماه رمضان سنه شصت و نود و نه در ولایت فرغانه در دوازده سالگی
پادشاه شد م ولایت فرغانه از اقلیم چشم است و در کنار دومیه و عالم اقلیم
شده شرقی او که شمس و غربی او سمرقند و جنوبی کوپستان سرحد به خشان و در
شمالی او اگر چه پیش ازین شهر نابوده و مثل المایخ و الماتو و یاکنکی که در کتب تاریخ
باطر مشهور است اما از جهت جور او زبک درین تاریخ ویران شده و اصلاً
معبود و نامان و این فرغانه مختصه ولایت است اما میوه و غله او فراوانست و اطراف او
که سپان افقاده و غربی او که سمرقند و خجند باشد که ذمیت و بغیر این جانب
از طرف دیگر باغی چکانه نمی تواند در آمد و یای سیمن که باب خجند شهرت یافته
از طرف ما پس شرق و شمال آمد از میان این ولایت شده بطرف غرب می رود

Бобурнинг
тож кийиб Фаргона
тахтига чиқиши (в. 2 б)

در میان خنجد و کند باد ابر یک دشتی اقادو موپوم
یه باد و شمس درین دشت باد می آید و بر عیان که شرق روید است
از اینجا باد می رود و بجنده که غربی او پست و ایم ازین باد می آید و شد باد دارد
میکویند که در شیبی خنجد می بیند و یه باد و شد و چار شد و یکدیگر را ناما قه در
باد و شمس کفته کفته تا مانی پاک شدند

Ходарвеш
даштидаги
бӯрон (в. 4 б)

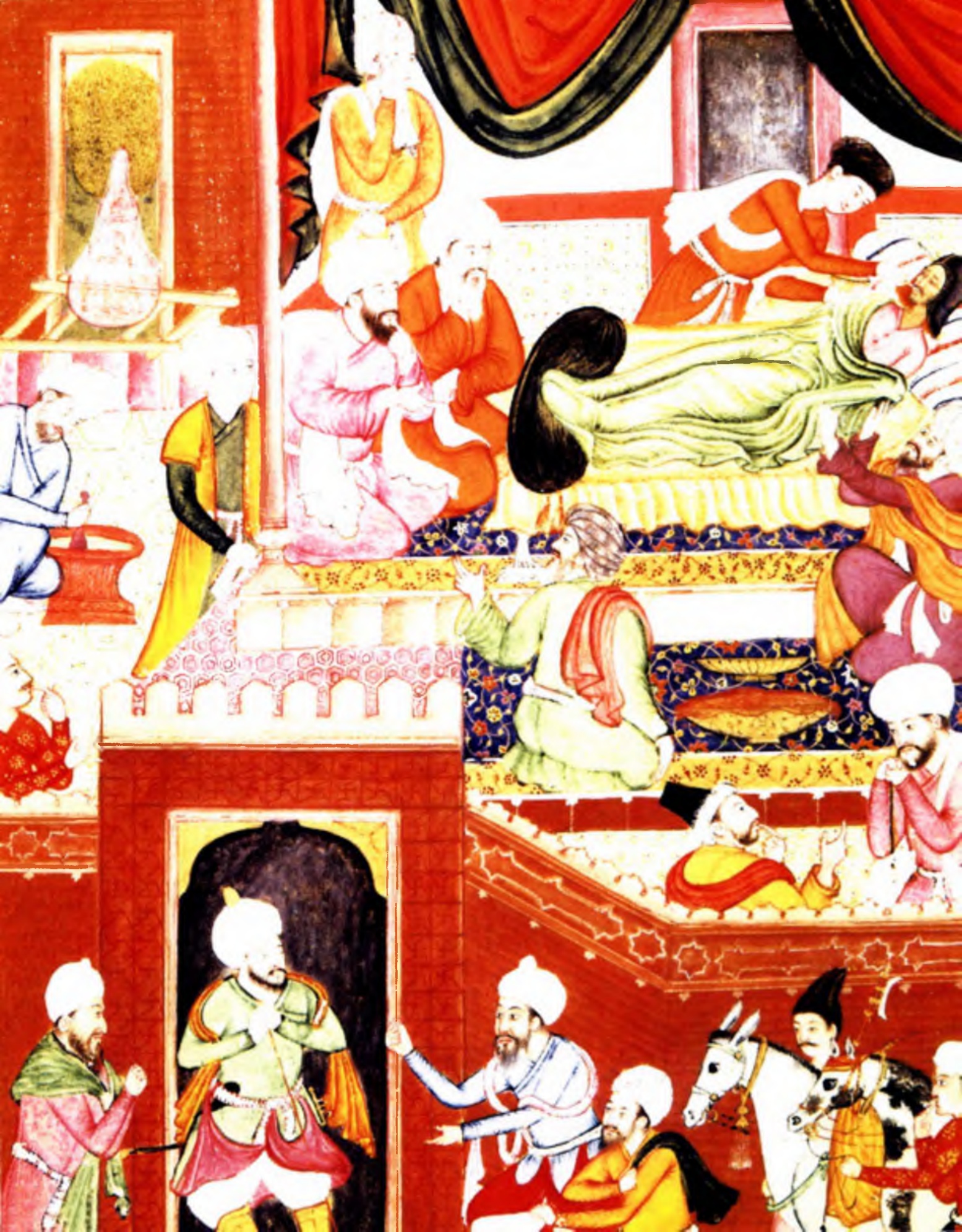
Ҳисор беклари
Бобур ҳузурида
(в. 34 а)

من به نیند آب میکاندا خایسی که همراه من دوما از خور و بزرگ
سپاسی از منگی با او پس شده و سرپس در فکر که رخ و شد

Бобур касал ҳолда
(в. 53 а)

شهادت اوراجد اسپاخته بود دیگر کجی که چشم نیره را در خورد خود
چس نیره را فوز آورده آورد از آن چس نیره مردم سپاسی جهان
که مردم می شناختند چینی بودند

Бобурнинг
Самарқандда
кутиб олинishi
(в. 44 б)

در قلعه او مردم مسلحه در آمد که برودند از امرای انیغار ما علی در سوس پشک
و قوج پشک مابراوران خج و دروازه شحاران رفته خوب جانفوشها کرد

Бобурнинг Танбал
билан жанги (в. 73 б)

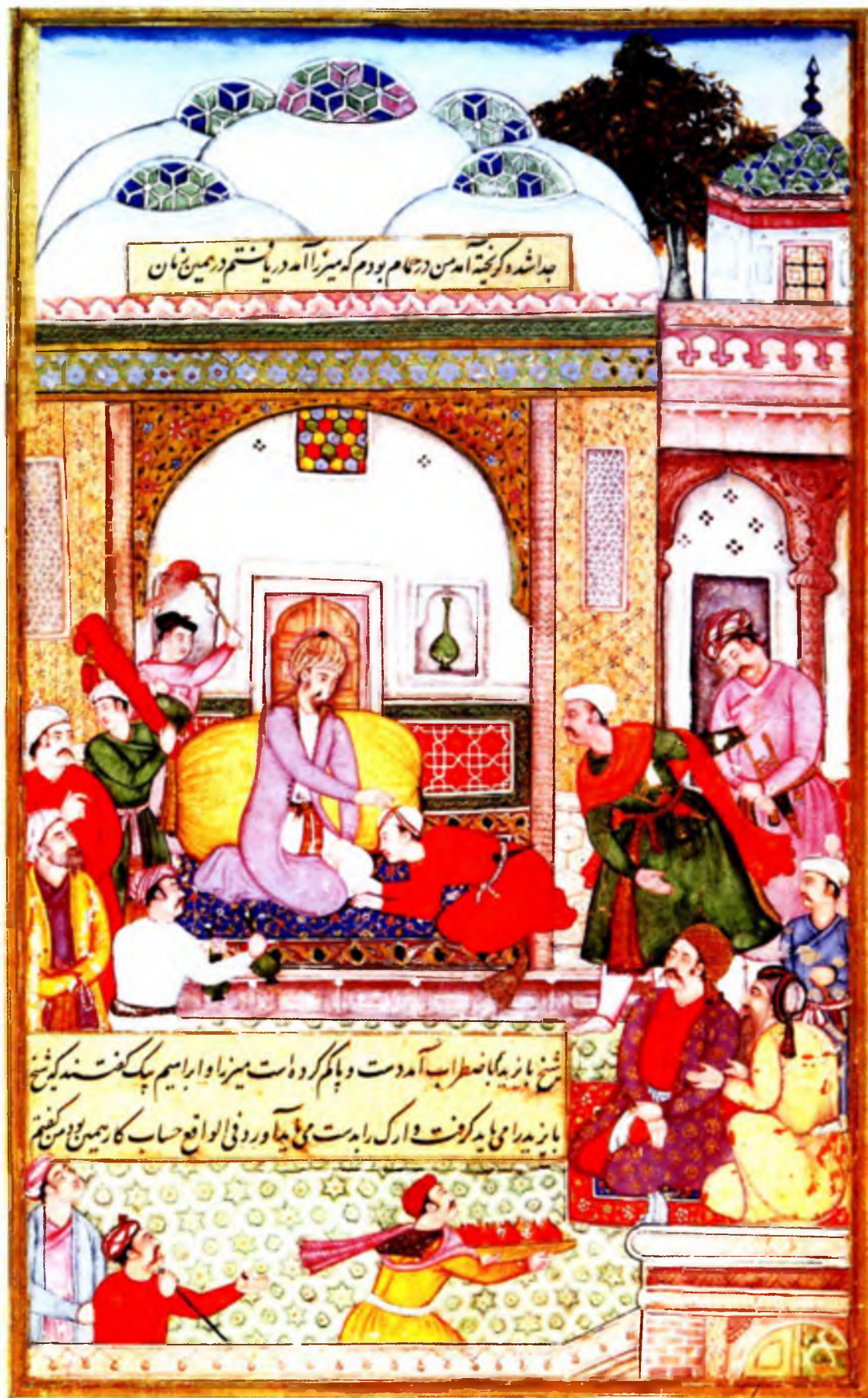

خاقانی بر اسپ من سوار شد در همین حالت شام ناصر و عبدالقادر و سپین خارا

Бобурнинг от
алмаштириши
(в. 114 б)

سد در همین حالت شام ناصر و عبدالقدوس پیوسته قارا

Жаҳонгир
мирзо
Бобур
ҳузурда
(в. 3 а)

Бобур яратган
«Боғи Вафо»
(в. 132 б)

میان غرب و جنوب مانع حوض ده در دسی است اطراف تمام
درختهای نارنج است درختهای انار هم مست کردا کرد حوض تمام
سه برکه زار است جای عین مانع عمیت در وقت زرد شدن
نارنجها بسیار خوب می نماید خیلی مانع خوبی طرح شده و طرف

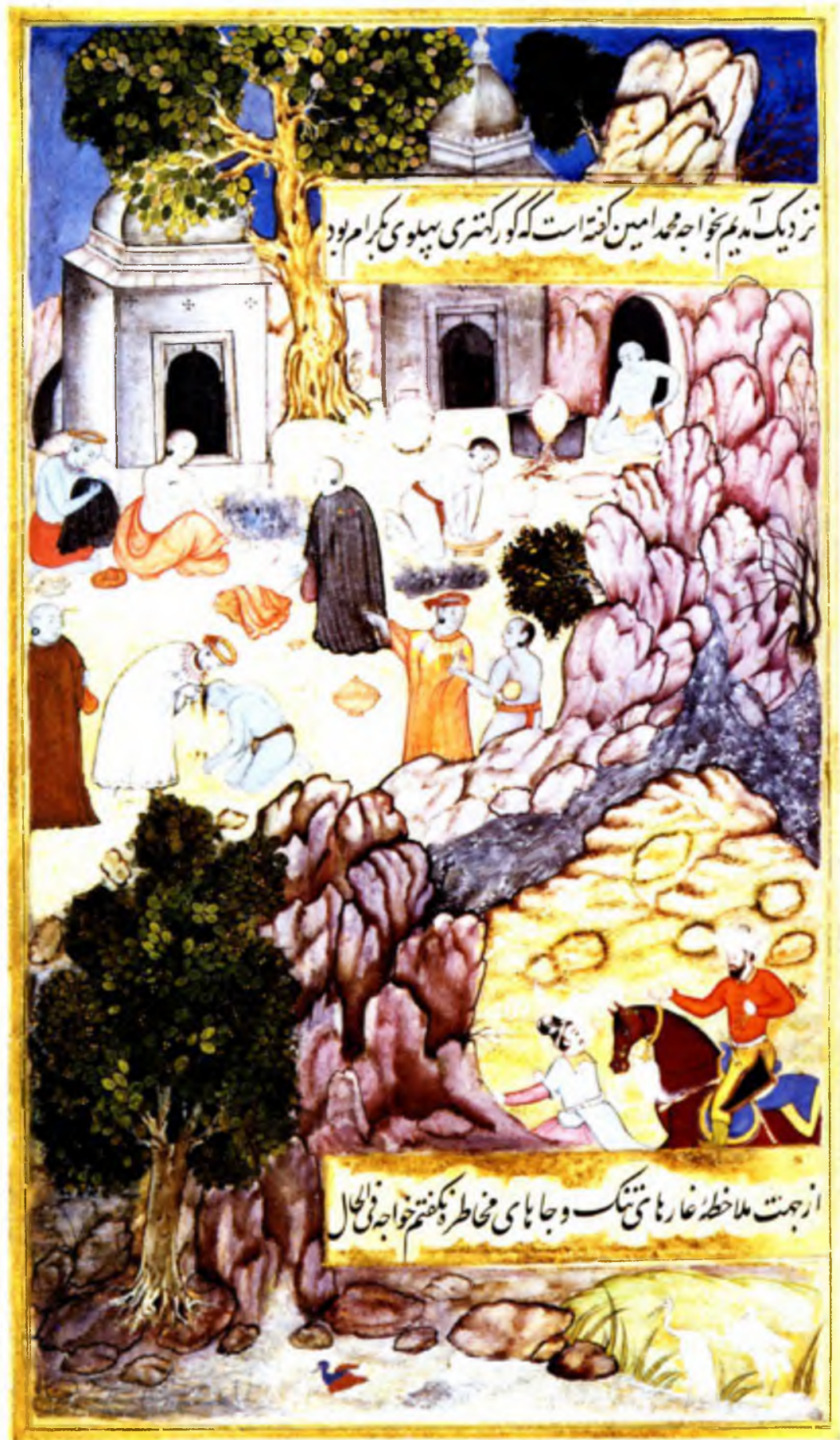
Чихдухтарон жанги
(в. 105 а)

در پیش رویه جانورانی که می آید کرامت انداز

Бобур
Бигром сайрида
(в. 146 а)

Бобур
Дашт қишлоғини ишғол
қилмоқда (в. 145 а)

از انجا براه پسنک موراخ برشته جهانگیر میزارا رخ

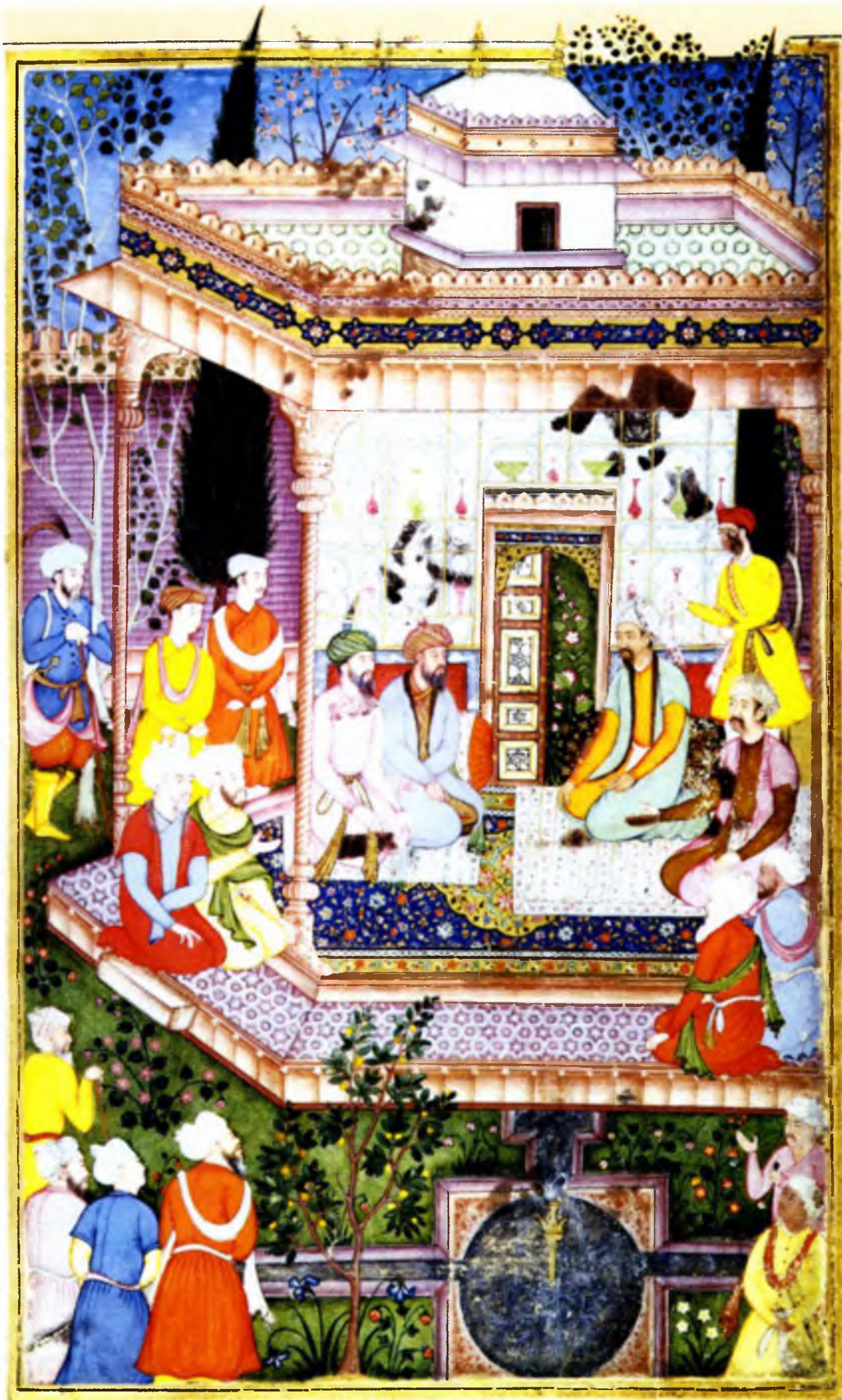

Бобур
гулхан атрофида
(в. 1976)

Кобул қалғасы
озод этилиши
(в. 1976)

Бобур
Бадиғуззамон
қабулида
(в. 252 б)

جیلا و ریز روان شده رسیدم در جنگل جز که انداخته بجزد غوغا کردن
 کرک در میدان برآمده کرخت سمایون و انهای که از انظر فم آمده بود
 سچکه ام کرک رانذیده بودند همه خاطر خواه تفریح کردند تا نزدیک
 گروه دنبال کرده تیر سیاری زده انداختند این کرک هیچ کسی هیچ سپی
 حمله نوبنی نکرد و کرک دیگر را کشمش شده دایم در خاطر می گذشت که فعل را
 با کرک اگر روبرو کرده شود به طور با سم معامله بکنند این نوبت فیلبان فیلبان را
 می آوردند که یک کرک از روبرو می براید بجز در روان ساختن فیلبانان بود
 برو کرک روبرو نمی آید بطرف دیگری کیزد آن روز که در بگرام ما نیدم

دانه یک قطار شتر را یک فیل می خورد و دیگر کرک است این هم جانور نکاست
صناعت او برابر سه کاومیش می باشد آن سخن که در آن لایتما مشهور است

که کرک فیل را بر شاخ خود بر میدارد غالباً غلط است یک شاخ می دارد
بالا پستی خود درازی و از یک وجب پشتر نیست و دو وجب دیده نشده از
یک شاخ کلان او یک گشی انجوره شد و یک طاس نرسد و یک سه چهارم گشتی
هم شاید مانده باشد پوست او بسیار سبب میشود بجان پرور بعل کشای و خوب

Бобур
Бенгалия
элчисини қабул
қилмоқда
(в. 357 а)

битиклари», «Бобурнома инглиз тилида» ва ҳоказо.

«Бобурнома»нинг илк нодир қўлёмалари мавжуд бўлишига қарамасдан, сўнги вақтгача асарнинг илмий-танқидий матни яратилган эмас эди.

Бу ҳол асарни нашр этишда ҳам, бошқа тилларга таржима қилишда ҳам кўплаб нуқсон ва камчиликларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Бу ўлмас обидани нашрга тайёрлаш, уни таржима қилиш билан шуғулланган йирик шарқшунослардан Аннетта Бевериж, Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев, Сабоҳат Азимжонова, Ғайбулла Саломов ва бошқалар асарнинг илмий-танқидий матнини яратиш жуда зарур ва ҳаётий масала эканини алоҳида уқдириб ўтганлар. Бу воят мураккаб, масъулиятли, айна пайтда эзгу ишни адо этиш япониялик атоқли бобуршунос, профессор Эйжи Манонинг зиммасига тушади. Унинг қарийиб ўттиз йиллик сермашаққат меҳнат самараси 1995 йилда илмий жамоатчиликка тақдим этилди.³⁴ 1996 йилда эса шу нашрнинг давоми сифатида мукамал «Кўрсаткичлар» алоҳида жилд ҳолида чоп этилади.³⁵

Мазкур танқидий матн асл нусха тилидаги тўртта (Эльфинстон, Ҳайдаробод, Британия кутубхонаси ва Қозон босмаси нусхалари) ва форс тилидаги бир қўлёзма нусха асосида тайёрланган. Бундан ташқари, Э.Мано яна иккита форсча қўлёзмадан — Янги Деҳли Миллий музейидаги «Воқеоти Бобурий» деб номланган қўлёзма ва Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган нусхадан фойдаланган. Шундай қилиб, муаллиф «Бобурнома»нинг еттита қўлёзмаси — тўртта ўзбекча ва учта форсча нусхасидан фойдаланган, танқидий матнга Ҳайдаробод нусхасини асос қилиб олган.

Танқидий матнга тақриз ёзган профессорлар А.Абдуғафуров ва А.Ўринбоевлар япон олимнинг меҳнатини юқори баҳолаб, уни ҳақли равишда «илмий жасорат» деб атаганлар.³⁶

Танқидий матн, айрим камчиликларига қарамасдан, бобуршуносликка қўшилган улкан ҳисса

бўлди. Э.Манонинг ўзи умид билдирганидек, бу иш бутун дунёда «Бобурнома»нинг янги ва аслиятга янада яқинроқ таржималарининг яратилишига туртки бўлибгина қолмасдан, балки «Бобурнома» бўйича тадқиқотларнинг яна ҳам чуқурроқ, яна ҳам самарали ва сифатлироқ амалга ошишига кенг имконият яратиб беради.

Шуни мамнуният билан қайд этиш лозимки, Эйжи Манонинг бу хизматлари давлатимиз ва илмий жамоатчилигимиз томонидан муносиб баҳоланди. Япониялик бобуршунос олимнинг Бобур Халқаро жамғармаси таъсис этган Бобур номидаги халқаро мукофот билан тақдирлангани ана шу ҳурмат-эътиборнинг ёрқин далилидир.

XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилди. Бу тадқиқот ишларининг энг йириги, шубҳасиз, «Бобурнома»нинг кирилл алифбосига асосланган ўзбек ёзувига табдил қилиниши бўлди. Асар икки жилдда чоп этилди.³⁷ Унга Я.Ғуломов ва Ғ.Набиевлар сўзбоши ёзганлар. Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаевлар асарни нашрга тайёрлаш жараёнида Қозон босмасига нисбатан Лондон босмасидан кўпроқ фойдаланишган. Иккинчи жилд охирида махсус кўрсаткичлар киритилган, изоҳлар эса деярли бўлмаган. Айрим камчиликларига қарамай, мазкур нашр «Бобурнома»нинг кирилл алифбосига асосланган ўзбек ёзувидаги дастлабки нашрини яратишда жиддий уриниш сифатида муайян аҳамиятга эга.

Орадан ўн бир йил ўтиб, «Бобурнома»нинг янги нашри босмадан чиқди.³⁸ У академик Воҳид Зоҳидовнинг «Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида» номли катта сўзбошиси билан бошланади. Бундан ташқари, ундан Порсо Шамсиевнинг «Нашр ҳақида» номли мақоласи ҳам ўрин олган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бу тўлдирилган ёки иккинчи нашр эмас, балки бошдан-оёқ қайтадан ишлаб чиқилган янги нашр эди. Қозон босмаси ва Лондон босмаси билан таққосланиб чиқилгани натижасида ундаги матн анча мукам-

³⁴ Z. M. Babur. Babur-nama (Vaqayi). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto, Syokado, 1995.

³⁵ Babur-nama (Vaqayi). Concordance and classified indexes by Eiji Mano. Kyoto, Syokado, 1996.

³⁶ Абдуғафуров А., Ўринбоев А. Япон олимнинг илмий жасорати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996, 15 март.

³⁷ Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев. I ва II қисмлар. Т., Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948—1949.

³⁸ Бобур Э.М. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев. В.Зоҳидовнинг сўзбошиси ва таҳрири билан. Т., Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960.

маллашган ва равшанлашган. Саҳифалардаги изоҳлар ҳам аввалгисига қараганда бирмунча кўпайган. Ушбу нашрни тайёрлашда айрим сўз ва атамалар транскрипциясини аниқлаш бўйича «Бобурнома»нинг туркча ва русча таржималаридан фойдаланилган. Киши исмлари ва жўғрофий жой номлари кўрсаткичлари ҳамда таржималари илова қилинган.

Ушбу нашрни олима Г.Ф.Благова «танқидий матн яратиш йўлидаги дастлабки қадам» деб баҳолаган эди. Лекин унда баъзи сўзлар имлосида нуқсонлар учрайди. Ноширларнинг эътирофича, «айрим сўзлар, айниқса, Афғонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жўғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик ва ҳайвонот номлари ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайди».

Бундай камчиликларга қарамай, «Бобурнома»нинг 1960 йилги нашри ушбу асарнинг китобхонлар орасида кенг оммалашувига беқиёс хизмат қилди.

Бу ўринда «Бобурнома» бўйича олиб борилган аксарият илмий-тадқиқотларнинг, бадий асарларнинг ана шу нашрга асосланганини айтиш кифоя.

Маъзур нашр негизида 1966 йилда «Бобир: Танланган асарлар» уч жилдлигининг II—III жилдлари нашр этилди.³⁹ 1989 йилда «Юлдузча» нашриёти ҳам «Бобурнома» асарини 1960 йилги нашри асосида чоп этди.⁴⁰ Шунингдек, олий ўқув юртлири, ўрта махсус ўқув юртлири ва мактаблар учун чоп этилган адабиёт хрестоматияларига ҳам «Бобурнома»дан киритилган парчаларга 1960 йилги нашр асос қилиб олинган.

Европа илм аҳлига «Бобурнома»ни биринчи марта таништирган голландиялик олим Витсеннинг⁴¹ таржимаси туфайли, бир томондан, Ғарб дунёси халқимизнинг бой адабий мероси билан таниша бошлаган бўлса, иккинчи томондан, инглиз шарқшунослари таърифлаган «Бобуриана» даври ҳам ана шу тариқа бошланади. Лекин Бобурнинг Европадаги чинакам шуҳрати роппа-роса юз йилдан кейин — XIX аср бошларида қарор топди. Бу ишда инглиз шарқшуносларининг хизмати катта

бўлди. Улар китобни таржима қилиб, нашр эттиришдан ташқари, уни тадқиқ этиш, Бобур ҳаётини ўрганиш ишини ҳам қизғин давом эттирдилар. Умуман, Бобурнинг ҳаёти, шахсий фазилатлари Европа тадқиқотчиларини ҳайратда қолдирган эди. Бобур сиймосида улар улкан саркарда, моҳир давлат арбоби, дилбар ва дилкаш инсонни кўрдилар.

Бу асар «Бобурнома» — Лейден-Эрскин таржимасида» номи билан 1826 йилда Лондонда чоп этилди.⁴²

1828 йилда Лейпцигда А. Кайзер Лейден-Эрскинларнинг инглизча таржималарини қисқартириб, «Бобурнома»ни немис тилида нашр эттиради. Бу таржима анча пухта бўлиб, унга илмий муқаддима, Бобурнинг ҳарбий юришларини акс эттирувчи харита илова қилинган.⁴³

1871 йилда Парижда Паве де Куртейл томонидан «Бобурнома»нинг французча таржимаси босилади.⁴⁴

1921 йилда эса, инглиз тилидаги биринчи нашр асосида Льюкас Уайт Кинг томонидан тўлдириб, бойитилган ва таҳрир қилинган янги нашр дунёга келди.⁴⁵ Ношир инглизча таржимани нисбатан мукамалроқ бўлган французча таржима билан қиёслаб чиқиб, кўпгина жойларига аниқлик киритиб, уни анча тўлдиришлар билан чоп эттиради.

Маълумки, «Бобурнома» хронологик жиҳатдан тўлиқ эмас, асарда воқеаларни йиллар бўйича баён қилишда қатор узилишлар бор. «Бобурнома»нинг француз таржимони Паве де Куртейлнинг тасдиқлашича, йиллар бўйича бундай узилишлар асл нусхада ҳам, форсча таржимада ҳам мавжуд. Булар инглизча таржимада ҳам ўз аксини топган. Бу узилишларни бартараф қилиш

⁴¹ Витсендан сал олдин — 1697 йилда француз олими Д. Дербело «Шарқ кутубхонаси ёхуд Шарқ фуқаросининг билимига доир қомуслар» номи лугатга «Бобур ёки Бабар» номи кичик мақола киритиб, унда шўх Бобур ҳақида маълумотлар берган бўлса ҳам, «Бобурнома»нинг ўзига тўхтамаган.

⁴² Бобур Э. М. «Бобурнома». Ҳиндистон императори томонидан чигатой туркий тилида ёзилган ҳамда Ж.Лейден ва В.Эрскин томонидан инглизчага ўтирилган. Лондон, 1826.

⁴³ Бобур Э. М. Бобурнома. Инглизчадан А. Кайзер таржимаси. Лейпциг, 1828.

⁴⁴ Паве де Куртейл. Бобурнинг эсдаликлари. Париж, 1871.

⁴⁵ «Бобурнома». Ҳиндистон императори Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ўз кули билан чигатой ва туркий тилда ёзган хотиралари. Ж.Лейден ва В.Эрскинлар таржима қилган. Дублин университетинда араб ва форс тиллари факультетининг профессори ҳинд тарихи мутахассиси жаноб Льюкас Уайт Кинг шарҳлаган ва тўлдирган.

³⁹ Бобир. Танланган асарлар. Уч жилдлик, II—III жилд. Т., Фан, 1966.

⁴⁰ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., Юлдузча, 1989.

мақсадида Кинг хижрий 908 йилнинг охиридан 909 йилнинг сўнгигача, 914 йилдан бошлаб 925 йилнинг бошигача бўлган воқеаларни ва 926, 931, 934 (апрель — сентябрь ойлари), 936—937 йилларга оид Бобур ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни бошқа манбалардан олиб, «Бобурнома»га киритади ва шу тариқа асарнинг ўзига хос яхлитлигини таъминлашга интилади.

«Бобурнома»даги кўпдан-кўп жўғрофий жой номлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига оид атамаларни ҳам таржимонлар (матн ичида, хошияда, тадқиқот қисмида) батафсил шарҳлаб, тушунтириб берганлар. Биргина Льюкас Уайт Кингнинг ўзи тузган шарҳ ва изоҳлар 4000 дан ортиқдир. Асардаги шеърини парчаларнинг кимларга тааллуқли эканини ҳам Кинг уларнинг манбаини излаб топиб, аниқ изоҳлаб берган. ↘

1922 йилда машҳур инглиз шарқшуноси, бобуршунос олима А.Бевериж аввалги таржималарда Бобур тили ва услуби етарли даражада сақланмагани ва қатор камчиликларга йўл қўйилганлигини ҳисобга олиб, асарни Ҳайдаробод нусхаси асосида қайта таржима қилиб нашр этади.⁴⁶ Шунингдек, 1845 йилда Р. М. Калдекот⁴⁷ ва 1879 йилда Ф. Ж. Талботнинг «Бобурнома»нинг биринчи инглизча таржимаси асосида амалга оширган анча қисқартирилган таржималари нашр этилади.⁴⁸

Юқорида кўрганимиздек, «Бобурнома»га айниса инглиз шарқшунослари жуда қизиқиб қараб, уни қайта-қайта таржима қилганлар. Бу ҳолатни инглиз олимларининг ўзбек адабиётига бениҳоя қизиқиб қараганининг натижаси деб баҳолаш албатта содда бир тасаввур бўлур эди. Аксинча, бу асар инглиз мустамлакачиларининг бутун диққат марказида турган Ҳиндистоннинг тарихи, сиёсий ҳаёти, жўғрофияси, ўсимлик ва ҳайвонот олами ҳақида маълумот берувчи қомусий асар бўлгани учун ҳам унга бу қадар катта эътибор берилган. XVIII асрдан бошлаб инглиз мустамлакачиларининг фикри-зикри ҳинд халқини нафақат сиёсий жиҳатдан, балки маънавий жиҳатдан ҳам забт этишга қаратилгани тарихдан яхши маълум.

Бунда, албатта, Ҳиндистон кутубхоналарида ва

хусусий шахслар бисотида сақланаётган «Бобурнома»нинг ажойиб қўлёзмалари уларга қўл келгани сир эмас. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, «Бобурнома»ни инглиз тилига таржима қилган кишилар ҳам, Бобур ҳақида асар ёзган Лейн Пуул, Монстюарт Эльфинстон, Эдуард Давсон, Вильямс Рашбрук, Ҳенри Эллиот, Эдуард Холден, Аннетта Сусан Бевериж хоним, унинг турмуш ўртоғи Ҳенри Бевериж ва бошқалар оддий тарихчилар эмас эди. Улар Англиянинг Ҳиндистондаги мансабдор кишилари бўлиб, «Бобурнома» воситаси билан бу мамлакатни чуқурроқ ўрганиш, унинг бойликларидан унумлироқ фойдаланиш, ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлашни мақсад қилиб олган эдилар.

Бевериж хонимнинг таржимасидан роппа-роса 75 йил ўтгач, 1996 йилда Американинг Ҳарвард университети профессори Уилер Тэкстон томонидан «Бобурнома»нинг инглиз тилидаги шарҳлар билан бойитилган яна бир тўлиқ таржимаси нашр этилади.⁴⁹

Таржимоннинг мақсади «аслиятнинг хусусиятини сақлаган ҳолда ҳозирги замон инглиз тилига таржима қилишдан иборат» бўлган. Таржимон А.С.Бевериж каби сўзма-сўз ўтириш йўлидан бормай, эркин таржима қилиб, асар руҳини сақлашга ҳаракат қилган. Бизнинг фикримизча, таржимон ўз мақсадига эриша олган.

Таржиманинг муҳим хусусияти — унда бой маълумот берадиган етти юзга яқин изоҳнинг илова қилинганидир.

«Бобурнома» 1943—1946 йилларда икки жилдда усмонли турк тилида ҳам изоҳлар билан нашр этилади.⁵⁰ Рашид Раҳмати Арат қаламига мансуб бу таржима Ҳайдаробод нусхаси асосида бажарилган ва катта ҳажмдаги изоҳ ва кўрсаткичлар билан чоп қилинган.

Кейинги йилларда Покистонда «Бобурнома»га ва умуман XVI асрда Ҳиндистондаги ўзбек тилида яратилган адабиётга нисбатан бўлган қизиқиш анча ортди.

Карачи университети туркшунослари туркий ўзбек тили билан урду тили ўртасидаги лексик ўхшашликлар, урду тилидаги туркий сўзлар, На-

⁴⁶ Бевериж А.С. «Бобурнома» (инглиз тилида). Лондон, 1921.

⁴⁷ Калдекот Р.М. Бобур ҳаёти (Ҳиндистон императори). Қисқартирилган таржима. Лондон, 1845 (инглиз тилида).

⁴⁸ Талбот Ф.Ж. Ҳиндистон императори Бобурнинг эсдаликлари. Қисқартирилган таржима. Лондон, 1879 (инглиз тилида).

⁴⁹ The Baburnama. Memories of Babur, Prince and Emperor. Translated, edited and annotated by Wheeler M. Thackston. Нью-Йорк Оксфорд, 1996.

⁵⁰ Zahiruddin Muxammad Babur. Vekayi. Babur'in hatirati, жилд I—II, Анқара, 1944—1946.

войи ва Бобур асарлари тилининг хусусиятлари устида илимий ишлар олиб бормоқда.

«Бобурнома» урду тилига Бобурнинг авлодларидан бўлмиш Мирза Насриддин Ҳайдар Кўрагоний⁵¹ томонидан таржима қилиниб, дастлаб 1924 йилда Дехлида, 1962 йили эса Карачида нашр эттирилган. Шунинг билан бир қаторда покистонлик олимлар «Бобурнома» асарида урду тили намуналари мавжудлигини таъкидлаб, алоҳида мақолалар ҳам ёзган. Жумладан, М.Х.Сиддиқий, «Бобурнома» манбаларига таянган ҳолда, Бобурнинг Қандаҳорга юриши тарихини ёритган.⁵² «Бобурнома»нинг Абдурахимхон ибн Байрамхон томонидан форс-тожик тилига қилинган таржимасини Рушан Оро Бегим нашрга тайёрлаб, 1972 йилда чоп эттирган.

Бундан ташқари, «Бобурнома»нинг урду тилида яна бир таржимаси мавжуд бўлиб, уни Рашид Ахтар Надвий⁵³ амалга оширган ва у дастлаб 1965 йилда, кейинроқ 1991 йилда Лаҳурда нашр этилган. Мазкур таржима форс тилидан ўтирилган бўлиб, унча тўла эмас.

«Бобурнома» Ҳиндистоннинг давлат тили — ҳиндий тилига Йугжит Навалпурий томонидан таржима қилиниб, 1974 йилда Янги Дехлида Ҳиндистон адабиёт академияси томонидан нашр этилган.⁵⁴

Асар сўзбошисида «Бобурнома»нинг аҳамияти ҳақида инглиз шарқшуноси Ф. Талботнинг куйидаги сўзлари келтирилади: «*Хозирги Ҳиндистонни ўрганмоқчи бўлган киши ишни, энг яхшиси, Бобурнинг хотираларини мутолаа қилишдан бошлагани маъқул*». Бу нашрнинг қимматли томони — унда изоҳларнинг кўплигидир. Агар 1960 йили ўзбек тилидаги нашрда 600 дан зиёдроқ изоҳ берилган бўлса, ҳиндий тилидаги нашрда уларнинг сони 2600 дан зиёд. Айни пайтда таржимада айрим нуқсон ва камчиликлар ҳам йўқ эмас. Лекин, шуларга қарамай, мазкур ҳиндча нашр «Бобурнома»даги Ҳиндистонга оид сўзлар маъноси ва имлосини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Бобур-

⁵¹ Мирза Насриддин Кўрагоний. Таржумайи тузуки Бобурий. Карачи, 1962.

⁵² Сиддиқий М.Х. Бобурнинг Қандаҳорга юриши тарихига доир. Карачи, 1962.

⁵³ Рашид Ахтар Надвий. Таржимайи тузуки Бобурий. Лаҳур, 1965.

⁵⁴ Бобурнома. Дехли. 1974 (ҳиндий тилида).

нома» 1980 йили Парижда ЮНЕСКОнинг махсус қарори билан француз тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Таржимани француз шарқшуноси Жан Луи Бакйе Граммон бевосита аслиятдан, яъни эски ўзбек тилидан амалга оширган.

ЮНЕСКО нашри уч қисмдан иборат бўлиб, «Бобур Мовароуннаҳрда», «Бобур Афғонистонда» ва «Бобур Ҳиндистонда» деб номланади. Ҳар бир қисмга мазкур мамлакатларнинг кўзга кўринган бобуршунос олимлари учта алоҳида сўзбоши ёзган.

«Бобур Мовароуннаҳрда» қисмига ўзбек олимаси, академик Сабоҳат Азимжонова сўзбоши ёзган. ЮНЕСКО нашри шу қадар тез тарқалиб, катта шуҳрат топдики, натижада таржима 1985 йилда яна қайта нашр этилди ҳамда таржимон Жан Луи Бакйе Граммон Францияда таъсис этилган, энг яхши таржима учун бериладиган юксак мукофот билан тақдирланди.

«Бобурнома» асарини рус тилига таржима қилишда рус шарқшунос олимларининг хизматлари ҳам катта эканини айтиб ўтиш лозим.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида «Бобурнома»нинг Фарғона ва Самарқанд тасвирига доир қисмлари Н.И.Пантусов,⁵⁵ С.И.Поляков,⁵⁶ В.В.Вяткин⁵⁷ томонидан рус тилига таржима қилинган, рус олимлари томонидан тузилган айрим хрестоматия ва тўпламларга эса бу асар асл ҳолида, таржимасиз киритилган эди.⁵⁸

«Бобурнома» 1948—49 йилларда рус тилида икки жилдан иборат қилиб нашр этилди. Бу нашрлар янада такомиллаштирилиб, 1959 йилда М.А. Салье таржимаси ва С. Азимжонова сўзбошиси билан қайта чоп этилди. «Бобурнома»нинг М.А. Салье томонидан амалга оширилган мазкур таржимаси 1993 йилда тўлдирилиб қайтадан нашр этилди.⁵⁹

Бу ноёб асарни ўрганишда А.Белинский, А.Н. Болдирев, Н.В.Миклухо-Маклай, Н.Молчанов, Р.Набиев, П.И.Петров, А.А.Семенов, А.Ю.Яку-

⁵⁵ Пантусов Н.И. Фергана по запискам Султана Бабура. «Записка русс. геогр. общ-ва». 1880.

⁵⁶ Поляков С.И. Выдержки из описаний Ферганы. Ежедневник Ферганской области. Т. Вып. 1904.

⁵⁷ Вяткин В.В. Самарканд и его окрестности в прошлом, по запискам Султана Бабура-Мирза. Справочная книга. С. 30—37.

⁵⁸ Каранг: Березин Н.Н. Турецкая хрестоматия. Казан, 1857.

⁵⁹ Бобурнаме (Записки Бабура). Перевод М.А. Салье. Ташкент, 1993.

бовский, Я.Гуломов, С.Азимжонова, С.Жалилов, Р.Шамсиддинов каби тарихчилар, табиатшунос Х.Ҳасанов, файласуф ва адабиётшунос олимлардан В.Зоҳидов, Б.Валихўжаев, А.Қаюмов, Ҳ.Ёқубов, О.Шарофиддинов, М.Шайхзода, Ф.Саломов, А.Ҳайитметов, И.Стеблева, А.Исмоилов, Г.Ф.Благова, Х.Назарова, Х.Қудратуллаев, Н.Комилов, С.Ҳасанов, С.Жамолов, Н.Отажонов, А.Иброҳимов, Л.Хўжаева, С.Шукруллаева, адиблар Ойбек, П.Қодиров, Б.Бойқобилов, А.Эшон, Х.Султоновларнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

«Бобурнома»нинг бу қадар кўп тилларга таржима қилиниши, қайта-қайта нашр этилиши, жаҳон бўйлаб шухрат топишига сабаб тасвирнинг ғоят кенг қамровлиги, XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихи, жўғрофияси, этнографияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, бу мамлакатларнинг халқлари, уларнинг яшаш тарзи, тили, урф-одатлари ва бошқа жиҳатлари ҳақида ишончли маълумотларга бой қомусий асар экани ҳамда асар муаллифининг билим ва қизиқиш доирасининг беқиёс-лиги, воқеа-ҳодисаларни ростгўйлик билан ҳалол тасвирлангани, тил ва услубининг содда ва равлон, ихчамлигидир десак, асло хато бўлмайди.

Маълумки, «Бобурнома» мемуар асардир. Бундай асар, одатда, муаллифнинг давр-замонга, ўтмишга оид хотираларини, кўрган ва эшитганларини маълум тартибга солиб ифода этиши натижасида вужудга келади.

Бу жанрга хос асарларда, айниқса, бўлиб ўтган воқеаларни бирмунча кейин тасвирловчи мемуарларда муайян даражадаги бадий чизгиларни, тарихий воқеаларни бевосита акс эттириш билан бирга, умумлаштириб тасвирлаш хусусиятини ҳам кўриш мумкин. «Бобурнома» ана шундай мураккаб таркибли мемуарлар қаторига киради. Муаллиф узоқ муддат орасида юз берган ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеаларга маълум бир нуқтаи назардан қарайди ва баҳо беради.

У тасодифий ҳодисалар, икир-чикирларни мумкин қадар қаламга олмасликка, асосий воқеаларни танлаш, саралашга катта аҳамият беради, асарнинг бадий ифода кучини оширишга ҳаракат қилади. Лекин асарда воқеалар хронологик тартибда баён қилингани ва унда XV аср охири — XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ижтимоий-

сиёсий ҳодисалар тасвирлангани учун у бошдан-оёқ тарихий хусусият касб этади.

Бу асарда темурий ҳукмдорларнинг ўзаро уруш-талашлар оқибатида бирин-кетин мағлубиятга учраши, жумладан, Абусаъид мирзо вафотидан кейин унинг ўғиллари (Умаршайх, Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва бошқалар) ўртасида чиққан жанжаллар, Бобур ва унинг амакиваччалари, беклар ўртасидаги курашлар, Ҳусайн Бойқаро билан ўғиллари орасидаги низолар, темурийлар билан Шайбонийхон ўртасида Моваруннаҳр учун олиб борилган қонли курашлар, айрим ноқобил ҳукмдорлар саройидаги айш-ишрат, фитналар, шунингдек, Бобур томонидан Афғонистон ва Ҳиндистоннинг эгалланиши, ҳинд ва афғон қабилаларининг қаршилиги ва уларнинг бостирилиши — барчаси ҳаққоний тарзда, ўша замонга хос жимжимадор ва баландпарвоз тасвир услубидан фарқли ўлароқ, ғоят гўзал, жонли ва мароқли йўсинда ҳикоя қилинади.

Бобурнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеъини таҳрир этилгай».⁶⁰

Маълумотларнинг кўплиги, аниқ ва тўлалиги, тарихий воқеаларнинг ростгўйлик билан ифода этилиши, хронологик изчиллик, ифоданинг соддалиги ва равлонлиги «Бобурнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликлари ва жозибасини янада оширади. Бу жиҳатдан у кўпгина Шарқ тарихчиларининг китобларидан устун туради.

Маълумки, Шарқ муаррихларининг аксарият китобларида тарихий далиллар афсона ва ривоятлар билан боғланиб кетади, қаламга олинаётган воқеалар муаллифнинг подшоҳ ва ҳукмдорларга бўлган муносабатидан келиб чиқиб тасвирланади, бировларни атайлаб мақтаб кўкка кўтариш, бошқа бировларни эса камситиб ерга уриш тамойили ҳам устунлик қилади. «Бобурнома»да эса бундай тенденциоз, бирёқлама қарашларни кўрмаймиз, аксинча, унда ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳолис ва изчил тасвирлангани туфайли ўша даврдаги ҳоким табақаларнинг фазилат ва камчиликлари ҳам аниқ-равшан акс этади ва шарқ феодализмининг ўзига хос айрим хусусиятлари яққол намоён бўлади. Буларнинг барчаси «Бобурно-

⁶⁰ Бобурнома, 201 а.

ма»ни аниқ тарихий далилларга бой бўлган бекиёс бир тарихий асар деб айтишга асос беради, унинг муаллифи эса, аввало, билим ва тафаккур доираси жуда кенг бўлган аллома шахс сифатида гавдаланади.

«Бобурнома» фақат тарихий асар эмас. Унда ўша даврдаги бир қатор фанлар (жўғрофия, наботот, ҳайвонот, этнография, ҳарбий усул ва бошқалар)нинг илмий ютуқлари ҳам ўз ифодасини топган. Бобур тоғ ва даралар, қўл ва дарёлар, хилма-хил ўсимликлар ва ҳайвонлар, турли ҳудуд ва минтақаларнинг ер ости ва ер усти бойликлари, у ерларда яшайдиган халқларнинг урф-одати, тили, адабиёти ва санъати, айрим сўзларнинг келиб чиқиши каби масалалар билан ҳам астойдил қизиқади. Муаллиф буларнинг ҳаммасини эринмай кузатади, ўрганади, турли касбдаги кишилардан маълумотлар тўплайди.

«Бобурнома»да мамлакат ва ўлкалар, шаҳар-қишлоқларнинг сиёсий тарихи билан бирга, табиати, ҳўжалиги, илм-фани, маданияти ва бошқа жиҳатлари ҳам мукамал тасвирланади. Масалан, муаллиф Кобул вилоятини тасвирлар экан, унинг жўғрофий ўрни, чегаралари, яйловлари, ўсимлик ва мевалари, дарё ва қўллари, халқи, унинг касб-кори, урф-одати, тили, савдо-сотик ишлари ва бошқалар ҳақида батафсил ва қимматли маълумот беради.

«Бобурнома»да ана шундай хилма-хил маълумотлар шу даражада кўп учрайдики, илм-фаннинг деярли барча соҳаларидаги мутахассислар бу асардан баҳраманд бўла олади. Бу далилларнинг ҳаққонийлиги туфайли тарихчи ўша даврдаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихига тегишли муҳим маълумотларга эга бўлса, табиатшунос мазкур ўлкаларнинг топографияси, иқтисодий жўғрофиясига оид янгиликларга, ҳайвонот олами билан шуғулланувчилар эса шу мамлакатлардаги ҳайвонот оламига тааллуқли билим ва тасаввурларга эга бўлади; ўсимликшунос ўсимликлар дунёси билан танишади, этнограф шу жойларда яшайдиган турли халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатларига доир қизиқарли тафсилотларга дуч келади, тилшунос ўзбек адабий тилининг шу даврдаги аҳволини, адабиётшунос эса шу давр адабий муҳитини тасаввур қила олади.

Ўзининг ана шу фазилатлари билан «Бобур-

нома» узоқ замонлардан бери бутун дунёда кўплаб соҳа олимларининг диққат-эътиборини жалб қилиб келди ва улар томонидан юксак баҳоланди.

«Бобурнома»ни ғарб тилларига таржима қилган Ж. Лейден, В. Эрскин, Паве де Куртейл, Уайт Кинг ва бошқалар бу мумтоз китобга асосан тарих асари сифатида ёндашиб, ўз таржималарига ёзган сўзбоши ва изоҳларида уни XV аср охири ва XVI аср бошларида Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеаларни аниқ тасвирловчи тарихий ҳужжат, ана шу ҳудудларнинг жўғрофияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, этнографияси ҳақида ишончли маълумот берувчи манба деб баҳологанлар. Шунингдек, Лейн Пуул, Эдуард Холден, Эльфинстон, Херман Вамбери, Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд ва бошқа тарихчилар ҳам асарнинг умумий мазмуни ҳақида фикр юритиш билан бирга, муаллифнинг ҳаёти ва шахсияти ҳақида ўз қараш ва мулоҳазаларини баён қилганлар.

Уларнинг ҳаммаси Бобурнинг инсоний фазилатларини, чунончи, унинг йирик лашкарбоши, ҳар қандай қийинчиликдан қўрқмайдиган саркарда, илм-фан ва санъатни севадиган, ижод аҳлини кадрловчи олижаноб шахс эканини яқдиллик билан таъкидлайди. Улар «Бобурнома»нинг айрим хусусиятлари, Бобурнинг замондошлари ҳақида ҳам ўз фикрларини баён қилади. Масалан, инглиз тарихчиси Лейн Пуул шундай ёзади: «Унинг мемуарлари бир аскарнинг ҳарбий юриши ва чекинишлари ҳақидаги оддий кундалик дафтар эмас; бу хотираларда Шарқ адабиётини жуда яхши билган, нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни синчиклаб ўрганадиган, улар ҳақида холис ва одил фикр юрита оладиган мутаассир қалб эгасининг дунё ҳақидаги шахсий таассуротлари ва нозик фикрлари берилган.

Унинг ўз қиёфасини чизишдаги самимийлиги, фазилат ва нуқсонларини ҳам мардона тасвирлаши, очиқ кўнгиллиги, ҳаққонийлиги ва ажойиб ҳазилкашлик туйғулари бу гўзал хотираларнинг эътибори ва аҳамиятини янада оширади».⁶¹

Инглиз тарихчиси Эльфинстон эса ўз фикрини шундай ифода этади: «Бу хотираларда буюк туркий подшонинг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қан-

⁶¹ Лейн Пуул. Бобур. Оксфорд. 1899. С. 9.

дай муболага ва пардалашлардан холи. Унинг услуги оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди.

Шу жиҳатдан бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳарбий одамнинг ташқи кўриниши, кийимини, таъби ва одатларини ифода қилади, мамлакатларни, уларнинг иқлими, табиати, хўжалиги, санъат ва ҳунармандчилик намуналарини тасвирлаб беради. Лекин муаллифнинг ёрқин характери асарга энг кўп жозоба бағишлайди».⁶²

Бошқа бир ўринда у яна шундай дейди: «Бобур гавдалантирган ҳар қайси шахснинг ташқи қиёфаси, кийими, қилиги ва завқи шундай батафсил ва ҳаққоний тасвирланганки, уни ўқиганда, биз гўёки шу одамлар орасида яшагандай бўламиз ва уларнинг сиймоси билан бирга характерини ҳам билиб оламиз».⁶³

Машҳур венгер шарқшунос олими Ҳерман Вамбери бу асарни «Шарқ Цезарининг комментарийлари»⁶⁴ деб баҳолайди. «Бобурнома»нинг инглиз тилига биринчи таржимасини амалга оширган Вильям Эрскин, француз таржимони Паве де Куртейл, тарихчи Эдуард Ҳолден ва бошқалар Бобур характери ва хусусиятларининг энг муҳим нуқталарини асосан тўғри ёритганлар.

Булар орасида Паве де Куртейл томонидан берилган таъриф айниқса характерлидир: «Ҳар қандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни ўзида мужассамлаштирган бу зот ўзида ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашига ҳам ва афв этишига ҳам қодир эди; у истеъдодли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, қўшинларни моҳирлик билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди...

Эҳтиёткор давлат арбоби бўлатуриб, у ҳар қандай майда нарсага ҳам эътибор берар эди. Бу шоҳ фақат фотиҳ бўлибгина қолмай, яратувчи-бунёдкор ҳам эди. Авлодлари ораси-

да Султон Акбар ва Аврангзебдек унинг ўзи каби мумтоз зотлар кам учрайди.

Маълумки, бундай ақл-заковат соҳиби ҳаётда ашаддийлик, кескинликни рад этади. Шу боис Бобур ўзининг дабдабалардан холи, оддий ҳаёти билан турли кишиларни ўзига жалб қилган. Ҳазил-мутуйибани ёқтирадиган ва бошқаларнинг ҳазилини ҳам кўтарадиган, иқтидор ва қобилият эгаларини қадрлайдиган, назм ва мусиқани юракдан севадиган, барча истеъдодли инсонларга, уларнинг ким бўлишидан қатъи назар, илтифот билан қарайдиган Бобур ўз атрофига энг яхши одамларни тўплашга муваффақ бўлди ва кўпчиликнинг юксак ҳурмат-эҳтиромини қозонди».⁶⁵

Вильям Эрскин эса Бобурнинг шахси ҳақида гапирар экан, «саховати ва мардлиги, истеъдоди, илм-фан ва санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган биронта подшоҳ топилмайди»⁶⁶ дейди.

Инглиз тарихчиси Эдуард Ҳолден Бобурни лашкарбоши, арбоб ва адабиётчи сифатида Цезарь билан бир қаторга қўйса, жозибатор характери жиҳатидан Рим ҳукмдоридан ҳам юқори турувчи деб билади ва «Унинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган»⁶⁷ дейди.

Шундай қилиб, XIX асрдаёқ Фарб ва рус олимлари «Бобурнома»ни кўплаб илм-фан соҳалари учун қимматли маълумотлар берувчи энг ишончли манба, том маънодаги қомусий асар деб баҳоладилар, уни қайта-қайта таржима қилиб, нашр этдилар.

Шу билан бирга, «Бобурнома», юқорида айтиб ўтганимиздек, ажойиб насрий асар, ўзбек бадиий адабиётининг нодир ёдгорлиги ҳам ҳисобланади. «Бобурнома»нинг асосий тасвир мавзуи тарихий воқеалардир. Бироқ, Бобур воқеаларни шунчаки санаб ўтиш ёки улар ҳақида маълумот бериш билан чекланиб қолмайди. У тарихий воқеалар манзарасини, тарихий шахсларнинг ташқи ва ички қиёфасини моҳирона тасвирлаб, ёрқин ва бетакрор табиат лавҳаларини бетакрор бўёқлар билан ифо-

⁶² Сингх Н.К., Банержи А.У. История Индии. М., 1954. С. 214.

⁶³ Ўша асар, 429-бет.

⁶⁴ Вамбери Г. История Бухары или Трансоксании. С.-Петербург, 1873. С. 263.

⁶⁵ Эльфинстон Н. М. Хиндустон тарихи. Лондон, 1857. 41-бет (инглизча).

⁶⁷ Монгольские императоры Хиндустана, с 1398 по 1707 год. Эдуард С.Холдина. Нью-Йорк, 1895. С. 41.

далаб беради. Шунингдек, муаллиф мароқли ва жозибали бадий услуб билан турли хил саргузаштларни, ривоят ва латифаларни ҳикоя қилади, халқ ҳажвиёти, мақоллари ва таъбирлари, шеърий парчалар билан ўз асарини безайди. У турли хилдаги бадий услуб ва тил воситаларидан ўринли фойдаланади.

«Бобурнома»даги воқеалар турли вазиятларда ва зиддиятлар орқали ривожланиб боради. Улар бир-бири билан ана шу воқеаларда бевосита иштирок этган Бобур сиймоси орқали боғланади, ўзига хос кульминация ва ечим касб этади. Мана шу хусусиятлари билан «Бобурнома» китобхонни завқ ва ҳаяжонга солади, уни ўзига бутунлай мафтун этади.

Чиндан ҳам, академик В. В. Бартольд айтганидек, «Бобурнома» фақат сиёсий курашлар ҳужжатигина бўлиб қолмай, XV асрдаёқ ҳаққоний равишда туркий насрнинг мумтоз реалистик намунаси деб танилган⁶⁸ ёдгорликдир.

Бобур ўз ҳаётида учраган воқеаларни изчиллик билан тасвирлар экан, Фарғона, Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV асрнинг охири ва XVI аср бошларида яшаган йирик давлат арбоблари, теурий ҳукмдорлар, бек ва амалдорлар, адиб ва шоирлар, мусаввир ва хаттотларнинг, кўплаб ўз замондошларининг ташқи қиёфалари, хатти-ҳаракатлари, феъл-атворини, иш ва амалларининг муҳим ва алоҳида хусусиятларини, уларнинг жамият ҳаётида тутган мавқеини ҳам батафсил акс эттиради.

Лекин, у ўз сиймоси ва хулқ-атворининг белгиларини, бошқаларники каби, бирор ўринда ҳам бирма-бир санаб кўрсатмайди. Биз Бобурни асарда тасвирланган барча воқеаларнинг фаол иштирокчиси сифатида учратамиз. У баъзан жанглар гирдобида, баъзан узоқ давом этган сарсон-саргардонликларга тўла юришларда, баъзан ижод оғушида, адабий суҳбатларда, баъзан базмлар ва кайфу сафо мажлисларида, ёр-дўстлари билан ўтказилган хушчақчақ ҳазил-мутойибага бой ўтиришларда, ов маҳалида, баъзан бинокорлар, тошйўнарлар билан суҳбатда ва бошқа турли-туман ҳолатларда кўзга ташланади. Буларнинг барчасида у ўзининг ғалаба ва мағлубиятлари, ютуқ ва камчиликлари, донолик ва хато-янглишлари, кураш ва

⁶⁸ Бартольд В. В. История культуры мусульманства. С.-Петербург. 1918. С. 98.

фароғатлари, шодлик ва изтироблари, мардлик ва марҳаматлари, қувноқлик ва умидсизлик кайфиятлари билан намоён бўлади.

Бобур сиймосини белгилайдиган хусусиятлар орасида унинг теурийлар салтанатини сақлаб қолиш, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам давлат тузишга бўлган саъй-ҳаракатлари алоҳида кўзга ташланади. Бу курашларда у мард ва жасоратли, узоқни кўзлайдиган арбоб ва моҳир саркарда сифатида кўринади.

Бобур ёшлигидан қўлга қилич олишга мажбур бўлиб, ҳарбий санъатни ҳаётнинг машаққатли мактабидан ўрганади ва уни мукамал эгаллайди. У жангларда ўзининг ботирлиги ва матонати билан атрофдагиларга шахсан намуна кўрсатади, жангчиларни ғалабага руҳлантиради. Қиш кунларидан бирида бўлган жангни тасвирлар экан, шундай ёзади: «Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилгон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солгон йўлға мутаважжих бўлди, биқиниға ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким, яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти. Мен дедимким, сиз мардона бўлунг, менинг бошимдин мундоқлар хейли ўтубтур».⁶⁹

Айтиб ўтилганидек, Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган. У ҳатто икки-уч киши билан кўп сонли душманга қарши жангга кириб ғалаба қилган пайтлари ҳам бўлган. Ўз навкарларига доимо ғамхўрлик кўрсатиши, оддий жангчидай барча машаққат ва ўқубатларни улар билан бирга тортиши, аксарият пиёда юриши, тоғу тош ошиб, сув кечиб, сафар қийинчиликларига шерик бўлиши, қаҳратон совуқлар ва жазирама иссиқ азобларини бирга тортиши сабабли Бобур жангчилар ўртасида катта ҳурматга сазовор бўлади, уларнинг ишончини қозонади ва қўшинда мустаҳкам интизом ўрнатишга эришади. У халққа зулм қилувчи, талончилик билан шуғуланувчи бек ва навкарларни аёвсиз жазолайди.

902 ҳижрий (1496—97 милодий) йил воқеаларини баён қилар экан, у шундай деб ёзади: «Ём навоҳисида эканда шаҳрдин қалин эл бозори ва

⁶⁹ Бобурнома, 161 а.

ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом толонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамий элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синугича нима черик илгида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар».⁷⁰

Бобур ўз қўшинида ана шундай қаттиқ интизом ўрнатган эди.

Еки бошқа ўринда Афғонистондаги Оқсарой ўлангидаги воқеани тасвирлар экан, шундай ҳикоя қилади: «Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидаги Оқсарой ўлангига тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарликқа ўрганган эл элга зулм қила бошладилар. Охир Сайдим Али дарбоннинг бир ўбдон навқари биронинг бир кўза ёғини тортиб олган учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар».⁷¹

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бобур Ҳиндистонда оз вақт ҳукмдор бўлиб турган бўлса-да, талай ишларни амалга оширишга муваффақ бўлади. У мусулмон бўлмаган аҳолидан олинадиган тамға солиғини бекор қилади, Ғазна ва Афғонистоннинг бир қанча вилоятларидаги сув иншоотларини тузаттиради. Кобул, Деҳли, Агра шаҳарларида, Жамна дарёси ёқаларида катта қурилиш ишларини олиб боради. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: «Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улур айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқлиқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг чун зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улур чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улур ҳавз ва сахне бўлди.

Андин сўнг тош иморат олидаги ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мурааттаб ва мукаммал бўлди».⁷²

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, у бундай ишларни Афғонистон ва Ҳиндистоннинг кўпгина жойларида амалга оширган.

Маълумки, Бобур комил мусулмон, ғозийлик унвонини олган одил подшоҳ эди. Шу боис у бир қатор хурофий ақида, ёлғон расм-русумларга асло ишонмайди, уларни аёвсиз фош этади. Ғазна вилояти ҳақида гапирар экан, бир ўринда шундай дейди: «Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмага солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, ройи ҳинд Сабуктегинни Ғазнида мухосара қилғонда Сабуктегин буюрурким, бу чашмага нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади».⁷³

«Бобурнома»да жуда кўп тарихий шахслар (темурий ҳукмдорлар, ҳарбий амалдорлар, илмфан ва санъат намояндалари ва бошқалар)нинг шакл-шамойиллари ва руҳиятлари моҳирона чизилган, уларнинг хатти-ҳаракатлари, фаолиятлари баёни орқали шахсий хусусиятлари очиб берилган. Тарихий шахсларнинг қиёфалари ва фазилатларини ёритганда муаллиф уларга нисбатан ҳаққоний муносабатда бўлишга, уларнинг яшаш тарзи ва шароитидан келиб чиқиб, феъл-атворларининг энг муҳим жиҳатларини мумкин қадар аниқ ва ихчам ибораларда, лўнда ифодалашга ҳаркат қилади.

У ўз отаси Умаршайх мирзонинг қиёфасини шундай тасвирлайди: «Паст бўйлуқ, тегирма⁷⁴ соқоллиқ, қуба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким,

⁷⁰ Бобурнома, 40 а.

⁷¹ Бобурнома, 162 а.

⁷² Бобурнома, 299 б, 300 а.

⁷³ Бобурнома, 139 а.

⁷⁴ Қ б. — булма.

боғлари узулур эди. Киймакта ва емакта бета-каллүф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа кўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди».⁷⁵

Бу тасвирда Умаршайх мирзо қиёфасининг барча асосий белгилари — кийимни қандай кийишидан тортиб, айрим фазилатларига қадар қамраб олинган. Бу ўриндаги чизгилар кичик бир вилоят ҳукмдорининг ҳар қандай дабдаба ва ҳашаматлардан холи бўлган оддий ҳаётини, содда ва самимий қилиқларини акс эттиради. Умаршайхга хос айрим хусусиятлар унга берилган таърифларда ҳам учрайди: «Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди... Уқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштининг йигит йиқилоғон йўқтур...

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди, ҳамиша мулкғирлик дағдағаси бор эрди. Неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди... Мулкғирлик дағдағаси жиҳатидин хили ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди».⁷⁶

Бу сатрларда мазкур шахс феъл-атворининг энг муҳим томонлари — зукколиги, ҳиммати баландлиги, барча теурий ҳукмдорлар каби ҳарбий юришларга қизиқиши ҳаққоний акс этган.

Бобур баъзан бирон одамнинг ахлоқ ва атворини ёритишда воқеа ичида воқеа келтириш усулидан ҳам фойдаланади. У Умаршайхни «адолатли ва саховатли киши эди» деб қўяқолмайди, балки бу ҳақда китобхоннинг ўзи ҳам ҳукм чиқариши учун воқеий бир лавҳани келтиради: «Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлук корвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёт сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди».⁷⁷

Тарихий шахслар сиймосини, уларнинг шакл ва шамойилини мукамал ёритиш, айрим хатти-

ҳаракатларини воқеалар жараёнида акс эттириш усули Ҳусайн Бойқаро шахсининг талқинида ҳам яққол кўринади. Асарда адиб ва ҳукмдор Ҳусайн Бойқаро сиймоси шундай чизилади: «Қийиқ кўзлук, шер андом бўйлук киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ сақоллиқ бўлиб эди, хушранг, қизил яшил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси намоён чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозға борур эди».⁷⁸

Маълумки, Ҳусайн Бойқаро теурий ҳукмдорлар ичида салтанат тахтида узоқ ўтирган подшоҳлардан бири эди. У ҳукмронлик қилган (1469—1506) даврда Хуросон, айниқса, унинг пойтахти Ҳирот шаҳри, Бобур тили билан айтганда, бирга ўн, балки йигирма баробар тараққий қилиб эди. Ҳирот фақат ўзининг бойлиги ва ободлиги билангина эмас, биринчи галда Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийнинг саъй-ҳаракатлари натижасида, маданий марказ сифатида ҳам шуҳрат қозонган эди. Бу ерда адабиёт, санъат, илм-фан ривож топган, замонасининг истеъдодли шоирлари, олим ва хаттотлари, мусаввир ва санъаткорлари ўз ижодий ишлари билан шаҳар гўзаллигига гўзаллик қўшган эди. Бундай илму ҳунар соҳиблари даврасида, дабдабали саройлар, ҳашаматли кошоналарда яшаган Ҳусайн Бойқаронинг диди, завқи ҳам зариф ва нозик эди. Буларнинг барчаси подшоҳ табиатидаги мағрурлик ва манманлик кайфиятларини ҳам юзага келтирган эди. Муаллиф Бойқаронинг атрофини ўраган муҳитдан келиб чиқадиган ана шу хусусиятларни унга хос бўлган айрим чизгилар орқали кўрсатишга муваффақ бўлган.

Албатта, Ҳусайн Бойқаронинг шахсияти ва фаолиятига турлича баҳо бериш мумкин. Бобур бу мураккаб шахсни таърифлар экан, унинг фаолиятини ҳар томонлама изоҳлашга, жамият ҳаёти учун фойдали бўлган ижобий томонларини ҳам, камчиликларини ҳам холисона кўрсатишга интилади.

«Таъби назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бову-

⁷⁵ Бобурнома, 6 б — 7 а.

⁷⁶ Бобурнома, ўша бет.

⁷⁷ Бобурнома, 7 а — 7 б.

⁷⁸ Бобурнома, 164 а.

жудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улўф подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товўқ ҳам урушқа солур эди».⁷⁹

Шуни ҳам айтиш керакки, XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросон ва унинг пойтахти Хирот шахрининг адабий-маданий марказ сифатида ривожланиши ва тараққий этишида, бу ерда қўплаб шоир, олим ва санъаткорларнинг тўпланиб, фаннинг турли соҳаларида илмий-ижодий ишлар билан шуғулланиши учун тегишли шарт-шароит яратиб беришда Жомий ва Навоий қанчалик катта ўрин тутган бўлса, мамлакат ҳукмдори сифатида Бойқаро ҳам катта ишлар қилган. Бобур бу ҳақда фикр юритар экан, ўзига хос юксалиш мавжуд бўлган ана шу давр ҳаётини ёрқин тасвирлайди ва Бойқарога нисбатан муносабатини очиқ баён этади.

«Султон Хусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Хири шаҳри мамлу эди. Хар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай».⁸⁰

Умуман, «Бобурнома»да XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида ҳукмрон мавқени эгаллаган, бирон давлат ёки мулк тепасида турган теурий ҳукмдорлар ўзининг хилма-хил кўринишлари билан тасвир этилган. Бобур уларнинг ташқи сурат ва хулқ-атворини моҳир рассомга хос санъаткорлик билан тасвирлай олган.

Академик Воҳид Зоҳидов таъкидлаганидек, «бу сурат чизиқлари шундай тасвир этилганки, улар мазкур сиймонинг ички моҳиятига мос келади, унинг атворини очишга, тушунишга ёрдам беради».⁸¹

«Бобурнома»да Хасан Яъқуббек, Узун Хасан, Али Дўст Тағойи, Аҳмад Танбал, Боқи Чағоний, Хисравшоҳ каби ҳарбий амалдорлар, Абдул Али тархон, Боқи тархон ва бошқа арбоблар фаолияти айниқса кенг тасвирланган.

Ана шундай ҳарбий амалдорлардан бири ўша даврнинг мустабид ҳукмдори Хисравшоҳдир. Муаллиф бу шахснинг ахлоқи ва хусусиятлари, айрим хатти-ҳаракатлари ҳақида шундай дейди:

«Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру қўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушиб эди. Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди ва мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлиқ навқар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур».⁸²

Хисравшоҳнинг золимлиги, фаҳшгўйлиги, халқ бошига келтирган моддий ва маънавий кулфатлари сон-саноқсиздир. Муаллиф уларнинг ҳаммасини бирма-бир кўрсатмайди, балки улардан энг муҳимини, шу билан бирга, тасвирланаётган шахснинг бутун ярамас хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган энг авж нуқтасини тасвирлайди.

«Хисор эли, алаҳсус, Хисравшоҳга тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навқарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳга келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун».⁸³

«Бобурнома»да фақат ҳарбий амалдорлар, тирик мулк эгалари ва бошқа синф вакилларигина тасвирланиб қолмасдан, XV асрнинг охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган шоирлар, мусаввирлар ва илм-фан, маданият намояндалари ҳам тасвирланган.

Жумладан, Мир Сарбараҳна ҳақида гапирар экан, Бобур тўғридан-тўғри шундай дейди: «Амир Хамза қиссасининг муқобаласида умри зойиъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур; бу амр муҳолифи табъ ва ақдур».⁸⁴

Бобур XV асрда ўз ижоди билан форс-тожик адабиётининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшган, Хуросон ва унинг пойтахти Хиротдаги адабий-маданий ҳаётнинг ривожиди катта мавқега эга

⁷⁹ Бобурнома, 164 б — 165 а.

⁸⁰ Бобурнома, 177 а, б.

⁸¹ Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси // Парқ юлдузи. 1958. № 11. 131-бет.

⁸² Бобурнома, 29 а.

⁸³ Бобурнома, 23 б — 24 а.

⁸⁴ Бобурнома, 176 а.

бўлган Абдурахмон Жомийга юксак баҳо беради:

«Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеърни худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай. Гояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жихатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммайи сифатларидин мастур бўлмай».⁸⁵

«Шуъародин бу жамъининг ҳам саромаду сардафтари Мавлоно Абдурахмон Жомий эди».⁸⁶

Бобур, айниқса, ўзбек мумтоз адабиётининг фахри, ўз ижоди ва илмий-адабий фаолияти билан жаҳон адабиёти хазинасига улкан ҳисса қўшган буюк Алишер Навоий ҳақида завқ-шавқ билан сўзлайди: «Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур... Алишербекнинг мижози нозуклук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозик мизож экандур.

Алишербек назирни йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобиди, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Фаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойи ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиқ. Яхши рубоёти ҳам бор».⁸⁷

Бобур ижодкорлар ҳақида гапирганда, таърифлаганда уларнинг адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини, бу соҳадаги маҳоратини, маданий тараққиёт йўлидаги хизматларини ёритишга ҳаракат қилади ва шоир ёки адибга ана шу нуқтадан туриб баҳо беради. Муаллиф ўзи тавсифлаётган қалам аҳли ҳақида гап кетганда, уларнинг ижодига хос бўлган энг муҳим томонларни очишга интилади.

Бобур бу даврда яшаган машҳур мусаввирлар ижодига таъриф берганда ҳам уларнинг санъатидаги асосий сифатларни ақс эттиришга ҳаракат қилади. У ўз даврининг номдор мусаввири Ка-

молиддин Бехзоднинг маҳорати ҳақида ҳаяжон билан гапирди: «Мусаввирлардин Бехзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуг тортадур. Сақоллиқ кишини яхши чеҳракушойлиқ қиладур».⁸⁸

Бу ерда муаллиф Бехзоднинг мусаввирлик маҳоратидаги нозикликни, соқоллик кишиларни тасвирлашдаги маҳоратини юксак баҳолаш билан бирга, унинг камчилик томонини ҳам кўрсатиб ўтади. Бу билан буюк мусаввир ижодига холисона баҳо берилади.

Бобурнинг бадий истеъдоди ва шоирлик маҳорати «Бобурнома»да ҳам ўзининг ёрқин изини қолдирган.

Бобур ҳамиша бадий ифоданинг аниқ ва содда бўлиши, услубнинг равлониги учун интилади, жим-жимадор тасвирлар, ғализ жумлалар қўллашдан қочади. Уғли Хумоюнга ёзган мактубларидан бирида унга насиҳат қилиб шундай дейди: «...бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлони ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, «илтифот»ни «то» била битибсен. Кулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Фолибо, хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳатиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучига».⁸⁹

«Бобурнома» муаллифи ҳаётини, ижтимоий-сиёсий воқеаларни ақс эттириш орқали айрим тарихий шахсларнинг қиёфасини очишда халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлардан кенг фойдаланади. 1500 йил воқеаларини тасвирлар экан, у Шайбонийхоннинг хатти-ҳаракатларини шундай баён қилади: «Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикрийе ва Хожа Боқи била Хуросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани икки йигит ўғли била Хожа Кордзан⁹⁰ навоҳиси-

⁸⁵ Бобурнома, 177 б.

⁸⁶ Бобурнома, 179 аб.

⁸⁷ Бобурнома, 170 б.

⁸⁸ Бобурнома, 181 б.

⁸⁹ Бобурнома, 349 аб.

⁹⁰ Қ.б ва Л.б. — Корузан

да шахид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбий ва Қўпакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ, масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ».⁹¹

Бу ўринда келтирилган мақол Шайбонийхон табиатидаги мунофиқлик ва ёлгончиликни очишга имкон беради. Шунингдек, асарда тадбирлик ва эпчилик, ишонч ва умидсизлик, ботирлик ва қурқоқлик, ҳушёрлик ва лақмалик мазмунидаги ўзбек ва форс-тожик мақоллари қўлаб ишлатилган:

«Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурур».⁹²

«Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда».⁹³

«Сафи мағлубро ҳуе басандаст».⁹⁴

«Душман не демас, тушга не кирмас».⁹⁵

«Дарвозаи шаҳро тавон баст, натвон даҳони муҳолифон баст».⁹⁶

«Зикри номеро ҳакимон умри сонй гуфтаанд».⁹⁷

«Инонмағил дўстунға, сомон тикар пўстунға»⁹⁸

Муаллиф баъзан халқ мақолларининг мазмунини англатадиган, уни янада ойдинлаштиришга ёрдам берадиган жумлаларни ҳам қўллайди. Масалан, 1506 йил воқеаларини тасвирлар экан, Бадиъуззамон мирзо томонидан уюштирилган зиёфатдаги тартиб-қондани баён қилиб, Бобур шундай ёзади: «Ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак».⁹⁹

Бу жумлани келтириш билан муаллиф, биринчидан, кишиларнинг энг яхши одатларини ўрганишга, уларнинг фойдалиларини давом эттириш, ҳаётнинг ҳозирги талабларига жавоб бермайдиган тартиб-қондалар ўрнига янгиларини яратиш ва жорий қилишга даъват этиш масаласини илгари сурган бўлса, иккинчидан, воқеа тасвирини

бағоят ихчам тарзда баён этишга, айтилмоқчи бўлган фикрнинг ҳақиқий маъзини очишга муваффақ бўлган.

Баъзи ўринларда у мақол ва унинг замиридаги маънони таъбирни воқеа баёни ёки шахс нутқи ичига сингдириб юборади. Масалан, Раана Сангаага қарши жанг қилиш арафасидаги воқеани баён қилиб, ўзининг жангчиларга сўзлаган нутқини шундай ёзади: «Ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ».¹⁰⁰

Маълумки, «Бобурнома» тарихий асар, у бўлиб ўтган ҳақиқий воқеаларни тавсиф қилади. Лекин бу ҳол бадий тасвирларни қўллаш заруратини инкор этмайди. Бобур ўрни билан кишиларнинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатларини акс эттириш, бирон-бир шахснинг қиёрасини очиш, тасвирланаётган воқеанинг мазмунини ойдинлаштириш, айрим воқеалардан тегишли тарбиявий хулосалар чиқариш учун лирик парчалар келтиради.

Масалан:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ?!
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдимۇ?!*

1506 йил қишида Ҳиротдан Кобулга Қандаҳор тоғ йўллари билан оғир қийинчиликлар ичида келаётган пайтда айтилган бу байт муаллифнинг руҳий ҳолатида юз берган ҳис-туйғуларни ифодалашга хизмат қилади.

«Бобурнома»да келтирилган кўп бадий парчалар Шайх Саъдийнинг «Ғулистон», «Бўстон» асарларидан, Хожа Ҳофиз ғазаллари ва рубоийларидан олинган. Форс-тожик тилидаги бу шеърлий парчаларнинг бир қисми ҳикматли сўз ва халқ мақоллари мазмунини англатади.

Масалан:

*Қорхоро бавақт бояд жуст,
Қори бевақт суст бошад, суст».¹⁰¹*

Яъни: ишлар ўз вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст.

Бу мисралар ўзбекчадаги «Қолган ишга қор

⁹¹ Бобурнома, 80 б — 81 а.

⁹² Бобурнома, 73 а.

⁹³ «Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган (аро йўлда сарсон бўлуб қолишдаги киноя)». Бобурнома, 54 а.

⁹⁴ «Енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир.» Қ.б. — ўзбекча; «Мағлуб ҳарифқа ҳўй басдур», дейилган. Бобурнома, 114 б.

⁹⁵ Бобурнома, 144 б.

⁹⁶ «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди». Бобурнома, 144 б.

⁹⁷ «Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр дейишар». Бобурнома, 185 б.

⁹⁸ Бобурнома, 78 б.

⁹⁹ Бобурнома, 186 б.

¹⁰⁰ Бобурнома, 314 б.

¹⁰¹ Бобурнома, 73 а.

ёғар» мақолига мазмунан ҳамоҳангдир. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Бобур кишилар қиёфасини тасвирашда ихчамлик ва раволикка эришиш, асарнинг бадиий қимматини ошириш учун ҳажвдан ҳам моҳирлик билан фойдаланган. Ҳажв орқали ёзувчи айрим кишиларга хос хусусиятларни енгил кулги ва беғараз ҳазил воситасида очиб беришга ҳаракат қилади. Масалан, Ҳусайн Бойқаронинг бекларидан бири бўлган Мир Муртоз шохмот ўйинига жуда ҳам берилган киши эди. Бобур унинг шохмот ўйинига бўлган ўчлигини шундай ҳажв қилади: «Шатранжга кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутиб ўлтурур экандурким, кетмагай, деб».¹⁰²

Мухтасар қилиб айтганда, Бобур ўзбек адабиётининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган ўлмас сўз санъаткорларидан биридир. У назмда ҳам, насрда ҳам ижод этди, аруз назарияси, қофия, ҳарб юриши, ислом қонуншунослиги, иқтисодиёт масалаларига доир китоблар билан бирга бадиий пишиқ, мазмунан теран асарлар яратди.

Халқимиз узоқ асрлардан буён қадрлаб келадиган мумтоз шоир ва аллома Бобурнинг ижоди айни замонда Ўрта Осиё халқлари билан қўшни Афғонистон ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги қадимий тарихга эга бўлган муносабатларнинг узвий ҳалқаси бўлиб келди ва шундай бўлиб

қолмоқда. Унинг ижодий меросини бугунги кунда дунёдаги кўплаб тадқиқотчилар қаторида афғон ва ҳинд тадқиқотчилар, покистонлик ва бангладешлик олимлар ҳам кунт билан ўрганмоқдалар. Буюк ватандошимиз ҳақида мазкур мамлакатларда кўплаб илмий асарлар, қисса ва романлар, бадиий фильмлар яратилгани, музейлар барпо этилгани айниқса диққатга сазовор. Уларнинг барчасини ҳар томонлама ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш бобуршунос олимларимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир.

Мухтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов таъбири билан айтадиган бўлсак, «Одамзот борки, авлод-аждоди, ватанининг тарихини билишини истайди».

Дарҳақиқат, мустақиллик бизга ана шу кўҳна ва бетакрор тарихимизни чуқур ўрганишга, ўзлгимизни англашга кенг имконият яратиб берди. Биз бугунги кунда жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига беқиёс ҳисса қўшган Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари улўф аждодларимиз фаолияти ва бебаҳо меросининг ҳозирга қадар пинҳон ётган қирралари билан кенг жамоатчилик, бутун халқимизни ошно этиш шарафига муяссар бўлмоқдамиз.

**Саидбек ҲАСАНОВ,
Неъматуллоҳ ОТАЖОНОВ,
Салоҳиддин ЖАМОЛОВ**

* * *

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари — «Бобурнома» Ватанимизда ҳозирги жорий алифбода бир неча бор нашр этилган. Булар орасида Ўзбекистон Фанлар академияси нашриётининг 1960 йилда Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаевлар томонидан чоп этилган нусхаси шу кунга қадар ўзининг мукаммаллиги, илмий савияси ва матннинг муаллиф нусхасига яқинлиги билан аввалги нашрлардан тубдан фарқ қилиб, кенг китобхонлар оммаси учун илмий муомаладаги бирдан-бир асосий манба бўлиб келган. Мазкур нашр 1857 йил рус туркшунос олими Н.И. Ильминский томонидан Қозонда чоп этилган «Бобурнома» матни ва 1905 йилда инглиз шарқшуноси А.Бевеиж хонимнинг Ҳайдарободдаги «Саларжанг» музейида сақланиб келаётган қўлёзма

нусхаси факсимилеси асосида чоп қилинган. Зикр этилган ҳар иккала нашрда асл матн тўлиқ бўлсада, Ҳайдаробод нусхаси айрим нуқсонларга йўл қўйилгани билан нисбатан фарқланиб туради. П.Шамсиев ўз вақтида «Бобурнома» матнида Афғонистон, Ҳиндистон жой номлари, киши исмлари, ҳайвонот ва наботот номлари ва бошқа атама-ларда илмий-танқидий матн яратилмагунча турлитуман камчиликларга йўл қўйилиши мумкинлигини айтиб ўтган эди. Бу фикрнинг тўғрилигига ушбу нашр устида олиб борилган ишлар натижасида ҳам ишонч ҳосил қилдик.

Қувончли жиҳати шундаки, 1995—1998 йиллар мобайнида япон олими Эйжи Мано томонидан тайёрланган уч жилдан иборат (1995—1998) «Бобурнома» нашрининг биринчи жилдида ана шундай илмий танқидий матн илк бор чоп этил-

¹⁰² Бобурнома, 178 б.

ган эди¹. Нашрнинг иккинчи жилдида (1996) сўзлар, киши, жой, қавм-қабила, наслу насаб, ҳайвонлар ва ўсимликлар номлари, шунингдек, асарлар, масал ва ҳикматли сўзлар кўрсаткичлари берилган. Учинчи жилд «Бобурнома» асарининг япон тилидаги таржимасидан иборатдир. Унда олим илмий-танқидий матнига «Бобурнома»нинг қуйидаги нашр ва қўлёзма нусхаларини асос қилиб олганини таъкидлайди:

Х — Аннет Бевериж. «Бобурнома». Лондон, 1905. («Бобурнома» қўлёзмасининг Ҳайдарободдаги «Саларжанг» музейида сақланаётган нусхаси матни чоп этилган).

Қ — Н.И.Ильминский. «Бобурнома». Қозон, 1857. (Бу нашрга «Бобурнома»нинг Керр нусхаси асос қилиб олинган).

Е — Шотландия миллий кутубхонаси. Эденбург. МС. Адв. 18.3.18.

Л — Британия кутубхонаси. Лондон. МС. адд. 26, 324

Р — Британия кутубхонаси. Лондон. «Воқифоти Бобурий». (Форс тилида). Лондон. МС. Ор. 3717.

Булардан ташқари, Эйжи Мано «Бобурнома»нинг Деҳли (Миллий музей МС. 50.326) ва Париж миллий кутубхонасида (МС. Супп. персан 265) сақланаётган форс тилидаги қўлёзмаларидан ҳам фойдаланган.

Биз ушбу нашрга Порсо Шамсиев ва япон олими Эйжи Мано тайёрлаган илмий-танқидий матни асос қилиб олдик. Юқорида қайд этилган қўлёзма нусхалардаги фарқлар юқорида келтирилган **Х, Қ, Е, Л, Р** каби шартли белгилар билан саҳифа остида белгилаб борилди. П.Шамсиев нашридаги саҳифалар остида кўрсатилган қўлёзмалардаги фарқлар, изоҳлар ва таржималар ушбу нашрга тўлалигича киритилди. Китобдан илмий мақсадларда фойдаланувчилар учун ўнғай бўлиши учун қўлёзма саҳифалари ҳозирги жорий алифбо матнида рақамлар орқали ва қўлёзманинг «а» ва «б» саҳифалари келтирилган ҳолда кўрсатиб борилди. Маълумки, «Бобурнома»нинг Қозон босмасида, бошқа қўлёзма нусхалардан фарқли ўлароқ, 936 йил воқеаларига келиб асар узилиб қолган. Бу воқеаларнинг давоми Бобурнинг яқин

кишиларида бири томонидан ёзиб тўлдирилган. Асар хотимасида қўлёзмани кўчирган котибнинг сўнгсўзи ҳам ўрин олган. Қозон босмасида, асл қўлёзманинг саҳифалари умуман қайд қилинмагани сабабли, биз **382 а** бетдан кейинги саҳифа рақамларини, қўлланилган номларни кўрсаткичларда акс эттириш мақсадида, ўзимиз тахминий қўйиб чиқдик.

Ушбу китобдаги кўрсаткичлар Порсо Шамсиев ва Эйжи Мано нашри асосида тузилган бўлиб, киши, қавм-қабила, наслу насаб, китоб ва рисоалар номлари, шунингдек, шеърлар, масаллар ва ҳикматли сўзларни ўз ичига олган. Кўрсаткичлардан ўрин олган ҳар бир сўз ҳар иккала матн билан солиштирилиб чиқилди, тушиб қолган сўзлар ва саҳифа рақамлари имкон даражасида кўрсаткичларда ўз аксини топишига ҳаракат қилдик. «Бобурнома»нинг асл нусхаси араб алифбосида ёзилгани тўғрисида матни ҳозирги жорий ёзувга кўчиришда сўзларнинг тўғри ўқилишида (айниқса жой ва киши номларининг) айрим қийинчиликларга дуч келингани Порсо Шамсиев томонидан қайд қилиб ўтилганини назарда тутиб, бу масалага ҳам алоҳида эътиборни қаратдик ва асарни ҳозирги жорий алифбога ўтказиш жараёнида бу қайднинг тўғрилигига амин бўлдик. Натижада мутахассислар билан ишлаш жараёнида 600 дан ортиқ ана шундай ўзгартиш киритилиши лозим бўлган ўринлар борлиги маълум бўлди ва ушбу нашр матнига шунга биноан тузатишлар киритилди. Бундай тузатишлар кўрсаткичларда ҳам ўз аксини топиб, сўзларнинг бир хил ёзилишига алоҳида эътибор берилди.

П.Шамсиев нашри илмий-танқидий матн билан тўла солиштириб чиқилди. Бу жараёнда мазмун жиҳатдан ноаниқликлар, гаплар бир-бири билан маъно жиҳатидан боғланмаган ҳолларда ёки сўзларнинг ёзилишида фарқлар мавжуд ўринлар кўзга ташланганда Қозон ва Лондон босма нусхаларидаги матнларга бевосита мурожаат этилди ва шунга қараб, ушбу нашрнинг матнига тегишли тузатишлар киритиб борилди.

Хусусан, «Бобурнома»нинг ўзбек тилидаги мавжуд нашрларида Афғонистон ва Ҳиндистонга оид номларнинг жорий алифбомиздаги матнида фарқлар кўп учрайдики, биз имкон доирасида уларнинг аниқроқ ифодасини беришга ҳаракат қилдик.

Масалан, киши номларидан Бикрамжит — Бик-

¹ Zahir Ad-din Muhammad Babur. Babur-nama (Vaqayi). Critical edition based on four chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto. Syokado. 1995—1998. Printed by Nakanishi Printing Co., LTD Kyoto, Japan.

роможит, Маллий Сўрдук — Малик Сўрук, Биҳархон — Баҳорхон, Жалолхон Жағҳат — Жалолхон Жикаҳт; жой номларида Баҳира — Бехра, Кўйил — Кўл, Баксара — Бакасара, Авад — Уд, Итаъва — Атова шаклида ўқилган бўлса, ҳайвон номларида гилас (сув ҳайвони) — калс, чамгаддар (қуш) — чамагдор, матийла (қуш) — мато, гарийал (сув ҳайвони) — карёл, калаҳра (ки-йик) — галаҳра, гиний (қуш) — гина, гилаҳрий (сичқон) — килохирий деб ёзилган. Усимлик номларидан налайар (дарахт) — нолир, баланг (мевали дарахт) — балинг, жаъмун (тул) — жоман; ой номларидан асаър — исор; вақт бирлигини англатувчи сўзлардан гарий — гири, паҳар — паҳр; вазн ўлчови сўзларидан ратгий — рати, маъша — моша, таанк — тонг, манйаса — миноса, карўр — курур, санк — сонг шаклида ўтирилган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, П.Шамсиев нашр устида қаттиқ ишлагани ва ишга ўта масъулият билан ёндошгани натижасида олим тайёрлаган матн илмий-танқидий матнда йўл қўйилган айрим фарқларни ҳам юзага чиқариш имконини берди.

Эйжи Мано тайёрлаган илмий-танқидий матни П. Шамсиев нашри билан солиштириш жараёнида япон нашрида ҳам асардан баъзи парчалар тушиб қолгани ва матнда матнга оид айрим кам-кўстлар мавжудлиги аниқланди.

Масалан, «Бобурнома»нинг 21 а саҳифасида «Муни эшикоға қилиб эди», 220 а саҳифасида «Ушбу юртта эканда Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баланди устида улуғ суфа тош билан ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сифди. Бу суфа тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташидилар», 231 б саҳифада «Нилобдин кечгандан сўнг», 233 а саҳифада «шаҳбозим йўқолдиким», 276 а саҳифада «Хиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур» сингари жумлалар тушиб қолган. Улар бизнинг нашрга киритилди. Шунингдек, илмий-танқидий матнда кўзга ташланган айрим жузъий камчиликлар ҳам жорий алифбодаги матнда тузатиб кетилди. Буларнинг барчаси япон олими Эйжи Манонинг жуда катта меҳнатталаб ишни амалга ошириб, «Бобурнома»нинг ҳар жиҳатдан мукамал, барча мавжуд қўлёзмаларга асосланган ва улардаги текстологик фарқлар кўрсатилган матнини яратганига қарамай, ушбу ноёб асар матнининг муаллиф матнига яқин ва энг ишончли бўлган нашри

устидаги ишлар келажакда ҳам давом эттирилиши лозим эканидан далолат беради.

Хусусан, Техрондаги Кутубхонайи давлати олийи Эрон хазинасида сақланаётган Бобур асарлари куллиётининг тадқиқ доирасига киритилиши муаллиф асарларининг асл матни билан боғлиқ бўлган кўп муаммоларни ҳал қилиш имконини беради, деган умиддамиз. Ушбу куллиёт ҳозиргача бизга маълум бўлган Бобурнинг барча асарларини ўз ичига олган бўлиб, у Оламгир кутубхонаси хазинасида сақланиб келган. Қўлёзма рақами 2249, у 1613 йилда китобат қилинган. Саҳифалар сони 1036 та, қўлёзма андазаси: 41x25, ўзбек тилида; таркиби: 1. «Мубаййин» (1—184); 2. Шеърлар (187—303); 3. «Аруз рисоласи» (304—455); 4. «Бобурнома» (457—1010); 5. «Рисолайи волидийа» (1013—1036).

«Бобурнома»нинг асосий матни ва кўрсаткичлар биз томонимиздан, унинг сўзбописи С.Хасанов, Н.Отажонов, С.Жамолов ва илова қисмидаги мактублар Н.Отажонов томонидан нашрга тайёрланди. Ушбу нашрни амалга оширишда Бобур Халқаро жамғармаси раиси Зокиржон Машрабовнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш билан бирга, бизга яқиндан кўмак берган афғонистонлик олим Яъқуб Жузжоний ва истеъдодли ёш олим Ансориддин Иброҳимовларга ҳам самимий миннатдорлигимизни изҳор этишни бурчимиз деб биламиз.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон маданиятига ўзининг бой мероси билан улкан ҳисса қўшган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг асарлари мана 500 йилдан ортиқ давр мобайнида ҳаққимизнинг маънавий юксалишига, уни дунёга танитишга хизмат қилиб келмоқда. Унинг меросига бўлган муносабат эса, юртимизнинг ўз истиқлолига эришганидан сўнг чинакам ва ҳаққоний тус олгани ҳамда бобуршунослик фани ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилганини ғурур ва ифтихор билан қайд этиш ўринлидир. Бобурнинг шоҳ асари — «Бобурнома» турли соҳа олимлари учун қимматли манба бўлиши билан бирга, миллий маънавиятимизнинг ноёб дурдонаси сифатида ҳаққимиз тафаккурининг ўзига хос жиҳатлари, кўҳна қадриятларимиз, шонли тарихимизни бамисоли тиниқ кўзгу каби акс эттириб туради.

Саидбек ҲАСАНОВ,
филология фанлари доктори, профессор.

ΦΑΡΦΟΝΑ

Бисмиллаҳир Раҳмонир Раҳийм¹

енгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он (16) Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати бирлан сешанба куни, рамазон ойининг бешида, тарих секкиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшга подшоҳ бўлдум.*

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида² воқия бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлари, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янгиким, кутубда Утрор битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатидин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур.

Мухтасар вилояттур, ошлиғ ва меваси фаровон. Гирдо-гирди тоғ воқия бўлубтур. Ғарби тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғий³ кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға (2 а) машҳурдур, шарқи шимол тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи била ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг жанубий тарафидинким, ҳоло Шоҳрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимол жонибида. Жанубий тарафидағи қасабалар: бири Андижондурким, васатга воқия бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз⁴ бошида қовун сотмоқ расм эмас.⁵ Андижоннинг ношпотисидин яхшироқ ношпоти бўлмас.

Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улўроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқия бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас.

Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрзалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била⁶ қалъаға фосила ушбу хандақ ёқасидоғи шоҳроҳтур.

Ови қуши доғи кўп бўлур⁷, қирғовули (2 б) беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ошгинаси била тўрт киши еб тугата олмайдур.

Эли туркдур. Шаҳри ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била⁸ росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти, бовужудким Хирида нашъунамо топибтур, бу тил биладур.

¹ Қ. Бисмиҳи субҳонаҳу.

* Саккиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқеаларни. — *Мухаррир*.

² ЕҚ: да; Р: дир.

³ Ёғий бегона.

⁴ Қ: Фоліз.

⁵ Қ: бўлмас.

⁶ Қ: Бирла.

⁷ Р: бисёр.

⁸ Қ: бирла.

Элининг орасида хусни хейли бордур. Хожа Юсуфким мусикада машхурдур, Андижонийдур. Хавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи-жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Хавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур.

Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур. Қўрғонининг шарқи жанубий жонибида бир мавзун тоғ тушубтур, Барокуҳға мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир хужра солибтур, ул хужрадин қуйироқ ушбу тоғнинг тумшуғида тарих туққуз юз иккида мен бир айвонлиқ хужра солдим. Агарчи ул хужра мундин муртафийдур, вале бу хужра бисёр яхшироқ воқия бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. (3 а) Андижон руди Ўшнинг маҳаллотипинг ичи била ўтуб, Андижонға борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокуҳ тоғи доманасида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, Масжиди Жавзо отлиқ. Тоғ тарафидин бир улуг шаҳжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари сахни нишеброқ, себаргалик, пурсоя, сафолиқ майдон воқия бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласса, ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Марғинондур, Андижоннинг ғарбидадур, Андижондин етти йиғоч йўлдур.

Яхши қасаба воқия бўлубтур, пурнеъмат: анори ва ўруги асру хўб бўлур. Бир жинс анор бўлур, «донакалон» дерлар, чучуклугида зардолу майхушлугидин андак чошни⁹ бор. Самнон анор (3 б) лариға таржиҳ қилса бўлур.

Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, дерлар, бисёр лазиздур.

Ов қуши яхшидур, оқ кийик ёвукта топилур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралиқ расми Мовароуннаҳода шойиғдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур.

Соҳиби «Ҳидоя» Марғиноннинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфарадур, қўхпояда воқия бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби-жанубидадур. Марғинон била¹⁰ Исфара ораси туққуз йиғоч йўлдур.

Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва форисийгўйдур. Исфаранинг бир шаръисида жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубтур, «Санги ойина» дерлар, узунлуғи тахминан ўн қари бўлғай, баландлиғи баъзи ери киши буйи, пастлиғи баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мунъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук қўхпоядур: бир Исфара, яна бир Воруҳ, яна бир Сўх, яна бир Хушёр.

Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олғон маҳалда, ушбу Сўх (4 а) била Хушёр қўхпоялариға келиб, бир йилға ёвуқ танқислиқ била ўтқариб, Кобул азимати қилдим.

Яна бир Хўжанддур, Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳрлардиндур. Шайх Муслиҳиддин¹¹ ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машхурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Қўрғони баланд ерда воқия бўлубтур. Сайхун суйи шимол жонибидин оқар. Қўрғондин дарё бир ўқ отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мевағул¹² отлиқ, дерларким, бу тоғда феруза кони ва баъзи конлар топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп бўлур. Хавоси бисёр мутааффиндур, куз-

¹⁰ Қ: бирла.

¹¹ Р: Шайх Маслаҳат.

¹² Қ: Мутуғил; Р: Муйғул.

⁹ Қ: Чопнис.

лар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чупчуқ безгак бўлгондур. Дерларким, ҳавосининг тааффуни шимолдағи тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавобиидин Кандибодомдур. Агарчи қасаба эмас, яхшигина қасабададур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин (4 б) бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодоми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир даште тушубтур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштга ел бордур. Марғинонғаким, шарқидур, ҳамиша мундин ел борур. Хўжандғаким, фарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор.

Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йулуқуб, бир-бирини тополмай «Ҳо дарвеш», «Ҳо дарвеш» дея-дея тамом ҳалок бўлурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар.

Сайхун суйининг шимоли тарафидағи қасабалар: бир Ахсидур. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улуғроқ қасаба йўқтур.

Андижондин фарб сори туққуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо мунди пойтахт қилиб эди. Сайхун дарёси қўрғонининг остидин оқар. Қўрғони баланд жар устида воқиб бўлубтур. Хандақининг ўрнига амиқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, мунди пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқариқроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк қўрғон йўқтур. (5 а) Маҳаллоти қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо»¹³ масалини голибо Ахси учун айтибтурлар.

Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундуким,¹⁴ «Миртемурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским, оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдур. Самарқандни олғон маҳалда Ахсидин ва Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул, товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

Яна бир Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким, Андижон суйи Ушдин келур, Ахси суйи Косондин

келур. Яхши ҳаволик ердур. Сафолик боғчалари бор. Вале сафолик боғчалари тамом сой ёқасида воқиб бўлгон учун, «пустини пеш берра»¹⁵ дебтурлар. Сафо ва ҳавода Уш била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бўлур, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо (5 б) қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларға қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклик била йироқ ерларға элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «яброҳ усанам»¹⁶ бу тоғлардадур, вале бу муддатга ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Ёттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳрғиёҳ хосиятлик, голибо меҳрғиёҳдур¹⁶, ул эл бу от била айтурлар.

Бу тоғларда феруза кони ва темур кони бўлур. Фарғона вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлик ва улуғ доиялик подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирик дағдағаси бор эрди. Неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойинотаси Юнусхонниким, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур, Чигатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатга ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлғай, истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эди. Чун Умаршайх (6 а) Мирзонинг муддаосидек бўлмас эди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонға чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эрдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди.

Ушал фурсаттин тарих туққуз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг ~~.....~~ ултонлиғи Юнусхоннинг улуғ

¹³ «Қишлоқ қайда-ю, дарахтлар қайда».

¹⁴ Н: Қовундуким ҳам.

¹⁵ Мақташ йули билан айтилган сўз: «Олдига қорақул тери тутилган пўстин» демак.

¹⁶ Қ: Меҳрғиёҳ.

ўгли, менинг тағойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг оғаси, Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад Мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон, чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мутазаррир эрдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад Мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлгон тарихда, Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад Мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устига черик тортдилар. Бу аснода ғарийб воқиға даст берди, мазкур бўлуб (6 б) эрдиким, Ахси қурғони баланд жар устида воқиё бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эди. Ушбу тарихда душанба куни, рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин қабутар ва қабутархона била¹⁷ учуб, шунқор бўлди. Уттуз тўққуз ёшар эди.

Валодат ва насаби: секкиз юз олтмишда Самарқандта эди. Султон Абусаъид Мирзонинг тўртунчи ўгли эди. Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзодин кичик эди. Султон Абусаъид Мирзо Султон Муҳаммад Мирзонинг ўгли эди. Султон Муҳаммад Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ўгли эди. Мироншоҳ Мирзо Темурбекнинг учунчи ўгли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир Мирзодин кичик, Шоҳрух Мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаъид Мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобойи Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатидин Дарайи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра, ул муносабат билаким, Темурбек Улуғ Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур, Андижон вилоятини бериб, Худойберди Тугчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, тегирма саққолиқ, қуба¹⁸ юзлук, танбал киши эди. Тўн (7а) ни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлагондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эрдиким, боғлари узулур эди. Киймакта ва емакта бетакалуф эди, дасторини дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ханафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди, ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларини ва тарихларни ўқуб эрди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табъи назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлуқ корвонни, андоқ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамъи жиҳотини (7 б) забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёт сахлаб, бир йил, икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи дағи саховатича бор эди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширинзабон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Ахси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин хейли ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир ё икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпрак ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда калла хушк бўлур эди, етим шиор эрди, лаъби дағи¹⁹ бисёр эрди, ҳамиша нард ўйнар эрди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушлари: уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол (8 а) тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида, Такасекретку²⁰ деган ерда. Бу жиҳатдин ул мавзиё бу исмиға мавсумдуким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка

¹⁷ Қ: Бирла.

¹⁸ Қ: Куя.

¹⁹ Л: Наъл ва дағи.

²⁰ Қ: Такасекриган.

тушти. Яна Юнусхон яхшилиқ қилиб вилоятга рухсат берди. Бу ерда уруш бўлгон учун Така-секретку уруши ул вилоятга таърих бўлбтур.

Яна Туркистонда, Арис суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чошиб борадургон ўзбак била Арис суйини муз била кечиб, яхши босиб, асир ва молни айириб, тамом эгаларига ёндура бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад Мирзо била Шоҳрухия ва Уратепа орасида Хавос деган кентга урушиб мағлуб бўлди.

Вилояти: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайрам ҳам Мирзонинг тасарруфида эрдиким, оғаси Султон Аҳмад Мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлуб эди. Охир чоғларда Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Хўжанд ва Уратепаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона (8 б) эмас дерлар. Султон Аҳмад Мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шаръий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти, Уратепада Хофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.²¹ Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

Авлоди: уч ўғул ва беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуқ мен Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Қутлуқ Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлиқ. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлиқ эди, ғунчачи эди, Умид отлиқ. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизлардин улуғ Хонзодабегим эди, менинг била²² бир туққон эди, мендин беш ёш улуқ эди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳтимомдин тақсир қилмадук, нечуким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлиқ қилдим, қалъадорлиқ

²¹ Л: Фарғона вилояти эди ва Хўжанд ва Уратепаким, асл отини Фарғона тутмаслар. Султон Аҳмад Мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди, Уратепада Хофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

²² ЕҚ: бирла.

забти ва истехкоми ва сардорлиқда тақсир бўлмади.²³ Атроф ва жавонибдағи подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаратга Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эди, Хуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб (9 а) эди, отаси ўлгандин бирикки йил сўнгра Тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалдош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидағилар танимадилар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатгин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Мехробунубегим эди. Носир мирзо била бир туққон эди, мендин икки ёш улуғ эди.

Яна бир қиз Шаҳробунубегим эди, бу дағи Носир мирзо била бир туққон эди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға Султон отлиқ ғунчачи эди.²⁴

Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Махдум Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлиға тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Хисорни олғонда менга қотилди. Ушул фатаратга Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб (9 б) бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, Тенгри раҳматиға борибтур.

Хавотун ва сарори: Қутлуқ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали Уғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожахон ибн Туғлуқ Темурхон ибн Эсан Бўғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Йе-

²³ Л: бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлиқ қилдим.

²⁴ Л: Бу ибора йўқ.

сун Тува ибн Мўтугон²⁵ ибн Чигатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва Эсан Бўғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди.²⁶ Юнусхоннинг онаси туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеъасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпраги Эсан Бўғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзога олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, чарос²⁷ (10 а) туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг ўйлуқ мўғул улуси била Улуғбек мирзога келтурдиларким, кўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади: баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-бирин вилоятқа паршон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтқариб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний қоракўйлуқ эди. Андин Шероз²⁸ келди. Шерозда Шоҳрух мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим Султон мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзога хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шероз ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг гавғола-рида Эсан Бўғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодомғача чошиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаъид Мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада²⁹ Мўғулистон (10 б) да Эсан Бўғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъига, Султон Абусаъид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда сағ-

рийчи туман беклари тамом ул фурсатта Эсан Бўғахондин ёмонлаб Мўғулистонга келиб эдилар, буларнинг орасига келди. Ул фурсатта сағрийчи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир оқ кийиз³⁰ устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эрдиким, Султон Абусаъид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғулқиз бўлмади. Сўнгра, фатаратта Шайбонийхонга тушуб эди. Мен Кобулға келганда, Шоҳбегим била Самарқандтин Хуросонга келиб, Хуросондин Кобулға келдилар. Шайбонийхон Қандаҳорда Носир мирзони қабағонда, мен Ламгон азимати қилдим. Хон мирзо³¹ ва Шоҳбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонга бордилар. Мирзахонни³² Муборакшоҳ (11 а) Қалъайи Зафарга тилаганда Абобакр³³ Кошғарийнинг чопқунига йўлуқуб, Шоҳбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирлиққа тушуб, ул золими бадкирдорнинг ҳабсида дунёйи фонийни видоъ қилдилар.

Иккинчи қиз менинг волидам Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазақлиқларда ва фатаратларда менинг билан билла эдилар, Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра, тарих туққуз юз ўн бирда Тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Қурагон дуғлатқа бериб эдилар, бир қизи, бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саъидхондин амакиси Саййид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саъидхон олди. Уғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтургандин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил бўлди, сўнгра ижозат тилаб, Кошғарга хон қошиға борди.

*Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,
Зарри софию нуқраву арзиз.³⁴*

²⁵ Қ: Мўватугон. Е: Киз.

²⁶ Қ: Хон мирзони.

²⁷ Қ: Хон мирзони.

²⁸ Қ: Бобакр.

²⁹ Ҳамма нарса: Хоҳ соғ олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ кўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

Бу тарихда, дейдурларким, тойиб бўлуб, яхши тариқа пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зихир ҳар нимага илиги часпондур. Таъби назми (11 б) ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоиси ҳам ёмон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шохбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эди. Шохбегим Бадахшон шоҳи Шох Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандар Файлақусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шохбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абусаъид мирзо олиб эди. Андин Абобақр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шохбегимдин икки ўғул ва икки қизи бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлгон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эрдиким, Самарқанд³⁵ ва ул навоҳида баъзи Хоникахон³⁶ дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонға машҳурдур. Олачанинг важҳи тасмияси мунн дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтургучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қиргон учун «олачи» де-де касрати истиъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарраран тақриб била келгусидур. Вақойиъ ва ҳолатлари анда³⁷ мазкур бўлгусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ (12 а) Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзоға чиқариб эдилар, Мирзодин бир ўғли бўлуб эди, Султон Вайс отлуқ, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик Султонғаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шохрухияни олгонда ўн икки мўғул навқари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Саъидхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султон-

ларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилгон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарға, Султон Саъидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлуғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султонға (12 б) тушуб эрди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар, уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар, андин сўнгра Кошғарға Султон Саъидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Хусайнбекнинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлуб эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Кароқўзбегим эди, сўнгралар олиб эди, хейли суюклук эди. Мирзонинг хушомадига насабини Султон Абусаъид мирзонинг оғаси Минучехр мирзоға еткуруб эдилар.³⁸

Гума ва гунчачи хейли бор эди. Бир Умид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун³⁹ Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

Умароси: Худойберди Темуртош эрди. Ҳири ҳокими Оқбўғабекнинг оғасининг наслидиндур. Султон Абусаъид мирзо Жўги мирзони Шохрухияда қабагонда Фарғона вилоятини Умаршайх мирзоға бериб, эшикени бу Худой (13 а) берди Темуртошға бошлаиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёши кичик эди, тузуки ва забти ва рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик Уш навоҳисини чопқонда Худойберди Темуртош кейнича бориб, урушуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Уратепанинг Оққачқай⁴⁰ деган яйлоғида эдиким, Самарқандтин ўн секкиз йиғоч шарқ жонибидур,⁴¹ Султон Абусаъид мирзо Бобохокийда эрдиким, Ҳиридин ўн икки⁴² йиғоч шарқ соридур, бу хабарни Абдулваҳҳоб шиғовулдин арзадошт

³⁸ Мерасониданд.

³⁹ Қ. Турсун; РЕ: Йун.

⁴⁰ Қ. Оққачқай.

⁴¹ Е. Тарафидур.

⁴² Қ. Юз ўн икки.

³⁵ ҚН: Самарқандда; РЕ: ва.

³⁶ Қ. Жоникахон.

³⁷ Е: Андаларда; Р: Онжоҳр.

қилиб, мирзога чоптурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.⁴³

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб йибориб эдилар. Султон Абусаъид мирзонинг воқиъасидин сўнгра, Андижон беклари анинг била⁴⁴ яхши чиқишмоғон жиҳатидин, Самарқандга Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзога Чир шикасти бўлгонда Уратепада (13б) эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Уратепа устига келганда Уратепани мирзо мулозимлариға топшуруб, мирзо мулозаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгалар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб, Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олгондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжих бўлди. Йулда Тенгри раҳматиға борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсият киши эди.

Яна бир Хожа Ҳусайнбек эди, одми ва фақир киши эди. Ул замон дастури била ичкуларда қушукларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мирзога хизмат қилгондур. Умаршайх мирзо қошида андин улуроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра сахлар эди.

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошкандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгулук, яхши табълиқ, чуст ва часпон киши эди. Бу байт анингдур:

*Боз ой, эй ҳумой, ки бе тўттии хатат,
Наздик шудки, зоғ барад устухони ман.⁴⁵*

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди, чавгонни (14 а) яхши уйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқиъасидин сўнгра менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди.

⁴³ Н: Чопарур.

⁴⁴ Е: бирла.

⁴⁵ Қайтиб кел, эй бахт қуши, сенинг тўтидай хатларингиз менинг суйяларини қарғалар элтишига оз қолди.

Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитнароқ⁴⁶ киши эди.

Яна бир Қосимбек эди, қавчин эди. Қадимий Андижоннинг қушун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнгра менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умриғача ихтиёр ва эътибори ортти, ўқсумади. Мардона киши эди. Бир мартаба Косон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейнича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқулашти. Қазоқликларда Масчо⁴⁷ кўхистонидин Султон Маҳмудхон қошиға бормоқ азимати қилгонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тарих туққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб, Кобулда Муқимни қабадим, Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек- ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини Дарайи Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилиқ йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра (14 б) Кобулға келганда Хумоюнға бек атка қилдим. Замини Доварни олгон фурсатларда Тенгри раҳматиға борди. Муслмон ва мутадаийин ва муттақий киши эди ва шубҳалиқ таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлгандин сўнгра ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонға черик тортқонда Султон Аҳмад мирзога кириб Уратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Самарқандтин қочиб келадурганда Уратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навқарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди,⁴⁸ рўза тутмас эди. Золим ва кофирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағрийчи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимға уруғ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эрдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмади (15 а) ким, деса бўлғай. Султон Абусаъид мир-

⁴⁶ Н: фитна қисқароқ; Қ: қисқароқ; Р: фитна.

⁴⁷ Қ: Масчо.

⁴⁸ Е: Намоз қилмас эди.

зоға хизмат қилгон даврида ядачилик даъвосини қилур эди. Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлик киши эди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлик тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқликларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Гиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаъид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эди. Султон Абусаъид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди. Умаршайх мирзонинг охир замонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусоҳиб эди. Косонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнғ охир умригача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳаззол киши эди. Фисқда бекки киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлик эди. Султон Абусаъид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаъид мирзонинг тахти (15 б) тасарруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чухра тобини ва Самарқанд чухра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Насхтаълик хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эди. Табъиға хиссат қолиб эди.

Яна бир Қанбар Али эди, мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллохлик қилгон учун Қанбар Али саллох дер⁴⁹ эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди,⁵⁰ сўнгра бек бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улуғ риоят топиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга етган маҳалда қолтоғайлиғи бор эди. Пургўй ва паришонгўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки кўп айтур, паришон айтур. Ҳавсаласи тор ва тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқиға даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни, рамозон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб ила отланиб, қошимдағи навқар ва

савдар била қурғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимни олиб, Намозгоҳ сори тебради. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуғ (16 а) подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Узганд ва Олатор⁵¹ доманаси⁵² сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар, мен бори иликка тушмай, тағойиларим Олачохонға ё Султон Маҳмудхонға борғаймен.

Хожа Мавлонойи қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурҳониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, буларнинг хонводалари ул вилоятта маржиъ ва шайхулислом йўсунлуқ бўла келгандур, зикрлари мунда муқаррар келгусидур, қурғон ичидағи беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойриси⁵³ ва бир қизининг аткаси эди, йибориб ул дағдағаларни буларнинг хотиридин рафъ қилиб, Намозгоҳқа ёвуқ етган маҳалда мени олиб ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Мавлонойи қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қуёб, қурғоннинг бурж ва борусининг забт ва рабтиға машғул бўлдилар. Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким, Марғинон ва ул тарафларда илғор қуёб эдилар, бирикки кундин сўнғ келиб мулозамат қилиб, борча якдил⁵⁴ ва якжиҳат жидд (16 б) ва эҳтимом била қалъадорликқа машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Уратепа ва Хўжанд ва Марғинонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида, Қубоға⁵⁵ тушти. Бу фурсатта, Дарвеш Гов отлик, Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун, ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Хожа Қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қуёлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар, яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухан ва фақир ва одми⁵⁶ киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч

⁴⁹ Е: дерлар эди.
Н: қилиб, Е: қилди.

⁵⁰ Н: Элитор; Е: Ул тор.

⁵¹ Е: лари.

⁵² Е: бойирди; Қ: пири; Е: бири.

⁵³ Қ: Якдил бўлуб.

⁵⁴ Ҳозирги Қува.

⁵⁵ ЕҚ: Одми ва фақир.

бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати коми-ласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтурубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмақдин ўсондилар, балки бу таважжухдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бири буким, Кубонинг ботқоқлик⁵⁷ қора суйи бор, кўпругидин ўзга ердин кечиб бўлмас,⁵⁸ қалин черик (17 а) келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зойиъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунрок Чир суйининг гузарида-ўқ шикаст топиб эдилар, бу воқеъа андин ёд бериб, черик элига ваҳм голиб бўлди.

Яна бир бу ким, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдуким, тавила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.⁵⁹

Яна бир буким, бизнинг сипоҳий ва раиятни андоқ яқдил ва яқжихат топтиларким, то жон ва танларида рамақ ва тавон бордур, жон тортмоқдин⁶⁰ қуймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисиди чиқиб кўрушуб, сулҳуна қилиб ёндилар.

Хўжанд суйининг шимол жонибидинким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини қабади, Жаҳонгир мирзо анда эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзоқули кўқалдош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Фиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳхум қилиб, Косонғақим, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзоға Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳаттин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисига етганда бу беклар хонга (17 б) кириб Косонни бердилар. Мир Фиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Лоғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзоға олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонга топшурдилар.

Хон Ахси ёвуғига келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Ахсидаги беклар ва йигитлар яхши жонлар торттилар. Бу аснода Сул-

тон Маҳмудхонга ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятига мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эрдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғига келиб, кўрғон солиб, вилоятга бузуғлуқ қила киришти. Хожа Қози ва жамиъ беклар таъйин⁶¹ бўлдиким, бориб Кошғарийни дафъ қилгайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа Қозини орага солиб, юз мақр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақойиъ рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар торттилар. Ахсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинга тортилди. (18 а) Бу муҳиммоттин фориг бўлгондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва насақи ва забт ва рабтига иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубга муқаррар бўлди. Уш Қосим қавчинга қарор топти. Ахси ва Марғинон Узун Ҳасанга ва Али Дўст тағойиға таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фароҳури ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва ваҷҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мизожи эътидол наҳажидин мунҳариф бўлуб, муҳриқ иситма тори бўлди. Уратепа навоҳиси Оқсувға етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда қирқ тўрт ёшида олами фонийни видоъ қилди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз элик бешда, Султон Абусаъид мирзо тахт олгон йили эди. Султон Абусаъид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Бўға тархоннинг қизи, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди, Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди.

Шакл ва шамойили: баланд бўйлуқ, кунқор соқолиқ, қизил юзлук, танбал киши эди. Соқоли энгакида эди. Икки янгоқида соқоли (18 б) йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илгаррак қошининг устига қўяр эди.

Ахлоқ ва атвори: Ҳанафий мазҳаблиқ, покиза

⁵⁷ Н: Жимжима

⁵⁸ Н: бўла олмас.

⁵⁹ Қ: бошлади.

⁶⁰ Қ: Тортгайлар; Е: Тортқайлар.

⁶¹ Қ: бекларга яқин бўлдиким.

эътиқод киши эди, беш вақт намозни бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди,⁶² алалхусус, Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган⁶³ эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат⁶⁴ оёғини ёвуткаб ўлтурубтур, Мирзо қўпқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтурғон ерни боққайлар; бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким, шаҳрада улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тариқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи, ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Уқни бисёр (19 а) яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эди. Охирлар танбал бўлғонларида қирғовул ва бўданани пиёзи била отиб кам ёзар эди. Қушчи киши эрди, қуш ғалаба солур эди, яхши солур эрди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулуққа тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисда гоҳи бир кечакундуз ўлтурур эрди, яхши ичар эрди. Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро ер эрди. Табиатиға имсок голиб эрди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илгида эди.

Масофлари: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх Жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисида, Оқар тузида, голиб бўлди. Яна бир мартаба Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам голиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида, Чир⁶⁵ суйининг ёқасида Султон Маҳ-

мудхон била, агарчи масоф йўқ (19 б) эди, мўғулнинг чопқунчиси бирин-икин черикнинг кейиндин келиб парталға илик қўйғон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бирига боқмай бузулдилар, кўпрак черик эли Чир⁶⁶ суйида гарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Хайдар кўкалдош била Ёрйалоқнинг навоҳисида голиб бўлди.

Вилоёти: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтурғондин сўнг Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайрамни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайрамни иниси Умаршайх мирзоға бериб эди. Хўжанд ва Уратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

Авлоди: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутукбегимдин эди.

Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қоракўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонга ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, хейли мақбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шаҳид қилғонда, ани ва яна андоқ неча норасидани зойиё қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқифасидин сўнг Жонибек (20 а) Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға олди. Сўнгра Шоҳбегим, Меҳр Нигорхоним била Кошқарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда манга қўлуб эдилар. Сўнгра қазоқлиқларда Хўжандқа келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг Тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлуғидин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнг Маҳдий Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон арғуннинг биродарзодаси Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонға борғонда кўруб, хушлаб, тилаб, Кобулға келтуруб олдим. Бир қизи бўлди. (20 б) Ўшал фурсатта-ўқ «зоча» заҳмати била Тенгри раҳматиға борди, қизига онасининг отини-ўқ қўюлди.

⁶² Л: бу жумла йўқ.

⁶³ К: ёвуткан.

⁶⁴ Е: одат била.

⁶⁵ Е: Чир

⁶⁶ Е: Чир ҳақ.

Хавотин ва сарори: аввали, Султон Абусаъид мирзо қулғон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онаминг туққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутуқбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалдоши эди, Султон Аҳмад мирзо ошиқлиқлар била олиб эди, асру кўп суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамга бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлигининг халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим⁶⁷ эди, Тирмиз хонзодаларидин⁶⁸ эди. Мен Самарқандга беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошига келган фурсатда олиб эди. Хануз юз ёлуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим.

Яна бир Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлиқ, мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди, Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим.

Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон аргуннинг биродарзодаси эди.

Умароси: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаъид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг (21 а) ихтиёрини мунга бериб эди, мун эшикоғо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлиқ киши экандур. Андин ғариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким, Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машҳур экандур. Ўзбак зўр кишини «бўка» дер эмиш. Жонибек дерким: бўкамусен, бўка бўлсанг, кел, курашалинг. Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар, Жонибек йиқар. Мардона киши эди.

Яна бир Аҳмад Ҳожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳири ҳукуматини Султон Абусаъид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг, анинг мучасини бериб, Самарқандга йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди, «Вафой» тахаллус қилур

эди. Соҳиби девон эди, шеъри ёмон эмас эди, бу байт анингдурким:

*Мастам, эй мухтасиб, имруз зи ман даст бидор,
Эхтисобам бикун, он руз ки ёби хушёр.*⁶⁹

Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандга келган фурсатлар⁷⁰ Аҳмад Ҳожибек била бўлуб эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлгондин сўнгра Ҳирига келди. Асру улуғ риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тупчоқлар сахлаб, (21 б) яхши минар эди. Бу тупчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди, сардорлиғи мардоналиғидек эмас эди. Бепарво киши эди. Ишкучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунқур мирзо Султон Али мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлғонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўга тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туққон тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улуғроқ ва муътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша мусҳаф⁷¹ китобат қилур эди. Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўп билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсунқур мирзо била Султон Али мирзонинг ғавғосида улуғлуқ замонида бадномлиқ била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонга ёвуқ уруғ бўлуб эди. Синглиси ҳам мунда эрдиким, Боқи тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. (22 а) Неча йил Бухоро ҳукумати мунда эди, навқари уч мингга етиб эди, навқарни яхши шафқат била сахлаб эди. Бахшиш ва пурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммағ киши эди. Шайбонийхон, гарчи навқари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлуб эди. Кичик-кирим султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар. Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хона-

⁶⁹ Эй мухтасиб, мастман, бугун мендан қулингга торт, қачонки хушёр топсанг, ўша кун текшир.

⁷⁰ Е: Фурсатларда.

⁷¹ Қ: Мусҳаф ва китоб мутолаа қилур эди.

⁶⁷ Р: Хавонзодабегим.

⁶⁸ Р: Хонзодабегимларидин.

водалар бузулмағиға Абдулали тархон сабаб бўлди.

Яна бир Саййид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуғ отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулға келганда менинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эрдим, филвоқий, риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалғи йил Хиндустон азимати била черик отлонғанда Саййид Юсуфбекни Кобулда қуюб эрдим, ўшул фурсатта Тенгри раҳматиға борди.

Яна бир Дарвешбек эди, Темурбек риоят қилгон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Хазрати Хожаға иродати бор эди. Мусиқа илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Таъби назми (22 б) бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топқанда Чир суйиға борди.

Яна бир Мухаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Мухаммад тархоннинг туккон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғонда, менинг қошимға келиб эди. Мен дағи яхши риоят қилиб эрдим. Қули Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султон Али мирзо замонида кўп улғайиб эди, навқари беш-олти мингга етиб эди. Султон Али мирзоға хейли мутиъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била Қалъайи Дабусийда урушиб бостурди. Ушул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эрдиким, деса бўлғай. Мирзодалиқта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшилиқлар қилгон жиҳатидин Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуносу бемурувват ул яхшилиқларнинг муқобала (23 а) сида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Аҳси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Хусайн аргун эди. Неча маҳал Қоракўл ҳукумати анда учун, Султон Хусайн Қоракўлийға машҳур эди. Раъй ва тад-

бири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлуб эди.

Яна бир Қулмухаммад Бугдо⁷² эди, қавчин эди. Мардоналиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абдулкарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқитъасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаъид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Мухаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва авбошни ўзига қушуб ўрлудин айрилди. Самарқандға келиб ҳеч иш ҳам қилолмади. Ўзининг ва яна бир неча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакиға сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгач-ўқ бетаваққуф Самарқандға келиб, беаҳмат ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча ишларидин вазий ва шариф ва сипохий ва раият мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буким, мазкур бўлгон Малик Мухаммад мирзониким, (23 б) обоғасининг ўғли ва ўзининг кўёви эди, яна тўрт мирзони Қўқсаройға чиқариб эди, иккисини қуюб, Малик Мухаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисига худ подшоҳлиқ ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Мухаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирининг⁷³ ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким, агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девон шиор эди. Сиёқ илмини билур эди, вале таъби зулм ва фиқққа мойил эди. Самарқандға киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Хазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқларифақим, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва таадидин халос бўлурлар эди, не жойи улким, аларға мундоқ таклифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки⁷⁴ бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға дағи сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча⁷⁵ ва навқар ва савдари тамом

⁷² Қ: Қул Мухаммад Бағдодий.

⁷³ Қ: бор эди ўзгаларда худ.

⁷⁴ Н: балк.

⁷⁵ Қ: эди бек ва беготлар; Е: эди беклари.

золим ва фосиқ эдиларким,⁷⁶ Ҳисор эли, алалхусус, Хисравшоҳга тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг (24 а) эри Хисравшоҳга келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, бир неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки⁷⁷ турк ва сипоҳийнинг амрад ўғлонлари чухра қилур кўркунчидин уйдin чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва

фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди, бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазий ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

*Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реи,
Ки реиши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бармакун то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам бар канад.⁷⁸*

Ложарам, зулм ва фисқнинг шоматидин Самарқандта беш-олти ой беш⁷⁹ ҳукумат қилмади.

Вақонъи санайи тисъа миа*

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизипи тўй ва ойин била олғон сочиқини келтурди: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруғлуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали (24 б) келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки⁸⁰ ул сари бўлгондек қилиб, элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мизожи мунҳариф бўлуб, менинг ёвуғумдаги киши-қаро била ёмон маош қила киришти. Ишни мунга етқурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилгай. Ҳасап Яъқубнинг ихтилоти сойир, умаро ва сипоҳий била дағи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа Қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилгай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда, менинг улуғ онам

Эсан Давлатбегимча кам бўлгай эди, бисёр оқила ва мудаббира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбегим тош қўрғонда чақарда⁸¹ эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонгон экандур, хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд (25 а) сари мутаважжих бўлди.

Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулгон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинга қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомгача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Аҳси азимати қилиб, Хуқон ўрчин навоҳисиға келди. Хабар топиб, баъзи беклар била йигитларни анинг устиға йиборилди. Илғор беклари ўзларидин илгаррак бир пора йигитларни қаравул йибордилар. Ҳасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қаравул айиргон йигитларнинг устиға юруб, ўй мунгузи қобсоб⁸² шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Ҳасан Яъқубнинг қочориға тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

⁷⁶ ЕҚ; ким йўқ.

⁷⁷ Н: балк.

⁷⁸ Ички яралар дардидин ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан келганча ҳеч бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

⁷⁹ Беш — ортиқ.

* Тўққуз юзинчи (1494—1495) йил воқеалари.

⁸⁰ Н: Балк.

⁸¹ Қ: чиқарда.

⁸² Л: қобоб.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот.⁸³

Ушбу йил шубҳалиқ таомдин парҳиз қила бошладим. Пичоқ ва қошиқ ва дасторхонғача эҳтиёт қилур эрдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк (25 б) бўлур эди.

Рабиул охар ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавий ориза юзланиб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

Валодат ва насаби: секкиз юз эллик еттида эди. Абусаъид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир туққон эди.

Шақл ва шамойили: паст бўйлуқ, суюқ⁸⁴ соқоллиқ, танбал, синчисизроқ⁸⁵ киши эди.

Ахлоқ ва атвори: яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини ҳў билур эди. Вилоётдин бир дирам ва бир динор анинг бевуқуфи харж бўлмас эди. Навкарининг улүфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бахшиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қуюб эди, сипоҳий ва райят асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли қотрор экандур, сўнгра-лар баҳлум овин қалин овлар эди.

Зулм ва фисққа кўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чўҳра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлиқ амрад ўғлон бўлса, хар навъ била келтуруб чўҳра қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини (26 а), балки⁸⁶ кўкалдошларини чўҳра қилиб эди, балки ўзининг кўкалдошидин туққонга доғи бу хизматни буюруб эди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шойиъ эрдиким, чўҳрасиз киши асло йўқ эди. Чўҳра сахламоқлиғни ҳунар билурлар эди. Чўҳра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисқининг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеър бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бадэътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва

⁸³ Ёмонлик қилганинган кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқ.

⁸⁴ Қ: бурма.

⁸⁵ Қ: Сухансизроқ.

⁸⁶ Н: балк.

бобок теғрасида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шаниъ ҳаракатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филҳол англаб бўлмас эди.

Масофлари: икки қатла масоф урушти. Хар икки қатла Султон Ҳусайн мирзо била: бир мартаба Астрободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андхуд навоҳисида, Чаман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб ғазот қилди. Бу жиҳаттин (26 б) фармонининг туғросида «Султон Маҳмуд ғозий» битирлар эди.

Вилоёти: Султон Абусаъид мирзо Астрободни бериб эди. Ироқ воқиясида Хуросонга келди. Ул фурсат⁸⁷ Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаъид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериклаб, Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонга етиб эди, Султон Маҳмуд мирзоға мулҳак бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқардилар. Самарқандга Султон Аҳмад мирзонинг қошига келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиғ Саййид Бадр ва Хисравшоҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбар Алибек қошига келдилар. Андин бери Қаҳқа⁸⁸ била Қўҳтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти дағи мунинг тасарруфида бўлди.

Авлоди: беш ўғил, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуғ Султон Масъуд мирзо эди. Онаси (27 а) Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунқур мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғил Султон Али мирзо эди. Онаси Зўҳрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим,⁸⁹ Мир Бузургнинг набираси эди. Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида Тенгри раҳматиға борди.

⁸⁷ Е: Фурсатта.

⁸⁸ РЕ: Қаҳқа.

⁸⁹ Р: Хонзодабегимдин.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг кизи, менинг онамнинг сингли Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолати бу тарихда йил вақойиёида мазкур бўлғусидур.

Уч қизи Бойсунқур мирзо била бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обоғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзога чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин⁹⁰ эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобақр Кошғарийга (27 б) бердилар. Иккинчи қиз Бикабегим эди. Султон Хусайн мирзо Хисорни муҳосара қилғонда Хайдар мирзо отлиқ ўғлиғаким, Султон Абусаъид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Хисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди.⁹¹ Султон Хусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била кўмак йиборганда Жаҳонгир мирзога номзад бўлуб эди. Тарих туққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари била Тирмизта эдилар. Булар ҳам Боқи Чағониёнисининг, кўчи била келиб қўшулдилар. Қоҳмардқа келганда, Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Қутлуқ Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хейли созворлиқ бўлмади. Икки уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума⁹² Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз гунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бири (28а) нинг оти Муҳиб Султондур.

Хавотин ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим⁹³ эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймоғи туркман бекларидин Али Шуқурбекнинг⁹⁴ қизи эди. Жаҳоншоҳ мирзо Бороний Қорақўйлуқнинг ўғли Муҳаммадий мирзо олиб эди. Озарбайжон ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлуқ Узун Ҳасан олғонда Али Шуқурбекнинг⁹⁵ ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қорақўйлуқ туркманлар била Султон Абусаъид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаъид мирзо шикаст топқонда бу вилоятларға туштилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Хисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизининг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақойиёида машруҳ ва мазкур бўлубтур.

Ғума (28 б) ва гунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаъид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди.⁹⁶ Бир ўғул, бир қизининг онаси эди ва гунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлуб эрдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлиқ қипчоқдиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки чухра эди, андин сўнг Мазидбек аргунга навкар бўлди. Филжумла, риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзога қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру қўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида-ўқ навқари бешолти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоят, ғайри Бадахшон тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклуб маҳкам пайдоқунанда эди, нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру қўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушуб эди. Агарчи Намози қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо (29 а) ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани

⁹⁰ Р: Хонзодабегим.

⁹¹ Л: бу йўқ.

⁹² РЕҚ: Махдум.

⁹³ Р: Хонзода.

^{94, 95} Қ: Алишербекнинг.

⁹⁶ Л: бу жумлалар йўқ.

киёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлиқ навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир⁹⁷ Пирмуҳаммад Элчи бўға эди. Кавчин эди. Балх эшигида ҳазора⁹⁸ урушида Султон Абусаъид мирзо олида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қабанда Хисравшоҳнинг таассубиға' оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнгича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, фарқ бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаъид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунқур мирзонинг бек аткаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва харроф эди. Султон Маҳмуд мирзо (29 б) «беҳаё» деб мухотиб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққон иниси эди. Навкарини яхши сахлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғиға ва Бойсунқур мирзонинг ўлтурмакиға боис ул эди. Жамиъ элни ғийбат қилур эди. Бадзабон ва фахшгўй ва худписанд ва тийрамағз мардак эди. Ўзидан ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, савдаридин айриб, рухсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг кўркунчидин Андароб ва Серобқа⁹⁹ келиб эди. Ул навоҳидағи аймоқларни босиб талаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйниға урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эрдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни пуршаққ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоқлик барлослардиндир. Султон Абусаъид мирзо қошида

ҳам бек эди. Султон Абусаъид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлгонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға (30 а) Мазидбек арғун ва қорақуйлук¹⁰⁰ туркман беклари қушулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғасиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши сахлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқиъани элдин яшуруб хазинаға дастандозлик қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун қолур,¹⁰¹ филҳол бори шаҳр элиға бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуг ийд эди. Сипоҳи ва райят Хисравшоҳнинг устига ҳужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Ҳожибек ва тархон беклари ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Ҳисор узатдилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуг ўғли Султон Масъуд мирзоға Ҳисорни бериб, Бойсунқур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонлариға рухсат бериб эди, бу воқиъада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнг Самарқанд ва Ҳисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунқур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтиға ўлтургуздилар. Бойсунқур мирзо подшоҳ бўлгонда ўн секкиз яшар эди.

Ушал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд (30 б) барлоснинг ва Самарқанднинг баъзи ақобирининг сўзи била Самарқанд доияси била черик тортиб, Канбой навоҳисиға келди. Самарқандтин ҳам Бойсунқур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлиқ черик била чиқиб, Канбой навоҳисида масоф урушдилар. Ҳайдар кўқалдошким, мўғул черикининг рукни аъзами эди, эровул эди, тамом оттин тушуб, шиба қўймоққа машғул бўлди. Қалин отлик,¹⁰² таассублук Самарқанд ва Ҳисор йигитлари от солгон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдургон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин мўғул кишиси қирилди. Бойсунқур мирзо ўз олдида ҳам қалин кишининг бўйинини урдуруттур.¹⁰³ Андоқким, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар.

¹⁰⁰ К на қорачуй қорақуйлук.

¹⁰¹ К: Яшуружлук бўлур.

¹⁰² К: яроқлиқ.

¹⁰³ К бўйниға урур эди.

⁹⁷ Е: бу сўз йўқ.

⁹⁸ Л: Ҳазораспий.

⁹⁹ К: Саробқа.

Бу фурсатга Иброҳим соруқим, минглиг элидин эди, отамнинг¹⁰⁴ оллида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасига етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди, Исфара қўрғонига кириб Бойсунқур мирзонинг отига хутба ўқуб, муҳолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим сорунинг фитнасининг даъғига азимат қилиб, (31 а) черик отланилди. Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул куни йигитлар шўхлуқ қилиб етган била-ўқ қўрғонининг тошида янги том қўпориб, соладурғон¹⁰⁵ қўрғонни олдилар. Саййид Қосим эшикоқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодурлуқ улушини Саййид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мўғулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўлғонда,¹⁰⁶ ҳар кимки эдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олур. Шоҳрухияда бориб, тағойим Султон Маҳмудхонни кўрганда баҳодурлуқ улушини Саййид Қосим олди. Аввалги кун урушида Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз¹⁰⁷ уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зойиъ бўлуб, хейли киши яралиқ бўлди. Иброҳим сорунинг қошида бир тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди, онча тахшандоз кўрулмайдур эди. Аксар элни ул яралиқ қилди. Қўрғон фатҳидин сўнг менинг қошимда бўлур эди,¹⁰⁸ муҳосара

¹⁰⁴ Л: онам.

¹⁰⁵ Е: Солдурғон.

¹⁰⁶ Халқ ичидан ўзиб чиққан кишига баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишини уруш, маъракада берилади деб тушуниш керак.

¹⁰⁷ Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдиган махсус кийим (жиба)сиз демакдир.

¹⁰⁸ «Андоққим, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар» деган жумладан бошлаб бу ергада бўлган қисми Қозон босмасида форсий тилда берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини берамизким, ҳар иккала матн орасида оз бўлса-да, фарқ бордир. Форсча матннинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Бундай жойларга нуқтаалар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сақланди.

«Ўлуқларнинг кўплицидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кунларда бир гуноҳи сабабли қувинди бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойсунқур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шаъбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфарага жўнади. Уша куни ёшлар шўхлик қилиб, қалъага етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани олдилар. Шу кун ҳаммадан ортиқроқ... Танбал ҳам Муҳам бўлиб келгандирки, (маъракада) халқ орасидан ёлғиз чиқиб душманга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Бу жиҳатдан баҳодирлик улуши унга берилган. Аввалги куни аткам Худойбердига ўқ тегиб ўлди. Сўнг, қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар зойиъ бўлиб, кўписи ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурда бир мерган бор эди, у кўп кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерган менинг олдимда турар эди».

мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда саркўблар ясаб, нақблар (31 б) солғайлар. Қалъагирлиқ асбобиға бажидд машғул бўлғайлар. Муҳосара имтидоди қирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлонойи Қозининг тавассути била қуллуқни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини¹⁰⁹ бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, қўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эрдиким, Умаршайх мирзо девониға тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлғон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эди. Чун мунча тақарруб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Мир Мўғулнинг отаси Абдулвахҳоб шиғовул эди, мен етгач- ўқ қўрғонни бемузояқа топшуди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияға келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Ахсини қабаб эди. Нечукки, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон, чун ота оғадурлар, бориб мулозамат қилсам, ўтган кудуратлар рафъ бўлғай, ироқда-ёвуқта эшитур, кўрарға яхши бўлғай деб келиб, Шоҳрухиядан ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонға мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солғон улуг чордара (32 а) уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач, уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб қўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсаттилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимат қилдим. Ахсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намози шом била намози хуфтан орасида Андижонға келдим.¹¹⁰ Бу йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққуз йиғоч йўлдир. Андижон вилотиининг саҳронишинларидин бир Чакрак элидур, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Кошғар орасидаги тоғларда бўлурлар, отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда уй ўрниға қўтос саҳларлар. Қўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳадта воқийъ бўлубтур, мол бермакта ройиж эмастурлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким, Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосим-

¹⁰⁹ Қ: садогини.

¹¹⁰ Қ: кирдим.

бек бориб, йигирма мингга ёвук қуй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чақракдин ёнғондин сўнг Уратепанинг устига (32 б) ким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунқур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Мачо¹¹¹ қухистонларига чиқиб, аткаси Шайх Зуннунни Уратепада қуюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунга рисолат тариқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани туттуруб

ўлумга буюрди. Чун хост йўқ экандур, Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Уратепанинг навоҳисига келдук. Чун қиш ёвук бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлуқини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси Уратепа устига юруди. Уратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Уратепани Муҳаммад Хусайн кўрагонга берди. Ушул тарихдан тўққиз юз секкизгача Уратепа Муҳаммад Хусайн кўрагонда эди.

Вақоиъи санайи ихдо ва тисъа миа*

Султон Хусайн мирзо Хуросондин Хисор (33 а) устига черик тортиб, қиш Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизга муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черика йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Хусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти. Утрудаги черикни гофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Килиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлгунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлгон эл била Килиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзога келгач, Вали Хисравшоҳким, бу кечган кишининг¹¹² устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормади. Бузулгон йўсулук Хисор сари ёндилар.

Султон Хусайн мирзо сув кечиб, Бадиъуззамон мирзони ва Иброҳим Хусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар¹¹³ мирзо (33б) ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига йиборди.¹¹⁴ Узи Хисор устига келди. Ёвук етканда хабардор бўлдилар.

¹¹¹ Масчо бўлиши керак.

* Тўғуз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

¹¹² Қ келгач, бетавақуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишиларнинг.

¹¹³ Р. Музаффар Хусайн.

¹¹⁴ Қ. Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар Мирзони Хатлон устига йиборди.

Султон Масъуд мирзо Хисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай, Камруд руди юққори Сири тоғ¹¹⁵ йўли била иниси Бойсунқур мирзо қошига Самарқандга борди. Вали ҳам Хатлон сари торти. Хисор қўрғонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Кўчбекнинг отаси беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон неча йил эрдиким, Шайбонийхондин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар. Жамиъ ўзбаклари била Муҳаммад¹¹⁶ дуғлат Султон Хусайн дуғлат ва жамиъ Хисор вилояти ўлтурушлуқ мўғуллар била бу бузуғлуқта Қоратегин сари тортиллар.

Султон Хусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юққори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди. Тангига кирган маҳалда кейнидин етарлар, онча иш қила олмаслар, Мирзобек фарангибоз анда қилич тегурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикни Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейнидин етиб уруштиллар. Султон Хусайн мирзо (34 а) нинг илғорини босиб, бу бекларнинг аксарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ушул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуғлатким, сўнгралар Муҳаммад

¹¹⁵ Қ. Сарв тоғ.

¹¹⁶ Қ. Маҳмуд.

Хисорийға машхур бўлуб эди, Султон Хусайн дуглат ва бу султонларга тааллуқ ўзбаклар¹¹⁷ Хисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Махмуд мирзо навкари мўғуллар бизни деб рамазон оий Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эрдим. Ҳамза Султон била Махдий Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотиннинг таъзимига қўпуб тўшакдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳаммад Хисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Хусайн мирзо келиб Хисор қўрғонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қазон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солғон нақб хейли илгари келиб эди. Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбини топдилар. Қўрғон эли, (34 б) юққоридин буларга дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юққори қўрғон элига-ўқ ёниб, қўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув кетуруб қўйиб, ташқи элни нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат тиладилар. «Кечадур» деб мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой-икки ярим ойда ғайр аз сиёсат ва нақб солмоқ, сарқўб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиъуззамон мирзо ва, ул жамоатником, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қўйироқ тушганда Хисравшоҳ бўлгон кишиси била ясатиб¹¹⁸ Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиъуззамон мирзо ва бу черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар, (35 а) бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир ярим ончада худ не сўз, жазм риоят қилиб, хандақдин

чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ёмон, улуғ-кичик навкари тўрт-беш минг бўлғай эди.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёи бебақо учун ва бу кетар навкари бевафо учун мунча ёмонлиқ ва бадномлиқни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилоятлар олиб, мунча қалин навкар ва савдар сахламоқ тарҳин солиб, балки сўнгралар навкар ва чокари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоёт ва парганоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилгон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобиининг оти сардорлиққа чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чиқмагонлар қўрқоқлиққа отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиъуззамон мирзо андин кўчуб неча кўч била Толиқоннинг Олғу тоғига¹¹⁹ келиб тушди. Хисравшоҳ Қундуз қўрғонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар била Ишкамиш ва Фулул ва ул тоғ доманаларига йибориб эрдиким, яна ташқаридин хадук ва ташвиш бергай, яна¹²⁰ Муҳиб Али қўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон суйининг (35 б) ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб бир пора киши тушуруб, бир неча бош кесиб борди. Сўнгги навбат мунинг таассубига Сайдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбарқўх доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сайдим Али ва Қулбобони¹²¹ ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Хусайн мирзога етишти. Дағи Хисорнинг баҳор ёғинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эди, яраш тарҳин орага солиб ичкилардин Махмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлгон созанда ва хонанда келиб, Султон Махмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон улуғ қизини Ҳайдар мирзогаким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди, Султон Абусаъид мирзонинг қиз набираси эди, олиб Хисор устидин қўпуб Қундуз сари юзландилар. Қундузга келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиъуззамон мирзо орага тушуб ярашиб,

¹¹⁷ Е: Ўзбакларником.

¹¹⁸ Е: ясатиб.

¹¹⁹ Қ: Улуғ боғига.

¹²⁰ Е: бир мартаба.

¹²¹ РЕ: Қули бобони.

ичкари, ташқари тушган йигитларни олишиб (36 а) ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига ва мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиъуззамон мирзога бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиъуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийлиқлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандта тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунқур мирзо, ул миқдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳийлари била ихтилот омизиш қилур эди, Самарқанд беклари ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди. Уғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлиқ била маъшуқлуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардан тар бўдилар.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Қаршидин келтуртуб, подшоҳ кўтариб, Боғи Навға келдилар. Бойсунқур мирзо Боғи Навда эди. Бойсунқур мирзони тутқун йўсуллуқ (36 б) қилиб навкар, савдаридин айриб аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтурғуздилар. Кеч намози дигар Бойсунқур мирзони Кўксаройга чиқорур хаёли қилдилар. Бойсунқур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқ-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар, Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо,¹²² мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида хишт била тиға қўборғон эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол, бу тигани йиқиб чиқиб, аркнинг Ғотфар¹²³ тарафидаги фасилидин биридин обмўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо қочибтур.

Тонгласи, тархонийлар йиғилиб Хожаго Хо-

жанинг эшигига борурлар. Хожа «йўқтур», деб бермас. Булар ҳам зўр била ола олмаслар. Хожаларнинг жаноби андин олий эрдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сипоҳийлар ва жамиъ шаҳр эли хужуми ом қилиб, (37 а) Хожанинг уйдан мирзони келтуруб Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабдилар. Аркни бир кун ҳам¹²⁴ сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб қочиб Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсунқур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эрдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эрдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатлиқтин сутунга ёпушти, сутунга ёпушқон била қўйғайларму?! Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўксаройга чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўксаройдурким, Самарқанднинг аркида воқий бўлубтур. Ажаб хосиятлиқ имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур, ҳар ким тахт дояси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлуб эрдиким, фалон подшоҳзодани Кўксаройга чиқардилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўксаройга чиқариб кўзларига мил торттилар. Жарроҳнинг (37 б) ихтиёри била ё бехост милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб Бухорога тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухорога борди. Бойсунқур мирзо черик тортиб Бухорога Султон Али мирзонинг устига борди. Бухорога ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатҳ Султон Али мирзо сари бўлуб,

¹²² Қ: алқисса.

¹²³ Қ: атфар.

¹²⁴ ҚН: ҳеч.

Бойсунқур мирзо шикаст топти. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир пора ўбдон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била¹²⁵ беиззатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунқур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандга юруди. Бу хабар шаввол оий Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд доияси била ўшул шаввол оий-ўқ черик отландуқ. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон (38 а) Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрисабз устига келди. Хисравшоҳ иниси Валини мирзога қопти.¹²⁶ Уч-тўрт ой бу уч тарафдин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яхё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлиқ сўзини орага солди. Сўзни кўрушмакка қуюб, Самарқандтин икки-уч шаръий қуи-роқ Сўғд тарафидин мен чериким била бордим.

Вақоийи саийи исно ва тисъа миа*

Ушбу қишлиқта Бойсунқур мирзонинг иши филжумла тараққийда эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибидин Кўфин ва ул навоҳиға келиб эди, Самарқандтин Маҳдий Султон Бойсунқур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устига юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳдий Султон-ўқ рўбарў бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳдий Султон черкасий қилич била санчқоч-ўқ оти йиқилди. Узи қўпар ҳолатда Маҳдий Султон илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхши бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эшигини музабзаб кўруб, эрта ёзиға, Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султон Али мирзонинг рўбаруйиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунқур мирзо Сарипул келди, Султон Али мирзо Хожайи Кордзан¹²⁷ келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ушийнинг ангизи била Хожа Абулмакорим ва Андижон бекларидин (39 а) Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Боқир ва яна Қосим

¹²⁵ Қ: «била» дан кейин «Қул додаки чиғиб» ибораси бор. Л нусхада бу ўчирилган.

¹²⁶ Қ: Вали мирзога қайтти.

* Тўққуз юз иккинчи (1496–1497) йил воқеалари.

¹²⁷ Н: Коэрун.

Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била мен Кухак суйининг оралиғиға кечиб, от устида-ўқ кўрушуб ва сўз сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнчун қиш ёвуқ келиб эди, Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонга, Султон Али мирзо Бухорога мурожаат қилдук.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулгирлик дағдағасини қўюб, Ҳисорға (38 б) ёнди. Балки бу келмактин гараз ушбу экандур.

Шероз ва Канбой навоҳисидин Маҳдий Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

дўлдой ва Бойсунқур мирзонинг бир пора ичкиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета, Бухородағилар хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрумай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушгонда андоқ муқаррар бўлуб эрдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилгайбиз. Ушул миод била рамазон оий Андижондин отланиб, Ерайлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожа мўғулни икки-уч юз қазоқ йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунқур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулгон йўсунлуқ ёнар. Бу йигитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз қўрғониға еттуқ.

Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сахлай олмай, қўрғонни берди. Шероз қўрғони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлуб, Обёр¹²⁸ қуруғиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира,

¹²⁸ Қ: ипор.

Султон Муҳаммад Сайфал, (39 б) Султон Муҳаммад Вайс¹²⁹ уч-турт юз киши била келиб, мулозамаат қилдилар. Сўзлари бу эрдиким, Бойсунқур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғига келдук. Охир маълум бўлдуким, булар, даъво била Бойсунқур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Қорабулоққа¹³⁰ тушганда баъзи кирган кендесакка бошсизлиқ қилғон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини порапора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сунгра қазоқлиқларда Масчодин¹³¹ хон қошига мутаважжих бўлғонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Хисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунқур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзиға найзалаб йиқтилар, вале тушмади. Хожаго Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуғ оғаси эди, йўғон бўйинига ўқ тегди. Ушал замон Тенгри раҳматиға борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илм (40 а) лиғи бор эди, луғатни хейли билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шаҳрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар баякбор ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эрдиким, фармон бўлдуким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳар бўлмайдур эрдиким, ип учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқандтин уч куруҳ бўлғай. Қирқ-элик кун бу юртта ўлтурулди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичкаридин кўнгулдук йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим Бекчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопқу дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўхбур пиёзи тегур-

ди. Яна бир қатла ҳам Хиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш (40 б) бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Миршоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйининг ярмиға ёвуқ чопилиб эди, ғоятташ шаҳраги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда, қўғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингим, қўғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Хожи эди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд Кундури Сангак дер эдилар. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда, Самарқандтин шаҳрий ва бозорий ул миқдор чиқиб эрдиким, ўрду шаҳри бўлуб эди. Ҳарне шаҳрларда тиласалар, ўрдуда топилаур эди. Бу муддатта бир Самарқандтин ўзга тамом қўғонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор¹³² тоғининг доманасида Ургут¹³³ отлиқ қўғонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа Қозини (41 а) ораға солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қилдук. Яна Самарқанд муҳосарасиға ёндук.

Ушбу йил Султон Хусайн мирзо била Бадийуззамон мирзо орасидағи нифоқлар урушға торти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрободни Бадийуззамон мирзоға ва Музаффар мирзоға бериб юкундуруб эдилар, нечукким мазкур бўлди, ўшул муддаттин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мўмин мирзони хатна қилғонда мирзо анга бағишлабтур.

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғига ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий¹³⁴ сўзларни мирзоға гўшаки ғалаба¹³⁵ айтти. Дағи дедиким: «Бу сўзларни унутунг!» Мирзо филҳол айттиким: «Қайси сўзлар-

¹²⁹ Қ: Султон Муҳаммад Дарвеш.

¹³⁰ Қ: Қорабулоқ.

¹³¹ Қ: Масиҳо.

¹³² Л: Шоҳдор.

¹³³ Н: Ўзкат.

¹³⁴ Қ: бори.

¹³⁵ Қ: қилиб.

ни?» Алишербек бисёр мутаассир бўлуб кўп¹³⁶ йиғлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфтуғўйлар анга мунжар бўлдуким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига¹³⁷ Балх ва Астрободқа черик торгдилар. Гурзивоннинг оёғида (41 б) Якчиروف ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиъуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни, рамазон ойининг гуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйнига урдурди. Не ёлғуз мунда эмас эди, ҳар қачон бир¹³⁸ ўғликим, ёғийга юруди, бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйнига урдурди. Не қилсун, Ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фиқс ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалиқ фурсат қолиб, отасидин ийманмай, Тенгридин кўркмай, хануз иши чоғир ичмак эди — нашот била, мажлисоралиқ эди — инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астробод ҳукумати Бадиъуззамон мирзода эди, ҳаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзёб бўлур эди. Олтун ва қумуш олот ва адавати бисёр бўлуб эди. Ва қумошпўш йигити (42 а) ва тупчоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой¹³⁹ берди. Қочарда, тоғ йўлига учраб, эниш ва учма ерга йўлуқуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зойиъ бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балхқа келди. Бадиъуззамон мирзо Балхта Шайх Али тағойини қўуб эди. Чора қила олмай, кириб

Балхни топшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чухрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонга мурожаат қилди.

Бадиъуззамон мирзо шикастгин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ-яланги била Қундузга Хисравшоҳга тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳийлиқ яроғидин мирзога ва мирзо била бўлгонлариға ул миқдор хизмат ва одамгарлик қилдиким, кўрганлар дедиларким, бурунги яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беъътидоллиғларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва кудуратлар бўлуб эди. Валини ва Боқини (42 б) Бадиъуззамон мирзога қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорга йиборди. Қўрғонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олишдилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол¹⁴⁰ тарафи Қушхонада Муҳиб Али қўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин зўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гургоштироқ қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиъуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун арғун ва ўғли Шоҳ Шужоъ арғунга ўзини тортти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилгонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғаройиб воқиоттиндурким, ўшул чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиъуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо¹⁴¹ Муҳаммад Мўмин мирзони босар. Яна бу ажаброқким, Чаҳор¹⁴² шанба отлиқ киши Муҳаммад Мўмин мирзони тушуруб келтурур.

¹³⁶ К - кўп - сўзи йўғ.

¹³⁷ К - отаси ўғлининг устига.

¹³⁸ Н - қачон. ЕҚ - ҳар қачон бер.

¹³⁹ К - бойи.

¹⁴⁰ Е - шимол.

¹⁴¹ Е - мурзо ҳам.

¹⁴² Н - чор.

Вақонъи санайи салос ва тисъа миа*

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳий ва шаҳрий Пули Муҳаммад Чаб навоҳисига қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, (43 а) йигитлар мустаид бўлгунча Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонга элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Қўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошига тушулди. Саййид Юсуфбекни ушбу кун Самарқандтин чиқардилар. Ушбу юртга келиб мулозамат қилди.

Самарқандағилар ул юрттин кўчуб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий бирла Мирзо кўпругигача чиқтилар. Буюрдукким, бўлгон йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди.¹⁴³ Шаҳодат бармоғини тушура чопиб, олиб келтурдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани¹⁴⁴ иниси Ҳасан набира¹⁴⁵ тушуруб келтурди.¹⁴⁶

Мундоқ сипоҳий ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонайи Жомабонни ва Кал Қошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятим (43 б) ликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосига буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу куллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиким, бизнинг эл хандақ ёқасигача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонга таҳвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашга кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳар кишиси мунча ожиз бўлбур, Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш тортқунча шаҳрнинг ёвудидин қўпуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак.

* Тўккуз юз учинчи (1497—1498) йил воқеалари.

¹⁴³ Е: эдиким.

¹⁴⁴ Қ: набира.

¹⁴⁵ К: набирани.

¹⁴⁶ Қ: Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдорнинг олидағи ўлангга тушулди. Қўрғонга кириб уй ва қапа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳасил қўюб юртқа келдук. Неча кун қишлоқи уйлар тайёр бўлгунча ўлангда ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунқур мирзо Туркистонга Шайбонийхонга, мутавотир кишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб қўрғонга (44а) кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул¹⁴⁷ саҳари бизнинг юртумиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобудға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти, Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунқур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъюс Туркистонга муурожаат қилди.

Бойсунқур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амунни¹⁴⁸ кечатурғон маҳалда Саййид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам муътабар кишиси эди, Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунқур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим Тархон анда сувға борди. Кейин қолгон киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунқур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлиқ чўҳраси дағи иликка тушти. Бойсунқур мирзони Хисравшоҳ дағи яхши кўрди. (44 б)

Бойсунқур мирзо чиққач, бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжих бўлдук. Йўлда акобир ва беклар ва йигитлар мутақиб истиқболға келдилар. Рабиул аввал ойининг авохирида келиб, аркта Бўстонсаройға туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99*) рамзи нужумий (56*) даража ва дақиқадур, арзи

¹⁴⁷ Р: Ушул панжшанба.

¹⁴⁸ Е: Аму дарёсини.

(40*) даража ва дақиқадур. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмағон учун балдаий маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирул муъминин Усмон замонида мусулмон бўлғондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло Мазори Шоҳға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Муғул ва турк улуси Семирқанд¹⁴⁹ дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмас тур. Қурғонини, фасилнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ун минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва покмазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати Рисолат саллаллоҳу алайҳи ва саллам замонидин бери ул миқдор аниммайи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлбтур, ҳеч вилояттин маълум (45 а) эмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлғай. Шайх Абу Мансурким, аниммайи каломдиндур, Самарқанднинг Мотурид отлиқ маҳалласидиндур. Аниммайи калом икки фирқадур, бирни «мотуридия» дерлар, бирни «ашъария». Мотуридия Шайх Абу Мансурға мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Ҳартанак ҳам Мовароуннаҳрдиндур, яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғай, Фарғонанин Марғинон отлиқ вилоятиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур.

Маъмуранинг канорасида воқий бўлбтур, шарқи Фарғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияким, Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Қўҳак суйи шимолдин оқар, Самарқандтин икки қуруқ бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Қўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Қўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқандтин бир шаръий бўлғай. Самарқанднинг боғот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қоракўлғачаким, ўтгуз-қирқ йиғоч йўлга ёвуқлашур, Қўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ (45 б) дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва

қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси ҳўб бўлур. Вале икки мева Самарқандтин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур¹⁵⁰, қори ағарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, ағарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Қўқсаройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанин ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва ғиз ярфаъу Иброҳим ал-қавоида (ило охириҳи)»ни андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир қуруқ ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилқушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилқушода ҳам улуғ кўшк солдурбтур, ул кўшкта (46 а) Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштайи Қўҳакнинг доманасида Конигилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Оби Раҳмат ҳам дерлар, бир боғ солибтур. Нақши Жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъаға ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қурғонида — чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳға ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомиға машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна (46 б) бу мадрасанин жанубида

¹⁴⁹ Л: Семирқанд.

¹⁵⁰ Қ: булур.

бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Голибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштайи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёниликдур. Улуғбек мирзо бу расад била «Зижи Кўрагоний»ни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар. Мундин бурун «Зижи Элхоний» мустаъмал эрдиким, Хожа Носир Тусий Ҳалокухон замонида Марофада расад боғлатибтур, Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Голибо, оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, «Зижи Маъмуний»ни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда раажка Бикрамажит ҳинду замонида Ужжайн ва Дхардаким, Малўт мулқидур, ҳоло Мандуға машхурдур, яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зиждур. Бу расадни боғлағони (47 а) минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зижларға боқа ноқисроқтур.

Яна Пуштайи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чилсун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт буржиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштайи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, бу айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара (47 б) солибтур, изораси тамом чиний, Чинихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур,¹⁵¹ Масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амредур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам¹⁵² бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйроқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши норванлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзилдур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиқлари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқанддин чиқар. Жувози қоғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, (48 а) бу Қора сувни Оби Раҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матойи қирмизи махмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машхур ўланг Кониғил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой, қора сувким, Оби Раҳмат ҳам дерлар, Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Конобгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар, хейли яхши ўлангдур. Самарқанд салотини ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юққорроқ шарқижануб сари яна бир ўланг воқиб бўлубтур: Хон юртиға мавсум, Самарқанднинг шарқидур, Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврлуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқиб бўлубтур. Бу ернинг сирфасини

¹⁵¹ Е: имораттурким.

¹⁵² Қ: ҳам тамом.

кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб¹⁵³ эди. Яна бир ўланг (48 б) Бўдана қўруғидур, Дилқушо боғи била Самарқанд орасида воқиб бўлубтур. Яна бир Кўли мағок ўлангидур, Самарқандтин икки шаръийга ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолга мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқиб бўлубтур, бу жиҳаттин Кўли мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен Хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангидур. Шимоли Қулба кенти ва Қуҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Мухаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштайи Қуҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур.¹⁵⁴ Самарқанднинг ғарби тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур, Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре воқиб бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур, Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўб ва хўб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидин Ахсининг бир навъ қовуниким, «миртемурий» дерлар, мунинг қовунидин чучуқроқ ва нозуқроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўб бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклуклар била вилояттин (49 а) вилоятқа элтарлар. Тайин учун бисёр яхши тадовидур, парвори¹⁵⁵ товуғи ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидин тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эрдим.

Яна Кеш вилоятидур, Самарқанднинг жанубидадур, туққуз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур, Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи¹⁵⁶ хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пеш-

тоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи¹⁵⁷ беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зильида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берулар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур.¹⁵⁸ Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири (49 б) андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни-ўқ иштиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била «қарши» дерлар. Ғолибо, бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Камоброқ ердур, баҳори хўб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсулуқ қушқина бўлурким, қилқуйруқ дерлар, Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Хузор вилоятидур.

Яна Кармина вилоятидур, Самарқанд била Бухоро орасидадур.

Яна Қорақўл вилоятидур. Борчадин поёноброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарби-шимолидур. Яхши тумоноти бор. Ул жумладин, Сўғд тумани ва Сўғдга пайваст туманлардур. Боши Ёрайлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмоғой. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўтгуз йиғачтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвасттур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрисабз орасидан тоғ (50 а) воқиб бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Қуҳак дарёсидур, хушхаво ва пурсафо, суйи фаровон. Неъматни арзон хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом қўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлғонларча эмас. Ушмунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг

¹⁵³ ЕҚ: ўлтуруб.

¹⁵⁴ Қ: қарйаси Бухородур.

¹⁵⁵ К: парвози.

¹⁵⁶ Е: томи ва боми

¹⁵⁷ Л: навоҳи.

¹⁵⁸ Қ: Улуғроқ; Е: бутикроқ.

фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султон Жаҳонгирга берди. Шохрух мирзо жамиъ Моваруннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдулатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқия бўлбтур. Назм:

*Улуғбек баҳри улуғу хирал,
Ки дунёву динро аз ў буд пушт.
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаиш ҳарфи таърих «Аббос қушт».¹⁵⁹*

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

*Падарқуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд.¹⁶⁰*

Анинг тарихи ҳам тавре воқия бўлбтур.

*Абдулатиф хисрави Жамшидфар ки буд, (50 б)
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт.
Бобо Ҳусайн қушт жумъааш ба тир,
Таърихаш ин нависки «Бобо Ҳусайн қушт».¹⁶¹*

Абдулатиф мирзодин сўнгра Шохрух мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзонинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил-икки йилга ёвуқга нодшоҳлик қилди. Андин сўнгра Султон Абусаъид мирзо олди, ўз ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаъид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо нодшоҳлик қилди.¹⁶² Султон Абусаъид мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунқур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархонларнинг гавғосида Бойсунқур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтургуздилар.

¹⁵⁹ Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва диннинг таянчи эди. Аббос қулдан шаҳидлик болини татиди. «Аббос қушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди. «Аббос ўлдирди» ҳарфларини абжад ҳисоби билан рақамга айлантирилса, 853 ҳижрий (1449—1450) йил чиқади.

¹⁶⁰ Отасини ўлдирган (падарқуш) подшо бўлолмади, агар бўлса ҳам, олти ойга етмайди. А: «ба шаш моҳаш» ўрнида «ба жуз шаш маҳ».

¹⁶¹ Абулатиф Жамшидий шуқуҳли подшо эди. Фаридун билан Зардушт қулаари қатори эди. Уни Бобо Ҳусайн жума кечаси ўқ билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Ҳусайн қушт» деб ёзган. «Бобо Ҳусайн ўлдирди» ҳарфларини абжад ҳисоби билан рақамга айлантирилса, 854 ҳижрий (1450—1451) йил чиқади.

¹⁶² Қ: бу жумла йўқ.

Яна Бойсунқур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихда мазкур бўлди. Бойсунқур мирзодин мен олдим, мундин сўнгги вақоийъда ўзга кайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгудек-ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизнинг била бўлгон бекларни ҳам фароҳўри ҳолларига (51 а) яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасига риоят кўпрак воқия бўлди. Ички беклар чарғасида эди, улуғ беклар чарғасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик элига ўлжа-мўлжадек нима тушиб эди. Бир Самарқандтин ўзга жамиъ вилоятлар манга кириб эди, то Султон Али мирзога бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча талон ва торож тортгон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлжаси туганди. Самарқандни олгонда Самарқанд андоқ хароб эрдиким, мадад ва тухм ва тақовига эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислик торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқга юз қўйдилар. Аввал кишиким, қочти, Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа Қозини йибордукким, Узун Ҳасан (51 б) Хожага ўзини хейли мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисиға сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизга йиборгайлар.

Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб борғонларни ёмонлиққа тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал борғон била зоҳир ва ошқоро ёмонлиқ мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ дояси била неча йилким бажид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун биҳ мадад ва қўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон, Ахсиға бордилар, Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзога тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эмас эрдиким, аларга берилғай. Бери улким, агарчи хон-

ға бу вилоятларни ваъда қилмайдур¹⁶³ эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир мирзоға берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эл қочиб ул вилоятқа борди, таҳаккум тариқи била тамаъ қиладур, агар бурунроқ (52 а) бу сўз арода бўлса эди, филжумла важҳи бор эди аларнинг таҳаккумини ким тортор бўлғай? Мўғул ва Андижон черики ва баъзи беклардин ичкилардин ҳам Андижонға бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва бекот,¹⁶⁴ яхши ва ёмон мингга ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўлмади, қочиб боргон таваҳхумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига қуштилар. Таваҳхумлуқ эллар худ мундоқ воқивани ўз кўркунчидин Тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб ёмонлиқ ва ёғийлиқни сариқ ва ошкоро қилдилар.

Тўлун Хожа отлиқ Бориннинг¹⁶⁵ мардона ва саромад ва қазоқ йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва хануз риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб бек қилиб эрдим. Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар ичида риоят қилгон эътимодлиқ кишимиз Тўлун Хожа учун Самарқандтин мўғул улуси қоча киришганда Тўлун Хожани йиборилиб эрдиким, элга насиҳат қилиб таваҳхумни хотирларидан чиқарғой, то эл кўркунчтин сар ба бод бермағайлар.¹⁶⁶ Элни (52 б) худ бу муфаттинлар била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва ваид ва насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи Икки сув орасида эрдиким, бу Икки сув орасини Работак ўрчини дерлар. Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илғор Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб ғофиллиқта олиб келтуруб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун Ҳасанни қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самарқандтин боргон черик элидин ҳам хейли йигитлар

бор эди. Хожа Қози ул қалъадорлиқта менинг давлатхоҳлигим учун ўн секкиз минг қўйни қўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлгон йигитларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида менинг волидаларимдин ва Хожа Қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эрдиким, бизларни мундоқ¹⁶⁷ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимишга етмасангиз иш вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. (53 а) Агар Андижон иликта бўлса, яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эрдим. Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдум. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимға пахта била сув томизурлар эди. Менинг била қолгон бек ва бекот ва йигит-яланг менинг тиримагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, беклар раъйда ғалат қилиб мени кўрсатиб рухсат бердилар. Тўрт-беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундин сўнг ўз ҳолимға келди.

Чун оналаримдинким, онам ва онаминг онаси Эсан Давлатбегим бўлғай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонойи Қози бўлғай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб оийи, шанба куни Андижон азимати била Самарқандтин чиқтук. Бу навбат Самарқанд (53 б) шаҳрида юз кун подшоҳлик қилдим. Яна шанба эрдиким, Хўжандға еттим. Ушул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун, ўшул шанбаким, биз Самарқандтин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларға берибтур. Тафсили будурким, Узун Ҳасаннинг навкариниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон қўрғонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб эди, оғзиға пахта била сув томизадурлар деди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Жакан дар-

¹⁶³ Е: қилмайдур.

¹⁶⁴ Қ: йигит.

¹⁶⁵ ЕҚ: бори.

¹⁶⁶ Е: Урмағайлар.

¹⁶⁷ Қ: менинг волидаларим ва Хожа Қози ул жамоатнинг арзадошти келдиким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

возасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, мухолифларни илғаб аҳд шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин қўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Гояташ ул мунофиқи намакҳаром мардакнинг номардлиғи эди. Бу мазкур бўлгон сўзларни ўзига баҳонайи рост қилди. Андижонни олғондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонайи Қозини арк дарвозасида осиб шаҳид қилдилар.

Хожа (54 а) Мавлонойи Қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машхур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳий бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозиға етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа Қози ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа Қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларға қасд қилғонлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа Қози ажаб киши эди. Қурқмоқ анда асло йўқ эди. Онча далер киши кўрулган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилдур. Сойир эл ҳар неча баҳодур бўлса, андак дағдағаси ва таваҳхуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳхум йўқ эди. Хожанинг воқифасидин сўнг Хожаға мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талатдилар.

Менинг улуғ онамни ва ўз опамни баъзи менинг била бўлғонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг қошимға йибордилар.

Андижонға бўла Самарқандни илиқдин бердук. Андижон ҳам илиқдин чиқмиш эди. Бизга «Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»¹⁶⁸ дегандек бўлди. Бисёр шаққ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эрдим, бу навъ навкардин ва вилоят (54 б) тин айрилмайдур эрдим, то ўзумни билиб эрдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эрдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифани менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Хусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошканд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошкандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрумакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жулгаси била ке-

либ, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен ҳам Хўжанддин бориб, хон додамни кўрдим. Кандирлик добонини ошиб Аҳси тарафиға тушулди.

Ул тарафдин мухолифлар ҳам бўлгон черикларини йиғиб, Аҳси келдилар. Бу фурсатта Поп қўрғонини мени деб беркитдилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухолифлар Поп қўрғонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эди, вале сипоҳийлиқ била сардорлиқдин бисёр бебаҳра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эрдиким, урушсиз-ўқ вилоят муяссар бўлғай эди. Ушмундоқ маҳалда мухолифларнинг фирибomis сўзларини қулоққа олиб, ислоҳ ҳикоятини ораға солиб, (55 а) Хожа Абулмакорим била Танбалнинг оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлғон сўзлар айтиб хонға ё орадағиларға пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маъюс бўлдилар, бек ва бекотдин ва йигит-ялангдин етти-секкиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилғонлардин: беклардин Али Дарвешбек, Али Мазид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий, менинг била қолғонлар, гурбат била меҳнатни ихтиёр қилғонлар, яхши-ёмон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин Қосим қавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруйи минглиғбек, Ширим тағойи, Сайиди Қаробек; ичкилардин Миршоҳ қавчин, Сайиди Қосим эшикоға жалоийр, Қосим ажаб,¹⁶⁹ Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али мубашшир,¹⁷⁰ Худойберди тугчи мўғул, Ерак тағойи, Султонқули Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, (55 б) Ёрали Билол, Қосим мирохўр, Хайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр галаба йиғладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолғонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг қошимға йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўткарил-

¹⁶⁸ Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолишдан киноя).

¹⁶⁹ Қ; Сайиди Қосим, эшик оғаларидин Қосим жалоийр ажаб.

¹⁷⁰ Қ мунши.

ди. Султон Махмудхонға киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Уғли Султон Муҳаммад Хоникани ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига таъйин қилиб, хон ҳам отланиб Уратепагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёряйлоқ келиб-тур. Мен Бурка яйлоқи била Санзорғаким, Ёряйлоқнинг доруғанишини ул қўрғондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чопқон хабарини топиб, ёнибтурлар. Зарур бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик дояиси бор, бир қатла, икки қатла иш юругаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонға юругамак¹⁷¹ хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошига (56 а) бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эрдимким, кўрмайдур эрдим, бу баҳона била аларни ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Саййид Муҳаммад мирзо дуғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан боринни етти-саккиз юзча черик била кўмак таъйин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжандта таваққуф қилмай, ўта чиқиб, илғаб Кандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўрғониниким, Хўжандтин ўн йиғоч йўлдур, Кандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким, «Исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлақ, осуда қовун бўлур, таъми олмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзға еткурдиларким, «Кишимиз оз, бу бир қўрғонни олғон била не иш очилғай?» Филвоқиъ, андоқ эди. Анда турарнинг ё қўрғонни беркитурнинг маслаҳатини топмай, ёниб, Хўжандга келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунқур мирзо била черик тортиб, Чағониён келиб, мақр ва фириб била олди. Султон Масъуд мирзога¹⁷² элчи йибордиким, (56 б) келинг, Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандта ўлтурғай, яна бир мирзо Ҳисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йигит-яланги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунқур мирзо

қошидан Султон Масъуд мирзо қошиғаким борди, чун мирзога қойинота эди, асру улуғ риоят топти. Бовужудким, Ҳисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улүфасини минг туман фулс қилиб, Хатлон вилоятини дарбаст берди, Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичкиларининг тани бор эди. Борчани мутасарриф бўлди. Узи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлғонлар қочиб-қочиб Бойсунқур мирзога кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мирзони гофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Ҳисор қўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондин ташқари маҳаллотта отаси солғон Давлатсаро отлиқ иморатта эди, қўрғоига кираолмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била¹⁷³ Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож¹⁷⁴ гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзога борди. (57 а) Ҳисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунқур мирзони Ҳисорда ўлтурғузуб Хатлонни иниси Валиға берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ дояиси била отланди. Узидин илгароқ Назар баҳодур отлиқ улуғ навкарини, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунқур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валиға қалин черик қўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни чопқоли йиборди. Бориб Зардак чўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасиға мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фурсатта бир кун мазкур бўлғон Назар баҳодур отлиқ навкарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди (57 б) самончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риоят қилғон беги эди, етмиш-саксон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодур била рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини ке-

¹⁷¹ Н: Уюрушмак, ЕК; юрушмак.

¹⁷² Қ: мақр ва фириб била Султон Масъуд мирзога.

¹⁷³ Қ: барлосқа.

¹⁷⁴ Л: Уёж.

сиб олиб, қалъага кирди. Бисёр мардона бориб, намоен иш қилди.

Хам ушбу йил Султон Хусайн мирзо Зуннун арғуннинг ва ўғли Шоҳ Шужоънингким, Бадиъуззамон мирзога навкар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъиға черик тортиб келиб, Бустқа тушди. Черикига ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, очлиқтин батанг кела ёвушуб эдиларким, Буст доруғаси Бустнинг қўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хурсонга мурожаат қилди. Султон Хусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Қундуз ва Хисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийлиқлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Хусайн мирзо ўғли Муҳаммад Хусайн мирзонинг дафъи зараригақим, Астрободқа мусалит бўлуб, ёмонлиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илғор йибориб, ўзи Нишин ўлангида ўлтуруб эрдиким, Бадиъуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шоҳбек (58 а) гофиллиқта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоқим, Хисорни олдуруб, Султон Хусайн мирзога келадур эди, ушбу кун етишти. Астрободқа борғон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзога мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиъуззамон мирзо била Шоҳбек қочти.

Султон Хусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб қуёвлиқка юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эрдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, мундин бурунроқ ке-

либ Султон Хусайн мирзо мулозаматида бўлуб эди, ангизе била Хуросонда турмай бир баҳона била чиқиб, Султон Хусайн мирзодин берухсат Хисравшоҳга борди. Хисравшоҳ Хисордин Бойсунқур мирзони тилаб келтурди. Ушбу фурсатта Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, Хазорага кириб, Хазорада ҳам беътиқодликлар қилиб, Хазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошиға келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отига хутба ўқутгайлар. Ул ишни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд (58 б) мирзониким, кичиклигинин бери сахлаб улғайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига наштар солиб кўр қилди.

Бир неча кўкалдош, эмалдош ва байриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандға Султон Али мирзо қошиға келтурур хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузори била ўтуб, Султон Хусайн мирзо қошиға борди. Ҳар кимким мундоғ шаниъ ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигақим бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур домани қиёматғача, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун! Бу шаниъ ҳаракаттин сўнг Бойсунқур мирзони подшоҳ қилиб, Хисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзога Саййид Комилни кўмак қушуб, Бомиён сари йиборди.

Вақоئي санайи арбаа ва тисъа миа*

Самарқанд ва Андижонға мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандға келдук.

Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш (59 а) била ўтар. Доиялиқ киши нечук боқиб ўлтурғай. Муҳаммад Хусайн кўрагон дуғлатким, Уратепада эди, Самарқандға эврушмак доияси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёрайлоқ кентларидин Пашофарниким, Хазрати Хожанинг мулк кентлари-

диндур, бу фатаратта анча таалуқ бўлуб эди, тиладукким, бу қиш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятиға илиқдан келганча эврушгайбиз. Муҳаммад Хусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашофарға мутаважжих бўлдум. Зоминға етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, гофиллиқта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғониниким, Шовдор туманининг доруганишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди.

* Туққуз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари.

Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваққуф қилмай, Пашоғарга келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тағийин қилдукким, бориб Еряйлоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта (59 б) Еряйлоқ Саййид Юсуфбекда эди. Мен Самарқандтин чиққонда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Саййид Юсуфбек ини, ўғлини Еряйлоқ қўрғонларининг забот ва рабтига йибориб эди. Аҳмад Юсуфким, бу тарихда Сийалкот ҳукумати андадур, ул қўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб, тамом қиш баъзи қўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва инчкалиқ била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг қўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Саййид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадгумон бўлуб, Хуросонга рухсат бердилар. Бу қиш бу навъ талош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни йибордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисига келдилар.

Бизнинг бўлгон сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлғой эди, ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонга эрушуб, толиъ ҳеч мадад қилмади. Самарқандга илик қўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳгуна қилиб, Пашоғардин (60 а) мурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқ аҳл ва аёл била анда эдук. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имкони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?

*Бормоққа не маскане муяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар.*

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидағи яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрои, борур-тураримизни билмай, саргардон ўтқарилди.

Бир кун ушбу ерда эканда, Хожа Абулмако-

римким, бизнингдек жалоийи ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур, турар еримиздин ва қилур қилмас ишимиздин истиғлом ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизнинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим.

Ушбу кун кеч намози дигар, бу худ даранинг оёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди. Али Дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурки, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноят қилиб гуноҳимии (60 б) бағишлаб, бизга мутаважжих бўлсалар. Марғинони топшуруб бир навъ қуллуқ ва хизматкорлиқ қилғаймен, гуноҳим ариб ҳижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқта бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон-ўққим, офтоб ўлтурур чоғ эди, Марғинонга илғор тариқа била мутаважжих бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул қуни намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуриб, отга бўғуз бериб, тун ярми, нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул қуни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йиғочига етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арзга етқурдиларким, Али Дўст не навъ ёмонлиқ қилгон кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормай ва келмай, гуфтутў ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоқиъ тараддудларининг важҳи бор эди. Бир замон туруб кенгаш қилдук, охир мунга қарор топтим, бу тараддудларнинг агарчи важҳи бор, вале (61 а) мундин бурунроқ керак эди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилғай, ёниб ҳам қайсарига чиқилғай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима Тенгрининг хостидин ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эрдиким, Марғинон қўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани

очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, кўргон ичида бир муносиб хавлида тушулди. Менинг бирла бўлгон киши улуғ-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ёмон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғинонга киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навқар бўлгонлардин ва Али Дўст бекнинг навқарларидин юздин кўпрак киши қўшуб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ эл (61 б) ларига, мисли Ашпориён ва Тўруқшорон ва Чакрак¹⁷⁵ ва ул навоҳиларга йиборилдиким, истимолат била ё зўр била элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сайди Қарони Аҳси тарафига юзга ёвуқ киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги¹⁷⁶ кўргонлар била тоғ эларини ҳар тавр қилиб бизга боқтургайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлгон сипоҳий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Аҳсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғинонни қабамоқ доияси била Марғиноннинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлиқ кентга келиб туштиллар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғиноннинг маҳаллотига келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафига илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлгон йигитлар ясаниб чиқтилар. Маҳаллоттин илгари келгани¹⁷⁷ қўймадилар. Ул кун Халил чухрайи дасторпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай (62 а) кўргон ёвуғига келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғлариға бориб эди. Ашпориён ва Тўруқшорон ва Чакрак¹⁷⁸ ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги райят ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳийдин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларғаким, Аҳси тарафиға сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп кўргони ва яна бир-икки кўргон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва

кофирваш эллар эди, райят ва вилоят булардин бисёр оғриб эдилар. Аҳси улуғларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Аҳсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Аҳсининг тош кўргонидағиларни зарби рост аркка тиқиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сайди Қаро бошлиқларни тилаб, Аҳсининг тош кўргониға кюрдилар.¹⁷⁹ Султон Маҳмудхон,¹⁸⁰ Банда Али ва Ҳайдар кўкалдошни ва Ҳожи Ғози манғитииким, ўшул фурсатта Шайбонийхондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак таъйин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанға етиб, бепой бўлуб, риоят (62 б) қилгон навқарларини ва ўбдон йигитларини Аҳсининг аркига кўмак таъйин қилиб йиборди. Саҳар вақти дарё ёқасиға еттилар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар топиб, бир пора кишини от яланғочлантуруб,¹⁸¹ сувдин кечурдилар, кўмак келганлар олдараб¹⁸² кемани юққори тортмай кечган еридин-ўқ қўябердилар. Кўргонға ўта олмай қуйи туштиллар. Бизнинг черик ва мўғул черики туш-тушдин от яланғочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопқулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғига бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдағиларни ариқ олиб, борини қирдилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди, Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қулуқ баҳонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Саййид Аликим, ҳоло менинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдарқули, яна Қулика Кошғарий етмиш-сексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос (63 а) бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулгон йўсулнуқ этиб кўчтиллар. Андижонда Носирбекни қўюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳибтажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфият-

¹⁷⁵ Р: Хурак.

¹⁷⁶ Қ: Туздаги.

¹⁷⁷ Қ: келгани; Е: келгани.

¹⁷⁸ Е: Чекрак; Р: Ҳакрак.

¹⁷⁹ Е: кетурдилар.

¹⁸⁰ Қ: Султон Муҳаммадхон.

¹⁸¹ НЕ: яланғочлабтуруб.

¹⁸² Л: Яладараб; Қ: олдираб.

ларни билиб, аларнинг бебунёдлигини маълум қилиб, Андижон қўғонини беркитиб, манга киши ййборди. Булар Андижонга етганда қўғон беркиганини маълум қилиб, сўзлари бир-бирига қовушолмай бузулуб Узун Ҳасан кўчига Аҳси сари торти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятига — Ўшга борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичкилари ва ййигитлари Узун Ҳасандин олиб¹⁸³ қочиб, Танбалгаким, хануз Ўшга етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижоннинг беркиган хабари манга келди, ҳеч таваққуф қилмай, Марғишондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эрдиким, Андижонга келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб (63б) эрдиким, иликдин чиқиб эди, Тенгри инояти била зулқайда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ушқа киргач, Ушда ҳам қизилоёқ, қаротаёқ қилиб, зарби рост ура-ура Ушдин қовлаб, қўғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши ййбордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонга кира олмай, Аҳси тарафига бориб эди, хабар келдиким, бориб Аҳсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ таваққуф қилмай, Аҳси азимати қилдук. Аҳсига етгач чора қила олмай, аҳд ва амон тилаб, қўғонни топшурди. Бир неча кун Аҳсида туруб, Аҳси ва Косон ва ул юртнинг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва муталлиқлари била олиб Андижонга келилди. Аҳсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, олимда беклик мартабасига етиб эди, орияти қуюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молига зарар ва нуқсон тегурмай Қоратегин йўли била Ҳисор сари (64 а) ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорга борди. Ўзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаратларда бизга тааллуқ элни ва Хожа Қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон булар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдиким, мунча жуғуллуқ ва бу-

зуқчилик қилғон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни туттурсак ва талатсак не айб бўлғай? Батахсис бизнинг кўзимизнинг ўтрисида бизинг отимизни миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг қуюмизни еб юругайлар, мунга худ ким тахаммул қилғай? Агар тараххум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазақликларда ва меҳнатларда бўлғон жамоатнинг ҳозир таниғон моллариға бори фармон бўлсаким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филовоқий, маъқул кўрунди. Фармон бўлдуким, бизинг била бўлғонлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи¹⁸⁴ ёнимизда ўлтуруб, элни (64 б) мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маънисини йўқ эди. Мулкгирликда ва мамлакатдорлиқта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг заминида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қупти. Охир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳхум йўл бериб, Работак ўрчинидинким, Икки сув ароси ҳам дерлар. Ўзганд тарафиға кўчуб Танбалга киши ййбордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон ва Муҳаммад дуглат алар била ушмунча чоғлиқ мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлиқ ва бузуқчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлиқ жиҳатидин ёғиқмиш бўлғайлар. Мундоқ ҳаракотларни ўз хонларига мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноқким, отаси Худойберди буқоқни (65 а) мўғуллар орасида риоят қилиб эрдим, отаси бурунроқ ўлуб эди ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни етқурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сунгра андоқ қабоҳатлар қилдиким, юз мунингдек хизмат бўлса ёпқай. Нечукким, мазкур бўлғуси-

¹⁸³ К. айриб.

¹⁸⁴ К. ғаниме.

дур. Сўнги қабохатлари ҳам мўғуллуқнинг на-тижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзға еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сўз мунга қарор топти. Саҳл¹⁸⁵ туттилар, бу раъй фалат экандур. Бу куни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Оралағунча¹⁸⁶ Танбал худ келиб, мўғулларға қўшулғон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш¹⁸⁷ дарёсининг Ясси кечит отлиқ гузарини ўтгач-ўқ рўбарў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қўймас. Галаба йиғитлар чопқулашурлар, охир шикаст топарлар. (65 б) Қосимбек, Али Дўст тағойи, Иброҳим сору, Лоғарий, Сайди Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар иликка туштилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий, Тўқабек Тоғайибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йиғит таври чопқулашурлар. Бизнинг соридин Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлиқ, алар соридин ҳисорий мўғуллардин Шаҳсувор отлиқ

рўбарў бўлурлар. Шаҳсувор, андоқ чопарким, дубулгадин ўтуб, Самаднинг¹⁸⁸ бошига қилич хейли ўлтурур. Бовужуди бу захм Самад¹⁸⁹ андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнгакни қилич олиб кетар. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг¹⁹⁰ бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била-ўқ борди. Қазоқлиқлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам¹⁹¹ ул эди, Андижонни олғон чоғда вилоятига бориб (66 а) эди, йўқ эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштайи Айшнинг олдиға ўлангга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон била ясаб, Пуштайи Айшнинг доманасиға келди. Бизнинг йиғитлар маҳаллот ва боғоттин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин-ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳиға келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Уш сариға боқа ёнди. Ушни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ушни беркиттилар.

Вақонъи санайи хамса ва тисъа миа*

Вилоётнинг отлиқ ва яёқ черикларига қадаға била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарне вилоятларға борғон черикларга эҳтимом била тавочилар чоптуруб, тўра ва кетмон ва болту ва неким бўлғон черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлиқ муҳассиллар таъйин қилилди. Вилояттин черикка келур отлиқ ва яёқни суруб, ул тараф иш-кучга борғон навқар ва сипоҳийни йиғиштируб, Тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойи(66 б)нинг ўн секкизида Хофизбекнинг чорбовиға сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолғон асбоб ва олотни тайёр ва мукамал қилиб, Уш сори мухолифларнинг устига баронғор ва жавонғор ва гул ва ҳировул ва

отлиқ-яёқни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжих бўлдук. Ушқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, мухолифлар Уш навоҳисида тура олмай, Работи Сарҳанг ўрчини сариғақим, Ушнинг шимолидур тортмиш. Ул охшом Лотқанд¹⁹² кентта тушулди.

Тонгласи ясаб Ушдин ўтганда хабар келдиким, мухолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжих бўлдук. Ўзумиздан илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Мухолифларким, Андижонға борурлар, кеча била хандаққа кириб фасилға шоту қўяр чоғда қўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилалмай ёндилар. Бизнинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳиси-

¹⁸⁵ ЕК: саҳройга.

¹⁸⁶ Қ: алар борғунча.

¹⁸⁷ Таржималарда «Айламиш» ёзилган.

* Тўқиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

¹⁸⁸ Қ: Ҳамидбек.

¹⁸⁹ Қ: Ҳамид.

¹⁹⁰ Қ: Ҳамиднинг.

¹⁹¹ Қ: Рукни аъзомимиз.

¹⁹² Р: Канд.

никим чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Уш қўрғонларидин Мозу¹⁹³ қўрғонидаким, ул орада рустлиқ била машхур қўрғондур, Танбал иниси Халини икки юз-икки юз элик киши била қуюб, (67 а) ул қўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу қўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу қўрғони хейли руст қўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқий бўлубтур. Агар сойдин уқ отсалар шоядким, фасилға етгай. Обдузд ушбу тарафда воқий бўлубтур. Қўрғондин қуйиға боқа кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қазондек тошлар қўрғонға чиқариб эдилар. Ул миқдор улуг тошлариким, Мозу қўрғонида оттилар, ушмунча қўрғон уруши бўлуб ҳеч қўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус кўхбур Каттабекнинг оғаси фасил тубиға чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери тегмай дуруст муаллақ ошиб, ўшандоқ баланд ердин қўрғоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди. Вале ҳеч бўшамади. Ушал замон-ўқ отланиб юруди. Дутаҳи Обдуздда Ёрали Билоннинг бошиға бир зарб тош урдилар, бошини охир ўйдилар. Қалин киши тош била (67 б) зойи бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурунроқ Обдузд оилди. Охшомғача уруш эди. Обдуздким олилди, бўлдура олмай тонгласиға амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-саксон-юз ўбдон¹⁹⁴ кишини банд қилиб, Андижонға йборилдиким, эҳтиёт била сахлайғайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандиға тушуб эди. Бу иш тавре воқий бўлди.

Мозуни олиб келиб Ушнинг кентларидин Унжу Тўба деган кентта тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Обихон деган ерга тушти. Бу икки черикнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ушқа борди. Бир ой-қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қили-

лур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмагон ерда шох тутулур эди. Бўлгон сипоҳий тамом яроғланиб, хандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди (68 а) мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир гавго ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайиға Саййидбек тағойи бориб эди, фанимнинг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Саййидбекни олдилар.

Ушбу йил Хисравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунқур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб, Балх устига отланди. Авбожқа етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар: не ҳасаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат! Бойсунқур мирзони беклари била тутуб, Бойсунқур мирзоға кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эрдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ороста подшоҳзода ни шаҳид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз сексон иккида, Хисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масбуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Хусайн ва Султон Вайс мирзодинким, Хон мирзо била машхурдур, улуг. Онаси Пашабегим эди.

Шакал (68 б) ва шамойили: улуг кўзлук, қуба юзлук, ўрта бўйлук, туркман чехралиқ, малоҳатлиқ йиғит эди.

Ахлоқ ва атвори: адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди. Устоди Саййид Маҳмуд шийи экандур. Бу жиҳаттин Бойсунқур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандта ул ёмон ақидадин ёниб, пок эътиқод бўлубтур. Хейли чоғирға ҳирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътидол била эди. Насхтаълиқ хатини хейли хўб битир эди. Наққошлиқда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одий» тахаллус қилур эди. Шеърий девон тартиб қилгунча бўлмайдур эди. Бу матлаъ анингдурким:

*Соявор аз нотавони жо-бажо меуфтам,
Гар нагирам рйи деворе зи по меуфтам.*¹⁹⁵

¹⁹³ Қ: «Моду», кейингилари ҳам моду.

¹⁹⁴ Е: Ободон.

¹⁹⁵ Кучсиликдан соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворни ушламас, йиқиламан.

Самарқандта Бойсунқур мирзонинг газаллари онча шойиъдурким, кам уй бўлмай эрдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмамай эди.

Масофлар: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмудхон била. Аввал тахтага ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайид барлос ва баъзининг ифво ва ангизи жиҳатидин Самарқанд олмақ (69 а) доияси била черик торриб, Оққўталдин ўтуб, Работи Сўғд ва Канбой навоҳисига келди, Бойсунқур мирзо Самарқандтин чиқти. Канбойда урушуб яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйнига урдурди. Хайдар кўкалдошким, хоннинг ҳалл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалгача мунинг девонига дохил эди. Тархонлар ёғийлиғидин сўнг анинг тасарруфидин чиқти. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳга торта борди. Хисравшоҳ Хисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обоғаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Узга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлмай. Беклари ота-обоғасининг- (69 б) ўқ беклари эди.

Бойсунқур мирзонинг воқибасидин сўнг Султон Аҳмад қаравул Қучбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятининг чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Ушда беҳузур эди, беҳузурлиқдин қўпуб ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад қаравул жамоати била келиб, қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ғаним устига ясаб юрудук. Обихонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушти. Келиб анинг юртига туштук. Ушбу охшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздин эврлуб Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздин уч йиғоч бўлмай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам баронғор, жавонғор, ғул, ҳировулни тартиб қилиб, кийим кийиб, яроғланиб, ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизга со-

либ, ғаним устига юрудук. Бизнинг баронғор Али Дўст тағойи эди, тавобии била. Жавонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сайди Қаро, Муҳаммад Али мубашшир, Хожа (70 а) Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар; Султон Аҳмад қаравулни ва Қучбекни оға-инилари била жавонғорга битилди. Қосимбек ғулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидан Сақо отлиқ кентгаким, Хўбондин бир шаръий бўлмай, етишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ-ўқ юрудук. Хазм ва эҳтиётни маръи тутуб, тўра яёқким, тартиб қилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин-ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларга ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизинг жавонғор кишиси анинг баронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқулашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам Кичикбектин сўнгра чопқулашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Баронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўйунлариға, буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст хазм ва сардорлиғини риоят қилиб, қовғунчини (70 б) йироқ йиборғали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига-ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фаъл ва карами била фатҳ ва зафар рўзий қилди. Шугун туттук.

Тонгласига-ўқ отамнинг онаси менинг улғу онам Шоҳ Султонбегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилмай. Чун қиш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдур эди. Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонга мурожаат қилилди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига ҳеч зарар ва осибе етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлиқ била кучланмагининг эҳтимоли бордур бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизлиқдан ожиз бўлмамай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиғи бўлмай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён

ва Нўшоб навоҳиси (71 а) да қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлган кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш¹⁹⁶ дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда бўғу, марал ва тўнғуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулкиси бисёр бўлур, ва рангин¹⁹⁷ бўлур, тулкиси ўзга ернинг тулкусига боқа югурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эрдим. Улуғ чангалларни ўртаб, бўғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулға қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур. То ул қишлоқта эдук, қирғовул эти фаровон эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди тугчиким, янги риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазонини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Уш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлик била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб, бисёр ожиз қилдилар. Агар ул кишни ўшул қишлоқта ўтқарилса эди, кўпроқ эҳтимоли бу эрдиким, (71 б) ёзғача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилғон маҳалда Қанбар Али вилоятиға бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бемоска мардак эди. Зарурат бўлди, вилоятиға ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп навқарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навқари ва вилояти онча эмас эди. Қирқ-эллик кун ул қишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонға келдук. Бу муддатта ким қишлоқта ва Андижонда эдук, Танбалнинг кишиси тинмай хон қошиға Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли Султон Муҳаммад султоннинг бек атқаси ва хоннинг улуғ риоят қилғон беги эди, Танбалнинг туққон обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшик-оғаси эди, Танбалнинг туққон оғаси эди, бора-кела хонни барин қилдиларким, Танбалға қўмак ййборгай, қўмакдин бурунроқ Бек (72 а) Телба-

ким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳлариға хизмат қилмайдур эди, хонларға-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошкандта қўуб, ўзи келиб иниси Танбалға қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ҳодиса даст берди. Қосим Ажабниким, Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ, қазоқ¹⁹⁸ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота¹⁹⁹ била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, қўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди, Узгандтин отланиб, Икки сув орасиға келди. Ушбу аснода Қосондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимға машҳур эди, Аҳмадбек била таъйин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Қосонни қабадилар. Биз дағи йироқдаги кишимизға боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваққуф қишнинг зарб совуғида Тенгрига таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор (72 б) йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландуқ. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсиға туштук. Ул охшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоққим, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Ахсида таваққуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўруниға Ёрак тағойини ҳам орияти қўуб, Қосон устига ўтгук. Қосонға бир шаръи қолғонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулғон йўсунлуқ илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасиға қўмак илғаб келадур экандур. Кун икки Намоз ораси бўлғай эрдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етканимиздин донг ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, Худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб келибтур, юруб илик қўшғондин кейин Тенгри рост келтирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла (73 а) қаёнға борғусидур. Сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоҳ кўрма-

¹⁹⁶ Қ. Ирамиш.

¹⁹⁷ Қ. рангин.

¹⁹⁸ ҚН: қароқ.

¹⁹⁹ Қ. Бичрота.

дилар.²⁰⁰ Ушмундоқ қопуда келган ганим ҳеч навъ мутазааррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур.»

Б а й т:

*Корхоро ба вақт бояд жуст,
Кори бевақт суст бошад, суст.²⁰¹*

Тонглағача фурсатни ганимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғонига кирдилар. Эртасига ганимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръисидида Ғазнайн Намангонга тушулди. Уттуз-қирқ кун биз бу юртга эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнарлар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Урдунинг ташқарисидин бир пора ўқ қуёб ёндилар. Урду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртга эканда Қанбар Али икки-уч қатла (73 б) ёмонлаб вилоятига бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб, тебраб эди, баъзи бекларни йибориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Саййид Юсуф Мажамий²⁰² Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, анга боқти. Андижон кўҳ пояларидин Уйғур Мажам²⁰³ дерлар, икки кўҳпоядур, Саййид Юсуф Мажам²⁰⁴ анинг улуғи эди, сўнгралар эшикда танимол²⁰⁵ бўлуб эди. Иши улуғлуқтин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва беповшна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олғондин ушбу тарихқача шоядким, икки-уч қатла манга кириб Танбалға ёғиқти экин. Яна икки-уч қатла Танбалға кириб, манга ёғиқти экин. Охир ёғий бўлғони ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Танбалға қўшулмасун деб оралай отландук. Ора қунуб, Пишхорон²⁰⁶ навоҳисига келдик. Пишхорон²⁰⁷ қўрғонига Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Қучбек оға-иниси била Пиш-

хорон эшигига бориб, яхшилар чопқулаштилар. Қучбек оға иниси била (74 а) яхшилар бордилар. Иликлари аксари ишга тегди.

Пишхороннинг бир шаръисидида бир баланди устида туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пишхорон қўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизинг муҳолиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али саллох тавобий ва лавоҳиқи била бўлғайлар, яраш сўзини ораға сола кириштилар. Менинг ва менинг давлатхоналаримизнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло ризо бермас эрдук. Чун икки улуғ бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсунлуқ сулҳ бўлдуким, Хўжанд сувининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзгандни ҳам қўчларини чиқоргондин сўнг бизнинг девонга қўйғайлар. Вилоятлар қарор топгондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юругайбиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзоға (74 б) берилғай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал тонгласига келиб, ражаб ойининг авохиридида мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлгон йўсунлуқ аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзоға Аҳси сари рухсат бериб, ўзум Андижонга мурожаат қилдим. Андижонга келгач, Танбалнинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дағи банддағи бекларни ва ичкиларниким, Тағойи бек ва Мухаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Саййидбек ва Қосим Ажаб ва Пир Вайс ва Мирим Девон бошлиғлар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонга келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ёмон маош қила киришти. Аввал, Халифаға рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни бегуноҳ ва бежиҳат туттуруб, талатиб, вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрур эди. Зоҳирда муни санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа Қозининг ҳаводорларидур. Мендин интиқом олғуларидур. Уғли Мухаммад Дўст худ подшоҳона (75 а) бун-

²⁰⁰ Н: Кўрмайдилар.

²⁰¹ Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст.

²⁰² Қ: Манжамий ёки Мунажжимий.

²⁰³ Қ: Уйғу Манжам ёки мунажжим.

²⁰⁴ Мунажжим ёки манжам.

²⁰⁵ Қ: танимол.

^{206, 207} ЕҚ: Бишхорон.

ёдлар қўйди. Сухбат ва шилон ва девон ва даст-гоҳ борчани салотин дастури била қила бошлади. Бу оталиқ-ўғуллуқ Танбалға орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин уларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Танбалдек душман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозук маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмас эди. Бу оталиқ-ўғуллуқтин ул муддатда ғалаба хорлиқлар тортилди.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим оталиқ қизиниким, ота, обоға тирик эканда манга қалинлиқ қилиб эдилар, Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олғонда агарчи меҳрим ёмон эмас эди, вале аввали кадхудолиқ эди, ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин ҳар ўн, ўн беш-йигирма кунда бир навбат борур эрдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассилиқлар била сура-сура ташвишлар била йиборур эди.

Бу фурсатларда бир (75 б) Урду бозорийнинг ўғли бор эди, Бобурий оталиқ. Оти ҳам тавре муносиб тушуб эди.

Ш е ъ р:

*Мен анга ғариб майл пайдо қилдим,
Балким анга ўзни зору шайдо қилдим.*

Андин бурун ҳеч кишига мойил бўлгон эмас эдим, балки меҳру муҳаббат гуфту шунундин эшитмас эдим, демас эдим. Ул маҳаллар бирар байт, иккирар байт форсидин айтур эдим. Бу байтгни анда айтиб эдим.

Б а й т:

*Ҳеч кас чун ман харобу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод.*

Аҳёнан Бобурий менинг қошимға келур эди, вале мен ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин Бобурий сори туз боқа олмас эдим, не жойи улким, ихтилот ва ҳикоят қила олғаймен ва нашъа ва изтироб сабабидин шукр қила олмас эдим, не имкони улким, кетганидин шикоят қила олғайман. Мулозамат таклифи қилмоқлиққа худ кимга тоқат бор эди.

Бир кун ўшул меҳр ва муҳаббат авонида жамъе

ҳамроҳ эдилар, бир қўчада келадур эдим, баякбор Бобурий рўбарў учрай тушти. Манга инфиолдин андоқ ҳол бўлдуким, яқин эдиким, эригаймен.²⁰⁸ Туз боқмоқлик ё сўз қотмоқлик (76 а) нинг худ имкони йўқ эди. Юз ҳижоб ва ташвиш била ўтулди. Муҳаммад Солиҳнинг бу байти хотирға келди.

Б а й т:

*Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри худро дар назар
бинам,
Рафиқон сўи ман бинанду, ман сўи дигар бинам.*

Бу байт ажаб ҳасби ҳол воқиф бўлди. Ишқ ва муҳаббат туғенидин, шабоб ва жунун ғалаботидин бош яланг, оёқ яланг қўй ва кўчада ва боғ ва боғчада сайр қилур эрдим. Не илтифоти ошнову бегона ва не парвойи ўзу ғайр қилур эдим.

*Ошиқ ўлғоч бехуду девона бўлдум, билмадим,
Ким пари рухсоралар ишқиға бу эрмиш хавос.*

Гоҳи телбалардек ёлғуз пушта ва даштқа борур эдим. Гоҳи боғот ва маҳаллотни кўча-бакўча ахтарур²⁰⁹ эдим. Не юримоқта ихтиёрим бор эди, не ўлтурмоқта, не бормоқта қарорим бор эди, не турмоқта.

Ш е ъ р:

*Не борурға қувватим бор, не турарга тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг гирифторм, эй кўнгул.*

Ушбу йил Султон Али мирзо билан Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида муҳолафат тушти. Сабаби бу эрдиким, тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлур эдилар. Бухорони дарбаст (76 б)²¹⁰ Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин донге кишига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандта соҳиб ихтиёр тамом вилоётни ўғлонларига ва тавобий ва лавоҳиқиға олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким таъйин қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин²¹¹ Султон Али мирзоға тегмас эди. Султон Али мирзо улуғ йигит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошиға неча таҳаммул қилсун? Бир неча ичкилари билан Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди

²⁰⁸ Н. Эритгаймен.

²⁰⁹ Н. ихтиёрур.

²¹⁰ Қ. Дардаст.

²¹¹ Қ. Ҳеч нимадин.

мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навкар-савдари тавобитъ ва лавоҳики била яна анинг била бор киши бори беклар била, мисли: Султон Хусайн аргун, Пир Аҳмад аргун,²¹² Хожа Хусайн, Узун Хасаннинг иниси Қаро барлос, Солих Муҳаммад яна баъзи беклар ва йигитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда Хон мирзога Хон Муҳаммад Хусайн дуғлатни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини қушуб Самарқанд устига таъин қилиб эди. Хофизбек дўлдой ва ўғли Тоҳирбек худ Хон мирзонинг бек атқаси эдилар, Хасан набира ва Хиндубек ва баъзи йигитлар Хофизбек ва Тоҳирбек муносабати жиҳатидан Султон Али мирзодин қочиб, (77 а) Мирзо хон қошига бориб эдилар, Муҳаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқат қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшигина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам қилгандурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилгоч, мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёрйалоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши била Самарқандтин илғоб Хон мирзо била мўғул черикининг устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшигина иши бу бўлдуким, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маъюс бўлуб, мўғул Абдулвахобниким, мундин бурунроқ²¹³ ҳам менинг қошимда бор эди, Андижон қабалида ҳам Хожа Қози била яхши якжиҳатлиқлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб Самарқанд устига юрмакка жозим эдук. Филҳол, Мир Мўғулни Ахсиға Жаҳонгир мирзо қошига (77 б) булжор²¹⁴ била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қунуб, Қубога келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Уш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким,²¹⁵ сулҳ

бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўлоуб эди. Нечукким, мазкур бўлди. Танбал Халилни Узгандаги кўч ва уруқини чиқормоқ учун йибориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Узгандаги кириб бу кун чиқай, тонгла чиқай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, Уш холи қолғонда кеча била келиб, Уш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чирмашмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буким, бизнинг сипоҳий отоғлиқ тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук-уйига ҳар сариға тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб буларнинг бу мақр ва гадридин беҳабар ва гофил эдук. Яна бир буким, Али Дўст (78 а) ва Қанбар Алидек улуғ бекларимиздин неча навбат харакатлар зоҳир бўлдуким, аларға эътимод қолмади, нечукким мазкур бўлди. Яна бир буким, Муҳаммад Мазид тархон бошлиғ жамий Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йибориб эдилар. Самарқанддек пойтахт турғунча, не кироий ул қилгайким,²¹⁶ Андижондек ер учун киши авқот зойиъ қилгай.

Қубодин Марғинонға келилди. Қучбекнинг отаси Султон Аҳмадбекка Марғинонни берилиб эди, алойиқ ва авойиқ жиҳатидан менинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Уғли Қучбек бир-икки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобини Маҳан²¹⁷ отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосимбек жамоати била, Али Дўст жамоати била, Саййид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу охшом Маҳанда²¹⁸ эканда булжор қилгандек, борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон²¹⁹ била юруб, Чўпон кўпругидин ўтуб, Уратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Ахсиға келур. Бу воқияъа бўлгоч, Танбал ани банд қилиб олиб (78 б) вилоятларининг устига юрур. Ул бир туркий масал бордурким, «Инонмағил дўстунгға, сомон тиқар пўстунгға». Иўлда келадурғонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Уратепага келди. Уратепада эканда хабар келдиким, Шай-

²¹² А: аргун сўзи йўқ.

²¹³ Н: бурнарок.

²¹⁴ Е: булжор.

²¹⁵ А: олиб, тўрт фасили будурким.

²¹⁶ ЕҚ: қилурким.

²¹⁷ 218 Қ: Муҳсин.

²¹⁹ Қ: Хасан.

бонийхон қалъайи Дабусида Боқи тархонни босиб Бухоро устига борибтур. Уратепадин Бўрка яйлоқи йўли била Сангзорга келдук. Сангзор доругаси кўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда қуюб ўтгук. Келиб Хон юртига тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб мулозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилди. Дедиларким, Хожа Яхё ҳам подшоҳнинг хоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яхёга кишилар йибориб сўзлашилди. Хожа Яхё бизни Самарқандга киюрмакни жазм этиб йибормади, вале маъюс бўлғудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасига келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яхёга Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, (79 а) келсунлар, шаҳрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шаҳрга мутаважжих бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси юрттин-ўқ қочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топдилар, ул қилғон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасига туштук. Иброҳим соруйи минглигим, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ёряйлоққа келган фурсатда Саййид Юсуфбекнинг улуг ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлуб эди. Не учунким, Тан-

бални орқаланиб манга²²⁰ ва менинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам таъзим бу мардак била ёмон эди, ҳам инфилдин ва ҳам таваҳхумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст²²¹ ўшул (79 б) рухсат олғон била Танбал қошига бордилар. Танбалга муқарраб бўлуб, галаба ёғийлиқлар ва ёмонлиқлар бу оталиқ-ўғуллуқтин зуҳурга келди. Бирикки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла, ёмон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўхпояларига бориб, ёғийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига²²² тушти. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти»нинг бу маънисини бор эмиш.

Буларга рухсат бергандин сўнг Гури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсили будурким, Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги оға билмаслигининг ва беақллигининг махфий Шайбонийхонга киши йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон (80 а) ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олғондин сўнг Султон Али мирзога бергай.

Бу раъйдин Абу Юсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйини кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

Вақоийи санайи ситта ва тисъа миа*

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек-бекотиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонга Шайбонийхон қошига борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтур-

ғузди. Хожа Яхё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон қўтмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятимиз сўзлар айтти. Хожа Яхё қўлқонда Шайбонийхон таъзим қилиб қўтти. Жонали Хожа Алибойнинг ўғли Работи Хожада эди. Мирзосининг чиқғон хабарини эшитиб,

²²⁰ ЕҚ: кетурмакни.

²²¹ К: Бу ном йўқ.

²²² Н: элига.

* Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари

ул ҳам Шайбонийхон қошига келди. Бу бедават хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хону (80 б) монин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки гума-гунчачидек кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чикқонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёли²²³ қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлганда чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ёмон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақойини мундин ортуқ б. иб бўлмас. Бу йўсуноқ шаниъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жоналини ҳам мирзоси қошига йиборди.

Хожа Яҳедин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Боқий била Хуросон сари рухсат берди. Кейиндин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит ўғли била Хожа Кордзан²²⁴ навоҳисидида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши (81 а) мендин эмас эди, Қанбарбий ва Қўпакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ Масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»²²⁵. Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевоқуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Кешдин Ҳисор сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизинг била тебрадилар. Чағонийнинг Чилту²²⁶ ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳр ва вилояттин маҳрум, борур-тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўтқариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била ўқ ўтгук. Бир хаёл қилилиб эрдиким, Қоратегин ва Алай²²⁷ била ўтуб, кичик хон додамғаким, Олача-

хон бўлғай, борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сири тоқ²²⁸ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навқари бир туққуз от ва бир туққуз парча келтурди. Камруд оғзига тушганда, Шерали (81 б) чуҳра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласига Қучбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасига²²⁹ кириб, юққори боқа юрудук. Танги²³⁰ ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва кўтал эди. Уч-тўрт ора қунуб, Сири тоқ кўталига кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўлидур, ғаробаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз қўрғонини беркитиб ўлтурубтур. Ёрйалоқ қўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўхбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёрйалоққа келиб, қўйиғи қўрғонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг қўлда қўюб Каштуд²³¹ сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматкорлиқ ва инсоният била машҳур ва маъруф (82 а) эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунқур мирзога Самарқандга бу йўл била бориб эди. Фон малики етмиш-сексон от пешкаш қилди. Уэга хизматкорлиқларни ҳам ушбу йўсуноқ қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга етганда саховат била машҳур бўлгон эл хасис бўлур. Мурувват била мазкур бўлгон элнинг муруввати унутулур. Хисравшоҳким, саховат ва карам била маъруф ва машҳур эди, Бадиъуззамон мирзога не навъ хизматкорлиқлар қилғони мазкур бўлди.

Яна Боқи тархонга ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилоятининг убурумиз воқий бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навқари-

²²³ ЕН: хаёл.

²²⁴ ҚЛ: Корузан.

²²⁵ «Уэри гуноҳидин ёмонроқ».

²²⁶ Қ: Хилту.

²²⁷ ЕУ: Олай вилояти.

²²⁸ Қ: Сарв тоғ.

²²⁹ Қ: дарёсига.

²³⁰ Е: тангида.

²³¹ Қ: Каштут.

мизга қилгон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Б а й т:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма ондин

яхшилик,
яхшилик.

Фондин ўтгач, Каштуд қўрғонида ўзбак киши-си бор хаёл қилиб, Каштуд устига илғадук. Каштуд қўрғони худ бузук экандур. Бу муддатта анда киши ўлтургон эмас экандур. Андин ўтуб (82 б) Қуҳак суйининг ёқасига келиб туштук, Ёрининг тўғрисидин Қуҳак суйидин кўпрук била кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йиборилдиким, Работи Хожа қўрғонини ўғурлуқ била олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёряйлоққа келдук. Работи Хожага боргон беклар шоту қўяр маҳалда туюбтурлар, ё туйдурубтурлар,²³² ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Сангзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йибориб, қуллуқ ва ихлос изҳорини қилдилар. Ёряйлоқ кентларидин Асфидак қўрғониға келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик²³³ сипоҳийдин ҳам мунча чоғлик киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзоға бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд қўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳдий Султон тавобий ва лавоҳиқи била Самарқанднинг ёвуғида Будана қурурида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ёмон икки юз (83 а) қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳаиуз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдулар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд қўрғонини шоту қўюб ўғурлуқ била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не Тенгрининг хости бўлса, ул бўлғусидур.

²³² ҚН: ёндурубтурлар.

²³³ ЕК: бизинг.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёряйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб ярим кеча Хон юртиға еттук. Ул охшом эл хабардор бўлубтур деб қўрғоннинг ёвуғиға келмай, Хон юртидин-ўқ ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин қуйи-роқ Қуҳак суйини кечиб, яна Ёряйлоқ келдук. Бир кун Асидак қўрғонида жамиъ ичкилар, мисли Дўст Носир, Нуён кўкалдош,²³⁴ Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалдош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз ўтадур эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, (83 б) Тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон олғайбиз?» Баъзи дедиларким: «Ёзға олғайбиз». Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой», баъзи «қирқ кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён кўкалдош дедиким «Ун тўрт кунда олурбиз». Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўқ Самарқандни олдук.

Ушул фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға голибо бетакаллуфроқ дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттии ҳазрат Хожанинг хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо била дедимким, мендин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу уэр масмуъ тушди. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ушул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд қўрғониға келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдук, (84 а) яна Тенгриға таваккул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча Хиёвоннинг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Феруза²³⁵ дарвозасидағиларнинг устига юруб,²³⁶ дарвозани илик-лаб бизга киши йиборгайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин

²³⁴ Қ: «Қосим кўкалдош» бор.

²³⁵ Л: Ҳамма жойда «Пируза» шаклида.

²³⁶ ЕН: туруб.

шоту қуюб чиқибтурлар. Хеч ким туймайдур. Андин Феруза дарвозасиға келиб Фозил тархонким, ул бек тархонлардин эмас, туркистоний савдогар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонға Туркистонда хизмат қилиб, риоят топиб эди, устига юрурлар. Фозил тархонни бир неча навкари била чопқулаб ўлтуруб, дарвозанинг куфлини болту била чопиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта мен етган била-ўқ Феруза дарвозасидин кирдим. Абулқосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қосимни ўтгуз-қирқча навкари била йибориб эди. Иброҳим тархоннинг кишиси худ йўқ эди. Шаҳрға кириб, хонақоҳда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлиқ иниси (846) бир неча навкари била келди. Шаҳр эли хануз уйқуда эдилар. Дўкондорлар дўконларидин боқиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига²³⁷ ғариб башошат ва нашға эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча сойиларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳр доруғаси Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйлариди эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон²³⁸ қошиға борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоҳнинг тоқининг устида²³⁹ ўлтурдум. Тонг отғунча тўш-тўшдин сурон эди ва ғавғо эди. Баъзи хабардор бўлгон арбоб ва дўкондорлар келиб, нашға ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол, отланиб Оҳанин дарвозасиға мутаважжиҳ бўлдум. Менинг била ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Хар ким кунжковликқа бир гўшада (85 а) машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр эли уруб²⁴⁰ чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз элик киши била Оҳанин дарвозасиға етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинг била киши кўп оз эди, нечукким мазкур бўлди. Шайбоқхон

кўрдиким, хеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андии ёниб келиб, аркта Бўстонсаройға туштим. Ақобир ва ашроф ва шаҳр улуғлари мени келиб кўруб, муборакбодлиғлар қилдилар. Юз қирқ йилға ёвуқ Самарқанд пойтахти бизинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёғий ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Илиқдин кетган мулкни яна Тенгри берди. Ғорат ва торож топган²⁴¹ вилоят тасаруфимизға кирди.

Султон Хусайн мирзо ҳам Хирини ушбу йўсуллуқ гофиликта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва иисофлик эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида тафовутлардур ва ул олиш била, бу олиш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буқим, Султон Хусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуғ ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буқим, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба (85 б) ўғлон йигит²⁴² эди. Учунчи буқим, ғанимнинг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохўр мирзоға кишилар йибориб, гофиликта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буқим, ғаними кўрғонда эмас эди, Боғи Зоғонда эди. Султон Хусайн мирзо олгон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобии аидоқ ичкулуқка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст, ўзи ҳам маст. Бешинчи буқим, ул мартаба гофиликта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғоида, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш кўруб эдим, ие тажриба бўлуб эди. Иккинчи буқим, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуғ ёшлиқ киши эди. Учунчи буқим, бизға Самарқандтин хеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгуллуқ эди, вале Шайбоқхоннинг кўрқунчидин хеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буқим, менинг ғанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонни олиди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буқим, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда Тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу деганлардин ғараз элга санг кам урмоқ эмас, баёии воқеи бу эрдиким, мазкур бўлди. Бу

²³⁷ Н: элга.

²³⁸ Қ: Шайбоний; Е: Шайбон.

²³⁹ Қ: Тоқ устида.

²⁴⁰ Л: «Шаҳр эли уруб» сўзлари йўқ.

²⁴¹ Н: Ғорат ва торож етган мулкни яна.

²⁴² Е: киши.

битилганлардин мақсуд ўзини²⁴³ орттурмоқ эмас, (86 а) рости бу эрдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро таърихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Б а й т:

*Боз гуфто хирад ки таърихаи
«Фатҳи Бобур баҳодур аст», бидон.²⁴⁴*

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Сўғд ва тумонот ёвуғи қўрғонлар бирар-бирар манга ружу қила бошладилар. Баъзи қўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳхум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи қўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб, қўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатга Шайбоқхоннинг ва ўзбакларнинг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисиди эди. Қўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу навъ ружуғини кўруб, ўлтургон еридин Бухоро сари кечти. Тенгри инояти била Сўғд ва Миёнкол қўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружу қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши қўрғонига кирди. Хузур ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қоракўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин (86 б) мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиққандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Уратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ушул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султонбегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимга кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фаҳрунисоға мавсум бўлди. Менинг тўнғуч²⁴⁵ фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн туққуз ёшта эдим. Ушул бир ойқирқ кунда-уқ Тенгри раҳматиға борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавонибдағи хавонин ва салотин ва умаро ва сарҳаднишинларға истимдод ва истионат учун мутавотир ва мутаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар саҳл инкорлиқ қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақаға беадабликлар ва нохушлуқлар

²⁴³ ҚН: Уэни.

²⁴⁴ Ақ яна айтдики, билгил унинг тарихи «Фатҳи Бобур Баҳодур» бўлар (906 йил).

²⁴⁵ Қ: Тунгуч; Л: тун.

воқит бўлуб эди, ўз таваҳхумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддун биҳ кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек (87 а) тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди.

Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавго бўлди. Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Биноини мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандга келди. Қосимбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳрисабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайду эди, Самарқандга келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўтқарур эди. Навода бир амал менинг отимға боғлаб ўтқарди. Ушул аснода бир рубоий айтиб ўтқарди.

Р у б о и й:

*Не ғалла маро к-аз ў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онроки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму хунар кужо тавонад кўшид.²⁴⁶*

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале ғазал тутатмайду эрдим. Биргина туркий рубоий айтиб йибордим.

Р у б о и й:

*Ишлар бори кўнглундағидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.*

Мулло Биноий бу рубоийнинг (87 б) сўнғи мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубоий айтиб ўтқарди:

*Мирзомки, шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда хунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустағмал²⁴⁷ агар десам, нелар бўлғусидур.*

Ул фурсатга Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрсабздин Самарқандга келиб эди. Дедиким,

²⁴⁶ Не егулик ғаллам бор ва на кийинишга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва хунарга қандай урина олсин?

²⁴⁷ Л: маъкул.

ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубойини Хожа Абулбарака айтди.

Р у б о и й:

*Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур.*

Бу қишлиқта ишимиз бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназулда эди.

Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қорақўлни олғонлар тўхтата²⁴⁸ олмадилар. Қорақўл яна узбаклар тасарруфига кирди.

Кальайи Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истиғдод тайёр қилгунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқандни олғонда саноглиқ икки юз қирқ кишим (88 а) бор эди. Беш-олти ойнинг орасида Тенгри таолонинг инояти била онча бўлдуким, Шайбоқхондек киши била Сарипулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била кўмакка келиб эди. Султон Хусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афёол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиғуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Хисравшоҳ худ ўзининг таваҳхумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ёмонлиқлар андин нисбат бу хонаводага воқит бўлуб эди, нечукким,²⁴⁹ мазкур бўлди, биздин қўркунчи кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доияси била сафар қилиб, Боғи Навға чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истиғдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдук. Сарипулдин ўтуб туштук, урду гирдини тамом шох, (88 б) хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб Хожа Кордзан²⁵⁰ навоҳисига тушти. Ора

тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртта ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғий кишиси кунда наридин келиб беридин бориб, откулашиб урушурлар эди. Бир кун ганим кишиси кўпрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқсилиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сайди Қаробекнинг туғи эди дедилар. Сайди Қаро, агарчи сўзига ўз эди, қиличиға забунроқ²⁵¹ эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шаби-хун²⁵² келди. Черик гирдини шох²⁵³ ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилилиб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен саъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боқи тархон минг-икки минг яроқлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Саййид Муҳаммад мирзо дуғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши (89 а) била Диюл тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдур. Сабоҳига бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

*Ба тунди сабук даст бурдан ба тиг,
Ба дандон газад пушти дасти дариғ.²⁵⁴*

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эрдиким, уруш кунни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса, ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ганим орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларға кечим солиб, Баронғор, жавонғор, фул, ировул ясол ясаб мутаважжих бўлдук. Баронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбур яна баъзи беклар эди. Жавонғор Муҳаммад Мазид тархон, Иброҳим тархон яна Самарқанд беклари Султон Хусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Хусайн эди. Фулда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Саййид Қосим эшик оға, Холдор, Банда Алининг иниси Қуч²⁵⁵,

²⁵¹ Л: Хулё.

²⁵² Н: шабҳақи; Қ: шабхун.

²⁵³ Қ: шохбанд.

²⁵⁴ Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлни кесар, сўнгра қўли орқасин тиш билан чайнар.

²⁵⁵ Р: Қучбек.

²⁴⁸ Қ: тухтай.

²⁴⁹ Н: нечукким мақсуд.

²⁵⁰ Н: Корузан; Р: Кордун.

Ҳайдар Қосим, Қосимбекнинг ўғли бўлган ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом ировулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, фаним ҳам ўтрудин²⁵⁶ (89 б) ясоб пайдо бўлди. Баронғор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур Султон, жавонғор Ҳамза Султон, Маҳдий Султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллар ёвуқ етгач, фанимнинг баронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулиға тикдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонга²⁵⁷ дебтурларким, юрумак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Фанимнинг баронғори бизнинг жавонғоримизни босиб орқага эврулди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин фаним кишиси зўрлаб ўқ қўя киришти.

Мўғул черикиким, қўмакка келиб эди, урушурға худ тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни қўюб, бизнинг элни-ўқ талаб, оттин тушура кириштилар. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғул (90 а) нинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, босурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздағиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрладилар. Бизнинг элни тебраттилар.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар тамом ўқ қўюб жиловлуқ келадурлар, ёнғонда ҳам паришон ёнмай жиловлуқ²⁵⁸ ёнадурлар.

Менинг била ўн-ўн беш²⁵⁹ киши қолиб эди. Қўхак дарёси яқин эди. Баронғорнинг учи дарёға тўқунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Қўхак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёға етган била жибалик, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма²⁶⁰ эди. Бир

тиргаз отими²⁶¹ ер жибалик кечимлик от уздуруб ўтгук. Сувдин ўтгач, кечимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғий (90 б) дин ажраштук.²⁶² Вале якка-яримни талаб тушурғучи, ялонғочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли ўбдон-ўбдон йигитларни мўғул талаб оттин тушуруб зойий қилдилар. Қўхак дарёсининг шимол тарафи била Қўлба навоҳисидин Қўхак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхши-яхши йигитлар ва қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлиқ улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўхбур, Ҳайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Ҳисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуғ риоят қилғон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлиқ қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи (91 а) ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод ва Худойдод туркман ва Жоника кўкалдош ва Мулло Бобойи Пашоғарий Ўратепа сари чиқтилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсуслуқ юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим тағойи жамоти била бовужудким, бизнинг била Самарқандға кирди, машварат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд қўрғонининг ичида кўруб, қўрғонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси сингли²⁶³ қўрғонда туруб, бўлғон кўч ва уруқ ва кишиқаросини Ўратепаға чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била жариди қўрғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпқалиқ²⁶⁴ ва ноҳамжиҳатлиқлар андин содир бўлғондур.

Тонгласиға Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигит-

²⁵⁶ Ул тарафдин.

²⁵⁷ Е: Шибок; Р: Шайбоний.

²⁵⁸ Қ: Паришон ямон жиловсиз.

²⁵⁹ Н: Ики.

²⁶⁰ Уздурма (суздурма) — яъни сузиб ўтиладиган ер.

²⁶¹ Қ: отимича.

²⁶² Е: оча туштук.

²⁶³ Н: синга; Қ: сингаи.

²⁶⁴ Қ: номувофиклиқлар.

ларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни қўрғон ичида қўрмакка қўйдуқ. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдаги ичкилар ва йигитлар била кўмак бўлдуқ. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида (91 б) оқ уй тикиб ўлтурдим. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошиди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб қўрғондин йироқроқ тушти. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, қўй-қўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушга чиқарлар эди. Шайбоқхон, урушқаким отланурди, қўрғоннинг ёвуғига ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм ва зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини кўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далир ўлуб йироқ-йироқ чиқа кириштилар. Иш кўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таън қила кириштилар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далир бўлуб эдилар, доимғидек далир ва йироқ чиқтилар. Буларнинг орқасига баъзи йигитларни отлиқ чиқорилди. Уштургардан тарафида кўкалдошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалдош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар андин бир-икки-уч ўзбак (92 а) буларга от солди. Қулназар била қилич олиштилар. Бўлгон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳр ятимларини тебраттилар. Оҳанин дарвозасига тиктилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отлиқлари Хожа Хизрнинг масжидига йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чопқулашиб намоён иш қилди. Бори эл боқиб туруб эди, қўйига қочқонлар худ қочмоқлари била ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эрдим. Яна баъзи ёвуғумдагилар ўқ отадур эдилар. Юққориғи ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ушандин-ўқ ёндилар. Муҳосара овонида қўрғон фасилининг устида ҳар кеча эврулур эдук.²⁶⁵ Гоҳи

²⁶⁵ Н: Эврулурдук; Қ: юрур эдим; Е: Айрулур эдук.

мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврулурлар эди. Феруза дарвозасидин Шайхзода дарвозасигача фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ (92 б) юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврулурлар эди, бир эврулгунча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси билан Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадуқ. Ул куни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз²⁶⁶ отлиқнинг отини новак ўқи била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда ҳарб ва зарбқа машғул, ул тарафдин тамом гофил: йигирма беш-йигирма олти шоту тайёр қилгон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар билан Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пустира²⁶⁷ қўуб, ўзи ул тарафдин уруш солгон экандур. Эли²⁶⁸ тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор²⁶⁹ холи бўлгон маҳалда бусқон ердин чиқиб, (93 а) илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғриси-дин бир йўли-ўқ фасилга қўярлар.

Қўчбекнинг,²⁷⁰ Муҳаммадқули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори²⁷¹ эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Қутлуқ Хожа кўкалдошнинг булжори эди.

Уруш ул тараф бўлгон учун булжор эли гофил бўлуб қул ва қуллуқчи иш-куч учун уйига, бозорга бориб тарқашиб эдилар. Булжор беклари бир-икки ятим-есир била қолиб эдилар.

Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит яхшилар бориб мардоналиқлар қилдилар. Фасил устига ёғий кишиси баъзи чиқиб

²⁶⁶ Қ: юз.

²⁶⁷ Е: бўсура.

²⁶⁸ Н: дин; Қ: эли.

²⁶⁹ Е: Мулжор.

²⁷⁰ Бу жойлари тушган.

²⁷¹ Е: Мулжора.

эдилар, баъзи чиқмоқта эдилар. Бу мазкур бўлгон тўрт киши югуруб етиб чопқулаша зарб рост ура юриб, тушуруб қочурдилар. Боридин Қучбек яхшироқ борди. Қучбекнинг бир писандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиги ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида (93 б) ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлуқ Хожа кўкалдош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, қўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб, ўзбакларни Хожа Кафширғача қавлаб, бир неча ўзбакни²⁷² тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди пишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ киюрмайдур²⁷³ эди.

Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини ея кириштилар. Отқа бўғузким кам ёфт бўлди, дарахтларнинг баргини отқа берулар эди. Анда тажриба бўлдуким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаройиғоч яфроғи отқа сазоворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувга ибитиб отға берулар эди. Уч-тўрт ойгача Шайбоқхон қўрғоннинг ёвуғига келмай, ироқроқдин қўрғонни эврулуб кўчуб юрур эди.

Бир охшом эл гофил ярим кечага ёвуқ Феруза дарвозаси тарафида келиб, нақоралар чолиб сурон солдилар. Мен мадраса (94 а) да эрдим. Бисёр тарадуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг ҳар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, гавго қилур эдилар.

Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўлмайдура эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб била мадад қилғайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлиқ қилмоқлик²⁷⁴ бетақриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафтин келур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўрғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф ва жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Хусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай бизга қўнгул кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонга²⁷⁵ Камолиддин Хусайн Гозургоҳийни муҳосара вақтида²⁷⁶ элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискент²⁷⁷ навоҳисига келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласига чиқордилар. Лаклакон (94 б) ва Турок²⁷⁸ чорбоғи навоҳисига рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажраштилари, Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдин бисёр орий эди. Танбал била ўтру²⁷⁹ бўлгон чоғ хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Фариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидуким, мунча дағдаға ва тарадуд тортарсиз. Агар кўзунгиз қўрқса, кўзунгизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг.

Вақоийи санайи сабъа ва тисъа миа*

Муҳосара имтидоди узоққа тортти. Захира ва озук ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад

ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳий ва раият навмид бўлуб, бирар- икирар қўрғондин ташлаб қоча кириштилар. Шайбоқхон қўрғон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисига тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйига Қўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Хусайнким, Жаҳонгир мирзонинг ёғийлиғига ва Самарқандтин чиқмоғимизга ул боис бўлуб эди, яна не миқдор фитнаву фасод андин зоҳир бўлиб

²⁷² Н: киши.

²⁷³ Е: Кетурмайдур.

²⁷⁴ Н: қаблдорлиқ қилмоқ; Қ: Қабалда қалъадорлиқ қилмоқлик; Е: Қаблдорлиқ қилмоқлик.

²⁷⁵ ЕҚ: Шайбойний.

²⁷⁶ Н: авонида; Е: замонида.

²⁷⁷ Қ: Бишкент; РЕ: Бишкент.

²⁷⁸ Қ: Тўлак.

²⁷⁹ Е: рўбарў.

* Тўлғуз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

эди, нечукким бурун (95 а) мазкур бўлди,²⁸⁰ ўн-ўн беш навқари била келиб қўрғонга кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳий ва шахрийга усрат ва танқислиг кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар ўзини фасилдин ташлаб қоча киришти. Бек отлигин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий бойри эдилар, қочиб туштилар. Атроф ва жавонибтин билкулл маъюс бўлдук. Хеч тарафдин умидворлик қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Хеч тарафдин озуқ ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлиг бўлса эди, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эди. Зарурат бўлди, сулҳуна қилиб, кечадин икки паҳар бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бичка халифа эди, яна бири Минглик кўкалдош эди. Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти. Сўғдининг улуғ шоҳжўйларига қоронғу кечада урунуб, йўл итуруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида (95 б) Қорбуғ²⁸¹ пуштасига ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг²⁸² оёғи била Илон ўтини туслаб тебралдук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук. Менинг отим ўтти. Анинг отининг қолғопини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврулди.²⁸³ Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ўшул замон қўпуб отландим, вале ақлим охшомғача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақойиъ туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунроқ Халилия кентига²⁸⁴ келиб туштук. Халилиядан Дизак²⁸⁵ келилди, ул фурсатта Дизакта Хофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ

арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук.

*Ваҳму²⁸⁶ усраттин амоне топтук,
Янги жон, тоза жаҳоне топтук.*

Улум дағдағаси хотирдин рафъ бўлуб, очлиқ (96 а) шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ кўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтақил бўлубтур.²⁸⁷ Аввалги навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ ибтилосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатига ва арзонлиғ фароғатига етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Уратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг қўрғонида отунким, муддати мадид эди, менинг онам хонимга мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсизлиқтин Самарқандта қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқандтин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийни видоъ қилғон экандур. Уратепада хонимга ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот (96 б) қилғон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингиллариниким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Султон Нигор хоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тортиб эди, туққонларни кўргали Тошкандга мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Хусайн мирзо била сўзлашиб, Уратепанинг кентларидин Даҳкат²⁸⁸ деган ерда қишламоқ бўлдум. Бориб уруқни Даҳкатда кўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва хон уруғ-қаяшни кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб Шоҳбегим ва хон додамга мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг туққон эгачиси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқандтин келдилар. Ме-

²⁸⁰ Қ: Жаҳонгир мирзо ёрилиғида ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чиқориб эрди ва яна не чорлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдик, мундин мазкур бўлубтур ҳоло.

²⁸¹ Қ: қорлуғ.

²⁸² Қ: Хубкант.

²⁸³ Қ: орқамга қайтиб боқтимки, уларнинг оти нечорлиқ кейин қолиб экин, қийшайиб боқаримда отимнинг оили узулуб, эгари ургулди.

²⁸⁴ Қ: Улуғ Халил.

²⁸⁵ Қ: Дизак.

²⁸⁶ Қ: Фуруд.

²⁸⁷ Н: бўлубтур.

²⁸⁸ Қ: Деҳкат.

нинг онам хоним беҳузур булдилар, хейли ёмон беҳузурлиқ эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Ҳазрати Хожога Хожа Самарқандтин чиқиб келиб, Фаркатта ўлтуруб эдилар. Фаркатқа бориб Хожани кўрдум./ Умидвор эрдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргана бергайлар. Уратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Хусайн мирзо (97 а) бермади. Билмон, ўзлукидин бермадиму, ё юққоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Даҳкат Уратепанинг кўхпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо²⁸⁹ бўлур. Эли агарчи сорт ва деҳнишиндур, вале атрокдек гала ва рамалиқ эллардур. Даҳкатнинг қўйини қирк минг ченарлар эди. Бу кентта раёнинг уйларига туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштим, қари киши эди, олтмиш-етмишда²⁹⁰ бор эди, вале онаси ҳануз бор эди. Хейли умр топқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотуннинг урук-қаёшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди. Бир Даҳкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва қиз набира ва набирайи набира туққон олти киши ҳозир эди. Улганлари била икки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қоп-қора сақолик йигит эди.

Даҳкатда эканда Даҳкатнинг гирд ва навоҳи-сидағи тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эрдим. Аксар яланг оёқ (97 б) юрур эрдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут²⁹¹ қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар билан намози шом орасида бир иничка номушаххас йўл била бир йў тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қаёнга борур экин? Уйга қўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай. Хожа Асадуллоҳ зарофате қилди, дедимким:²⁹² «Гов гум шавад, чи кор кунем?»²⁹³

Ушбу қиш сипоҳийлардин баъзиси бизнинг била қазоқликларда юруй олмай, Андижонга бор-

²⁸⁹ Қ. Масчо вилоят.

²⁹⁰ Қ. етмиш-сексон.

²⁹¹ Қ. таъсир.

²⁹² Қ. бир иничка йўл билан бир киши бир ўкуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айттиким, ўкуза қораланг. Дев турманг, то қайда борғай. Бу сўзни эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедимки, агар ўкуз итса, на қилурбиз?

²⁹³ Агар ҳўкуз йўқолса нима қиламиз? Еки говгум ўлса, яъни қоронғу бўлса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига ҳам ишорат қилиб лутф қилган.

моққа рухсат тиладилар. Қосимбек муболағалар билан арэға еткурдиким, чун бу киши борадур, Жаҳонгир мирзога махсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни²⁹⁴ йибордим. Қосимбек яна муболаға қилдиким, Танбалға ҳам бир нима йиборсангиз не бўлғай? Агарчи рози эмас эрдим, Қосимбекнинг муболағаси жиҳатидин Нуён кўкалдошнинг бир ўғуқ ясси қиличаниким, Самарқандта ўзи учун ясатиб эди, Танбалға йиборилди. Менинг бошимга теккан қилич ушбу қилич-ўқ эди, нечукким келур йилнинг вақойида мазкур бўлғусидур.

Неча кундин сўнг менинг улуғ онам Эсан Давлат (98 а) бегимким, мен Самарқандтин чиққонда қолиб эдилар, Самарқандта қолғон кўчуруғ ва оч ва орук била келдилар. Ушбу қиш ўртасида Шайбонийхон²⁹⁵ Хўжанд суйини муз била кечиб, Шоҳрухия ва Пискент²⁹⁶ навоҳисини чопти. Хабар келгач, кишимизнинг озлиғига боқмай, чопа отландуқ. Хўжанднинг қуйиғи кентлари Ҳаштияк тўғриси била мутаважжих бўлдук. Маҳкам зарб совуқ эди. Бу навоҳида Ҳодарвеш ели ўқсумас, ҳамиша тунд қупар. Ул мартабада совуқ эрдиким, ўшул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга фуслга эҳтиёж эди. Бир ариқ суйидаким, ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувга кириб фусл қилдим. Ун олти қатла сувга чўмдум. Сувнинг совуқлуғи хейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд суйини Хослар тўғрисидин муз устидин ўтгук. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга²⁹⁷ келдук. Шайбоқхон худ Шоҳрухия навоҳисини-ўқ чопиб ёнғондур. Ул фурсатта Пискент²⁹⁸ Мулло Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мўмин отлиқ бир ярамас ва паришон ўғли мен Самарқандта эканда менинг қошимга келиб эди, филжумла риоят қилиб эрдим. Билмон Нуён кўкалдош Самарқандта (98 б) анинг била не тавр ёмон маош қилур, бу ... кийна²⁹⁹ сахлаб экандур. Ўзбак чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошига киши йиборибдур.

²⁹⁴ Қ. Бир кийган тақиямни.

²⁹⁵ Қ. Шобиқхон.

²⁹⁶ Л. Пискент. Қ. да Бешкент. Таржималарда Бишкент.

²⁹⁷ Е. Бешкент (ҳамма ерда).

²⁹⁸ Е. Бешкент.

²⁹⁹ Нуқталар ўрнида уят суқиш сўз ишлатилган. Қ. «Муҳлик» дейил-

Пискенттин кўчуб, Оҳангарон кентларида уч-тўрт кун таваққуф қилдук. Самарқанддаги ошно-лиқ била Мулло Хайдарнинг ўғли Мўмин Нуён кўкалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни офизлагони³⁰⁰ чорлар, менким Пискенттин кўчтум, бу жамъ Пискентта қолдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Оҳангарон кентларидин Сомсийрак³⁰¹ деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нуён кўкалдош жардин мастликта йиқилиб ўлибтур. Ҳақназарниким, Нуённинг туққон тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нуённинг йиқилгон еридин топиб, эҳтиёт қилиб, Нуённи Пискентта туфроққа топшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқан ердин бир уқ отими бир баланд жарнинг остида Нуённинг ўлуғини топибдурлар. Баъзиға гумон бўлдуким, Самарқанддаги кийнани сахлаб, Мўмин Нуёнға қасд қилди. Таҳкиқипи киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтиға мунча мутаассир бўлуб эрдим. Бир ҳафта-ўн кунгача ҳамиша (99 а) йиғлардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нуён»³⁰² топилди.

Неча кундин сўнг ёниб Даҳқатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Уратепа устига келур хабари бўлди. Даҳқат туз ер учун Оббурдан доbonи била Масчо³⁰³ қухистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилдур. Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

*Шунидамки, Жамшиди фаррухсиришт
Ба сарчашмае бар санге навишт:
«Бар ин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гирифтём олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр».*³⁰⁴

Ул қухистонда бу расмдурким, тошқа қазиб

³⁰⁰ Л: офизлагони (тўрриси офизлагони бўлиши керак); Қ: тамом егали.

³⁰¹ К: Сомсарак (ҳамма ерда).

³⁰² «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) — абжад ҳисобида 907 хижрий йил.

³⁰³ 4. Ҳама ерда Масчо.

³⁰⁴ Эшитгимки, қутлуғ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламини мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин узимиз билан гўрға элтмадик.

абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчоға эканда Мулло Хижрий шоир Хисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлағни ўшул айёмда айтиб эрдим:

*Такаллуф ҳар неча сурапта бўлса ондин
ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин
ортуқсен.*

Шайбоқхон Уратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузқчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон Уратепанинг (99 б) устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчоға уруқни қўюб, Оббурдан доbonидин ошиб Даҳқат навоҳисиға келдукким, кеча эрта ёвуқ сингиб қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот-ўқ ёнди.

Яна доbon ошиб Масчоға келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмак бетақрибдур, хон қошиға Тошқандга-ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни забт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечуким мазкур бўлди. Фолибо, ўшул жиҳатидин бормоққа тараддуд қилди. Ҳар неча муболаға қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобиъ ва лавоҳиқи била Хисорға торгити.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға Тошқандга мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулгасиға келди. Черик устида Муҳаммад дуғлатким, Муҳаммад Хисорийға машхур эди, яна иниси Султон Хусайн дуғлат, Канбар Али саллох, муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб келдилар.

Бизга қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон қошиға Тошқандга бордим. Бу рубойини айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър (100 а) мусталаҳотиға мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлиқ ғазали камроқ эди, бу рубойини хонға ўтқариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий жавоб топмадим. Фолибо, шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ қилгондурлар. Рубойий будур:

Ед этмас эмиш кишини мехнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни гурбатта киши.
Кўнглум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, туркий лафзида ма-
ҳал иқтисоси била **то** ва **дол** яна **гайн** ва **қоф**
ва **коф** бир-бирлари била мубаддал бўлурлар
эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал Уратепанинг
устига келди. Бу хабар келгач хон Тошкандтин
черик отланди. Пискент била Сомсийрақнинг ора-
сида баронғор ва жавонғорни ясол ясаб эрдим,
кўрдилар. Мўғул дастури била туғ³⁰⁵ боғлади-
лар. Хон оттин тушти. Тўққуз туғни хоннинг
олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта или-
гига³⁰⁶ бир узун оқ бўзни боғлаб, илигига тутуб-
дур. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг тутаси-
дин қуйроқ боғлаб, туғнинг йиғочининг ости-
дин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб
турди. Яна бир туққа боғлагон бўзнинг учини
мен босиб турдум. Яна бир бўзнинг учини Сул-
тон Муҳаммад Хоника. (100 б) Ул мўғул бўз
боғлагон ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғул-
ча нималар деб туққа боқиб ишорат қиладур, хон
ва тамом турғонлар туғ сориға қимизлар соча-
дурлар. Тамом нафирларни ва нақораларни бир
йўли чаладурлар. Бўлгон ясолда турғон черик
эли бир йўли сурон соладурлар. Уч навбат уш-
мундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб сурон
солиб ушмунча черик даврин чопардурлар. Мўғул
орасида Чингизхоннинг тузуки ҳолоғача Чин-
гизхон ясаб қуйгаидек-ўқтур.

Баронғор баронғорда, жавонғор жавонғорда, гул
гулда, ҳарким ота-отасидин қолган ерида-ўқ турар,
баронғор била жавонғорда ҳар кимнинг эътибо-
ри кўпрактур, уч сарроқ турарлар.

Баронғорда чароси била бекчик уруғининг
хамиша учқа чиқмоқ талашлари бор. Ул фурсат-
та чаросининг туман бегиси Қашқа Махмуд эди,
хейли мардона йигит эди. Бекчик туманинингким,
туманга-ўқ машхурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб
эди, учқа чиқмоқ учун уруштулар. Бир-бирларига
қиличлар суғуруштулар. Охир, голибо, мундоқ қарор
топтиким, чаргада бириси юққори турғай, ясолда
яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сомсийрақ³⁰⁷
навоҳисини чарга солиб овладилар. Келиб Ту-
рок³⁰⁸ чорбоғиға тушулди. (101 а) Ул ғазаликим
тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. У ту-
ганган ғазал будур:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Бу ғазал олти³⁰⁹ байт турур. Мундин сўнг
ғазаликим туганди, ўшул тартиб била-ўқ битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасиға
келдилар. Бир куни сайр тариқи била сувдин
ўтуб, ош пишуруб, йигитларни ва чухраларни
шўхлуққа солдук. Ушбу кун менинг такбандим-
нинг олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласиға-
ўқ Хонқули Баёнқули била Султон Муҳаммад
Вайс қочиб Танбалға бордилар. Барчаға гумон
бўлдуким, бу ҳаракат булардин содир бўлбтур,
агарчи таҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим кўхбур ҳам
ижозат тилаб Уратепаға борди. Ул ҳам ушбу бор-
гон била келмади. Танбалға борди.

Вақонъи санайи самон ва тисъа миа*

Хоннинг бу юруши бефойдароқ юруш эди
қурғон олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ: бордилар, кел-
дилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли
қаллошлиқ ва хорлик тортилди, вилоят йўқ, вилоят
умидворлиғи йўқ, навқар аксар тарқади; маъду-
диким, қолиб эди, қаллошлиқтин менинг била
юруй олмас эдилар.³¹⁰ Хон додамнинг эшигига

борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши
била борур эрдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт
эмас эдилар, туққон эдилар. (101 б) Хон додам-
ға кўрунуш қилиб, Шохбегим қошиға келур эдим.
Уз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эрдим.
Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехо-
нумонлиқтин жонға еттим. Дедимким, мундоқ душ-
ворлиқ била тирилгунча, бош олиб йитсам яхши.
Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим
етганча кетсам яхши. Хитойға бормоқни жазм

³⁰⁵ Қ: дамлама.

³⁰⁶ Қ: Бир ўқузни илик сўнгагиға.

³⁰⁷ Қ: Сомсарак.

³⁰⁸ Қ: Бурк.

³⁰⁹ Қ: етти.

³¹⁰ Е: лар эди.

* Туққуз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алоийқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам ҳам оналарига, иниларига қушулдилар. Сайр мавониғи рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ганим пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни ҳануз яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

*Имрўз бикүш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сүхт.
Магзорки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дүхт.³¹¹*

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва соийъ бўлсам. Ғаразим бу эрдиким, бу баҳона била бу орадин (102 а) чиқсам, Мўғулистон ва Турфонға борғонда худ ҳеч монии ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўзумнинг илигимда бўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳиб вуқуф эмас эди, кишини соҳиб вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамға худ мумкин эмас эрдиким, мундоқ сўзларни айта бўлғай. Яна бир неча улуг-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидворлиқлар била манга ирашиб саргардонлиқ тортиб юрурлар, аларға ҳам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч лутфи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шоҳ бегимга ва хон додамга бу сўзни айтқоч, алардин ризо не фаҳм бўлур. Яна хотирлариға кечарким, риоят топмонгондин магар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатта андак тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатта кичик хон додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шоҳбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча ки-

чик хон додамға ўтру чиқтук. Тошканд била Сайрамнинг орасида Яғмо³¹² деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ота ва Исҳоқ отанинг қабри андадур, бу кентларғача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини (102 б) таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштилар. Илгари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам воқиф бўлди, хейли изтиробта бўлди. Голибо, андоқ хаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ултуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, юкунуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, фиҳол Султон Саъидхон била Бобохон Султонни буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шоҳбегим қошиға келдук. Ултуруб ўтганкечган кайфият ва ҳолоттин ярим кечагача ўлтуруб айтиштилар. Тонгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлик бош-оёқ ва қўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтунлуқ³¹³ мўғулий бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунғи расмлик тоши чинтойи била чинтойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, сўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжих бўлдилар.

(103 а) Улуғ хон додам ҳам Тошкандтин уч-тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб келди. Бир ерда шомиёналар тикиб, улуғ хон ўлтурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач, хоннинг сўла қули била кейиндин эврлуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, туққуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улуғ хон ҳам кичик хон яқин етгач, қупуб кўруштилар, ғалаба қучушуб турдилар. Ёнғонда ҳам кичик хон туққуз қатла юкунди. Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрklar, хитойи атлас ва сончма тиккан тўнлар ва мўғулча яшил сағрилиқ соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри муқаррар зеб била келди.

³¹¹ Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар аланга олса, жаҳонни куйдиради. Душмани ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига қуйма.

³¹² Қ: Яғмон.

³¹³ Қ: мафтул.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлмай эди. Кичик хон додам гариб атворлиқ киши эди, қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличқа кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашпар ва пиёзий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди, (103 б) ё илигида. Ёқа ерда улғойгон учун бир нима рустойроқ, дуруштгўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонга черик торттилар. Кандирлик добонининг йўли била мутаважжих бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Карнон навоҳисидида икки хон қатилдилар. Карнон навоҳийсида бир кун дим кўрдилар, черикларини ўтгуз минг ченадилар.

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черикини йиғиб Ахсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб, Уш ва Узганд сори бориб, орқасиға эврўлгаймен. Сўзни мунга қўюб, Айюб Бекчикни тумани била, Жон Хасан боринни боринлари била, Муҳаммад Хисорий дўғлатни, Султон Хусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, Дўғлат тумани буларда эмас эди, Қанбар Алини ва Соригбош мирзо итарчини черик доругайи қилиб манга қўштилар. Карнондин хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон (104 а) ўрчини била ўтуб, Қубони бостуруб, Олайлуқ ўрчини била Уш устига илғадук.³¹⁴ Саҳар вақти Уш кўрғониға фофиллиқта етиштук. Уш эли чора қила олмадилар, Ушни топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эдилар. Танбалнинг кўркунчидин ва бизнинг йироқлиғимиздин чораларини топа олмаслар эди. Ушқа келиб киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл ва улуслари

тамом кирдилар. Ўзгандниким бурун Фарғонанинг пойтахти ул экондур, яхши кўрғони бор, сарҳадта воқиб бўлубтур. Эли бизнинг қуллуғимизни қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдилар. Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доругасини уруб қавлаб, манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи кўрғонлардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар. Бу айёмда бовужудким мундоқ кўрғонлар бизга кирди ва вилоятта мундоқ оз-оғлоқ уруш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибтин голибият ва мағлубият мушаххас ва маълум бўлмас, чун Андижон тарафидағи эл ва улус (104 б) ва кўрғон ва вилоят аксар манга кирдилар, Андижоннинг эли ҳам биттабъ мени тилар эдилар, вале чораларин топа олмаслар эди, хотирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғиға бориб, киши киюруб,³¹⁵ хожа ва арбоблари била сўзлашсак, эҳтимоли борким, бизни бир тарафдин киюргайлар. Бу хаёл била Ушдин отланиб, ярим кеча Андижоннинг бир куруҳида Чилдухтарон рўбарўйиға келдук, Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилдиким, инчкалик била кўрғонға киши киюруб³¹⁶ хожа ва арбоб била сўзлашгайлар. Биз йиборгон бекларнинг интизоарида от устида-ўқ туруб эдик, баъзи ургудамакта, баъзи хоболуд, кечанинг уч паҳари бўлғой эди, баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг кўпини, озини билмай, гофил ва уйқулуқ эл бир йўли-ўқ бир-бирига³¹⁷ боқмай дувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўқ юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамиъ эл қочмоққа-ўқ юз кўйдилар. Озроқча ёниб эрдимким, бу дорингонлар ўқ қўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлиқ киши манга яқин сифиниб келди. Отини ўқладим, юмоланиб борди. Бир нима босилгондек (105 а) бўлдилар.

Менинг била бўлгон уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг кўпи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлгон черик эли тамом кеттилар, биз тўрт кишидин не миқдор мутазаррир бўлгайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Катраб элга етиб, уруб, қамчилаб, ҳарчанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб-ўқ қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат

³¹⁴ Қ. Қирмонда хондин айрилиб, Мангон навоҳисидида Хўжанд дарёсина сол била ўтуб, работи Чўгон йўли бирла Қубони босиб ўтуб Олмалиқ йўли била Уш устига келдук.

³¹⁵ ³¹⁶ Е. кетуруб.

³¹⁷ Е. бири-бирига.

кўрдилар, биз уч-тўрт киши, беш эмасбиз, яна элни қувлоқа ва тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт қатла бориб элни тийдим. Эл тийиломоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб-ўқ қупуб, ганимпи ёндурдум. Икки-уч куруҳгача элни Харобук ва Пашомуннинг³¹⁸ рўбарў-йидаги пуштагача қувлай келдилар. Пуштага етганда, Мухаммад Али Мубашшир учради. Мен дедимки, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, ириша туруб қолдилар. Паришон бўлгон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йиғитлар ушбу доритқон била рост Ушқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким, Айюб Бекчининг туманидин бир неча мўғул Ушдин биздин айрилиб қазоқликқа Андижоннинг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг ғавғосин эшитиб, инчкалик била илгаррак келиб ўрондашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: (105 б) улким, ҳар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмнинг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «тўқбой»,³¹⁹ баъзининг «лулу»; яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашқонда, бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъхуд лафзни айтқай, то бу тариқ била эл ёғийдин айрилғай ва ўз кишисини ётдин фарқ қилғай. Ул юрушта маъхуд ўрон алфози «Тошканд» била «Сайрам» эди. «Тошканд» деса, «Сайрам» дейилғай, «Сайрам» деса «Тошканд». Бу орада — шўрда Хожа Мухаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Мухаммад Али сирт киши изтиробта бўлур, муқобалада ул ҳам «Тошканд, Тошканд» дер. Мўғуллар ёғий кишиси хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўқ қўярлар. Ушбу тариқ ғалат ғавғо била турмаб³²⁰ паришон бўлдук.

Ул қилгон хаёл бўлмади. Яна ёниб Ушқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобии бедил ва бепой бўлуб, чериги ва эли учар-тўрттар тоққа ва тузга қоча кириштилар. Баъзи анинг ичидин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон қўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султон Мухаммад Калпўк³²¹ эди, Тутлуқ³²² йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоконга (106 а) намози пешинда чопқун қуюлди. Узум ҳам чопқунчининг кейинча юруб, Пуштайи Айшнинг Хокон тарафидаги доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Мухаммад Калпўк бўлгон кишиси била маҳалла ва боғоттин тошқари Пуштайи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чопқунчи ҳануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилурига боқмай бетаваққуф ёғий сари тез-ўқ тебрардим. Калпўкнинг кишиси беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин кўпрак эди, вале черик эли чопқунга тарқаб эди. Рўбарў бўлгон маҳалда ўшанча-ўқ бўлғай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза қилмай, жилаврез-ўқ ганим сари мутававжжиҳ бўлдук. Ёвуқ етгач, тўхтаи олмади. Бир-икки қилич олишгунча³²³ ҳам бўлмади, қоча берди. Кишисини Хокон дарвозасининг ёвуғигача тушара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттаға етганда намози шом бўлуб эди, тез-ўқ дарвозаға етар хаёлим бор эди.

Улуғ-қари тажрибалиқ беклар Носирбек Дўстбекнинг отаси,³²⁴ Қанбар Алибек арзға те-гурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонға яқин сиғиниб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушалинг, тонгла не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин- (106 б) ўқ ёндук. Агар қўрғон эшигига борсоқ экандур, бешак ва шубҳа қўрғон иликка кирар экандур. Намози хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин ўтуб, Работи Рўзақ³²⁵ кентининг ёниға тушулди.

Бовужудким, Танбалнинг бузулуб, ёниб Андижонга келур хабари бор эди, бетажрибалиқдин ғафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғнинг ёқаси беркилиб тушмай ариғдин ўтуб келиб, Работи Рўзақ кентининг ёниға туб-туз ерга тушулди. Қоровул йўқ, жангдовул йўқ, гофил ётилиб эди. Тонг бошида эл чучук уйқуда эрдиким, Қанбар Алибек қатраб қичқириб айттиким, ёғий етти, қупунг. Ушмунча деб, лаҳза таваққуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен ҳамшиша, омонлиқда

³¹⁸ Қ: Жаротук ва Шибомун.

³¹⁹ Н: Тухдой.

³²⁰ Е: дуртоб.

³²¹ Қ: Гулбек.

³²² Қ: Тулуқ.

³²³ Н: олишунча.

³²⁴ Р: отаси ва.

³²⁵ Е: Рурак; Р: Уриқ.

хам, тун, укуввоқ чигормой-уқ такия қилур эрдим. Қўпқоч-уқ қилич соқдорни боғлаб филхол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-уқ отланди. Ёғий келадурган сори-уқ мутаважжих бўлдуқ. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисига еттуқ. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб ўқ қўюб, илгариги кишисини олғон била тебрадуқ. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, гулиға еттуқ.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била (107 а) тўхтаб турубдуқ. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиклик, тувурлуқ илгаррак ур-ур деб турубдуқ, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек этиб турубдуқлар.

Ушбу замонда менинг била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Қули кўкалдош, яна Каримдод, Худойдод туркман, бир ўққим шастимда эди, Танбалнинг дувулғасига ўқ оттим, яна соғдоққа илик элиттим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни ҳавлилаб³²⁶ илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Утрумдағи икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлга кириб, йўлда рубарў бўлдуқ, андоққим, менинг ўнг қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илигимдағи ўқ била қолқонини ғарбичисига кўклай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўтқара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин қарахт (107 б) бўлди. Бовужудким, дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эрдим, қинида эди, қилич суғурғунча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам уқларимға тушубтур. Етти-секкиз қадам ёниб эдимким, яёғ³²⁷ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирға ҳам қилич солғондуқ; бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шоҳжўйдур ва чуқур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, Тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузариға тўп-тўғри-уқ келдуқ. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди. Туруб³²⁸ они отлантуруб Харобуқ била Фарғонанинг оралиғидағи пушта била Ўш сори торттуқ.³²⁹ Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнг оёғига тизидин қўйроқ ўқ тегибдуқ. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале Ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Носирбек, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Муҳаммад Али, Хисрав кўкалдош, Нуъмон чуҳра мунда туштилар. Яна ҳам йигит ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Танбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисига туштилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида (108 а) менинг улуғ онам — Эсан Давлатбегимнинг боғиғаким, Қўштегирмонга мавсумдуқ, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғига тушти. Икки кундин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хонни кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ уэр айттиларким, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шаҳрни олиб, улғайиб борадуқ, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонға бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Аҳси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонға бўлғай. Фолибо, манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлғондин сўнг вуқуъи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадуқонда Қанбар Алибекким, саллоҳқа машҳур эди, манга ёндошиб келиб, айттиким, кўрдингизму, филҳол, бўлғон вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, (108 б) ҳолоким Ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадуқ, филҳол, бориб, Ўшқа кириб, кўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, ярашиб, мўғулни

³²⁶ Е: Ҳавилаб.

³²⁷ Е: Яёғе.

³²⁸ Е: юруб.

³²⁹ Н: бордуқ.

уруб чикориб вилоятларни оға-ини хисса қили-
шинг. Мен дедимким, раво бўлмағой,³³⁰ хонлар
туққонларим, буларға навкарлик қилғоним, Тан-
балға подшоҳлик қилғондин ортиқроқдур. Кўрди-
ким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон
бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун
кўрушганда беҳабар етиб бордим, кичик хон туш-
гунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди.
Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг тано-
бининг учиға югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси
жиҳатидин асо тутуб ташвиш била юрур эрдим.
Етиб кўрушуб, «Иним баҳодур эмишсиз», деб или-
гимдин қўлаб, чодирға келтурди. Кичикрак чо-
дир тикибтурлар. Ёқа ерда улғайғон³³¹ учун чо-
дир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қазоқона
эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси³³² та-
мом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин қупуб, ўзумнинг
ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика³³³ бах-
ши отлик мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул
эли жарроҳни ҳам «бахши» дер. Жарроҳликда
бисёр³³⁴ ҳозиқ эди. Кишининг мағзи чиқса,
(109 а), дору берур эди. Илдиздин ҳар турлук
яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи
жароҳатқа марҳамдек дору қуяр эди, баъзиға ега-
ли дору берур эди. Менинг бутумнинг ярасиға
бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиз-
дек нимани ҳам бир қатла едурди. Узи дер
эдиким, бировнинг³³⁵ инчка пойчаси синиб, бир
тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб³³⁶
сўнгақларини тамом олиб, сўнгақ ўрниға доруни
ун қилиб солдим. Ул дору сўнгақ ўрниға сўнгақ-
дек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хейли
дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин
ожиздурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон
сўзларидин мутаваҳҳим бўлуб, қочиб Андижонға
кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар иттифоқ
қилиб, Айюб Бекчикни туман била Жон Ҳасан
боринни борин тумани била Сарифбош мирзони
черик беги қилиб, минг-икки мингча киши манга

қўшуб, Ахси тарафиға йибордилар. Ахсида Тан-
балнинг иниси Шайх Боязид эди. Косонда Шах-
боз қорлук эди. Ул фурсатта Шахбоз келиб, Нав-
канднинг қўғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд
дарёсидин Бичротанинг³³⁷ олидин кечиб, Навкандға
Шахбознинг устиға илғадук. Тонгдин бурунроқ
Навкандға ёвуқ етган (109 б) маҳалда беклар
арзға еткурдиларким, бу киши худ жазм туюбтур.
Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносиб-
дур. Охистароқ юрулди. Шахбоз худ гофил экан-
дур. Биз Навканд яқиниға етган маҳалда туюб,
ташқаридин қочиб кирибтур. Ушбу йўсунлук би-
сёр воқия бўлубтур: ғаним не туюбтур, деб саҳл
инкорлик қилибтур, иш маҳалли фавт бўлубтур,
тажриба ушмундоқ нималардур. Ғаразким, иш
қопуға келган маҳалда жидд ва эҳтимомни тақ-
сир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлик бефой-
дадур.

Тонг отқонда қўғон гирдида оз-оғлоқ уруш
бўлди. Баждид уруш солмадук. Навканддин тоғ
сари Бишхорон³³⁸ тарафиға чопқун маслаҳатиға
борилди. Шахбоз қорлук фурсатни ғанимат тутуб,
Навкандни ташлаб қочиб, Косонға борди. Биз
ёниб келиб Навкандта ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла
бизинг черик бориб чоптилар. Бир навбат Ахси-
нинг кентларини чоптилар. Яна бир қатла бориб
Косонни чоптилар. Шахбоз била Узун Ҳасан-
нинг Мирим отлик саҳлагон ўғли урушға чиқти-
лар. Уруштилар, босилдилар, Мирим анда ўлди.

Ахсининг берк қўғонларидин бири Поп
қўғонидур. Поплик(лар) Поп қўғонини берки-
тиб, бизға киши йиборибтурлар. Саййид Қосим-
ни³³⁹ бир неча йигитлар била йиборилди. (110 а)
Ахсининг юққориғи кентларининг тўғрисидин
дарёни ўтуб бориб Поп қўғониға кирдилар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқия
бўлди. Ул маҳал Иброҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад
Қосим кўхбур, Қосим Хатика³⁴⁰ арғун, Шайх Бо-
язид била Ахсида эдилар. Бу мазкур бўлғонларға
икки юзча ўбдон йигитларни қўшуб гофилликта
бир кеча Поп қўғонининг устиға юборур. Саййид
Қосим эҳтиёт қилмай гофил ётқон экандур. Қўр-
ғонға етиб, шоту қуюб чиқиб дарвозани олиб, пули

³³⁰ Е: бўлғайму.

³³¹ ЕҚ: улғонғон.

³³² Н: ашёси.

³³³ Қ: Абика.

³³⁴ Қ: куп.

³³⁵ Е: бировнинг бир.

³³⁶ Е: ёзиб.

³³⁷ Е: Бихр.

³³⁸ Қ: сийхойрон.

³³⁹ Қ: Саййид Қосим ва Кўхбурни ва Хушика арғунни.

³⁴⁰ Қ: Хушика; Р: Хасика.

равон солиб³⁴¹ етмиш-сексонча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда, Саййид Қосимга хабар бўлур. Уйқулуқ, кўнглакчан кўпуб беш-олти киши билад отқулаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ гафлат билад ётмоқлиғи кўп бесардорона эди, вале оз киши билад мундоқ яроқлиқ ўбдон калин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон қўғонининг мухосарасиға машғул эдилар. Қўғон эли қўғоннинг яқиниға келғали³⁴² қўймаслар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари чопқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажидд тилади. Бу тиламоқтин гарази бу эрдиким, ҳар хийла билад мени хонлардин айирғай. (110 б) Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламағи оғаси Танбалнинг иттифоқи билад экандур. Хонлардин айрилиб, булар билад иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъб ва тариқимиз эмас эди. Алаалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъ бад аҳдлик худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумизни Ахсиға солсак, ё шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб бизнинг сари бўлғай, ё бир нақше эврұлғайким муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб бизни Ахсиға тилади, бордук. Утру чиқиб, иним Носир мирзони ҳам келтуруб, бизни Ахси қўғониға олиб борди. Тош қўғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонға оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин қўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ билад шуҳрати бор эди. Уш ва Марғинон ва бу кирган қўғонларда қўйғон мўғуллари элнинг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бадмаошлиқ қила (111 а) бошладилар. Хонлар Андижондин қўқоч, Уш ва Марғинон эли

хужум қилиб, қўғондағи мўғулларни тутуб, талаб уруб қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом билад ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейнича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутараддуд эдук, турмоққа буларға хейли эътимодлуқ йўқ эди. Бежихат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди. Бир сабоҳи эрдиким, Марғинондин Жаҳонгир мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб билад келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламак керак. Филвоқиъ, ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид аркка борди. Кўпрукка киши қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибалиқдин мундоқ ўсалар бўлди.

Тонг бошида Танбал икки-уч минг яроғлиқ киши билад келиб кўпрукдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахсиға киргач, яна баъзини қўғонларға ва баъзини доруғалиқ ва таҳсилға ҳар тараф-ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг билад Ахсида (111 б) юздин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши билад отланиб кўча-кўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида эдукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал қошидин ислоҳ учун қотроб келдилар. Урушқа таъйин бўлғонларни ерлик-ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға³⁴³ келиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст ёнди. Шайх Боязид билад Қанбар Алибек келдилар. Мақбаранинг жанубий айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ билад сўзни буларни тутмоққа қўйғон экондурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулогимға айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ўтти, қўралинг, шоядким, ислоҳ билад иш бир нимага ўхшағай. Не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ билад алар аркта ва бу заифлиқ билад биз тош қўғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила ишорат қил-

³⁴¹ Н: Солиб.

³⁴² Е: келгани.

³⁴³ Қ: Қўғона.

ди. Билмон, акс фахмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу ҳаракатни қилдим, филҳол Шайх Боязидни тутти. Турғон йигитлар туш- (112 а) тушидин ёнишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини топшуруб, урушқа отландуқ. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг уҳдасига қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзога қўмак таъйин қилдим. Ул анда етиб, бир ерда урушқа элни таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин қўтариб, қўчага текибтурлар.

Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югуртгум. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқориб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғига ўқладилар. Отим буқулуб, ёғийнинг ўртасида мени ерга урди. Чуст қупуб бир ўқ отгим, Соҳибқадам Қохилнинг бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошига мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг забунлиғини қўруб тушуб, отини манга тортти, ул отга миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдуким, Жаҳонгир (112 б) мирзони зўрлаб тебратдилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта, Саййид Қосимким, Поп қўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк қўрғон иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин-ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари-ўқ мутаважжих бўлдук.³⁴⁴ Хожа Мирмирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадургонда Саййид Қосим Дўст Носир Боқи ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалдош илгаррак эдук. Дарвозага рўбарў бўлғоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўнглак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тулдуруб отгим. Бўйиндин ёздим, хейли яхши отгим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур.

Кўча била қочаберди. Биз ҳам анинг кейнича-ўқ юрудук. Сабоҳ Шайх Боязид аларни беҳост туттурулғонда Жаҳонгирнинг кишиларида экандур. Алар чиққач, Шайх Боязидни ҳам била олиб чиқарлар. Бир хаёл қилурларким, ўлтурғайлар. Яхшиким ўлтирмай қўяберурлар. Алардин халос бўлиб дарвозадин кириб келадурганда манга учрай тушти. Мирзоқули кўкалдош бир яёққа (113 а) пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзоқули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тулдурди. Иброҳимбек «ҳе, ҳе» деб ўтабергач, эшиклик тўрлук ердин менинг қўлтуғумга ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қот³⁴⁵ ёфроғини кесибтур. Қочаберди. Орқасига отгим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасига кўклай отгим. Бўрки кунгурага қадоғлиқ-ўқ қолди. Дастори илгига чуволуб³⁴⁶ борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўққусига сончтим. Отгин эгилиб эрдиким, кўча томига таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб қутулди. Дарвозада³⁴⁷ бўлгон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош қўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонгир мирзога киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрланинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эрдиму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширнинг Сулаймон отлиқ (113 б) навқари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ушул дарвозада турғонда Кичик Аликим, Қўли Гил шикдоридур, мардо-

³⁴⁵ Н: ҳад.

³⁴⁶ Е: қутулуб.

³⁴⁷ Н: дарвозага.

³⁴⁴ Ё: Бу иборалар йўқ.

налиқ изхори қилди.³⁴⁸ Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навқари эди. Ушда икки бор ҳам яхши борди. Мирзоға боргон киши келиб дедиким мудартидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизнинг била қолиб эди.

Биз тебрагач, қалин упчинлиқ киши етиб-ўқ келди. Биз Пули равондин утуб эдукким, Пули равоннинг шаҳр тарафига ёғий кишиси етти. Қосимбекнинг ўғли Хамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лофинг бор эди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел, не монийдур?³⁴⁹

Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида таваққуф қиладур, бемаҳал³⁴⁹ таассубдур. Даранг ва таваққуф чоғи эмас эрди, имдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизнинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура-тушура келадур. Ахсининг бир шаръисиди Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам (114 а) Шайх Боязиднинг бир чухраси Иброҳимбекка теғурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Санга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий кишиси кўрунмай, Санг суйи юққори-ўқ юрудук. Ушбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалдош, Шохим Носир, Абдуқуддус Сайди Қаро, Хожа Хусайний,³⁵⁰ секкизинчи мен эрдим. Бу сув юққори тавр йўлғина учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йироқ хилват йўл, қўл юққори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлга қўюб, яна бир қуруқ қўлга кирдук. Эрта намози дигар бор эрдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Элни панаҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштаға чиқиб қаравуллук қиладур эрдиким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштаннинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини таҳқиқ қилгунча бўлмади, отлаиб юруй бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким мазкур бўлди. Агар ул ваҳмда мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлға кечтиким қовғунчи (114 б) буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жихатдин юруй бердук. Қочгон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чеҳра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳуе басандаст».³⁵¹

Хонқули дедиким, мундоқ била бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалдош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд, чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослиқ бор эди. Филҳол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқлиқ хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар: Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимға минди. Ушбу ҳолатта Шохим Носир била Абдуқуддус Сайди Қарониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар, Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзиға-ўқ елдуруб бориладур эди, оти бормагон қоладур эди. Дўстбекнинг оти ҳам бўлдурди, қолди. Бу минган отим ҳам сустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим, Қанбар Али ҳам отимға минди ва қолди. Хожа Хусайний оқсоқ киши эди,³⁵² пушталар сари ўзини тортти, мен қолдим ва Мирзоқули кўкалдош отнинг кўш оёқ олурға мақдур (115 а) қолмайдур эди. Қатраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлиқ қила бошлади. Мен дедиким, сени ташлаб қаён бораёй, юру, ўлук-тирик била-ўқ бўлали. Неча навбат Мирзоқулиға боқа юрудум. Охир Мирзоқули дедиким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмассиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга ғариб ҳолати бўлди, Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайрабий, яна бири Банда Али. Манга ёвуқроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир қуруғға ёвуқ бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдиким, от ҳорибтур ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён бораёй. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу сангтўдада ўқум борича отқулашай,

³⁴⁸ Қ: Кичик Али ва Вайсбек хуб мардона ишлар қилдилар.

³⁴⁹ Е: не маҳал.

³⁵⁰ Л: Хожа Хасий.

³⁵¹ «Енгилган сафга бир «ҳой» кифоядур.

³⁵² Л: Хожа Хасий барлик киши эди.

яна хотирга еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора укни белимга сончиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимга хейли эйтимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам котрор мажолу қолмайду эди. Булар ҳам ўқ етар ерга еттилар. Мен ҳам укунни аяб отмадим. (115 б) Булар ҳам эхтироз қилиб ёвуқроқ келмадилар. Ушул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвуқ етгим. Бардаст айттилар, мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Но-сир мирзо худ аларнинг илгида эди. Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигида бўлсак, хатар эхтимоли кўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эрдиким, яна сўз айта кириштилар. Бу навбат аввалгидин мулойимроқ хикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига кулоқ солмай юруй бердим. Дара юққори-ўқ борадурмен. Намози хуфтангача бордим. Охир бир уйча тошқа етгим, тошдин эврлдум. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, хурмат ва таъзим била хануз мулойимроқ айта кириштилар. Дедиларким, мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнга борасиз? Онтлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимким, менинг кўнглум тўхтамайду, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг бажо гоҳ хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат (116 а) қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлга бошлангким, хонлар қошига борай. Сизларга кўнгуллариңиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар муну қилмасангиз, келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг олим — отиғим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларким, кошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматта бўлғумиздур.

Мен дедим, бас сидқи қавлунгизга аҳд қилинг. Мусҳафу муғаллиза аҳд қилдилар. Манга филжумла итмийноне бўлди.

Дедимким, ушбу дараиниғ яқинида кеиғ қўл йўлини нишон бериб эдилар, ўшул йўлга бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, вале итмийнони татмом бўлмайду эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича юрудум.

Бир икки куруҳ йўл борилиб эди, бир сой суйиға етгук. Дедимким, кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибдод қилдилар. Дедиларким, ул йўл хейли илгаридур. Кенг қўл йўли худ ўшул экандур. Булар гадр мақомида бўлуб, ёшурбтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувға етгук. Булар бу замон айттиларким, гофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким, бас, на қилмоқ керак?

Дедиларким, олимизда Ғаво йўли яқиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошар (116 б) лар. Ул йўлга бошладилар.

Кечанинғ уч посифача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, етгук. Бобо Сайрабий дедиким, сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эхтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедиким, Бўрка бошлиқ бир неча киши бу йўлга келибтур. Мундин ўтуб бўлмас. Бу сўзни эшитиб, мутаҳаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким, бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоч от-мот иликлар, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким, мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур: Карнон³³³ доруғаси Банда Али эди. Дедиким, отимизга ва ўзумизга бўғуздин гузар йўктур. Мен Карнонга борай, ҳар нима муяссар бўлса, келтурай. Ул ердин ёниб Карнонга юзландук: Карноннинг бир куруҳида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайду. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эрдиким, Банда Али котроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни кўюнға солиб, изтироб била ёниб, юққори пуштанинғ устига чиқиб, бир қўлда³³⁴ отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга бир баландиға чиқиб, қаравуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эрди (117 а) ким, Аҳмад қўшчи³³⁵ тўрт отлиқ била Ғаводин Аҳси сариға борубдур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам топмайду эди, хароб бўлиб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға инона олмадук.

³³³ Қ: Кирмон.

³³⁴ Қ: сув қозғон жарларда.

³³⁵ Қ: Қавчин.

Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдуқким, булар бу охшом Карнонда бўлғуларидур. Кеча инчкалик била кириб, отларини чикоралингким ўзимизни не бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эрдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб қўранадур. Хеч билмадуқким, не нимадур? Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Ахсида бизнинг била эди. Ахсидин чикқонда ҳар ким бир тараф тушуб эди. Мухаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур. Банда Али била Бобо Сайрабий айтгиларким, отлар икки кундуким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўелинг. Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдук. Намози дигар эрдиким, бир отлиқ киши биз буққон пуштага чиқиб борадур, тонидим: Фавонинг улуғи — Қодирберди. Буларга дедим: Қодирбердини чорланг. Чорладилар. Келди. Қўруб, сўруб, иноят шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордиким, арғамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулук (117 б) ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтанга миод қилдуқким, ушбу ерда-ўқ келгай.

Кеч намози шом эрдиким, бир отлиқ Карнон тарафидин Фаво сари ўтуб борадур. «Кимсен?» деб сўрдук. Жавоб берди. Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ унини тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қушсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдаға бўлди. Қодирберди Фавонийга қилғон миодқа тура олмадук. Банда Али дедиким, Карноннинг маҳаллатида хилват боғчалар борким, анда ҳеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Карноннинг маҳаллатиға келдим, қиш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин топиб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши топиб келтурди, ичтим. Ажаб хузур қилдим. Банда Алиға дедимким, — Қодирбердиға киши йибордингми? —

Дедиким: «Йибордим». Бу бесаодат рустой мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға Танбал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуға борди. Бу мардаклар пуркорлиқ қилиб, яна манга айтадур-

ким, Қодирбердин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда (118 а) борсак, ҳеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайрабий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимға келиб айтадурким, Юсуф доруға келадур.

Манга ғариб дағдаға бўлди. Дедимким, англагилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким, Юсуф доруға айтадур: — Ахси дарвозасида бир яёқ учради дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимким: Сенинг хотирингға не етадур?

Айттиким: Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бормоқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким, мунча ғавғо ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким, Юсуф икки тизи била оллимда юкунуб айттики, не яшурай, Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким, ростлиғини айт. Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қилай. Юсуф онтлар ичти, вале анинг онтиға ким инонадур. (118 б) Узумда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Қуптум, боғ гўшасиға бордим. Узум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

*Агар сад сол мони ва-р яке рўз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз.³⁵⁶*

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ушал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуға борибтур. Қўрадурменким, Хожа Яъқуб, Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари

³⁵⁶ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кунгил очувчи бу қасрдан кетмиш керак бўлур.

рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақ-сувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ушал ҳолда хушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бириға маслаҳат қилаларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким, сизлар бу йўсунлуқ сўзларсиз, аммо кўрайинким, қайсингиз менинг қошимға кела олурсиз? Ушбу сўзнинг устида эрдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. (119 а) Юсуф доруға дедимким, биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали. Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ушал ҳинда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат қилмай, деворниким, эски бўлгон еридин раҳна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобойи Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимға йиқилдилар. Ушал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдуким, гўё манга янги боштин Худой жон берди. Мен дедимким, ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг. Ушал мардаклар қоча бериб эрдиким, ҳар ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

Мен дедимким, сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз.

Қутлуқ Муҳаммад барлос дедиким, Ахсидин қочиб чиқғанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон (119 б) деган кенттадур, бориб ани олиб келингим, подшоҳлиқ маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуг хон, кичик хонға арз қилдим, хонларға дедимким, менинг беш-олти ини, ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз, Карнон тарафидин бориб хабар олайин.

Хонлар дедиларким, бизнинг хотиримизға ҳам етадурким, ўшал йўлға боргон бўлғой. Ун киши таъйин қилдилар, дедиларким, ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, бориким, зоҳиран хабар топқайсиз. Ушул сўзда эдукким, Бобойи Парғарий дедиким, мен ҳам бориб истармен, ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Бу кун уч кундурким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ, сизни топтук, дедилар. Айттиларким, юрунг, отланинг, бу боғланганларни ҳам олиб боралинг; мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларға қушулалинг. Ушал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук.

Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир қўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ушал кабобдин тўйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кунлуқ йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонға кириб улуг хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди.

Ҳар ерда (120 а) боргон-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримға келдиким, тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб юрумоқ³⁵⁷ керак, бир тарафға талаб қилойин деб муҳаррам ойида Фарғона вилоятининг Хуросон талабиға отланиб чиқдим.

КОБУЛ

уҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азми била Илок яйлогикаким, Хисор вилоятининг яйлоқларидиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юрўйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликлариди таёқ ва оёқлариди чорук ва эгинлариди чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлик бор эди. Бир неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобойи Пашоғарийниким, Хисравшоҳқа элчиликка юборилиб эди, келди. Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар (120 б) келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Хисор навоҳисига Хожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али қўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, карам ва саховат била маш-

* Тўққуз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари. (Сарлавҳа Қ. б. дан олинди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очик қолган. Таржималарда «Тўққуз юз ўн...» дейилган.

Вақоийи саиайи тисъа ва тисъа миа*

хур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятидин воқий бўлди, адно кишиларга қилгон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойниким, ул фурсатта андин улуроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурга тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келгаида дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жариди қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодиёиға етганда³⁵⁸ Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, Чағониён ва Шаҳри Сафо ва Тирмиз анда эди, Хатиб Қаршийни йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўлди. Аму суйини Уёч³⁵⁹ гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидъосидин Тирмиз тўғрисиға келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Коҳмард ва Бомиён сарифагим, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғаким, Хисравшоҳнинг хоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжих бўлдукким, Коҳмарднинг Ажар отлик дара қўрғонида уй-элни (121 а) беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга кўра амал қилгайбиз.

Айбакка етганда, Ёрали Билолким, бурунроқ менинг қошимда эди, яхши қиличлар чопиб эди, бу фатаратларда³⁶⁰ мендин айрилиб эди, Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била

³⁵⁸ ЕҚ: етган маҳалда.

³⁵⁹ Л: Уён.

³⁶⁰ ЕҚ: фатаротлар.

қочиб келди. Хисравшоҳнинг муғулларидин давлатхоҳонда сўзлар арз қилди.

Дарайи зиндонға етганда Қанбар Алибекким, Қанбар Али саллох ҳам дерлар,³⁶¹ қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Қоҳмард келиб Ажар қўрғонида уй³⁶² элни қўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида қўлуб эдилар, Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эрдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мири сипоҳ мужиби тафрика ва вайронлик ва сабаби фитна ва паришонликдур. Нечукким, дебтурлар:

*Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.
Ним ноне гар хурад марди худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар.
Мулки иқлиме бигирад подшоҳ,
Ҳамчунон дарбанди иқлими дигар.³⁶³*

Умид андоқтурким, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамиъ навқар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббек (121 б)нинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлик ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблук била рухсат берилсаким, тонглалик кунда мужиби надомат ва пушаймонлик бўлмағай». Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва уруқ-қаёштин ҳар неча изойлик³⁶⁴ воқий бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навқар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ бўлуб келиб эди. Туқғонлик ва хизматгорлик мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир³⁶⁵ бўлмайдур эдиким, саба-

би кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир мирзоға қочиб бориб шарр ва фитна мақомида бўлуб Жаҳонгир мирзони мендин айриб, Хуросон элтилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиъуззамон мирзоға ва манга ва Хисравшоҳға ва Зуннунға бир мазмун била узун- (122 а) узоқ нишонлар келди, ул нишонлар бу тарихқача мендадур. Мазмуни бу эрдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Улуғбек мирзо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжих бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитай, Бадиъуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонлариға мазбут кишиларини қўюб, ўзи Гурзивон ва Дарайи Зангда ул қўхистонни беркитсин.

Менинг бу навоҳиға келган хабарим бориб эди. Манга ҳам битиб эдиким, сен Қоҳмард ва Ажарда ул қўхпояни беркитиб, Хисравшоҳ Хисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнғусидур», деб.

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улуқроқ подшоҳ ҳам ёш³⁶⁶ ва ҳам вилоят³⁶⁷ ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, паёпай элчилар ва тавочилар жад ва қадаға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эрдиким: «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузар (122 б) ларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юққори Тўққуз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуғ подшоҳ ганимнинг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолғай? Бизнинг била келган неким бўлган оч уруқ, уй-элни ва Боқи Чағониёниини

³⁶¹ ЕК: ким Қанбар Али саллох ҳам дерлар.

³⁶² РҚ: уй ва.

³⁶³ Ун дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сифмайди. Марди Худо бир ноннинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларга беради; подшоҳ эса, бир иқлим мулкини олса, яна бошқа иқлимни ҳам олиш фикрига тушади.

³⁶⁴ Л: беадолик.

³⁶⁵ Е: нима ҳам зоҳир.

³⁶⁶ Қ: ёш қад. Е: ёшқа.

³⁶⁷ Қ: вилоятқа, Е: вилоятда.

ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бўлгон сипоҳийларининг ва аймоқларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин мутавотир киши кела бошладиким, Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлигини тилаб, бўлган мўғул улуси қўчуб Ишкамиш ва Фулул сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ета келсунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузуллуб, подшоҳ қулуғига келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг³⁶⁸ Андижонни олиб Хисор ва Қундуз устига черик отлангон хабари келди. Бу хабарни эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтамай, бўлган кишисини қўчуруб, (123 а) Кобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин қўчиб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний отлик ўбдон³⁶⁹ эътимодлик бойри кишиси Шайбоқхон³⁷⁰ учун беркитти.

Биз Самту³⁷¹ йўли била Қизил сув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукниким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Хисор, Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қушулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёқмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Уғли Абдушшукур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўғул улусининг бизга қушулғонини эшитиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топа олмай куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлик изҳор қилиб истидъо қилибтурким, агар аҳд қилсалар, қуллуққа келгумдур. Чун Боқи Чағониёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатхоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлуқ аҳд бўлдуким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат берғандин сўнг Қизилсув қўйи қўчиб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ (123 б) тушулди. Тонгласи, рабиулаввал ойининг авоситида жариди Андароб суйини ўтиб, Души навоҳисида бир улуг чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин

киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Қўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзо ва Хон мирзоға³⁷² дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб салтанаттин тек бир хутба ўз отиға ўқумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паёпай юкунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилгон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Қурушуб тортиқ тортгандин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гарий, икки гарий ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намақҳаромлик қовок ва бемазағўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олдида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлик қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи-нохоҳи келиб не таврлар била қўрушти. (124 а)

Икки ғариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилгон жиҳатдин анга қўнгул бериладур эди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ мендин айрилибтур, яна келибтур. Яна бири буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайғач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд».³⁷³

Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилига Тенгри солди. Бир-икки гарийдин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим; ул дағи тушган ерига борди. Ушбу кундин улуг-кичик, яхши-ёмон ва бек ва бек навкарлари хайл-хайл қўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошладилар. Тонгласи, намози пешин, намози дигаргача ҳеч киши анинг қошида қолмади. «Қулоллоҳумма моликал-мулки туътил-мулка ман ташоу ва танзиъул-мулка минмат ташоу ва туиззу ман ташоу ва тузиллу ман ташоъ би ядикал-хайру иннака ало қулли шайин қадир».³⁷⁴

³⁷² Е. Жаҳонгир мирзо ва Мирзо хонга.

³⁷³ «Ул кечувларни сув олиб кетди».

³⁷⁴ Айт, мулк эгаси, эй Худойим, Сен кимни хоҳласанг, шунга ҳукмронлик берасан, сен кимдан хоҳласанг ҳукмронликни тортиб оласан; кимни хоҳласанг азиз қиласан; кимни хоҳласанг, хор қиласан; яхшилик ўз қулингга, сен ҳар бир нарсага қодирсан.

³⁶⁸ ЕҚ. Шайбоний.

³⁶⁹ ЕҚ. ободон.

³⁷⁰ ЕҚ. Шайбонийхон.

³⁷¹ Шамту деб ҳам ўқилган.

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навқарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдинким,³⁷⁵ Дарбанди Оҳанин ҳам дерлар, Хиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзоға тааллуқ вилоёт тамом анинг тахти тасарруфида (124 б) эди. Хукумат билистиклол қилур эди.³⁷⁶ Бир муҳассили Хасан барлос отлиқ қари мардак Илоктин Уёжғача³⁷⁷ дуруштлуқлар била муҳассиллиқ қилиб, бизни кўчуруб тушурур эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ, бизнингдек қаллош ва мафлуқ икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навқарига ихтиёри қолди, не молиға, не жонига.

Хисравшоҳни кўруб ёнғон охшоми Мирзо хон менинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар, филвоқий шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосига етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшоҳни озод³⁷⁸ қилиб, фармон бўлдуким, элта олғонча нимасини элтгай. Уч-тўрт қатор хачир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олгун ва кумуш ва нафис нималарини юклаб элтти. Ширим тағойини қушуб узаттукким, Хисравшоҳни Ғурий ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Коҳмард бориб кўчни сўнгимизча Кобул келтургай.

Ул юрттин Кобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук. Ушбу куни ўзбакнинг чопқунчисини Ҳамзабий манғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Сайийд Қосим эшикоғани ва Аҳмад Қосим кўхбурни (125 а) баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чопқунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидаги жебаларни улашилди. Етти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлғай эди. Хисравшоҳдин қолғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари дағи хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳоға тушғанда хабар топтукким, Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин беҳабар чериклаб келиб, Борон³⁷⁹ ёқасида ўлтурубтурким, Панжҳир³⁸⁰ йўли

била ўтган кишини Абдурраззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Кобулдин қочиб бориб, таркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қотиб субҳ вақти Хубён³⁸¹ кўтали била оштук.

Сухайлни ҳаргиз кўрган эмас эрдим. Кўталға чикгоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Сухайл бўлмағай. Дедиларким, Сухайл-дур. Боқи Чағонийний бу байтни ўқудиким:

*Ту Сухайли то кужо тобию кужо толиъ шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат*
аст.³⁸²

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эрдиким, Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илгари (125 б) борғон қаравул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўқ илик қўшарлар, оз-оғлоқ урушқондек қилур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуриб келтурдилар. Шерак³⁸³ нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-қунига боқмай, Кобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондағилар бир бўлак: Сайдим Али дарбонким, Русто³⁸⁴ ҳазорасида эди, Панжҳир йўли била ошиб ушбу юртта бизга мулозамат қилди; яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳдул Айюб эди, алар дағи бу юртта мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Баҳдул Айюб иниси Вали Хатлондин; яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймақлар бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб била келиб, Панжҳир ошар хаёлда эдилар.

Аймақлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймақ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон³⁸⁵ Самарқанднинг чорсуйида бўйниға урдурди. Бўлғон навқар-савдари³⁸⁶ таланиб олдуруб,

³⁸¹ Қ: Хупиён.

³⁸² Сен Сухайл юлдузсен, қаерга тобланиб, қаердан чиқсанг ва кузинг кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

³⁸³ Нусхаларда Шерак деган ном ҳар хил езилган.

³⁸⁴ Қ: Рустох.

³⁸⁵ ЕҚ: Шайбоний.

³⁸⁶ ЛҚ: навқар ва савдари.

³⁷⁵ Қ: Қаҳлуғдинким.

³⁷⁶ Қ: Бу ибора йўқ.

³⁷⁷ Қ: Эвож; Е: Этож; Р: Умож.

³⁷⁸ ҚН: ирода.

³⁷⁹ Қ: Обиборон.

³⁸⁰ Қ: Паншер.

аймоқлари била ушбу юртта қуллуққа келдилар. Саййид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам (126 а) аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оқсарой ўлангига тушулди Хисравшоҳнинг эл-куни зулм ва бесарлиққа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Охир Сайдим Али Дарбоннинг бир ўбдон навқари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олган учун эшикка келтуртуб³⁸⁷ таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Кобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенгашилди. Саййид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, қиш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Биз Боқи Чағониёний ва баъзи Кобул устига бормоққа сўзни қуюб, андин кўчуб келиб Або³⁸⁸ қуруқига тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Коҳмардта қолган уруқ саъб мухотара утқариб, келиб қушулдилар.

Тафсили будурким, Ширим тағойини Хисравшоҳқа қушуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Дахонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била-ўқ Коҳмард борурлар, хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ (126 б) Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар. Боқи Чағониёнийнинг қалин мўғул навқарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қуюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар. Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнидағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин ғараз ўзларини алардин айирмоғлиқ экандур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи³⁸⁹ эли ёғийқиб йўлини тўсарлар.³⁹⁰ Аксар уруқни Боқибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда асир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Кобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган³⁹¹ Қипчоқ йўли била ошиб, Або қўруғида келиб бизга қушулдилар.

³⁸⁷ ЕҚ: келтуруб.

³⁸⁸ Қ: Аё.

³⁸⁹ Қ: Сиқончи.

³⁹⁰ АК: Тушарлар; Е: тутарлар.

³⁹¹ Е: ярашқон; Л: варашқон.

Андин кўчган била орада бир қунуб, Чолок ўлангига тушулди. Чолок ўлангида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қуюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон гул кишиси била Хайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо баронғор одами била бизнинг улўф чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жавонғор эли била Қутлуққадамнинг гўрхонасининг орқасидағи ўлангига тушти. (127 а) Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Хаяли³⁹² мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғоч-ўқ отасиға, оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатидин даранг қилур эди.

Бир кун фармон бўлдимки, гул, баронғор, жавонғор тамом жеба кийиб, отларига кечим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулғай, ҳам ичкариги элга сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо ва баронғор тўғрисидин Кўчабоғ била илгаррак³⁹³ келдилар. Гулнинг олли чун сув эди. Мен гул кишиси била Қутлуққадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул кишиси Қутлуққадамнинг кўпругининг устига тиқилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлиқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз-оғлоқ чиққон кишиси урушқа турмай қочқон била қўрғонға кирдилар.

Арkning хокрези баландида қалин Кобул эли тафарружқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гардлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлик пуштанинги устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқлар³⁹⁴ қазиб, (127 б) хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва баъзи йигитлар чопқонда тиқилиб йиқилиб эдилар. Баронғор тарафидин бир-икки йигит Кўчабоғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Қўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқим бекларни ораға солиб, қуллуққа келиб, Кобулни топширмоқ бўлди. Боқибек Чағониёнийнинг тавасути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдаға ва таваҳхумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдимки, тонгласи бўлган навқар ва савдар ва

³⁹² Р: Хейли у.

³⁹³ ЕК: илгоррок.

³⁹⁴ Қ: чуқурчо.

мол ва жиҳоти била чиқиб, қўрғонни топшурғай, Хисравшоҳқа тааллуқ эллар бесарлиқ ва дастан-дозлиққа ўрганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармоққа, Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуғ бекларни ва ичкиларни таъйин қилдукким, Муқимни ва Муқимға тааллуқ эл-кунни мол ва жиҳотлари била Кобулдин чиқар-ғайлар. Муқимға юрт Тебани³⁹⁵ таъйин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бо-риб халойиқнинг ҳужум ва ғавғосини кўп кўруб манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум от-ландим. Тўрт-беш кишини уқлаб, бир-икки ки-шини (128 а) пора-пора қилдурдум. Ғавғо бо-силди. Муқим мутааллақлари била солим ва са-ломат бориб Тебага тушти.

Рабиулаввал ойининг авохирида Тенгри тао-ло фазл ва қарами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежанг ва жидол муяссар ва мусах-хар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъ-муранинг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар³⁹⁶ ва Хашанғар ва баъзи Хинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким, Карнуд³⁹⁷ ва Ғўр ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва нақдарий қавмининг маъман ва маскани бу тоғ-лардур.

Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Хин-дукуш тоғи воситадур.

Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Аф-ғонистондур.

Мухтасар вилоятдур, тулоний воқий бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайваст-дур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак пар-ча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Ко-бул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деварин тан-гисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида тутанур. Гир-до-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг дома-наси тамом боғоттур. Менинг амим Улуғбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Дома-надағи боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. По-ёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшона-

дур. Ғалаба лавандлиқлар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба (128 б) йўсуслуқ Хожа Хофизнинг бу байтини тағйир била ўқулу эрдиким:

*Эй хуш он вақт ки бе пову сар айёме чанд,
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд.*³⁹⁸

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шар-қида бир улуғ қўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гул-кина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму отлиқ мазордур; яна бирида Хожа Хизр-нинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдуссамад тўғрисидадур, Хожа Рўшноий дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Уқобайн дерлар. Уқобайндин бошқа яна бир парчағина тоғ тушубтур. Кобул қалъа-сининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ қўрғон аркнинг шимолий тарафидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволиқ ер воқий бўлубтур. Бу улуғ қўл ва уч ўланггаким, Сияҳсанг ва Сўнг қўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур. Борча оёқ остидадур. Ўланглар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эмастур. Паравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб муаммойи Кобул ар-кининг (129 а) таърифида бир байтни Бадиъ-уззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт бу-дурким:

*Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса
пайдарнай,
Ки ҳам кўҳ асту ҳам дарёву ҳам шаҳр асту ҳам
саҳро.*³⁹⁹

Хиндустоний ғайри Хиндустонни «хуросон» дер. Нечукким, араб ғайри арабни «ажам» дер. Хиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур. Бир Кобул, яна бир Қандаҳор. Кошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Хисор ва Бадахшондин корвон Кобулға келурлар. Хуросондин корвон

³⁹⁵ Қ: Тепа.

³⁹⁶ Қ: Пушовар.

³⁹⁷ Л: Гизев.

³⁹⁸ Қандай яхши вақтлар эдики, неча кунлар бош-оёқсиз бир қанча ёмон отлиқлар билан барча Гулкинада турар эдик.

³⁹⁹ Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айлангирки, бу ерда ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир.

Кандахорға келур. Хиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн минг от Кобулға келур. Қуйи Хиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ корвон Кобулға келур. Хиндустон матоғи бурда ва оқ рахт ва қанд ва набот ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўп савдогар бўлғайким, даҳ си, даҳ чилға⁴⁰⁰ рози бўлмағай.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матоғи Кобулда топилур: Хиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсера ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, (129 б) қор қолмағай. Гармсери ва сардсери мевалар Кобул тавобиида кўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсери мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу-болу ниҳолини келтуруб эктурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсери мевалар, мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни мен келтуруб эктуруб эдим. Чилғузани Нижровдин⁴⁰¹ келтурурлар. Кобул атрофидаги Қухистондин асал бисёр келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни⁴⁰² тарафидаги Қухистондин асал келмас. Кобулнинг равочи ҳўб бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги даги яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Сайид Домани кўхийнинг чоғири тундуқ била машҳурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки, «лаззати май маст донад, ҳушёронро чи ҳаз».⁴⁰³

Экини яхши бўлмас.⁴⁰⁴ Агар Хуросон тухуми бўлса, филжумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф

⁴⁰⁰ Учдан бир, тўртдан бир маъносида.

⁴⁰¹ Қ: Бухородин.

⁴⁰² Е: Ғарбе; РЛ: ғарне.

⁴⁰³ «Майнинг лаззатини маст билади, ҳушёрларга мундин нима баҳра бор?».

⁴⁰⁴ Қ: Шу ибора бор: «Зироати жоруйи панжавийдур. Қовуни ҳам яхши бўлмас».

ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволик ер оламда маълум эмаским,⁴⁰⁵ бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуг тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаво (130 а) лиққа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордир.

Атрофида тўрт ҳўб ўланг воқий бўлубтур. Шарқи-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки қоруқ бўлғай, яхши ўлангидур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир қоруқдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғарби Деварин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўлангдур, бир тепанинг ўланги. Яна бир Қуш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияҳсанг ўлангидур. Чармгарон⁴⁰⁶ дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуққаданинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўлангга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гирдида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машҳурдур.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғийнинг бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Хиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжхирдадур.⁴⁰⁷ Юққориқоқ Ҳавок кўталидур, андин қуйроқ Тул, андин қуйроқ Бозорак. Бу уч кўталдин (130 б) яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрироғи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталани Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар.

Яна бир Парвон йўлидур, улуг кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуг кўталда қотилиб Ҳафтбача била Парвонға келур. Бисёр пурмашаққат йўлдур. Уч йўл Ғурбандтадур. Парвон йўлига ёвуқроқ йўл. Янги

⁴⁰⁵ Н: бўлмас.

⁴⁰⁶ Қ: чармгарлар.

⁴⁰⁷ Қ: Панжшер.

йўл кўталидур. Валиён ва Ҳинжонға инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишиға инар. Бу йўл дағи яхши йўлдур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур.⁴⁰⁸ Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайгон⁴⁰⁹ била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб,⁴¹⁰ Обдара била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишғи ҳукми бор. Не учунким, Такоб⁴¹¹ йўллари сув улуг бўлгондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убуру мутаазирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар (131 а) кичик бўлгонда, бу йўлларнинг убури маҳаллийдур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тариқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўллар била келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар. Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини⁴¹² ва Кобул ва Савод суйини гузар била ўтарлар.

Мен аксар Ҳиндустон черикларигакам келдим, гузарлар била ўтгим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим, Нилоб гузаридин кема била ўтгим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас. Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атроқ ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи (131 б) кентларида ва вилоётида пашойи ва парожий ва тожик ва бараки ва

афғондур. Ғарбий⁴¹³ тоғларида ҳазора ва накдарийдур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи-шимолий тарафидағи тоғлар⁴¹⁴ кофиристондур, мисли Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва мутағойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятга бўлғай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида вилоятчаларниким, бир улуг вилоят таҳтида бўлғай, туман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда паргана дерлар. Агарчи Бажавр⁴¹⁵ ва Савод ва Паршовар⁴¹⁶ ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобиидин экандур, бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонга кирибтур. Вилоятлиғи қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улугроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагарҳор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак (132 а) кўталлари, икки-уч ерда тангилари бор. Хирилжи⁴¹⁷ ва жамиъ қуттоут-тариқ афғонлардур. Бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эди. Қўруқсойнинг оёғи Қоратуни мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳаттин йўл эмин бўлди.

Ғармсер била сардсер орасида фосила Бодом чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўруқсой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор туққуз рудтур. Шолиси ва буғдойи яхши бўлур ва норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур қўргонининг олида, жанубий тарафида бир баландида тарихи туққуз юз ўн тўртта бир чаҳорбоғ солдим. Боғи Вафоға мавсум, рудқа

⁴⁰⁸ Қ: «Яна бир йўл Панжшер кўталидур» ибораси бор.

⁴⁰⁹ Қ: Сағқон.

⁴¹⁰ ЕК: бўлмас; РЛ: Бу сўз йўқ.

⁴¹¹ Қ: Обдара.

⁴¹² Қ: «Ва Савод суйини» бор.

⁴¹³ Н: Ғазни; Е: Ғарби Ғазни.

⁴¹⁴ ЕК: Тоғларида; Л: тоғларда.

⁴¹⁵ Қ: Бижовур.

⁴¹⁶ Қ: Пашовар.

⁴¹⁷ Қ: Кархжи.

мушриф, руд қўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Пахархонни босиб Лахур ва Дипалпурни фатҳ қилган йили кейла келтуруб, экуруб⁴¹⁸ эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунги йил найшакар даги экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб⁴¹⁹ эди. Бадахшон ва Бухорога ул найшакарлардин йиборилиб эди. Ери муртафиъ, оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак (132 б) пушта воқий бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқий бўлубтур. Боғнинг ғарби-жанубий тарафида даҳи дардах ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғарғон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқий бўлубтур.

Кухи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқий бўлубтур, Бангаш била Нингнаҳорга восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз⁴²⁰ ўқсумас. Бу жиҳаттин голибо Кухи Сафид дерлар. Қуйи жулгада ҳаргиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволиқ ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинапур қўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Қўрғон баландида воқий бўлубтур. Руд⁴²¹ тарафи қирқ-элик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк қўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор била Ламғонотнинг орасидадир. Хар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласиға қор тушар. Ламғон эли (133 а) Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қуруқсой била келсалар, бир йўл Дири⁴²² кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қуруқсой қуйи Қуратудин⁴²³ ўтуб Улуқ Нурдин Борон⁴²⁴ суйини кечиб Бодипеч кўталидин ўтуб Ламғон борур. Агар

Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб Қармангриқдин⁴²⁵ ўтуб Бодипеч⁴²⁶ кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг беш туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Хиндукуш тоғиға пайваста қорлиқ улуғ берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишангга ёвуғроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Хазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак (Ламкон) ҳам дебтурлар. Ул элни хейли мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал «коф» ўруниға «ғайн» талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин голибо бу вилоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорга ёвуғроқ кофиристон Кавардур. Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бир-бириға қотилиб, яна бир тумандинким Мандировардур, (133 б) қуйироқ Борон суйиға қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Дарайи Нурдур, ғайри мукаррар ере воқий бўлубтур. Даранинг пешгоҳида қўрғони бир тумшукнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шолипоياسي бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсери мевалари бордур. Озроқча хурмо йиғочи ҳам бордур. Қўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дарайи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дарайи Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қипқизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлироқтур. Агарчи иккаласининг кайфияти шуҳратича йўқтур.

Юққори Сар дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Хиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққори бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз сахлар эдилар, бизнинг замонда баргараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқий бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидур. Агарчи улуғлуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли кесимдур, (134 а) озроқ берур-

⁴¹⁸ ЕК: экуруб.

⁴¹⁹ Н: бўлур.

⁴²⁰ ЕК: Ҳаргиз қор.

⁴²¹ ЛН: вад.

⁴²² Қ: Дири.

⁴²³ Қ: Куробук.

⁴²⁴ ЕН: Бодич.

лар. Чағонсарой суйи шарқ-шимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйиға қўшулб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг фарб тарафидур, Куна шарқ тарафи. Мир Саййид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръий юккорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилгон ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санайи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эрдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи⁴²⁷ оёғиким, Ламата кандиди⁴²⁸ дерларким, андин қуйи Дарайи Нур ва Атарға тааллуқдур. Ушбу Ламата кандидин⁴²⁹ юккори тамом бу кўхистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажавр ва Савод ва ул навоҳи бўлғай, бу шойиғдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмагон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу мартабадаким, агар такалуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилгон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажавр ва Савод ва жамий бу кўхистон эли мутгафиқул-калима (134 б) бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажаврийким, Бажаврнинг султони эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъҳуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун, агарчи мусулмондур, вале куффор русумини бажо келтурурлар. Улуғ рудким, Чағонсарой суйиға машҳурдур, Чағонсаройнинг шарқ-шимолидин ва Бажаврнинг орқасидин келур. Фарб тарафида Пич⁴³⁰ отлик кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувға

котилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дарайи Нур чоғирига ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас. Сув юкқориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келтурурлар. Мен Чағонсаройни олғонда, Пич кофирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шойиғдурким, ҳар кофирнинг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўрниға чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобиндиндур, вале муни ҳам бўлук дерлар.

Яна бир (135 а) Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида кўхистонда воқий бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам галаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товукни бисёр парвори қилурлар. Эли шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида ножу⁴³¹ ва чилғўза ва балут ва ханжак йиғочлари бисёр бўлур, ножў ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин юккори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу кўхистон элининг чироғлари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хейли фаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбайи паррон бўлур. Рўбайи паррон бир жониворедур, мушукдин улугроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек, доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин-йиғочға нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдуқ, чувст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда лўча⁴³² қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун дерлар, бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек, барроқтур, улуглуғи кабки дарийча бўлғай, голибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар; қиш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учурса (135 б) ларким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, «муши мушқин» дерлар. Мушқ иди андин келур эмиш. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна бир Панжҳир туманидур. Йўл устида воқий бўлубтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, қуттоут-тариқ куффорнинг мурури Панжҳирдин-

⁴²⁵ Қ: Қароной кирик.

⁴²⁶ ЕН: Бодипанж; К: Бодиж.

⁴²⁷ Е: Қуйиғи.

⁴²⁸⁻⁴²⁹ Қ: мулатаканди.

⁴³⁰ Н: Нич кейингилари ҳам шундай.

⁴³¹ Қ: ножу.

⁴³² Қ: навҳа.

дур. Куффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим⁴³³ олулар, мен бу навбат келиб Хиндустонни фатх қилғонда, кофирлар келиб Панжхирдин қалин киши ўлтуруб, кўп хароблиқлар қилибтурлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталарни банд дерлар. Ғўр⁴³⁴ сари бу кўтал била борурлар, голибо ул жихатдин Ғурбанд деб-турлар. Сардараларини ҳазоралар шуғл қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш⁴³⁵ кони ва лажувард кони бўлур.

Яна кўх домана кентларидур, боши Митакача ва Паравон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари кайфият-лиқдур. Бу орада Хожохон Саййиднинг чоғирлари боридин тундроқдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида ва тоғда воқий бўлғон учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале харжда⁴³⁶ ройиж эмас-турлар.

Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки парча ҳамвор дашт воқий бўлубтур. Бирини Куррайи Тоziён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар чикин тола ўти (136 а) бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар⁴³⁷ анвоё лолалар бўлур. Бир қатла санаттим, ўтгуз икки-ўтгуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андақ қизил гул иди келур, Лолайи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Паравондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир парча ерда Ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидин, тубигача Хожа Региравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобии кентлардур, Кобулнинг ғарби-жанубида улўф қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмагай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур, бу тоғ берк тоғ воқий

⁴³³ Қ: ким.

⁴³⁴ Қ: Ғури.

⁴³⁵ Л: Кумиш.

⁴³⁶ ҚН: Харжда; Л: харжда.

⁴³⁷ Н: пар; Е: бир; Л: бар.

бўлубтур. Хирманд ва Синд ва Дуоба, Қундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасига воқий бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғачча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни (136 б) Хуросон ва Самарқанд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон⁴³⁸ тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ, сафолиққина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобқа эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улўф чинорлар бор, чинорларнинг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида боғ ўртасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-бугри ва бесиёқ эди. Мен буюрдумким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир куруҳ-бир ярим куруҳ юққори боқа доманада тоғнинг⁴³⁹ тубида чашма воқий бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу (137 а) икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарфи бўлғай, қалин арғувонзор воқий бўлубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга ваҳҳи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлиқ қилдурдум. Чашмани гач ва соружа⁴⁴⁰ била даҳи дардах қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлиқ, гўниялиқ тахти бўлди, тамом арғувонзорға мушриф, арғувон гули очил-

⁴³⁸ ҚЕ: Памғон; Р: Бамғон.

⁴³⁹ Қ: Борнинг (?).

⁴⁴⁰ Л: Соруж.

ган маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлмай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била қизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадин ҳамшиша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёроннинг ғарби-жануб тарафидаги пуштанинг устига келтурттур. Пуштанинг устида улуғ гирд суфа солдурдим. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзиле бўлди. Бу суфадин, юққорроқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдум. Бу ариқнинг таърихи «жўйи хуш»⁴⁴¹ топилди.

Яна, Лахугар туманидур. Улуғ кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло⁴⁴² Яъқуб қуддиса сирраҳу бу Чархдиндур. Муллозодаи Мулло Усмон (1376) ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лахугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лахугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авфоншол эдур. Кобулда бу лафз шойиъдур. Фолибо афгон⁴⁴³ шиордурким, «афгоншол» дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шихобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддинни «Табақоти Носирий»да ва баъзи Ҳинд тарихида Муиззиддин битибтурлар.

Учунчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар, Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандаҳорни ҳам Зобулистон дохили тутубтурлар. Кобулдин ғарбга боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнин тебраб икки намоз ораси ва намози дигар Кобулга борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлмай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти кориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олмаси ҳам яхши бўлур. (138 а) Ҳиндустонга элтарлар. Экини бисёр пурмашаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзи-

га тамом янги туфроқ ҳар йил киюрурлар.⁴⁴⁴ Вале Кобул экинидин муниг экинининг ҳосили ортуфроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонга борур. Бу элнинг яхши маҳсули рўяндур.

Саҳронишини ҳазора ва афгондур. Кобулга боқа Ғазни ҳамшиша арзонлиқтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ мусулмон эдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдураҳмон Ғазнининг акобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамшиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаийин ва муттақий ва парҳизгор киши эди. Носир мирзо ўлган йили оламдин нақл қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар, Ғазнининг яхши узуми Равзадиндур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорот Ғазнида бисёрдур.

Кобул ва Ғазнини олгон йиликим, Қухат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чопиб ғалаба қатл қилиб, Дуки била ўтуб, Оби Истоданинг ёни била Ғазнига келдим. Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус (138 б) бўлди. Сўнгра маълум бўлдуким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устига бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяга тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек маҳсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик маҳсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча салавот айтгилар, қабрда ҳаракате маҳсус бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамшиша таажжуб қилилур.

Султон (Маҳмуд) замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнининг шимол сари уч йиғоч сув юққори, султон бир улуғ банде солибтур, бу банднинг баландлиғи қирқ-

⁴⁴¹ Жўйи хуш — рақам билан 925.

⁴⁴² РЕ Мавлоно.

⁴⁴³ ЛН: Авгон.

⁴⁴⁴ Е: Келтурурлар.

эллик қари бўлғай, узунлуғи тахминан уч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эрқандур.

Аловуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини кўйдурубтур. Ғазни шаҳрини⁴⁴⁵ бузубтур ва кўйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқ (139 а) дин дақиқае номаръи қўймабдур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилғои йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилади. Тенгри иноятидин умид борким, бу банд ободон бўлғай.

Яна бир Банди Сихандур.⁴⁴⁶ Ғазнининг шарқида, бу ҳам Ғазнидин икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридеҳ бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмага солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, раайи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмага нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ганимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табриз совуқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи-жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин етти-секкиз йиғоч йўл бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз қўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлар (139 б) дур, Гардиз холи аз истиҳкоме эмастур. Носир мирзо била ёғиқиб, мирзога хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баракистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

⁴⁴⁵ Н. Шаҳри Ғазнини.

⁴⁴⁶ Қ. Сихон.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мўлтон ва Ҳиндустонга элтарлар. Ҳиндустонда афгон замонидариоят топқан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тавом қуттоут-тариқ афгонийдур, мисли Хутиёний ва Хирилжи ва Тўрий⁴⁴⁷ ва Ландар бу ёқада⁴⁴⁸ тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тариқи била забтиға мутаайиндурмен.⁴⁴⁹

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин туб-туз келур. Кўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсер орасида фосила Кўра кўталидур. Ушбу Кўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобиидин Пичғон⁴⁵⁰ эли бу кўталда қалин (140 а) қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдур. Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар. Бу тадбир била ғалаба қуш тутарлар. Андоқ муболага қилурларким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким,⁴⁵¹ бўғузларға фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машҳурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта⁴⁵² Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Муниг анорларини тамом Ҳиндустонга элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хушрангроқтур.

Яна бир Бадров бўлукидур, Аласойнинг ёни-

⁴⁴⁷ Қ. Бурийа.

⁴⁴⁸ Е. ёқа ерда.

⁴⁴⁹ РЕ: мутаяқчин.

⁴⁵⁰ Қ. Жийғон.

⁴⁵¹ Л: Бу жойлар тушган.

⁴⁵² Л: Бу жойи тушган.

дадур. Мунда мева бўлмас, корандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандта атрок ва аймоқ саҳронишиндурлар, бу вилоятнинг саҳронишини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин куллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин куллийроғи Маҳманд⁴⁵³ афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамго ва саҳронишини била секкиз лак шоҳрухий жамъ қилдилар. (140 б)

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур; ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдур. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва ҳўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни «бутка» ўти дерлар, ваҳжи тасмияси маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазълиқ яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсунлуқ тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажавр ва Савод тоғлари қалин ножу ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклиқ⁴⁵⁴ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмасдур, кўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор ~~тоғлар~~ пушталар курунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар еридин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари,⁴⁵⁵ Ҳиндустон жониворлари (141 а) бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва лўча⁴⁵⁶ ва маймун ва нилагов ва кўтахпой, балки бу мазкур бўлгон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дарайи Зиндон ва Дарайи Сўф ва Гурзивон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлуқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси якдаст ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйға созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопқудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг киййиги қалин бўлур. Такоблари берк⁴⁵⁷ даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас; бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг берк ерлари пастларида воқийъ бўлубтур. Ғўр ва Газю⁴⁵⁸ ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйға созвордур. Киййиги қалин бўлур. Мазкур бўлгон тоғларнинг берк ерлари қўйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуки⁴⁵⁹ ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур. Пастпаст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас (141 б) тоғлардур. Тоғлари эларига муносиб тушубтур, нечукким, «тенғ бўлмағунча, тўш бўлмас» дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиш қори улуғ тушар, вале яхши ўтулари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтулари ханжак⁴⁶⁰ ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур,⁴⁶¹ ёруғ куяр (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам ғалаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохларига ўт қўйсалар, ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг қўймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шойиъроқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўлиқуруғи тенғ куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқийъ бўлубтур. Йўрунчқа палларидек тоғлар тушубтур, ора-

⁴⁵³ Қ: меҳманд.

⁴⁵⁴ Қ: ганжаклиқ.

⁴⁵⁵ Е: қушлари ва.

⁴⁵⁶ Қ: навҳ; А: мужа.

⁴⁵⁷ Қ: Теранг.

⁴⁵⁸ Қ: Карбу.

⁴⁵⁹ Қ: даштдаки; Р: дашту даки.

⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ Қ: ганжак.

лари тузтур, жиғалар воқит бўлбтур, аксар кент-ларида ободонлиқлари бу оралиқдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийиким, арқар галча бўлғай, қишлоққа, яйлоққа ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлиқ ва итлик йигитлар бориб, тутқовулни (142 а) сахлаб кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида қишининг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида турнага таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ гайри мукаррардур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир ғаз отими инчка таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, (142 б) узунлуғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғочқа тугангуча чирмарлар, таноб туғангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ ковок-ўқ турар. Билдургани иликка солиб, келадурган қушининг оли сари газни отарлар. Қушининг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тариқ била қалин қуш тутарлар, вале бу қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлуқ ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва дарандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва мутасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўрқунчдин сув юққори, сув қуйи тонг отғунча борурлар ва келурлар. Танобни бу ма-

ҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласига қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тариқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросоиға Кобулдин бир матоеким борур, соч ўтағасидур. Яна жамъи сайёд қулардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қуларни Мўлтон навоҳисидин (143 а) кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қўлар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, қўл ўртасида тўр қуйиб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлуқ эллар таноб отиб, тузоқ қуюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жаҳ⁴⁶² боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна кўк шибокдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солгон замон-ўқ сувға кириб маст бўлгон балиқни тута киришурлар. Қуйироқ бир муносиб ерда жаҳ боғларлар, жаҳ боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидан бармоқча-бармоқча хунчаларни чигдек тўқурлар, бу чигни сувнинг тўқулур ерида ковок қуюб, атрофиға тош қаларлар. Андоқким, сув бу чигға шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув қуйи борур, балиғ чигнинг устида қолур, маст бўлгон балиқни юққоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбаҳор суйида, Паравон суйида, Исталиф суйида бу тариқа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр (143 б) балиғ тутарлар. Сув тўқулур ерларда уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ поясидек тошларни бу чуқурларда қуюб, устиға тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қолгон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тариқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулук ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигининг бошқа тамом атрофиға гурунч

⁴⁶² Қ. хаж.

пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима туқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чигдек туқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чигбила баробар бўлғай, узунлуғи бурунғи чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирар, улук чигнинг ичига кирар, улук чигнинг қўйғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қўйғи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юққориги оғзидин балиғким, кирар, ичкариги (144 а) оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғзидин ўтуб, улук чигнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг шишлари⁴⁶³ жиҳатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, мохи-хонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлғон чигқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас.

Кобулни олгондин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матойи била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларға-ўқ тақсим қилилди. Фазнини тавобии ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Мандировар ва Дарайи Нур ва Кунар, Нургал ва Жигонсаройни Носир мирзоға берилди. Узум била қазақликларда била бўлуб келган бекларға ва йигитларға баъзи (144 б) сига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, Тенгри таоло давлати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд бу ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким, «душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозайи шаҳро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст».⁴⁶⁴

⁴⁶³ Л: тишлари.

⁴⁶⁴ «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Кундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятига келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ еткуруб бўлмас, бу элга ва улуснинг кўчларига бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор топиб, Кобул ва Фазни вилоят ва тавобииға, ўтгуз минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди, Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундоқ куллий таҳмил бўлғони учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобурий хаттини ихтироъ қилдим. Султон Масъудий ҳазорасиға қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар йиборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни (145 а) бермай, саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Фазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхоҳ чопилмади, андин сўнг Сурух йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Фазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарёхоннинг ўғли Ёр Хусайн Бҳира тарафидин куллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ер-сув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушиға қарор топти.

Шаъбон ойида офтоб дав буржида эрдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом⁴⁶⁵ чашма Жигдалик йўли била ора олти⁴⁶⁶ кунуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва тюр ўзгача, эл ва улусининг (145 б) роҳ ва расми ўзгача; ҳайрате бўлди, филвоқий жойи ҳайраттур.

Носир мирзоким, илгаррак вилоятига келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул юздин келган аймоқ ва аҳшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг

⁴⁶⁵ ЛН: Бодо.

⁴⁶⁶ ЛН: лати.

черикларини ва кейин қолғон черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга қушиб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қуйи Қўшгунбазга тушулди. Носир мирзо навкар-савдарига⁴⁶⁷ вилоятидин бирор нима еткуруб, икки-уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмага тушганда, Гогийёнийнинг улуқларидин Пихиким, қорвони била экандур, келтурдилар. Йўл-айир⁴⁶⁸ маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилинди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтиб Жомға⁴⁶⁹ тушулди.

Кўракатрининг таърифин эшитилиб эди, жўтиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Кўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар. Жомға тушгач, Бигромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб Бигромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусаъид Камарий эди. Бир неча Кўракатрини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуга (146 а) ёвуқ етганда Хожа Муҳаммад Аминга айтурким, Кўракатри Бигромнинг қошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожа филҳол хабосат қилиб, анинг деганини айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадуқ, бу юртда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

Боқи Чағонийнинг арзга еткурдиким, сув кечмай ушбу ердин қунуб Қуҳат отлуқ ерга борса бўлур, эмишким, қалин жамъиятлик ва моллик эллар эмиш. Бир неча кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзга еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эди. Улуқ ихтиёр киши Қуҳат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботига неча тонуқ ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добонига ёвуқроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Гогийёний афғоний Паршовар⁴⁷⁰ да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманаларига тортиб эдилар. Гогийёнийнинг улуғларидин Хисрав Гогийёний бу юртга келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл-айир⁴⁷¹ (146 б) маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

⁴⁶⁷ ЛН: савради.

⁴⁶⁸ ЛН: эр; Қ: ер.

⁴⁶⁹ Қ: Жанруд.

⁴⁷⁰ Қ: Пишговар.

⁴⁷¹ Қ: ер; ЛЕ: Айиа.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чошткоҳда Қуҳатни чопилди. Қалин гов⁴⁷² ва говмиш тушти. Афғонлардин дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилилди. Уйларида ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопкунчи Синд дарёси ёқасигача чопиб, ора қунуб келиб, бизга қушулдилар. Боқи Чағонийнинг арзга еткургандек нима черик элига тушмади. Боқибек бу саъйдин шармандароқ бўлди. Қуҳатта икки қунуб, чопкунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилгай.

Ёр Ҳусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эди, истидъо қилдиким, Дилазоқ ва Юсуф Зайи ва Гогийёнийга фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб Қуҳатдин рухсат берилди. Қуҳаттин кўчуб юққори Бангаш сари Ҳангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Қуҳат била (147 а) Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур кўчуб, бу дарага кирганда, Қуҳатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусаъид Камарийким, жамиъ Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзга тегурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғдур. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб келиб ўшул парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йиғитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданани олғайлар. Ўзга черик элига фармон бўлдуким, ул юздин бу юздин тўшлуқ-тўшидин юруб, бу афғонларни жазосига еткургайлар. Тўшлуқ-тўшидин юруган била уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз эллик афғонни чопқулаб олиб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ганимларининг олида ўт тишлаб келур эмишлар. Яъни мен сенинг ўюнгдурмен деган эмиш. Бу расмни анда (147 б) кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар. Тирик келтурган-

⁴⁷² Қ: ўй.

ларни ҳам бўёнларини урдуруб, тушган юртга калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Хангуға тушулди, бу навоҳидағи афгонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афгонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афгонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора қўпорилди. Хангудии кўчуб, ора қўнуб, юққори⁴⁷³ Бангашнинг оёғи Тийл деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афгонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдин баъзи чопқунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб йўлсиз юруб орада бир қўнуб тонгласи бир тепатек инишдин иниб, узун-узоқ тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру кўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки куруҳ экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била (148 а) индурур учун бу йўлни Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афгон тили била лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаъид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаъиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воқия бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чупара ва Синд суйидур, шарқи Динкот, ғарби Даштким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афгон қабойилидин кароний, кивий, сур, исо хайл, ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилдиким, туздаги қабойили шимолидағи тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлашиб йиборилди, кивининг сингири экандур, бориб бир замонда олиб қатлиом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хейли тушти, Баннуда ҳам калла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг кивининг улурларидин Шодихон отлиқ мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладуқ.

Кўхатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидидағи афгонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била

(148 б) ёнилғай, Баннунини чопқондин сўнг ерсувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлиқ элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар, сўзни Даштни чопиб, ул йўл била чиқарға қўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қуй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу охшом Исохайл афгонлари шабихун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилилур эдиким, баронғор, жавонғор, гул, ировул ҳар қайси бўдалиқ бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тўшидин яроғлалиб яёқ ўрдунинг гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда-ўқ бўлурлар эди. Ҳар кеча бу дастур била тамом черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч-тўрти машғал била ҳар охшом навбат билан эврлур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврлур эрдим. Чиқмагон кишининг (149 а) бурнини тешиб, черикдин эврлур эрдук. Баронғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағониёний,⁴⁷⁴ Ширим тағойи, Саййид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Гулда улур беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Саййид Қосим эшикоға Бобо ўғли, Аллоқули Беран⁴⁷⁵ ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовуллуқ навбати эди.

Ул доманадин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз қўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қоралариға сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамъи рудларининг бу хосияти бор, бир қари-бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвуқ воқия бўлубтур. Ушбу қуруқ рудтин саҳар кўчуб, намози дигар Даштнинг кентларига чарида отлиқ черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чопиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

⁴⁷⁴ Р: Чағониёний.

⁴⁷⁵ Н: Қули паран; РЕ: берди; Л: Берун.

⁴⁷³ Е: юққориги.

Бу охшом тонггача, тонгласи тушгача кейин қолган юклук гала ва тева, яёқ-яланг (149 б) кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалип уй ва қуй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуктуруб қалин оқ рахт ва ақоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нухонийким, афғонлар орасида машҳур ва муътабар савдогарлардин эди, Ҳиндий мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёқ афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвуқроқ тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Санги Сўрох йўликим, Баракдин ўтуб Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Баракга етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Гўмал руди хийла улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўттуқ. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улў бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, ҳануз сўзни бир ерга қуйюлмайду эди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида (150 а)- ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юрурни қарор берур хаёлда эрдим. Ийди фитр эди. Мен ийд ғуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибтурлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарби, тоғинингким, Кўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эврўлса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор топиб тумшук йўлиға бўлубтурлар. Ғуслдин фориг бўлғунча черик эли тамом тумшук йўлиға туз олиб, аксар Гўмал рудининг ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвуғини билмай, арожиф сўз била бу йўлға кирдук. Ийд намозини Гўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу газални айтиб эрдим:

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.*

*Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ким мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўзу
байрамлар.*

Гўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юрудук. Бир-икки курўқ борилиб (150 б) эдиким, қони тутулғон бир неча афғон тоғ этагидаги пушталарда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжих бўлдук, аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб доманадағи ушоқ тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афғон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чиноқ жибалик чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риюяти ва тараққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлукқадам бир афғон била чопқулашиб, тутовлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била-ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепа⁴⁷⁶ бир афғон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмисигача юмаланиб кетдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афғонларнинг⁴⁷⁷ дағи асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб Меҳтар Сулаймон тоғини доманалаб жануб сари боқа юруб, уч орада кўнуб, Синд суйининг ёқасидағи Мўлтон тавобии кентларидин Бийла суйининг ёқасидағи Мўлтон тавобии кентларидин Бийла деган қасабачаға етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. (151 а) Кейин қолган эллар оролда кўриндилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Аҳмад оруқ эди, бир Меҳтар Фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элиға тушти. Бу навоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлуғиға эътиمود⁴⁷⁸ қилиб қиличлар иликларига олиб шамширбозлиқ қилиб, тикка қила бошладилар. Оролға ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзи-

⁴⁷⁶ Е: Кепабек

⁴⁷⁷ ЛҚН: афғонларни.

⁴⁷⁸ ЛҚН: эътамид.

даги сув икки-уч ҳисса бўлмай эди, бу юздаги сув бир ҳисса. От ўздуруб ул юздагиларнинг муқобаласида бир ўқ отими ерда пойобқа чиқти, сув отнинг қаптолида бўлмай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Фолибо, ҳамлини тузди экин, кейнидин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эди. Ушандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғиз яйлоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин ўздуруб кечиб, фанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди. Ёрғини қочурғондин сўнгра (151 б) черик эли ўтиб рахт ва гала қора ўлжа келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналиқларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бакавуллуқ мартабасиға еткуруб эрдим. Бу ишидин худ анинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидир. Филвоқий⁴⁷⁹ иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув қуйиға боқа кўчулди. Черик эли чопқун чопа-чопа, отларини хароб қилдилар. Моли ҳам арзандайи чопқун эмас, тамом ўйдур. Даштга худ қуй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элига тушар эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидаги кўчларда худ андоқ бўлдуким, бир қуллуқчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўплугидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазохим бўлгон учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдурдим. Бу мазор Хиндустонда (152 а) бисёр муътабар мазордур. Меҳтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқий бўлубтур, бу мазордин кўчиб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дуки вилоятиға таалуқ рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шоҳбек навқари Фозил кўкалдошнингким, Сивининг доруғаси эди, йигирмача қаравуллуқға келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун қудрати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ қўя берди. Ора қўниб Ду-

кининг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғига туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсидинким, Пир Кону сари боқа чиқилди, кўк хавид худ йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизлиқдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртга охшоми андоқ ёмғур бўлдуким, чодир ичида сув иничка пойчадин эди, гилемларни бир ерда йиғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға (152 б) дедиким, хилват сўзум бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боқи Чароғниёний манга келиб дедиким, подшоҳни еттисеккиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўтқариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айтгимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айтгимким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таҳқиқ қилинг. Фолибо Саййид Хусайн Акбар ва Султон Али чухра, яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвоқий Жаҳонгир мирзо мунда асру хўб борди. Туқғонлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг муқобаласида эдиким, Коҳмарда ул ҳам бадбахт мардакнинг иғво ва ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзоға бошлатиб, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-ўбдон⁴⁸⁰ кишилар яёқладилар. Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Ҳазниғача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора (153 а) афғонларни чопиб, бир пора қуй келтурди. Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ҳариб улуғ сув назарға келди. Ул юздаги⁴⁸¹ даштлар худ асло кўрунмайду. Сув

⁴⁸⁰ Е: обдон-обдон.

⁴⁸¹ ЛН: дағи; Е: доғи.

⁴⁷⁹ ҚН: Воқий; Л: Дарвоқий.

осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар не таврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва нушталар ҳам ер ила кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йигилур сувлар Каттавоз⁴⁸² водийсининг ва Зурмат жулгасининг ва Ғазни рудининг, баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодаға бир куруҳ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдуким, тоғлон қоз⁴⁸³ экандур. Не ўн минг ва не йигирма минг асру кўп тоғлон қоз, қалин тоғлон қоз учуб қанот ургонда қизил парлари гоҳ кўрунуб, гоҳ кўрунмас экандур. Не ёлғуз бу куш, ҳар кушдин беҳалду ҳаср, бу сув ёқасида қалин кушнинг юмуртқаси. Сув қироғидин бу кушларнинг (153 б) юмуртқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим куруҳқа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун қолибо суйи чуқур эмастур. Каттавоз⁴⁸⁴ даштининг Оби Истодаға келур рудининг ёқасиға келиб тушгук. Бу руд куруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундин ўтубтурбиз, ҳаргиз рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўхнаноний била Саридеҳ бандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлиқ қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улук кириб эди. Андоқким Деҳи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида⁴⁸⁵ Деҳи Яъқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа (154 а) ойида Кобулға

келдук. Саййид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж заҳмати била Тенгри раҳматиға борибтур. Носир мирзо навкар-савдарига⁴⁸⁶ вилоятларидин бирор нима тегуруб икки-уч кун кейинроқдин келай деб Қушгумбаздин рухсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилғач Дарайи Нур эли бир нима саркашлик қилғон жиҳатидин черикни Дарайи Нур устиға йиборур. Дарайи Нурнинг қўғонининг берклиги ва ерларининг шолитор жиҳатидин бўртоғлиги бурун мазкур бўлуб эди, бу черикнинг сардори Ғазли черикни эҳтиёт қилмай мундоқ якраҳа⁴⁸⁷ йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунға қўяр. Дарайи Нур кишиси чиқиб паришон борғон чопқунчини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Ғазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмади, қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳлулким, буларча шарир, муфаттин ва мудаммиъ ва мутакаббир киши бўлмағай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳлулға берилиб (154 б) эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмакчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиш Носир мирзонинг ҳамкоса ва ҳамсуҳбати булар эдилар. Бу қиш бир қатла бориб Таркалоний афғонини⁴⁸⁸ чопарлар, ёз бўла тамом аймоқот ва ташқи эл ва улуснинг кўч ва моллариким, Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасиға келди.

Носир мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якруй бўлғон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга⁴⁸⁹ бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадахшонға йиборди. Муборакшоҳким, оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қальбайи Зафарким, бурун Шофтевар-

⁴⁸² ЛЕ: вов; Р: дод.

⁴⁸³ Қ: Боқлон қоз; Е: Боғлонқон қоз; А: борлонқор.

⁴⁸⁴ Е: вов; Р: дод.

⁴⁸⁵ Н: Тўғрида.

⁴⁸⁶ Н: Савдориғаки; А: Севдорики.

⁴⁸⁷ Е: Якроҳа; А: Якраҳа.

⁴⁸⁸ ЕК: Афғон.

⁴⁸⁹ Қ: Қамбар Алибек.

ра⁴⁹⁰ машхур экандур, кўрғон қилиб беркитти. Қалбайи Зафар отини ул кўйди. Яна Мухаммад⁴⁹¹ кўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчиси эди, ул вақт Хамлангон анинг иликида эди. Рус-тоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустақкам қилди. Зубайр Роғий (155 а) ҳам оталари шоҳларнинг бекларидин экандур, Роғда ёриқти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навқари эди, бу бузуғлуғда бегидин айрилиб бир неча қолғон-қочғон сипоҳий ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка тортти. Носир мирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешанинг ангиз ва иғвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Обдара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким бордилар, йўлда Бадиъуззамон мирзога ва Зуннунбекка мулоқи бўлуб, борчалари бориб Хирида Султон Хусайн мирзога мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзога ёғийлиқлар қилиб, анвоъ беадаблиқлар булардин зоҳир бўлуб эди, булардин мирзонинг кўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навқар-савдаридин айриб мундоқ забун қилмасам эди, Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзони кўрмақлари мумкин эмас эди. Бадиъуззамон мирзо худ буларнинг (155 б) илгида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

Султон Хусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдан сўнг ўз вилоятлари сари рухсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни⁴⁹² тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, рухсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилган сойин бу рухсатни тақрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундуқ тавр жавоб берди. Айттиким, ўтгуз минг навқаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидаги вилоятларға не қилгайсен?

Бир неча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ижозат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб кўхистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эрдиким, мирзони таъбиядек (156 а) олиб юруб вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чиқмай, Ишкамиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб урушаёзиб айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг лавандни йиғиб яхши-ёмон мингча кишиси била Қундузни қабамоқ доияси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Хисор устига мутаважжих бўлгон била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Хисор келди, Хисорда Ширим чухра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Хисор кўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Хисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳдий Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваққуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжих бўлди. Хануз Самарқандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга қолғон султонларға кишилар чоптуруб (156 б) тилади. Ҳамза Султон Аму ёқасиға Саройға келиб черикини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди, булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдон⁴⁹³ йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға Шайбонийхон қошиға йибордилар. Хисравшоҳ

⁴⁹⁰ А: Шофтавар.

⁴⁹¹ Қ: Маҳмуд.

⁴⁹² ЛН: вилоятларе.

⁴⁹³ Е: Ободон.

айткандек, Хисравшоҳ Кундуз навоҳисиди келган била менинг қошимдағи навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини тортилар. Ме-

нинг қопимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Яқжиҳатлик мақомида эдилар. Бу хабар келган била утқа сув урғондек босила қолдилар.

Вақонъи санайи ихдо ашара ва тисъа миа*

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигорхонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасод қилдилар, ноқис воқий бўлди. Бир хуросонлик табиб бор эди, Саййид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба (157 а) куни Тенгри раҳматиға борди. Улуғбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди, Боғи Наврузий отлиқ. Варасасининг рухсати била якшанба куни бу боққа келтуруб, мен ва Қосим кўкалдош туфроққа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олачахонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси Шоҳбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарамии Меҳр Нигорхоним ва Муҳаммад Ҳасан кўрагон дуглат келдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмини⁴⁹⁴ бажо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масокинға тортилиб, хатм ва дуолар борғонларнинг арвоҳиға қилиб, кўнгилларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориг бўлгондин сўнг, Боқи Чағониёнийнинг саъйи била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эрдимким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдуким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларининг томлари аксар йиқилиб, шаҳра ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр (157 б) бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи биргина тош⁴⁹⁵ отими бўлғай

учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғачтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлгон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар қутти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр бўлдуким, созлар бир-бириға урундилар. Жаҳонгир мирзо тепада. Улуғбек мирзо солгон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осибе етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири⁴⁹⁶ ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ушал кун ўтгуз уч қатла ер тебранди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини⁴⁹⁷ шикаст ва рехтини бекларга ва сипоҳийларга фармон бўлдуким, ислоҳ ва мараммат қилғайлар. (158 а) Йигирма кун-бир ойда жидд ва эҳтимом била қўрғоннинг синуқ-бузуғини бутқариб қупарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилгон азимат беҳузурлуқ ва зилзила жиҳатидин кейинроқ қолиб эди, беҳузурликни ўтқариб, қўрғонни бутқариб, бурунги азимат мусаммам бўлди. Хануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг⁴⁹⁸ оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти, Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағониёний бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ериға⁴⁹⁹ етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча

* Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

⁴⁹⁴ ЛН: Расмин.

⁴⁹⁵ Р: биргина бош.

⁴⁹⁶ Е: биров.

⁴⁹⁷ ЕҚ: бораси.

⁴⁹⁸ Л: Шернинг.

⁴⁹⁹ Қ: Тозиға; ЛЕ: Бориға.

кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чухрадинким, анвойи фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятга ва бу вилоятга зоҳир ва воқий бўлуб эди, ясоқға еткурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган била-ўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча навбат менинг олимда, қиличлар чопиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг (158 б) ғарб-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир-икки кундин кейин Қалотни олғондин сўнг, ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурғанида туттуруб эди, мунда ул қабохатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дигаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, суст бўлғон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимға бериб эди. Муқимнинг навқарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақага музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин-ёвуқтин эшитган-кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди, Қалотни сахламоқни мирзоға уҳда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни мунча урушуб зўрлаб олғанимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари боқа Савосанг ва Олатоғ (159 а) ва ул навоҳидаги афғонларни чопиб Кобул келдук. Кобул тушган охшоми мен қўрғонға бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар жарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боқи Чағониёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшилғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойишта бўлғай ва инсониятиким бойишта бўлғай, ҳаргиз зухурға келмади, балки ан-

войи бедаблиқлар ва ёмонлиқлар андин воқий бўлди. Хасис ва зумухт ва ҳасуд ва бадандарун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартаба эдимким, Тирмизни⁵⁰⁰ солиб, кўч ва моли билаким бизга қушулди, ўзининг хосса қўйи шояджим, ўтгиз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмартқа борганда эллиқ қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи (159 б) ва Панчҳир ва Кадий Ҳазора ва Кўшкак⁵⁰¹ ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шокир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, туққуз гуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навқарлари Хайбардин ўтқариб келдилар.

Боқи, Гоғиёнийнинг карвониға қотилиб, Нилонни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакотта эди, Куҳаттин олиб борғон фармонларини санад қилиб, Дилазой била Юсуф зайидин бир пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навқар қилиб, иш кучи эл таламоқ йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, (160 а) йўлини тўсуб, Боқи била борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ёмонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ёмонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди.

⁵⁰⁰ ЛЕ: Термид.

⁵⁰¹ Қ: Кўшлак.

Б а й т:

Ту бадкунандайи худро ба рўзгор сипор,
Ки рўзгор туро чокарест кийнагузор.⁵⁰²

Бу қиш бир-икки қатла қор ёвқунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ⁵⁰³ беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дарайи Хуш оғзида Жангалакта чопқун қўйдук, оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дарайи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунгон⁵⁰⁴ экандур. Шайх Дарвеш кўкалдошким, аксар қазақликларда менинг била эди, кўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни ҳўб отар эди, бу сумжнинг⁵⁰⁵ оғзиға гофил ёвуқ-ўқ кириб борур. Ичкаридин бир ҳазора эмчагига ўқ ўқлар, ўшал кун-ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпраги Дарайи Хушта қишлагон экандур, аларнинг устига мутаважжих бўлдук.

Дарайи Хуш тавр дара тушубтур, ярим кун-руғға ёвуқ дара оғзида танги тушубтур, йўл тоғнинг (160 б) камарида воқиб бўлубтур, йўлдин қуйи ҳам элик-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур.⁵⁰⁶ Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасигача бориб етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семизлук теvasини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук, бир порасини офтобда пишируб едук, онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қуй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта кўчуб, ҳазораларнинг қишлагон юртлари устига мутаважжих бўлдук. Бир паҳар бор эрдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб⁵⁰⁷ урушадурлар, мунн эшитгач тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб⁵⁰⁸ урушадургон ерга етгук.

Ул қиш қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг ишколи бор эди. Тағоб сувлари-

нинг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тағобларда ва ёнларда отлиқ (161 а) ва яёқ ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилгон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгарак шох солгон йўлға мутаважжих бўлди, биқинига ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушди. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурим, яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти. Мен дедимким, сиз мардона бўлунг, менинг бошимдин мундоқлар хейли ўтубтур. Ушмунча эрдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўпчини⁵⁰⁹ била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солгон била ҳазоралар тўхтаё олмай қоча бердилар. Илик олишиб тургонлар тушура-тушура кейинича тебрандилар. Қосимбекка бу иш учун Бангашни жулду берилди. Ҳотам бу юрушта ёмон эмас эди, бу жиҳаттин Шайх Дарвеш кўкалдошнинг мучаси кўрбегилиқни Ҳотамға иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юруган учун бир кентни⁵¹⁰ Кепакка иноят⁵¹¹ қилдик. Султонқули чиноқ буларнинг сўнги-ча эди. Қор улуғ жиҳатидин чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

(161 б) Ҳазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қуй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўртбеш юзча қуй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопиптурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунчи бориб қалин қуй ва от келтурдилар, ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима қоҳиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлиб эди, ёниб ҳазораларнинг уйларига-ўқ тушулди, бу қиш қор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдовуллуққа чиқгонлар қор

⁵⁰² Сен ўзинга ёмонлик қулувчини турмуш ҳукмига ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматкордир.

⁵⁰³ ЛН: анвойи.

⁵⁰⁴ ЕК: яшулгон.

⁵⁰⁵ Е: Сумуж.

⁵⁰⁶ ЛН: Хурутма.

⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ Қ: Тушуб.

⁵⁰⁹ Қ: Тутқиқя.

⁵¹⁰ Е: мансабини.

⁵¹¹ Е: тафвиз.

улуғ жиҳатидин тонг откунча от устида-ўқ эдилар. Тонгласи ёниб, Дарайи Хушнинг ичида ҳазораларнинг қишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жангалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларга буюрулдики Шайх Дарвешни ўқлағон ҳазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумжта⁵¹² экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличка борди.

Ҳазора юришидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ойтуғди навоҳисига келдук. Жаҳонгир мирзо (162 а) Ғазнидин Ойтуғди навоҳисига эканда мулозаматқа келди, бу аснода рамазон ойининг ўн учиди манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким қирқ кунгача мени бу ёндин-ул ёнға киши эвурур эди. Нижров дараларидин Пижрон дараси алаҳусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Хусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлик била машҳур ва маъруф эдилар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди, Қосимбек ҳам борди. Черик бориб Сарқўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар. Қуёнг ташвиши жиҳатидин миҳафадек нима ясаб, Борон ёқасидан шаҳрагача мени кўтариб, Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлик ҳануз яхши бўлмайду эдиким, ўнг юзумга добғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сиххат топиб, Чорбоққа чиқтим. Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға борғали фитна ва шар анғизлик мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадин кўчуб жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони⁵¹³ кўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлғон киши-қорасини (162 б) кўчуруб Ҳазора ораси била Бомиён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга таллуқ элдин ҳеч иш ва сўзе воқеъ бўлмадиким, сабаби мунча кудурат ва ниқор бўлғай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш, Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар, мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур ма-

ҳалда будана ўзини ерга урар, қичқирушурларким, олдим, олдим? Қосимбек дерким, ганимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр — олур. Бу сўз аларға балойи бўлур. Бир кетмақларининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоққа торттилар. Ул фурсатта аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайду эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар. Ушбу маҳалларда Султон Хусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Саййид Султон Али хоббининг ўғли Саййид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буқим, Султон Хусайн мирзодек Темурбек (163 а) ўруниқа ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ⁵¹⁴ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ганимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғойбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғойбиз.

Яна буқим, Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик билаким борди, ё кудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ. Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини⁵¹⁵ Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиқлар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин, баъзи маҳалда икки жибадин ўткара-ўткара отибтурлар. Ўн ой қабалдорлик торттилар, ҳеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланги бедиллик қилиб ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни кўрғонга чиқордилар. Чин⁵¹⁶ сўфи хабардор бўлуб, ўзи келиб кўрғонга чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, кўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналиқ била (163 б) жон тортмоқда дақиқайи номарғи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпакбийға бериб, ўзи Самарқанд келди. Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Хусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийға етганда Тенгри раҳматиға борди.

⁵¹² Е: Сумуж.

⁵¹³ РЕ: Боқи.

⁵¹⁴ ҚУ: йиғноқ; Р: жамият.

^{515, 516} Қ: Хусайн сўфи.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз қирқ иккида, Ҳирида, Шоҳрух мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умаршайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлиқ қилгон эмас. Онаси Ферузабегим эди, Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ⁵¹⁷ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир туқгон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо ва Султон Ҳусайн мирзо, Окобегим ва яна Аҳмадхон олгон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улук эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Окобеким (164 а) мирзонинг эгачиси эди. Мироншоҳ мирзонинг набираси. Султон Аҳмад мирзо олиб эди. Бир ўғли бор эди, Кичик мирзо отлиғ. Бурунлар тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийлиқни тарк қилиб, мутолаага машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

*Умре басалоҳ месутудам худро,
Дар шевайи зуҳд менамудам худро,
Чун ишқ омад кадом зуҳду, чи салоҳ,
Ал-миннату лиллоҳ озмудам худро.⁵¹⁸*

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди. Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқлиқларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди, икки ўғли бўлуб эди. Ҳирида келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлуқ, шерандом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллик бўлуб эди, хушранг, қизил-яшил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси намоён⁵¹⁹ чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозға борур эди.

⁵¹⁷ Н: Амраншоҳ.

⁵¹⁸ Умр бўйича ўзимни яхшилик била мақтадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолдино яхшилик нима бўлди? Худога шукрки ўзимни синадим.

⁵¹⁹ АН: ямон; РЕ: намоё.

Ахлоқ ва атвори: Аввал тахт олгонда хаёли бор экандурким, Дувоздаҳ Имомни хутбада (1646) уқутгай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хушхулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқий бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муомалатта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олгон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкута тушти, қирқ йилға ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фиққ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазнадур. Бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичик (165 а) лардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

Масоф ва урушлари: қазоқлиқларида бир мартаба Гургон суйини ўздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаъид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Ҳусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур. Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба ҳам Астрободта сўғлиқ Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олгондин сўнг Чиноронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушуб бости. Яна Сарипули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ушул олгон била Хуросонни тўхтатти. Яна Андхуд ва Шабурғон навоҳисидида Чекмонда Султон Маҳ-

муд мирзо била урушиб голиб бўлди. Яна Або-бакр мирзониким, Ироқдин келган қароқўйлуқ туркманларга қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай (165 б) Хуросон вилоятига кирганда Султон Хусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пуличироғда бир ўғли Бадиъуззамон мирзони бости. Яна Халво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзони бости. Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қабаб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Хисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади, Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Хусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай, ёнди. Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиъуззамон мирзониким, Зуннуннинг ўғли Шоҳбек ила келиб эди, урушуб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқия бўлур, Султон Хусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисига йиборган экандур. Ушул уруш кун Астрободқа борган черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Хисорни Бойсунқур мирзога олдуруб, Султон Хусайн мирзога келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Ҳайдар мирзоким, Сабзворда⁵²⁰ Бадиъуззамон мирзо ўтрусиди илғор бориб эди, ул ҳам ушбу кун келди.

[Мирзонинг (Султон Хусайннинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирқ минг ясоқлик йигитлари ғул экандур. Ва ясоқликка тааллуқ ишлар хандақ тўлдирмоқ-у (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берулар: мундин қирқ танобни мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улуфасига ҳисоб қилурлар ва қолгон қирқ танобдин ортуқ эксалар мол берулар].⁵²¹

Вилоёти: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх,

ғарби Бистом (166 а) ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Сийистон. Чун Хиридек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишраттин ўзга иши йўқ эди, балки тавобий ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлиқ ва лашкаркашлиқ ранж ва таабин тортмади,⁵²² ложарам борган сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

Авиоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиъуззамон мирзо эди. Онаси Санжар Мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳ Ғариб⁴²³ мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

*Дар гузар дидам парирӯе шудам девонааш,
Чист номи ӯ, кужо бошад надонам хонааш.*⁵²⁴

Неча маҳал Хири ҳукуматини Султон Хусайн мирзо Шоҳ Ғариб мирзога бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Хусайн мирзонинг суюклук ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари мун кўп отруқ кўрган учун аксар ёғийқтилар. Бу иккаласининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаъид мирзонинг ғунча (166 б) чиси эди. Мирзодин Оқбегим отлиқ бир қизи бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккининг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуроб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлуғи ортқонда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Хусайн мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳийликни тарк қилиб, дарвешлиқ ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Сухроб мирзо отлиқ. Мен Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон бошлиғ султонларни босиб, Хисорни олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир

⁵²⁰ Қ; Сабзор; Л; Сардор.

⁵²¹ Бу қавс ичига олинган парча бошқа нусхаларда йўқ. Бу Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф-685 қўлёзма нусхасидан олинган.

⁵²² ЕҚ; тортмай.

⁵²³ Н; Ғурботий; Е; Аззий; Л; Ғарбий.

⁵²⁴ Гузарда бир пари юзни кўруб, девона бўлдум, унинг исми нима. уйи қаерда эканини билмадим.

беиътидоллиқ қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисида бир беиътидоллиғидин Нажми соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Хусайн мирзо эди. Ироқта мун ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилгон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур, сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлик ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баҳодур дерлар эди. Хеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлғай. Табъи назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

*Олудаи гарди зи пайи сайд ки гашти,
Гарқи арақи дар дили гарм ки гузашти.*⁵²⁵

Яна бир Фаридун (167 а) Хусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини, дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале фирузжанг эмас эди. Хар ердаким, урушти мағлуб⁵²⁶ бўлди. Работи Дударда Фаридун Хусайн мирзо ва иниси Ибни Хусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбақхоннинг илғори била уруштилари, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Хусайн мирзо хели яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Хусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, хар иккисини ўлтурмади, қуя берди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Калотни беркитганда анда бориб эди, Калотни ўзбак олғонда иликка тушти, ўлтурдилар. Бу учаласи Минглибий оғача отлиқ мирзонинг ўзбак гунчасидин бўлуб эдилар.

Яна Хайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаъид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди, Султон Хусайн мирзо Хисорни қабағонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон қизини мунга олиб ярашиб, Хисор устидин қўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Кобулға келди, Одил Султонға берилди. Хайдар мирзо отаси замонида (167 б) -ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Маъсум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғ-

бек мирзонинг бир қизини⁵²⁷ бу ўғлига қўлди. Ҳирига келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, вале оқ қилса, қаро қилса, Шоҳбек арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жихаттин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Хусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади. Иниси Иброҳим Хусайн⁵²⁸ мирзодин бурунроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Хусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳири чоғирини ифрот била ичача-ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Хусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Бобо⁵²⁹ оғача эди, гунчачи эди.

Боридин улуғ қиз Султонимбегим эди. Ёлғуз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлиқ, қозоқ бекларининг қизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул⁵³⁰ бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилибарс Султоннинг иниси Эсанқули Султонға чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қаннўж вилоятини анга берибтурмен. Султонимбегим Кобулдин ушбу (168 а) тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонға келадурганда Нилобта Тенгри ҳукмини буткартур. Сўнгагини киши-қароси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туғгон тўрт қизи эди: борчадин улуғ Оқбегим эди. Бобур мирзонинг сингили Бикабегимнинг набираси; Муҳаммад Қосим арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Кароқузбегим отлиқ, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо мойил эди, хар неча саъй қилди, Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саййид отанинг насли Мулло Хожаға чиқариб эди. Учунчи қизи Бикабегимни ва тўртунчи қизи Оғабегимни сингили Робиа Султонбегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Минглибий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улугининг оти Байрам⁵³¹ Султон эди. Андхуд сай-

⁵²⁷ ЛН: қизи.

⁵²⁸ Л: Бу иборалар тушган.

⁵²⁹ Қ: Попо.

⁵³⁰ Н: ўғли.

⁵³¹ Парам; Л: Ярим.

⁵²⁵ Ов кетидан юришинг билан чанга ботдинг, қизгин юракка таъсиринг билан терга ботдинг.

⁵²⁶ Н: маълум; Л: марлум.

йидларидин Саййид Абдулло мирзоғаким, Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди. Саййид Барака отлиқ. Мен Самарқандни олғонда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб салтанат даъвоси қилди. Ас-трободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Едгор Муҳаммад мирзоға бериб эдилар. Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажодбегим эди. Султон Хусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди.

Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға кўзи (168 б) маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Султон Хусайн мирзонинг ҳарами Опоқбегим⁵³² сахлаб эди, Ҳиридин Кобулға келди. Садий⁵³³ Мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтурғондин сўнг ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улукқина бўлғон эмиш. Учунчи қизини Саййид мирзо деган Андхуд саййидларига бериб эдилар. Ортуқси Сайди мирзоға машхур эди.

Яна бир гунчачидин бир қиз бўлуб эди. Султон отлиқ, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Хусайн Султон отлиқ. Ҳиндустонда менинг мулозаматимга келди. Раана Санганинг газвида бор эди. Бадавунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлиқ уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлиқ, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Хавотин ва сарори: аввал олғон хотуни Бека Султонбегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиъуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Хусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не (169 а) қилсун, ҳақ мирзо жониби эди.

*Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў.*⁵³⁴

^{532, 533} ЛН: Оёғ; Е: Обоғ.

⁵³⁴ Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин, шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидур.

Тенгри ҳеч мусулмонга бу балони солмағай. Ёмон хўйлук, кажхулқ хотун, илоҳо, оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди, Озод⁵³⁵ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаъид мирзонинг қизи эди, тахт олғондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида мирзонинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа минганда, бу инисининг эътимодиға миҳаффадин чиқмас ва отқа минмас. Муни мирзоға еткурурлар, бу жиҳаттин Шаҳрибонубегимни қўйди ва сингили Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олғондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусаъид мирзонинг гунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлиқ, Ироқта Султон Абусаъид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирига⁵³⁶ келди. Ҳирида Султон Хусайн мирзо олди ва севди, гунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Хусайн мирзонинг ўғлонлари ёғийқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳ Ғариб мирзо била Музаффар Хусайн мирзо (169 б) мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклук эди, мунинг кўкалдоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди, Попо оғачанинг ўғлонларини ўғлидек сахлаб эди. Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳиридин келди. Мен ҳам таъзим ва эҳтиромларин илиқдин келгунча⁵³⁷ қилдим. Чандерийни муҳосара қилғонда хабар келдиким,⁵³⁸ Кобулда Тенгри ҳукмини бутқармуш.

Гумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанбихийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак⁵³⁹ мирзо андин туғуб эди.

Яна Минглибий оғача эди, ўзбак эди, Шаҳри-

⁵³⁵ ЛН: Одоқ.

⁵³⁶ ҚН: Ҳири; Р: Баҳри.

⁵³⁷ ҚН: келганча.

⁵³⁸ Р: келдики.

⁵³⁹ ЛН: Кик; Е: Кабак.

бонубегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абу-туроб мирзо, Муҳаммад Хусайн мирзо ва Фаридун Хусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қизи ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбегимнинг кўкалдоши бўлур эди, мирзо кўриб севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

Яна кичик-кирим ғума, ғунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва ғумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Хусайн мирзодек улуғ подшоҳи Хиридек ислом шаҳрининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуз-зино эмас эди. Фисқ ва ғужур ўзи (170 а) да, ўғлонларида ва эл-улусида асру шойиъ эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади

Умароси: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди, андин сўнг Султон Абусаъид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзога атқа қилиб эди. Султон Абусаъид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларга қасд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Хиндукушнинг устидин мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга, Султон Хусайн мирзога бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди. Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эди. Андоқким, бир қуши ўлса ё итса, ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу қуш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзога қайси таври хуш ёқиб, асру улуғ риоят қилиб эди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Хусайн мирзо қазоқлиғида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор донг мирзонинг (170 б) бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳлиқта қачон рост келгайким, бир

қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олгондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб мирзога зиёда сурлиқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоху аълам би ҳақиқатил-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклиғида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаъид мирзо Хиридин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Хожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мизожи нозук-лук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтувтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройиб ус-сигар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойи ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгон (171 а) ларга боқа пастроқ ва сустроқ воқиъ бўлубтур. Ул жумладин иншоларини Мавлоно Абдурраҳмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур. Яна «Мизон ул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадхулдур: Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда галат қилибтур. Баъзи бужурнинг авзониди ҳам янгилибтур, арузга мутаважжих бўлгон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксари сушт ва фурудтур. Яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фаул ва аҳли ҳунарға Алишербекча, мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхий Нойи ва Хусайн Удийким, созда саромад

эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била⁵⁴⁰ мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламини тавре фард ва жариди ўткарди. Авоийл муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир⁵⁴¹ сипоҳийликни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзога қуллий маблағлар пешкаш қилур эди. (171 б) Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истиқболга келди, мирзо била кўрушуб қўпқунча, бир ҳолати бўлди, қўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Тонгласифа-ўқ Тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол воқий бўлубтур:

*Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилғойлар.*

Яна Аҳмад Таваккул барлос эди. Бурунлар муддати Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди, Ҳожи Сайфуддинбекнинг наслидндур, никуздур,⁵⁴² Мирзонинг улуг беги эди. Султон Ҳусайн мирзо тахт олғондин сўнг хейли умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мусулмон ва намозгузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз саййидларидндур, она тарафидин ҳам Султон Абусаъид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзога уруқ бўлур. Султон Абусаъид мирзо ҳам риоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти, лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг⁵⁴³ хизматида бўлғон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар.

Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундук била шариклик ҳукумати қилиб (172 а) турлар, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди.

Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиъуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблигин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдуллоҳбек эди, Ферузшоҳбекким, Шоҳрух мирзонинг улуг риоят қилғон беги эди, мунинг улуг отасидур. Бу жиҳаттин Абдуллоҳ Ферузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлик тариқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундукнинг сонийи иснайни эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абусаъид мирзо қошида эканликларида яхши қиличлар чопқондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерида⁵⁴⁴ илиги ишга етибдур. Мардоналиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Гўрнн ва Накдарийни берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши (172 б) била қалин-қалин ҳазора ва накдарийни⁵⁴⁵ яхшилар бости. Ҳазорани ва Накдарийни онча киши забт қилғон эмас. Неча маҳалдин сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужоъ арғун ҳам отаси била бўйла кичикликларида юруб, қиличлар чопти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмиға риоят қилиб, Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-уғул, ул уғул била ота орасида ёғийликлар солиб, фитналар қилдилар.⁵⁴⁶ Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айириб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олғон йили⁵⁴⁷ Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўлуб бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирининг домани кўх вилоятларини, мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким

⁵⁴⁰ Л: дин.

⁵⁴¹ Е: Сўнг.

⁵⁴² Қ: навкардир.

⁵⁴³ Е: Отанинг.

⁵⁴⁴ Қ: Ҳирида.

⁵⁴⁵ Е: Нукдарийни.

⁵⁴⁶ Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликни ёзди.

⁵⁴⁷ Л: Бу ибора тушган.

шариклик подшоҳ бўлдилар, Бадиъуззамон мирзо эшигида бу соҳибхитёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳибхитёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурму? Тафсили будурким, Хирида мундоққим эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Хизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу хушомадни инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Бодғис навоҳисиди (173 а) Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости, Зуннун юз-юз эликча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рубарўсиди ушбу сўзга чин бўлуб⁵⁴⁸ турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебратдилар. Зуннунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранжга кўп машғуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар нечук кўнгли тилар ўйнар эди. Имсоқ ва хиссат табиатида фолиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг туққан иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва мудаффиъ ва беҳунарроқ киши эди. Султон Хусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида⁵⁴⁹ мен Қундуз келганда, менинг қошимга келиб эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур эди. Фолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Хири ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошига қочиб борди. Ятимча киши эди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши (173 б) эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Фариб хўб рақс қилур эди. Файри муқаррар рақс қилур эди. Фолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўтгуз-қирқ ботмон ёй куч била ўқни отиб, тахтадин ўтқарур эди. Қабақ майдонда майдон бошидин чопиб, ёйни тушуруб кўруб отиб қабақни урар эди. Яна зиҳирни бир қарибир ярим қари риштага боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврлуур эди. Эврлуур ҳолатда ўқни отиб, зиҳирдин ўтқарур эди. Мундоқ фариб ишлари хейли бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатта бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо қошига келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жўнпур ҳукумати ширкат била анга таалуқтур, отасидур.

Яна Шайх Абусаъидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзога от келтурубмудур ё мирзога қасд қилгон ганимни дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Беҳбудбек эди. Бурунлар чухра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқ (174 а) лиқларида хизмати ёқиб, Беҳбудбекка бу иноятни қилиб эрдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Сухайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Сухайлий дерлар эди. Бир тавр⁵⁵⁰ шеър айтур эди. Қўрққудек алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидан бир будур:

*Шаби ғам гирдоди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фурў бурд аждаҳои сели ашкам рубҳи
маскунро.⁵⁵¹*

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдураҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнингким, мазкур бўлди, анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улур бек бўлуб эди. Бовужудким, улур бек эди, ҳаргиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва кундуз эшикта ястаниб эди. Андоққим, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортилуур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррардурким, андоқ риоят топғай.

⁵⁵⁰ ЛН: Тур.

⁵⁵¹ Ғамли кечаларда озимнинг қўлини осмонни ўрндан қўзғатди, қўзғатди селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атанди, кейнида беш-олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қандадур, ўзларининг бедавлатлиғи экин. Мухаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга (174 б) ўз илиги била ғалаба хайр қилур эди. Фаҳшгўй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Мухаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Голибо хизмат ани ул мартабаға еткурғандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғидин мирзо олиб, эшикоғаси қилиб⁵⁵² беклик мартабасиға еткуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадруддин эди, бурун Султон Абусаъид мирзонинг садри Мирак Абдурахим қошида эди. Хейли чуст ва часпон экандур. Дерларким, етти оттин сачрағандур. Бу ва Бобо Али мусоҳиблар эдилар.

Яна Хасан Али жалойир эди, асли оти Хусайн Али жалойирдур, вале Хасан Алиға машхурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдгор Мухаммад мирзо Хирини олғонда, Али жалойирдин улўғроқ киши си йўқ эди. Хасан Али жалойир Султон Хусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди, «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандни олдим, менинг қошимға келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф (175 а) киши эди. Чухра сахлар эди. Хамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий⁵⁵³ бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсухбат киши эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур

эди. Шеъри ўзга ҳайсиётға боқа кўп фурудтар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразиға гирифтотор бўлуб, илик оёғидин қолиб, неча йил турлуктурлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Мухаммад Саййид Урус эди, Урус аргунким, Султон Абусаъид мирзо тахт олғонда улур ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳаллар анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдуким, Султон Хусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Мухаммад мирзонинг гофиллиғида устига келтурди.

Яна Саййид Хасан ўғлоқчи эди, Саййид ўғлоқчининг ўғли Саййид Юсуфбекнинг иниси⁵⁵⁴ эди ва мирзо Фаррух отлиқ ҳайсиатлиқ ва қобилиятлиқ ўғли (175 б) бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди.⁵⁵⁵ Суҳбати ва ихтилотти ҳам яхши эди. Бир нима⁵⁵⁶ бадшароб эди, Гиждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди сомончи эди. Турк ва мардона ва қиличлик йигит эди.⁵⁵⁷ Балх эшигида Назар Баҳодур отлиқ Хисравшоҳнинг улур навкарини яхши чопқулаб эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алихон⁵⁵⁸ Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳамтанбек эди,⁵⁵⁹ булар оға-ини эдилар. Таҳамтанбекнинг қизини Бадигўззамон мирзо олиб эдиким, Мухаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим чигатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадигўззамон Мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг қошимға келди, бу тарихта

⁵⁵⁴ Е: оғаси.

⁵⁵⁵ Н: эди яхши.

⁵⁵⁶ Е: неча.

⁵⁵⁷ Л: қилинглик бек эди.

⁵⁵⁸ Қ: Алижон.

⁵⁵⁹ Н: эди булар; ЕК: эдилар.

⁵⁵² Л: Бу ибора тушган.

⁵⁵³ РЕ: Марварид.

хам бордур. Бисёр сушт ва бежуръат ва бўлум-сиздур, анингдек отадин мунигдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шоҳ Исмоил Ирок ва Озарбайжонга мутасарриф бўлгонда, андин Хуросон келиб эдилар, бир Абдулбоқий мирзо эди, Темурбек наслидиндур, Мироншоҳийдур. Бурундин буларнинг насли ул вилоятларга бориб, салтанат доиясини бош (176 а) ларидин чиқариб, ул подшоҳларга мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқий мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуф ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшиб йибормак хаёл ҳам қилгондур. Абдулбоқий мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, куёв қилиб Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндур⁵⁶⁰ эди.

Судур: бири Мир Сарбараҳна эди. Анди-жоннинг кентларидиндур. Голибо мутасаййид-дур, бисёр хушсўхбат ва хуштабъ ва ширинкалом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умри зойиъ қилиб, узун-узоқ ёлгон қисса боғлабтур; бу амр муҳолифи табъ ва ақл-дур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий⁵⁶¹ эди, агарчи сўфи эмас эди, мутасаввиф эди. Алишер-бек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин муниг усули яхшироқ экандур. Голибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлис ул-ушшоқ» отлиқ, Султон Ҳусайн мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр сушт ва аксар ёлгон (176 б) ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким, баъзидин таваҳхуми куфрдур. Нечукким хейли анбиёни ва авлиёни алайҳимис салом мажозий ошиқликқа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амри-дурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашғор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририҳи» битилибдур. Ушбу Камолид-

дин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арғун «Ҳизабруллоҳ»га мулаққаб бўлди.

Вузаро: бири Мажиддин Муҳаммад эди, Шоҳрух мирзонинг яққалама девони, Хожа Пир Аҳмад⁵⁶² Хавофийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насақе йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипоҳий шокир. Ул фурсатта Мажиддин Муҳаммад парвоначи эди, Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ярмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Мажиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, қўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмур ва раият (177 а) шокир ва хизона мавфур ва сипоҳий вофир бўлғай. Мирзо ҳам анинг дилхоҳи аҳд ва шарт қилиб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасиға қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳий ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға⁵⁶³ ҳам вофир ярмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Мажиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девон қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаийин киши эди. Машфуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобий ва лавоҳиқи булар эрдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн (177 б) мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин

⁵⁶⁰ Н: Бояндурий.

⁵⁶¹ ЛКН: Гозургоҳий.

⁵⁶² Қ: Хожа Аҳмад.

⁵⁶³ ЕК: Хизонада.

Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдуррахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ⁵⁶⁴ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммае сифатларидин мастур бўлғай.

Яна шайхулислом Сайфулдин Аҳмад эди, Мавлоно Саъдулдин Тафтазонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр муттақий ва мутадаийин киши эди, агарчи шофий мазҳаб эди, ҳар мазоҳибни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилга ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирини олгонда шахид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаъид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳат (178 а) тин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфтутў қилмоқ анинг ихтироидур. Султон Абусаъид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисобни⁵⁶⁵ худ андин яхшироқ киши қилгон эмастур. Ушбу⁵⁶⁶ жиҳаттинким, Султон Абусаъид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаий Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лахугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улурбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқандтин бориб Каъбани тавоф қилиб, Ҳирига келганда, Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд

киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасига еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши билур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр (178 б) рўза тутар экандур. Шатранжға кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмағай деб.

Яна Мулло Масъуд Ширвоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдуррахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўтқариб эди. «Нафаҳот»қа шарҳ йўсунлуқ бир нима битибтур. Улуми зоҳирияға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуди улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетакалуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвеше нишон берсалар, анинг қошиға етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон боргонда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда, Мулло Абдулғафурнинг иёдатиға бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жалолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоullo Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форсий рисола битибдур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини (179 а) келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун, «чунонки, дар ин байти банда»⁵⁶⁷ лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахлар қилибтурлар. Яна санойи шеърда «Бадойи ус-санойиъ» отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Маъзабида инҳирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фикҳда бир форсий рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар

⁵⁶⁴ АН: Худ ва.

⁵⁶⁵ ҚН: Эҳтисоб.

⁵⁶⁶ Н: Шу.

⁵⁶⁷ Масалан, банданинг бу байтида.

била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар, Бобурий хаттидин сўз чиқти, муфрадотни тилади, битидим. Ушал мажлисда муфрадотни ўқуб қавоидини битиб,⁵⁶⁸ нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад⁵⁶⁹ Юсуф эди, Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисда⁵⁷⁰ Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлисда бу. Сўнгралар сипоҳийлиқ била сардорлиқ ишга андоқ мафтун ва машғуф эдики, бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин⁵⁷¹ насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин мол ва жойи ва хонумони барбод борди. Шийи экандур.

Шуародин: бу жамънинг саромад ва сардафтари (179 б) Мавлоно Абдурраҳмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Хусайн Али Туфайлий жалойир эрдиким, отлари ва сифатлари Султон Хусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун «Осафий» тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин ҳоли эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч газалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Голибо такалуф бўлғай. Бу газалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ҳазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, ҳириликтур, отаси Устод Муҳаммад сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ҳазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекора қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улугроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф баҳрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди. Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борғанда, Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирида қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз

⁵⁶⁸ Е: биллиб.

⁵⁶⁹ РЕҚ: Муҳаммад Мир

мирзо Ҳири (180 а) келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, «Нухранг»га мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг ялоси «Рост»-тадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди, Яъқуббек ўлгандин сўнгу ул вилоятларда турмай, Ҳирига келди. Хануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар, Алишербек мутояба била дерки, «Ажаб балоест дар Ҳири, агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад».⁵⁷² Биноий дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад».⁵⁷³ Охир бу зарофатлардин яна Ҳиридин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози»⁵⁷⁴ Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладан Биноий Ҳиридин азимат (180 б) қилур вақт эшаги учун полондўзга ғайри мукаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг муфассалини элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамий ҳирфагарлар учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

*Маснавий гарчи суннати шеъраст,
Ман ғазал фарзи айн медонам.*

⁵⁷⁰ Н: мажлисда Шайхул исми.

⁵⁷¹ Н: иккаласидан.

⁵⁷² «Ажаб бир балодурки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегеди.

⁵⁷³ «Ийсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегеди».

⁵⁷⁴ Қ: нори.

Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам.⁵⁷⁵

Булди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъний билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва иъробифага битибтур. Чоғирни ёмон ичар экандур, бадшароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдуллои маснавийгуй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Хотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур, «Хафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Хафт манзар» от куюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур.⁵⁷⁶

Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Голибо муаммони онча ҳеч ким айтғон эмас. Хамиша авқоти муаммо фикрига масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

(181 а) Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон дохили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас, хушсухбат киши эди. Самарқандта манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фарғона вилоятидиндур, қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди, сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди, соҳибдеводур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилик ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, турки шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазнидаким, «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани уқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин беътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Анджон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар,
ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғай.
Шарир ва золим табъ ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, муниғ шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгуйдур, голибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «хафиф» баҳрида (181 б) «Шоҳ ва Дарвеш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқий бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мутақаддам ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтибдурлар, ошиқликни эрга ва маъшуқликни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилибтур, шоҳни маъшуқ. Абётеким, шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалблар ва фоҳишалардек таъриф қилғай.

Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўтгуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «Хамсатайн»нинг аксар абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмиға хейли мустаҳзардур.

Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ёмон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади насхтағликда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўтгуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуғ тортадур. Сақолик кишини яхши чеҳракушойлик қиладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук (182 а) қилур эди. Ташғирни⁵⁷⁷ худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ёмон эмас,

⁵⁷⁵ Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан.

Дига ёққан бош байтни икки «Хамса»дан яхшироқ деб биламан.

⁵⁷⁶ Сўкиш сўзлар қисқартирилди..

⁵⁷⁷ Қ; шеърни.

голибо агар сўз анинг эмас.⁵⁷⁸ Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча⁵⁷⁹ киши чолмас эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна Қулмуҳаммад Удий эди, гижжакни ҳам хўб чолур эди. Гижжакка бу уч қил такти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешравдин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойй эди, удни ва гижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ун икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиъуззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қулмуҳаммад гижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, гижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қулмуҳаммаднинг илгидин гижжакни олиб, ул ишни гижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: нағмотқа андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳанғдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақше андин дерлар.

Яна Шохқули гижжакий эди, Ироқийдур. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Хусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка⁵⁸⁰ қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур (182 б) эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фахмлар, буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданига урарлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқий хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардин Ғулом Шодий эди, Шодий хонанданинг ўғли эди, агарчи соз чолур эди, вале бу созандалар чарғасида чолмас эди. Яхши савтлари ва нақшлари⁵⁸¹ бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонга йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу⁵⁸² эди, бу соз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биноий ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусаъид эди. Куштигирлиқта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирлиқ била мунча ҳайсиатни жамъ қилмоқ⁵⁸³ ғаробати бор.

Султон Хусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар Хусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклуб ўғул Музаффар Хусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундуқ барлоским, соҳибихтиёр бек эди, атқаси эди, онаси Хадичабегим эди, (183 а) мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзога ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиъуззамон мирзо тараллуд қилиб келмас хаёлида эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараллудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиъуззамон мирзони келтурдилар. Султон Хусайн мирзони Ҳирига келтуруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Хусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиъуззамон мирзо била Музаффар Хусайн мирзони Ҳири тахтада баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиъуззамон мирзо эшигида соҳибихтиёр Зуннунбек, Музаффар Хусайн мирзо эшигида соҳибихтиёр Муҳаммад Бурундуқбек. Бадиъуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалош. Бу ғариб амре эди, ҳарғиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқий бўлди: Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур: «Даҳ дарвеш дар як гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд».⁵⁸⁴

⁵⁷⁸ А: бу ибора йўқ.

⁵⁷⁹ РЕ: Марварид

⁵⁸⁰ Қ: икки.

⁵⁸¹ РЕҚ: Савт ва нақш.

⁵⁸² Қ: Ғазу.

⁵⁸³ Е: қилморлиқ.

⁵⁸⁴ Ун дарвеш бир гиламга сийиб ётарлар, икки подшо бир иқлимга сиймайди.

Вақоъи санайи исно ашара ва тисъа миа*

Муҳаррам ойи, ўзбак дафъи жиҳатидин, (1836) Хуросон азимати қилилди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилояттин чун нохушлуқ била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўша баъзи шарир ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб, Уштур шаҳридин, урукдин айрилиб, урукта Вали хозинни ва Давлатқадам қаравулни қўюб, аймоқни ботроқ иликкалинг деб жариди тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасига келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб, Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўталидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Саййид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдойни қўшуб Кобулдин мутаважжих бўлғонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Хусайн мирзога йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолғон экандур. Бомиён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомиённинг сарига⁵⁸⁵ келадур экандур. Бомиёнға ёвуқ етганда бизнинг кейин қолғон урукнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдларига етгач, ҳеч нимага боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Якка ўланг навоҳисига тартарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличоқ эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзога келиб қўшулуб (184 а) эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва кудуратлари бор эди. Кишмнинг оёғида Шоҳидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабихун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юрди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға торгги, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чолдуруб юрган била ўзбакларни олғон била-ўқ тебради. Кишм суйи улук эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси уққа, қиличқа бориб, ғалаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилғон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғисини қочурғонда муни хабар топиб, бу жамо-

атнинг устига юрди. Юққоридин Куҳистон беклари ҳам отлиқ-яёғини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар, қочтилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши уққа, қиличқа ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулгасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

(184 б) Ушбу⁵⁸⁶ навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ўғрий ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Саййид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонга йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Хусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук, агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била Балхоб била иниб, Куҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғоини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзога ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Куҳи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир⁵⁸⁷ неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имодиддин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг қошимға келдилар. Охир мирзога зарурат бўлди, Куҳи Софдин Дарайи Бойға тушганда мени келиб кўрди. Чун бизга Хуросон дағдағаси эди, мирзога боқмай, аймоққа парвой қилмай, Гурзивон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту била юруб, Фахриддин Улўмидин ўтуб, Бодғис тавобииндин Дарайи Бом деган ерга келдук.

Чун (185 а) пур тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлиқ қилиб, вилояттин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёқдин ул навоҳидағи аймоқ ва атрокка таҳмил қилиб, нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон

* Тўққуз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари.

⁵⁸⁵ Е: Сайрига.

⁵⁸⁶ Қ: Бу.

⁵⁸⁷ Н: ҳар.

илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Панди Дах ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтуруб-турлар. Бадиъуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Муҳаммад Бурундук барлос, Зуннун арғун ўғли Шохбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличоқни⁵⁸⁸ муҳосара қилиб эди, юрмакни жазм қилиб, жамиъ Султон Хусайн мирзонинг ўғлонлариға кишилар йибориб тилаттилар, доғи бу азимат била Хиридин чиқтилар. Бодғисға етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қушулди, Ибни Хусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди, Кепак мирзоким, Машҳадта эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади, анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлгонда мен нечук анинг қошиға борғоймен, деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғо-ини бир ерда йиғилиб, (185 б) иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ганим устига азми жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, балки барча номардликға ҳамл қилуларидур.

Гаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилгайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишиға ҳушдин асари бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмагайким, қилгондин сўнг мустаҳсин дегайлар: «Зикри номеро ҳақимон умри соний гуфтаанд».⁵⁸⁹

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундук барлос ҳам келди, мен худ нега бормагаймен. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек била-ўқ мутаважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобға келиб эдилар. Душанба куни, жумодиулохир ойининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим куруҳ истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин туштум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди, илгаррак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Хусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким бурунроқ истиқболға келсалар эди, голибо бу таъхир хумор (186 а) жиҳатидин экандур, не

⁵⁸⁸ Е: Қуличоқни.

⁵⁸⁹ «Шуҳрат билан ёдланишни ҳақимлар иккинчи умр демишлар».

такаббурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабиндин экандур, не такаддурдин.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўруштук. Ибни Хусайн мирзо била ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиъуззамон мирзонинг эшигига туштук. Фариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ гулув эдиким, тикилишда⁵⁹⁰ баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиъуззамон мирзонинг девонхона уйига етгук, муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунгаймен, Бадиъуззамон мирзо қупуб араққа келгай, доғи кўрушулгай, мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиъуззамон мирзо оҳистароқ қупуб, сустроқ юруди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлгон ерда кўрушулди, бу улуғ оқ уйда тўрт тўшак солиб эдилар. Бадиъуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эдилар. Бадиъуззамон мирзо ва (186 б) Музаффар мирзо бу тўшакка⁵⁹¹ ўлтурдилар, яна бир тўшакни рост қўлда⁵⁹² солиб эдилар, Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиъуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда⁵⁹³ яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний⁵⁹⁴ султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди, Қосим Хусайн Султоннинг отаси бўлгай, яна Ибни Хусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, манга солгон тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эдилар, Жаҳонгир мирзо била Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўлтурдилар. Муҳаммад Бурундукбек⁵⁹⁵ ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг ёнда Қосим Султон била Ибни Хусайн мирзодин хейли қуйироқ ўлтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош тортадургон ерда шира қўюб олтур ва кумуш суроҳийларни шира устига тердилар. Бурунлар

⁵⁹⁰ Н: йиқилишда; Е: тикилишдин.

⁵⁹¹ Е: тўшакда.

⁵⁹² Е: тўрда.

⁵⁹³ Е: ёнида.

⁵⁹⁴ Е: Шабон.

⁵⁹⁵ Н: Бурундук.

бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда ва тўй ва ошда, ўтурмоқда ва қўймоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиъ эмастурким, албатта киши анинг била амал қилгай. Ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса анинг била амал қилмоқ керак, агар ота⁵⁹⁶ ёмон иш қилгон⁵⁹⁷ бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била (187 а) мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлгай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиъуззамон мирзо бурунгидек таъзим қилмади, Муҳаммад Бурундуқбекка⁵⁹⁸ ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум⁵⁹⁹ улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлгай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен, бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур, бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиъуззамон мирзо қошига боргонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ороста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товук кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс атъимадин торттилар. Бадиъуззамон мирзонинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқиъ беғилу ғаш ва оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклифе қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Ҳусайн⁶⁰⁰ Али жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида (187 б) эдилар. Ул мажлисда бор эдилар, кайфият бўлгонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур. Мирзолар Ҳиридин чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобга келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олгондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самарқандга мурожаат

қилди. Бу мирзолар⁶⁰¹ агарчи суҳбат ва суҳбатойликда ва ихтилот ва омизишга тавре эдилар, вале сипоҳийлик рев ва рангидин йироқ ва мардоналиқ ва жангу жадалдин⁶⁰² қироқ эдилар. Мурғобда ўлтургон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани⁶⁰³ тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора⁶⁰⁴ олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлдур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам рухсат бермадилар. Чун Шайбонийхон⁶⁰⁵ ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу қиш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда⁶⁰⁶ қишлаб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъига мутаважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисиде қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ охшомдин ва афгон ва ҳазорадин мухталиф эл ва улус (188 а) анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Кобул ораси ёвуқроқ йўлдинким тоғ йўли бўлгай, агар қор ва ях нима моний бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам ҳануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларга узр айттук. Қабул қилмадилар, кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиъуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар узлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳириниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирининг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма⁶⁰⁷ тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятига, Марвга борди. Ибн Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинга борди.

⁶⁰¹ Н: Мирзолар хуш.

⁶⁰² ҚН: Жадал ва жангдин.

⁶⁰³ Н: ҳаён; РЕ: чапо.

⁶⁰⁴ Е: Ойиро.

⁶⁰⁵ Е: Шайбоқ.

⁶⁰⁶ Н: ҳолда.

⁶⁰⁷ Е: йигирми.

⁵⁹⁶ Е: Ота оғадин.

⁵⁹⁷ Е: қолгон.

⁵⁹⁸ Н: Бурундиқ.

⁵⁹⁹ ЕҚ: Тўрам.

⁶⁰⁰ Қ: Ҳасан.

Бадиъуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирига азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошработ йўли била мен ҳам Ҳирига мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, менинг аммам Поянда Султонбегим, Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаъид мирзонинг қизлари амма бегимлар, барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар (188 б) мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдум. Аввал Поянда Султонбегим била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар куръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар, бордук. Хадичабегимнинг ошини торгтиллар. Ош тортилғондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум, аввал манга Боғи Навда юрт таъйин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини таъйин қилдилар. Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиъуззамон мирзога кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади, Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди, Жаҳонгир Мирзо менинг била борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солғон Тарабхона отлиқ иморатқа олиб борди, Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди.

Тарабхона боғчанинг ўртасида воқиб бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юққориғи ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт ҳужрадур. Узга бу тўрт ҳужаранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохили (189 а) дур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлуқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале бу тасвирларни Султон Абусаъид мирзо буюрғондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шаҳнишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар

мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юққори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлига тута кириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мени ҳам бу доирага кюргайлар, мен агарчи бу чоққача нашъа бўлғунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлуқ кайфияти ва ҳолатини камоҳаққуҳу билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бемайл эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб (189 б) иртикоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа Қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақий эрдим. Шубҳалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жойи улким, чоғир иртикоб қилгайман, сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эди, балки чоғирга майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмагон амрни ўзлук била қилмоқ мушқил эди. Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳиридек ороста шаҳриға келиб туриббизким, жамиъ айш-ишрат асбоб ва олоти мукамал ва муҳайё ва бори такаллуф ва танаъум ашё ва адавати омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирға кечтиким, Бадиъуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотириға нима келгай деб, бу тараддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдуким, Бадиъуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлғонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлиста нағма аҳлидин (190 а) Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди. Гулом Шодийнинг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи ҳўб ўқур эди. Ҳири эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди, Миржон отлиқ,

Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли пурзарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқишидин бириси қулоғин тутамудур, яна бири чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайду. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солғон янги қишлоқи уйга келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиғларда Юсуф Али кўкалдош кўпуб раққослиқ қилди. Бу уйга келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйга келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлиқ қуллари бор эди, мастлиқ маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар⁶⁰⁸ қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқади. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мирзоларга насиҳат йўсулук қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

(190 б) Бадиъуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлиғини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг ёвуқдағиларим менинг жиҳатимдан ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса, бир ой-қирқ кунда эшик-элини⁶⁰⁹ боғлаб юз дағдаға била ичарлар эди.⁶¹⁰ Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени гофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбатдағи кишига рухсати ом бўлғон йўсулук бўлуб эди, не жиҳаттинким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди. Муалло бидларни⁶¹¹ келтурдилар, билмон, шохларининг⁶¹² ё амалий шохларининг ораларига камон шохининг⁶¹³ узунлуғи била иничка-иничка кесиб, қуюбтурлар, тавре қўрунадур. Бу суҳбатта менинг олимға қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиъуззамон мирзо дедиким, нега майл қил-

⁶⁰⁸ Е: чармхулук.

⁶⁰⁹ Е: эшикларини.

⁶¹⁰ ⁶¹¹ К: бу сўзлар йўқ.

⁶¹² К: сочлари, кейин ҳам шундай.

⁶¹³ КН: камсонни сочларининг.

массиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиъуззамон мирзо менинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда қўйди. Мундоқ (191 а) ишларда Бадиъуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар, бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Хирида эрдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалдош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалдош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер қўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғаз ва Тахти Остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони⁶¹⁴ ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайх Баҳовуддин Умар ва Шайх Зайнуддин ва Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва Намозгоҳи Мухтор ва Ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абулвалид экандур, Имом Фаҳр ва Боғи Хиёбон ва Мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва Масжиди жомеъни ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Абусаъид мирзо солғон дарвозайи Ироқнинг Оқсарой (191 б) ва Пурон ва Суфайи Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пули Молон ва Хожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанийхона ва Дувоздаҳ бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидағи улўғ ҳавз ва тўрт тарафидағи тўрт иморат ва қальанинг беш дарвозаси: Дарвозайи Малик ва Дарвозайи Ироқ ва Дарвозайи Ферузобод⁶¹⁵ ва Дарвозайи Хуш ва Дарвозайи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва шайхулислоннинг мадрасаси ва Маликларнинг Масжиди жомеъи ва Боршаҳр ва Бадиъуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидағи мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйларикиим, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеиникиим, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиникиим,⁶¹⁶ «Халосия» ва «Ихлосия»

⁶¹⁴ НК: Тошида.

⁶¹⁵ ҚР: Пирузобод.

⁶¹⁶ Р: Хонақоҳиники.

дерлар, ҳаммом ва дорушифосиниким,⁶¹⁷ «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсума Султонбегимни, онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен акамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб акам била янга била, Поянда Султонбегимни (192 а) «ака» дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни «янга» дер эрдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейнимча янга қизини олиб Кобулға келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек бажид саъй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Киш бўлди ва орадағи тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин хануз дағдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлик ерни сомон берадур, не сомонлик ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳиридин шаъбон ойининг еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваккуф қила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларға таҳсил ва иш-куч учун боргонлар келиб қўшулғайлар.⁶¹⁸ Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким, Лангари Мир Гиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларға иш-куч учун боргон йигит-ялангдин баъзиси келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларға навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сайдим Али дарбон эди, қолиб Бадиъуззамон мирзоға навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимни ончариоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазини ташлаб чиққанда, Ғазини Сайдимга берилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст (192 б) Ангу шайхни Ғазниға қуюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқиъ Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сайдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сайдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличға мардона киши эди. Уйда бемажлис ва бесухбате эмас эди, хейли саховати бор эди, ажаб кифоятлик ва сомонлик киши эди, зарофат ва латофати ран-

⁶¹⁷ Қ. Шифосиники.

гин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди, айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ киши⁶¹⁸ эди. Баъзи нифоқини ҳазлға ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиъуззамон мирзо Ҳирини Шайбоққа⁶¹⁹ олдуруб Шоҳбекка келганда, мирзо била Шоҳбекнинг орасида нифоқомиз сўз айтқон учун мирзо ўлтуруб, Ҳирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти «Вақоийъ» зайлида келгусидур.

Лангари Мир Гиёсдин ўтуб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронға келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон навоҳисида етганда, пайваста қор эди. Боргон сойи қор улурроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисида худ қор отнинг тизидин юққорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка таллуқ эди. Миракжон Ирди отлик навқари анда эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдук. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улур бўлди, узангудин юққорроқ (193 а) эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улур бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Гиёс навоҳисида Кобулға не йўл била боруримизни кенгаштук. Мен ва аксар барин эдукким, қишдур, тоғ йўлида кўп дағдаға ва таралдудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетаралдуд ва бедағдаға борилур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл била борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлға бўлдук. Пир⁶²⁰ Султон отлик пешойи бошчи эди, қарилидинму ё олдорағонидинму, ё қорнинг улурғиғидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи била бу йўлға бўлуб эдук, Қосимбек номуққа тушуб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор тепиб, йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улур бўлди, ҳам йўл номушаххас. Ҳар неча саъйлар қилдук, боралмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушуб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни таъйин қилдукким, изимиз била ёниб, қул қуйи⁶²¹ қишлагон ҳазора-мазордин⁶²² топиб, йўл бошлағали келтургай-

⁶¹⁸ Қ. бу сўз йўқ.

⁶¹⁹ Е. бу сўз йўқ.

⁶²⁰ Е. Пир.

⁶²¹ Е.Қ. қуйида.

⁶²² Е. Ҳазора.

лар. Ул⁶²³ борғонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар, (193 б) Таваккул қилиб, Султон пешойини илгари солиб, ушбу йўлга-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортилди, андоқким мударатул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта ай-тилди:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдимۇ.*

Бир ҳафтага ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-секкиз ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қуйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли қулоб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилуру эди узангусигача, қоптолигача кўп-кўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқага тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилуру эди. Ушбу дастур била биз ўн-ўн беш-йигирма (194 а) киши-ўқ қор тептук. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон⁶²⁴ йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилғон⁶²⁵ йўлга кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тариқ била қор тепиб, йўл қилиб Инжукон ердин уч-тўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволға келдук. Ушбу кун ғариб чопқун била қор ёғар эди. Андоқким, борчага ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдағи ғор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволға етганда чопқун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ ту-

шулди. Қор улук, йўл якраҳа⁶²⁶ тепилган-босилган⁶²⁷ йўл била ҳам от ба ҳийла борадур. Кунлар ғоят қисқалиққа илгариги киши ёруғ⁶²⁸ чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон⁶²⁹ ерда-ўқ тушпти. Кўп эл от устида-ўқ тонг оттурди,⁶³⁰ ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори⁶³¹ ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз (194 б) ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била, мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйқу била фароғатта. Муруваттин йироқ ва ҳамжиҳатлиқдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса тураин, бир форсий масал бор: «Марг бо ёрон сур аст».⁶³² Ушандоқ чопқунда қозғон ясағон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чопқулаб ёғдиким, мен энгишиб ўлтуруб эдим, орқамға ва бошимға ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ушул кеча қулоғимға совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда қорни яхши мулоҳаза қилғонлар қичқириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдағи қор-морни⁶³³ силкиб ҳаволға келдим, ҳавол навоҳисидағи йигитларни ҳам тиладим, қирқ-эллик кишига фароғат била ер пайдо бўлди, озуқ ва яхни ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнингким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чопқунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлиқ ерга келдук.

Тонгласиға қор ва чопқун турди. Эртага кўчуб ўшул дастур била қор тепиб, йўл ясаб (195 а) добон устига чиқтук. Йўл худ қирлаб юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чиқмай дара қуйи-ўқ индук, добондин тубига етгунча кун кеча бўлди, дара оғзида-

⁶²⁶ Е: якраҳа.

⁶²⁷ ЕН: Босолғон.

⁶²⁸ Е: ёруққа.

⁶²⁹ Е: Турғон-турғон.

⁶³⁰ Нусхаларда этурди, энурди.

⁶³¹ Е: Намад ўрни.

⁶³² «Дўстлар билан бирга бўлган ўлим туйдир».

⁶³³ Н: мони. К: борни.

⁶²³ Е: Ўрду.

⁶²⁴ Е: Обдон-обдон.

⁶²⁵ ЕН: босолғон.

ўқ қундук. Ул охшом кўп қаттиқ совуқ⁶³⁴ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул охшомни ўтқардук. Кўп кишининг илик-оёғин совуқ элти. Кепакнинг⁶³⁵ аёғин, Суюндук туркман⁶³⁶ илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элти. Эртасига дара қуйиға-ўқ юрудук, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб таваккул қилиб, дара қуйи-ўқ юрулди, ёмон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча⁶³⁷ намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтук.

Ҳеч қари-улуқ ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улуқ қори бор эрконда киши убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг қўнглиға етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун хейли ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилға етқурдук. Нечукким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ⁶³⁸ учма ва секиртмадин ким ўта олғай (195 б) эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалғи учмада-ўқ элининг от ва теваси тамом қолғай эди.

*Ҳар неку бадеки дар шуморасти,
То дар ниғари салоҳи қораст.*⁶³⁹

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Якка ўлангга келиб туштук. Якка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят,⁶⁴⁰ андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар фаҳм қилур.⁶⁴¹ Хотиржамъ ва қўнгул тинч бир кун Якка ўлангга таваққуф қилдук. Якка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди.⁶⁴² Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жангалакка етмай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари била

йўлумизнинг устида-ўқ қишлағон экандур. Биздин асло хабарлари йўқ, тонгласи кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасиға кела туштук. Икки-уч бўлак оғил талон ва тороғға борди, ўзгалари уй ва рўзгорин солиб, ўғлон-ушогин (196 а) олиб, тоққа торттилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элининг олинн бир тангида тўсуб, ўқлашиб кишини ўтғали қўймайдурлар, бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшуқдин келиб ўқ қўядурлар, партал⁶⁴³ йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йиғилардек.

Ш е ъ р:

*Қаросин ёғийнинг кўрубтурлар,
Дангу хайрон боқиб⁶⁴⁴ турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум,
Юру-юру⁶⁴⁵ деб илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий бирла ситез⁶⁴⁶ қилмоқ эди.
Тез этиб элни тортим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди жибаву кежиму яроқ,
Менда бор эди нек⁶⁴⁷ ўқу садоқ.
Турдум⁶⁴⁸ эрса тамом эл турди,
Ёғий ўё буларни ўлтурди,
Сен навкарким қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун.
Йўқки навкар туруб беги юругай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкаркеким, бу таврдур, не осик,
Не ишингга ярар, не ошқа қотиқ,
Охир от солдим илгари юрудум,
Сурубон тоғқа юққори юрудум,
(196 б) Мени кўруб юуди эл доғи,
Қолди элдин кейинга кўрқоғи.
Етибон тез тоққа тормоштук,
Уқиға боқмайин юруб оштук.
Ғаҳи оттин тушуб, ғаҳи отлиқ,
Юрубон илгарига журғатлиқ.
Ёғий ҳам тоғдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юрий берди,
Тоққа чиқтук ҳазорани қовлаб,
Қиру қўлда кийик киби овлаб.
Юруғонни кийикдек отқуладук,
Талабон молу қўйини бўладук.*

⁶³⁴ Е: бисёр зарб совуқ.

⁶³⁵ Е: Кепакнинг.

⁶³⁶ Е: Туркманнинг.

⁶³⁷ Е: кеч.

⁶³⁸ РЕ: бераҳқа.

⁶³⁹ «Ҳар бир юзага келган яхши-ёмоналикни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир».

⁶⁴⁰ Р: беҳад ва бе роят.

⁶⁴¹ ЕКД: Бу нусхаларда «фаҳм қилур» сўзлари йўқ.

⁶⁴² Қ: тушуб.

⁶⁴³ Е: пуртил.

⁶⁴⁴ Р: бўлуб.

⁶⁴⁵ Р: туру тур.

⁶⁴⁶ Қ: ситеза.

⁶⁴⁷ Қ: минг.

⁶⁴⁸ Қ: турдум.

Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд киши-қорасини.
Эр атоғлиқни дастгир эттук,
Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора қўй йи-
ғиштурдум. Ёрак тағойиға топшуруб, ўзум илга-
ри ўтуб, қирлар била қўллар била юруб, ҳазора-
ларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек ланга-
риға келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн
тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин
иликка тушуб эди, хаёлимда бу эдиким, тушган
юртга турлук-турлук азоб ва уқубат била ўлтур-
гайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларға ибрат
бўлғай. Йўлда Қосимбекка (197 а) йўлуқуб, бе-
мавқий тараҳхум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўра сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зоеъ магардон.
Нақўи бо бадон кардан чунон аст,
Ки бад кардан ба жои некардон.⁶⁴⁹

Асирларни ҳам тараҳхум қилиб, озод қилилди.
Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилди-
ким, Муҳаммад Хусайн мирзо дуғлат яна Султон
Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолгон мўғул-
ларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб,
Кобулни қабаттурлар. Эл орасида бу хабарни
солибтурларким, Бадиъуззамон ва Музаффар
Мирзо подшоҳни тутуб, Хирининг қалъайи Их-
тиёриддиниғаким, ҳоло Олақурғонға машхурдур,
чиқорибтурлар. Кобул қўрғонида Мулло Бобойи
Пашоғарий халифа ва Муҳиб Али қўрчи ва Аҳмад
Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар
яхши бордилар. Қўрғонни мазбут ва мустаҳкам
қилиб асрадилар.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний
отлиқ Қосимбекнинг навқари Тўқбойдин Кобул-
доғи бекларга бу ерга келганимизнинг кайфияти-
ни битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдуким,
Ғарбанд тангисидин чиқиб аларнинг устига илға-
ғумиздур. Нишона бу бўлсунким, Манор тоғидин
ўтгач-ўқ, улуғ ўт ёндурғумиздур. Сизлар ҳам арк-
та Эски кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур,
улуғ ўт ёндурунгиз, то билгайбизким, (197 б)
бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу сори-
дин етгач, сиз ичкаридин чиқиб илигингиздин ке-

лурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб,
Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр
тўғрисиға тушулди, андин эрта отланиб, тушқа
ёвуқ Ғурбанд тангисидин чиқиб кўпрук бошида
тушдук. От сугориб, отни тиндуруб, намози пе-
шин кўпрук бошидин отландук, Тутқовулғача қор
йўқ эди. Тутқовулдин ўта боргон сари қор улуғ-
роқ бўлди. Зимма Яхши била Манор орасида
андоқ совуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам
кўрулуб эди. Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад
юртчини дағи Кобулдағи бекларга йиборилдиким,
ўшул миод ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бето-
қат бўлуб, ўтлар ёндуруб исиндук.

Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зар-
бидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота
ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин, от-
ландук. Манор била Кобулнинг орасида қор
отнинг тизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин
чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу ора-
лиқни тамом чубуруб⁶⁵⁰ келдук, бу жиҳаттин фарз
вақтида Кобулға (198 а) баҳила етгук. Биби-
моҳруйға етардин бурунроқ арктин улуғ ўт чиқди,
маълум бўлдиким, хабардор бўлмишлар. Саййид
Қосимнинг кўпругига ета Ширим тағойи била
баронғор кишисини Мулло Бобонинг кўпруги
сари йиборилди. Жавонғор ва ғул Бобо Лўли
йўли била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг⁶⁵¹
боғининг ўрунида бир кичикроқ боғча эди. Улуғ-
бек мирзо солиб эди. Лангар йўсунлуқ. Агарчи
дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳаввата-
си бор эди, Мирзохон анда ўлтуруб эди.

Муҳаммад Хусайн мирзо Улуғбек мирзо сол-
ғои Боғи Биҳиштта эди. Мен Мулло Бобо бо-
ғининг кўча тарафидағи гўристонға етиб эдим-
ким, тезлик қилиб илгари боргонларни уруб, ёнду-
руб бизга тиқтилар. Илгари бориб Мирзохон
ўлтурғон ҳавлиға⁶⁵² кирганлар тўрт киши эди: бир
Саййид Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар
Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қаравул
мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди,
Шерқулининг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзо-
хон ўлтурғон ҳавлиға кирарлар, ғавғо бўлур. Мир-
зохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан

⁶⁴⁹ Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини
нобуд қилма, шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилиқ қилиш ва яхшиларга
ёмонлиқ қилиш ҳам ўрнида бўлмайди.

⁶⁵⁰ Н: тевуттуруб; Қ: бутуруб; Е: бутутуруб.

⁶⁵¹ Н: ул маҳал Халифанинг.

⁶⁵² Н: ҳавлиға.

кўрбегининг иниси Муҳаммад Хусайн ҳам Мирзохонға (198 б) навқар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шерқулини чопиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралуқ бўлуб, мазкур бўлгон ерда бизга тиқилиб келдилар. То кўчада отлиқ эл тиқилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар. Мен ёвуғумдаги йигитларга дедимким: тушуб зўрланг. Дўст Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад⁶³³ ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўқ кўйдилар. Ёғий қоча берди, кўрғондағиларни галаба кўз тутуб, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Хануз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдимким, кўрғондаги элдин⁶³⁴ Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ ўқ Мирзохон ўлтурғон боққа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди, чорбоғнинг эшиғидин Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, кутволиқ мансабини бериб, Кобулда қуюлуб эди, яланғоч қилич илиқда кириб келди, манга ўқ тиқилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, ғарбичи боғла (199 а) майдур эрдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичқирдим, «хай дўст, хай дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичқирди. Мен совуққа ва қорга кўнганимдинму⁶³⁵ мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға ўқ қилич солди, Тенгри инояти эди, сари мўйи қор қилмади.

*Агар тиғи олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой.*⁶³⁶

Мен бу дуони ўқуб эрдим, анинг хосиятидин эдиким, Тенгри таоло бу мазарратни дафъ қилди ва бу мутаважжих бўлгон балони рафъ қилди. Ул дуо бу дуодур:

«Бисмиллаҳир раҳманир-раҳим. Аллахумма, анта раббий, ла илаҳа илла анта, алайка таваккалту ва анта раббул аршил-азим. Ма шааллаху кана ва ма лам яшаъ лам яқун ва ла қуввата илла биллаҳил-алийил-азим. Ва иълам инналлаҳа

⁶³³ Қ: Шоҳ Маҳмуд.

⁶³⁴ Н: элардин.

⁶³⁵ Н: куйганимдинму.

⁶³⁶ Агар олам тиғи ўз жойидан кўзғолса, Худо хоҳамаса бир томир-ни ҳам қирқолмайди.

ала кулли шайъин қадир. Ва инналлаҳа қад аҳата бикулли шайъин илман ва аҳсо кулла шайин ададан. Аллахумма инни аузу бика мин шарри нафси ва мин шарри ғайри ва мин шарри кулли зи шаррин ва мин шарри кулли даббатин, анта оҳаз, би насиятиҳа, иннака раббил-аршил-азим».

Андин чиқиб Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур.⁶³⁷ Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг раҳнасида етти-секкиз ўқлуқ, ёйлиқ киши турубтур, мен бу кишиларнинг устиға отимни пошна (199 б) қилиб етгим, тўхтаё олмадилар, қочабердилар, мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти, ўта чиқтим, мен қилич солгон киши Мирзохоннинг кўкалдоши Тулак кўкалдош экандур. Қилич эғнига тушган экандур. Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшиғига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навқарим эди, мен ани танир эрдим, эшиклик, тувурлуқ ердин тортти ўқни юзумға, ул тарафдин, бу тарафдин хай-хай, подшоҳдур дейиштилар, ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди, Мирзоси ва сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда. Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйинини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадурким, хай, менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улўроғи сен. Чунон додамнинг волидаси Шоҳбегим хоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг,⁶³⁸ ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим кўхбурни ва неким кўрғондаги беклардин бири ул эди (200 а) бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хонимни кўра бордим, шаҳр эли ва қора таёқ ҳужум қилибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қуюбтурлар, кишилар қуюб барча элни уруб-суруб чиқорилди.⁶³⁹

⁶³⁷ Н: ёшулғондур.

⁶³⁸ Н: кирдурманг.

⁶³⁹ Н: чиқор эрди.

Шоҳ бегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Доимги ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум, Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафканда ва хижил бўлбтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар, булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ ҳар⁶⁶⁰ бадбахтлик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ Шоҳбегимнинг туққон набираси, кеча ва кундуз бегим қошида, булар сўзларига кирмаса, Мирзохонни қўймай ўзларининг қошида сахласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлиғидин ва даврон носозкорлиғидин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга (200 б) илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риоате ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен набираси эмасму эдим? Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илгимдин келганча туққонлиқни ва яхшилиқни бажо келтурдум, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонниким, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлик ва хизматкорлиқта тақсире қилмадим.

Султон Саъидхон Кошғар хони беш-олти яёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандировар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Қундузғаким ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи доруғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши ййбордилар. Мен Султон Саъидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб ййбордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур Султон ва Эсан Темур Султон ва Тўхта⁶⁶¹ (201 а) Султон ва Бобо Султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин гараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлғонлардин мақсуд ўзининг таърифи эмас, баёни воқияи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзининг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқияини таҳрир этилгай. Ложарам ота-огадин⁶⁶² ҳар яхшилиқ ва ёмонлиғким шоеъ эди, таҳрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳунарким баёни воқияъ эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун.

Мундин қўпуб Мирзохон ўлтурсон чорбоғқа келиб, вилоятларга ва аймоқ ва аҳшомга фатҳномалар ййборилди, андин сўнг отланиб аркка келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасиға қўрқунчдин қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондағилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдукким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Хусайн мирзони топиб келтургайлар, хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, бедабона (201 б) роқ сўзлар айтибтур. Боре баҳарҳол Муҳаммад Хусайн мирзони хонимнинг тўшакхонасидин топиб, аркта менинг қошимга келтурдилар. Мен бурунғидек-ўқ таъзим қилиб қўптум, хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Хусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора-нора қилсам, ери бор эди, турлук-турлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруғлуқ бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Хусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкулл унутуб, Шайбонийхон қошида мендин гайбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-ўқ ўлтуруб, жазосиға етқурди.

*Ту бад кунандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кинагузор.⁶⁶³*

Аҳмад Қосим кўхбур ва яна баъзи бир неча ййигитниким, Мирзохоннинг сўнгича ййборилиб эди,

⁶⁶⁰ Қ: бир.

⁶⁶¹ Қ: Тўхта Буға.

⁶⁶² Қ: ини-огадин.

⁶⁶³ Сен ўзининг ёмонлиқ қилгани турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

Қарға булоқ⁶⁶⁴ пушталарида Мирзохонға етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. (202 а) Мен эски девонхонанинг шарқи-шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эрдим, мен дедимки, кел қўрушалинг. Олдарагондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди, кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтургузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар, Мирзохоннинг дафъи таваҳхумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонға кирган сипоҳий ва раият ва мўғул ва чигатоё мутаваҳхим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйдаўқ буюрдукким, бўлғой. Бу мазкур бўлгон эл ва улусдин чун ҳануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерлариға боқа, хейли яхши бўлур, турлуқ-турлуқ лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдукким санадилар, ўтгуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларнинг таърифида бир байте айтилиб эди:

*Сабзаву гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.*

Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим:

*Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек (202 б)
таҳ-батаҳ қондур.
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур.*

Филвоқий баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш отмоққа бу ерларча ер кам-ўқ бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммай мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбиятқардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад қўрчи ва Муборақшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида, балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлич-яёқни йиғиб, ясоб пушталар била Хамчонинг ёвуғиға келдилар. Носир мирзо ва қошидаги бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғ, яёғи қалин бир-икки қатла от солгонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб, бўлгон тавобий ва лавоҳиқини талон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Келогой⁶⁶⁵ келиб, Қизил сув юққори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексон талатгон, олдургон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғийқиб чиқиб, (203 а) Бадахшонға етиб, дара ва қўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юрур эди, бурунғи қилғонларидин сарафанда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфаил бўлбтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

Вақонъи санайи салоса ашара ва тисъа миа*

Ғилжини чопмоқ дағдағаси била Кобулдин отланилди. Саридеҳға тушганда хабар келтурдиларким, Машт ва Секонадаким, Саридеҳдин бир йиғоч бўлғай, қалин маҳманд ғофил ўлтурубтур. Бўлгон беклар ва йигитлар барин бўлдиларким, маҳмандни чопмоқ керак. Мен дедимким, раво

бўлғайму, не азимат била отланғайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни-ўқ чопиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас. Саридеҳдин отланиб, Каттавоз⁶⁶⁶ тузини кеча била қоронғуда тай қилдук. Қопқороиғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, ҳеч ким бошлай олмади. Охир мен-ўқ бошладим, бир-икки

⁶⁶⁴ Е. ялоқ.

⁶⁶⁵ Н. Киангоҳий.

* Тўққуз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари.

⁶⁶⁶ Н. Каттавод; Е. Каттавод.

катла бу навоҳиға етиб эдим, ўшул қиёс била кутбни ўнг ёғринимға⁶⁶⁷ олиб тебрадим, Тенгри рост келтурди. Рост Қаёқту ва Улобату рудига-ўқ келидиким. Филжи ўлтурғон ерфақим, Хожа Исмоил сарияти⁶⁶⁸ бўлғай, ушбу рудтин йўл чиқар. Ул рудта тушуб, ўзумиз ва (203 б) отимиз бир замон уюхлаб,⁶⁶⁹ дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва қулардин тузга чиқтук. Ушбу ердин филжи ўлтурғон ер бир яхши йиғоч йўл бор тузга чиқғоч, филжининг қорасиму ё тутунему кўрунди. Ё хуламга, ё батозағий⁶⁷⁰ черик эли тамом чопқун қўйдилар, бир-икки куруғгача чопиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. Мундоқ жилаврез беш-олти минг чопқун қўйғон черикнинг тиймоғининг хейли ашқоли⁶⁷¹ бор, Тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийға ёвуқ йўл келиб, афғоннинг қорасини кўруб, чопқун қўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Хеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини қирди. Улган афғонларнинг бошидин калла манора қупорилди. Дўст пиёдаи кутволнингким, оти мазкур бўлуб эди, оёғиға ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук. Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғанойимнинг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риюят қилиб, хумсин (204 а) олмадук.⁶⁷² Қаламға келган хумс ўн олти минг қўй чиқтиким, сексон мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлғон ва риюят қилғон била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланиб, Каттавоз⁶⁷³ тузида ов учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур,⁶⁷⁴ чарга орасиға қулон ва кийик қалин кирди. Қа-

ли қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чопгим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунғи югуришидин оҳистароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сифиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасиға-ўқ чопгим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди. Муаллақ ошиб борди, кейин оёғи узангумга тега ёзиб қолди, қиличим хейли яхши кести. Фариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини⁶⁷⁵ кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким, Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик⁶⁷⁶ кам кўрубтурбиз. Букун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

Бу чопқундин ёниб келиб, Кобул⁶⁷⁷ туштук. Утган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқандтин Хуросон доияси била черик (204 б) отланди. Шоҳ Мансур бахши... намакҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоқхонға кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисиға келгонда бу ... ўзбакка киши йиборибтурмен деб, эътимод қилиб, ясаниб, бошиға ўтаға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак тўш-тўшидин рез қилиб,⁶⁷⁸ бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва киши-қорасини тиртпирт қилибтурлар.

Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун аргун бори Бобо хокий навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не қўрғон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққақ билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким, Музаффар мирзо ва мен Ҳирининг қўрғонини беркиталинг.⁶⁷⁹ Бадиъуззамон мирзо била Зуннунбек Ҳирининг атроф ва навоҳисидағи тоғларға бориб, Сийистондин Султон Али аргунни, Қандаҳор ва Замиини Довардин Шоҳбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб, ўзларига қушсунлар. Неким бўлғон

⁶⁶⁷ ЕК: ёнимға.

⁶⁶⁸ Н: сарбати.

⁶⁶⁹ Е: уюқлаб.

⁶⁷⁰ Шу сўзларни аниқ ўқиб бўлмади. П.Шамсиев нашрида тушиб қолган.

⁶⁷¹ Эмгаги.

⁶⁷² ЕҚ: Хумс.

⁶⁷³ ЕНЛ: Каттавод.

⁶⁷⁴ Л: Бу ибора тушиб қолган.

⁶⁷⁵ Е: кийик ва қулонининг.

⁶⁷⁶ Е: Қулон.

⁶⁷⁷ Е: Кобулки.

⁶⁷⁸ Қ: гирилишиб.

⁶⁷⁹ Қ: Ҳири қалъасини мазбут қилуримиз

ҳазора ва нақдариё черикларини йиғиб мустаид ва мукамал юрсунлар.⁶⁸⁰ Фаниминг худ тоққа бормоғи мушқилдур. Ташқариғи черикнинг дағдағасидин кўрғон устига ҳам кела олмас, хўб айтибтур. Ҳисоблиқ (205 а) раъй хотирига етибтур. Зуннун арғун агарчи мардона киши эди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва кавокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирида оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар, Бадийъуззамон мирзо қошида бу сохибхитёр эди, нечуким мазкур бўлди, молдўстлиғи жиҳатидин Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмоғига рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллуқ ва телбалиғига ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин⁶⁸¹ қабул қилиб, ўзини фазиҳат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирида мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «хизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундуқнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не кўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қаравул, не чағдовулким, ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насаққим, ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой⁶⁸² навоҳисига (205 б) ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни⁶⁸³ йиғаолурлар, не ясолни қила олулар, тўшлуқ-тушидин юруй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға фарра бўлуб, қирқ-эллиқ минг ўзбакнинг ўтрисида юз-юз эллиқча кишиси била Қора Работта турар. Қалин киши етган била-ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она⁶⁸⁴ эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хазойини⁶⁸⁵ тамом қалъайи Ихтиёрид-

динда эдиким,⁶⁸⁶ Олакўрғонга машхурдур, мирзолар кеч шаҳрға етарлар, ярим кечагача отларини тиндуруб уюхларлар, саҳар вақти солиб тебрарлар. Кўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўч ва ўғлон-ушоқни⁶⁸⁷ ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг⁶⁸⁸ асирлиғига ташлаб қочарлар.⁶⁸⁹ Мазбут қилмоқликни ҳам хаёл қилмадилар.⁶⁹⁰

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ⁶⁹¹ Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадийъуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари⁶⁹² ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олакўрғоннинг ичида эди,⁶⁹³ кўрғонни⁶⁹⁴ хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди.⁶⁹⁵ Кўрғон кўмаги(га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди.⁶⁹⁶ Ошиқ Муҳаммад арғун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб кўрғонга (206 а) кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди⁶⁹⁷ ва яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва акобир аҳд ва шарт қилиб, тош кўрғоннинг қалидларини олиб бордилар. Кўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти кун сахлади, ташқаридин Отбозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Кўрғон эли даст-поча бўлуб, кўрғонни сахлай олмадилар, олдуриллар.

Шайбоқхон Ҳирини олғондин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши, беш кунлуқ ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозғонди. Шайбоқхондин ношоиста ҳаракот ва афъолеким, Ҳирида содир бўлди, аввал буқим, чирик дунё учун Хадичабе-

⁶⁸⁶ Е: эдиким эмди.

⁶⁸⁷ Қ: Кучни ва болаларни

⁶⁸⁸ Қ: Ўзбакни.

⁶⁸⁹ Қ: асирлиғига туштиллар.

⁶⁹⁰ ЕЛ: Бу сўзлар тушиб қолган.

⁶⁹¹ Қ: бу сўз йўқ.

⁶⁹² Қ: ҳарамлари била.

⁶⁹³ Қ: «бача-качалари ва анча хазиначари мирзоларда бор эди ҳама Олакўрғонни ичида эди».

⁶⁹⁴ Қ: қалъани.

⁶⁹⁵ Қ: хотирхоҳ мазбут қилмаб эдилар.

⁶⁹⁶ Қ: ва йигитларга қалъага таъйин бўлуб эдилар ҳам ета билмадилар.

⁶⁹⁷ Қ: Яна Алихон Кўхбурнинг ўғли Умарбек эди.

гимни Шоҳ Мансур бахши...га туттуруб, турлук-турлук кийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали ва азиз⁶⁹⁸ кишини Мўғул Абдулвахобга туттурди, ҳар ўғлини⁶⁹⁹ яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли табъни Мулло Биноийга туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир китъа машҳур бўлди:

*Бажуз Абдуллоҳи кери хар имруз,
Надида ҳеч шоир рўйи зарро.
Биноий зар тамаъ дорад зи шоир,
Магар хоҳад гирифтан кери харро.⁷⁰⁰*

(206 б) Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Хирини олғоч-ўқ иддат чиқориға боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфғаким, Хирининг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айтти, яна Мулло Султон Али Машҳадий била Бехзод мусавирнинг тасвир ва хаттиға қалам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи сахархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кофирона ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Хирини олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини⁷⁰¹ Темур Султон била Убайд Султонға бошлатиб,⁷⁰² Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устиғаким,⁷⁰³ Машҳадта⁷⁰⁴ ғофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба Қалотни беркитмак хаёл⁷⁰⁵ қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини⁷⁰⁶ эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устиға илғамоқ бўлурлар,⁷⁰⁷ бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга ва ҳеч қайси сўзга қарор бера олмай ўлтурғонда Темур

Султон била Убайд Султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин (207 а) мирзони бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак мирзо озроқ киши била оғасининг ганимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оғанини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда оғани бир-бирини қучушуб, ўпушуб, видоъ қилурлар. Абулмуҳсин мирзодин бедиллик зоҳир бўлур. Кепак мирзоға чандони тавофут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шоҳбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг таваҳхумидин муқаррар элчилар ва арзадоштар йибориб, изҳори якжиҳатлиқ ва давлатхоҳлиқлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сариҳ мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ билкуллий олғон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва арзадоштар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб раъй кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдуким, черик отланилғай, бу аргун беклари қотилғондин сўнг Хуросон устиға юрумакни ё ҳар маслаҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдиди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандаҳор сари мутаважжих бўлдук.

Хабиба Султонбегимким, ани янга дер эрдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума⁷⁰⁸ Султонбегимни Хирида муқаррар бўлғон йўсунлуқ олиб келди. (207 б) Ғазнида мулоқот қилдук. Хисрав кўкалдош ва Султонқули чиноқ ва Ғадойи Билол Хиридин қочиб Ибни Хусайн мирзонинг қошиға бориб эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошиға борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизға алар била келдилар.

Қалотға етганда қалин Хиндустон савдогариким, Қалотға савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устиға-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлиқ маҳалда ёғий вилояттиға келадурганни таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин Тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид Тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда

⁶⁹⁸ Е. азиз ва валий.

⁶⁹⁹ Қ: ўғлонларини.

⁷⁰⁰ Бу кун эшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Биноий шоирдан олтин тамаъ қилади, бироқ улардан эшак олатини олади, холос.

⁷⁰¹ Қ: Пули солор бориб ҳар не миқдор лашкарим бор эди.

⁷⁰² Қ: Ҳамроҳ қилиб.

⁷⁰³ Қ: Бошиғаким.

⁷⁰⁴ Қ: Машҳадга.

⁷⁰⁵ Қ: Мазбут қилғайлар.

⁷⁰⁶ Қ: Дигар лашкарни келар эканини.

⁷⁰⁷ Қ: борғайлар.

⁷⁰⁸ Қ: Хадича.

Филжини чопа отлангонда Маҳманд афғоний кўй ва мол ва аҳлу аёли била черикнинг бир йиғочида эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдуғиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен ризо бўлмадим. Тонгласифа-ўқ Тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Филжи бўлғай, онча черик элига рўзи қилдиким, ҳеч чопқунда мунча кўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима оилди.

Мирзохонниким, Кобулни олгондин сўнгра Хуросон сари рухсат берилиб эди, яна Абдурраззоқ мирзоким, биз⁷⁰⁹ Хуросондин (208 а) чиққонда анда қолиб эди, Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандаҳордин қочиб келдилар. Бихар мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шоҳбек била Муқимга кишилар ва хатлар⁷¹⁰ йиборидиким, сизларнинг сўзунгиз била мунда келдук, ўзбакдек ёт⁷¹¹ ёғий Хуросонни олди, келинг! Не таврким,⁷¹² салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз⁷¹³ била қарор берали.⁷¹⁴ Хат битимоқдин ва бизни тиламоқдин мункир бўлуб рустойёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустойликлардин бири бу эдиким, Шоҳбек манга битилган хатининг орқасида беклар бекларга, балки улуғроқ мартабалиқ беклар кичикрак чарғалик бекларга муҳробосар ерда коғазнинг ўртасида муҳр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустойёна ҳаракотлар қилмаса эди ва бу навъ дурушт жавоблар йибормаса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

*Ситеза ба жое расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони кўҳан.*⁷¹⁵

Ушбу ситезаларидин ва рустойликларидин эдиким, хонумонларини ва ўтгуз-қирқ йил қозғонларини барбод бердилар.

Шаҳри сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғое тушти. Борча черик эли ароғланиб отландилар, мен ғул ва таҳоратга маш-

ғул эдим. (208 б) Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориг бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарға туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод ва саркашлик мақомида-ўқ эдилар. Ерсувни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандихорға келур рудларнинг боши Бобо Хасан Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандаҳорға келур рўдларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга қуюб, сабоҳи жибаланиб, баронғор, жавонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди, Шоҳбек ва Муқим Қандаҳор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшугининг олида шомийёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сарироқ сифинибтур. Ишқулло деган етти-секкиз киши била айрилиб тезрак⁷¹⁶ илгаррак келур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб, бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттуқ.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандаҳор тарафидағи (209 а) ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шерқули қаравул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтғали черик эли хейли очлиқ, танқислик тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юққори-қуйи қўй ва ўй ва ошлиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб тарқаб эди. Черикнинг йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлгон кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким мазкур бўлди, юққори-қуйи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб қилиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом иликидин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб, ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишла-

⁷⁰⁹ Е: мен.

⁷¹⁰ Қ: Шоҳбекга ва Муқимга хатлар.

⁷¹¹ Қ: бу сўз йўқ.

⁷¹² Қ: Нечукким.

⁷¹³ Қ: савобдиди.

⁷¹⁴ Қ: берилгай.

⁷¹⁵ Зурум билан айтилган сўз шу даражага етказадиким, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборди.

⁷¹⁶ Қ: ўқ келадур.

рини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Бу-
ронғор, жавонғор ва ўнг қул ва сўл қўл, ўнг ён
ва сўл ён, ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат
ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери
била-ўқ мутаважжих (209 б) бўлдилар.

Агарчи баронғор ва ўнг қул ва ўнг ён ва ўнг
бир маънисни бор, вале алфоз тағйири била ташхис
мухталиф маонийга мен итлоқ қилдим. Нечукким,
маймана ва майсарагим, буронғор ва жавонғор
дерлар, ясолда қалбнингким, гул дерлар, доҳили
эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била
баронғор ва жавонғор дейилди. Яна гулким, бош-
қа ясолдур, муниг ямин ва ясорини имтиёз учун
ўнг қул, сўл қул битилди. Яна гулдаким, хосса
тобиндур, муниг ямин ва ясорини ўнг ён ва сўл
ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур,
туркий лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мун-
да ул бўй мурод эмасдур, якни муродтур, муниг
ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Баронғор: Мирзохон, Ширим тағойи, Ерак та-
ғойи ога-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек,
Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Саййид мўғул
мўғуллари била, Султон Али чухра, Худобахш
ва Абулҳасан ога-инилари била.

Жавонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тен-
риберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўга, Ғўри
барлос, Саййид Хусайн Акбар, Миршоҳ қавчин.

Ировул: Носир мирзо, Саййид Қосим эшик
оқа, Муҳиб Али қўрчи, Бобо ўғли Олловеран
туркман, Шеркули қаравул мўғул ога-иниси била,
Муҳаммад Али.

Гулда, мениг ўнг қўлимда Қосим кўкалдош,
Султон Муҳаммад дўлдой, Шоҳ Маҳмуд⁷¹⁷ пар-
воначи, Қул Боязид баковул, (210 а) Камол шар-
батчи; сўл қўлумда: Хожа Муҳаммад Али, Дўст
Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули,⁷¹⁸
Вали хизоначи, Қутлуққадам қаравул, Мақсуд сувчи,
Бобо Шайх, гулда тамома ичкилар эди, улуғ бек-
лардин киши йўқ эди.

Бу мазкур бўлгонлардин хануз ҳеч ким беклик
мартабасига етмайдур эди. Бу бўйда битилган
Шербек, Хотам қўрбеги, Кепак Қулбобо, Абул-
ҳасан қўрчи, мўғуллардин Урус, Али Саййид, Дар-
веш Али Саййид, Хушкелди чалма, Дўсткелди
чалма тоғчи⁷¹⁹ ва Амочи Мединий,⁷²⁰ туркман-

лардин Мансур ва Рустам Али ога-иниси била,
Шоҳназар Суяндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак
Шоҳ Шужоъ арғунким, Шоҳбекга машҳурдур.
Мундин сўнг Шоҳбек-ўқ битилгусидур; яна бир
бўлак иниси Муқим. Бу арғунларнинг қаросини
олти-етти минг ченарлар эди, тўрт-беш минг
яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди, ким бор
эди. Гул била ва буронғор била ўзи рўбарў
бўлди. Муқим жавонғор била рўбарў бўлди. Му-
қимнинг чериги оғасининг черигидин жузъе кам-
роқ бўлмай эди. Бизнинг жавонғорғаким Қосим-
бек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди.
Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин кел-
либ кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғани-
мимиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним
тарафига бедаранг мутаважжих бўлдук. Ўқ кела
бошлагон фурсатта (210 б) бир даст бизнинг
ировулимизни уруб ёндуруб⁷²¹ гулга тиктилар.⁷²²
Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхта-
гондек қилдилар. Утрумда бир киши элни чақи-
риб, оттин тушуб ўқ қўяр хаёл қилди, биз бетавақ-
қуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отла-
ниб юруй берди. Бу яёқ тушган Шоҳбек ўзи
экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш
ога-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз
эвуруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркман-
лардиндурким, Шоҳ Исмоил Бояндур салотинига
мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликига мутасарриф
бўлгонда Абдулбоқий мирзо ва Муродбек Боян-
дур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради.
Буронғоримизнинг учи мен ясагон боғқа санчи-
либ борди. Жавонғоримиз Бобо Хасан Абдолдин
хейли қуйироқ улуқ ахмил ариқларга етиб борди.
Бизнинг жавонғорнинг ўтрисида Муқим эди —
тавобий ва лавоҳиқи била. Жавонғор кишиси
ғаними Муқимга боқа асру оз эди. Тенғри рост
келтурди, Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт
улуғ ахмил ариқлар бизнинг жавонғор била ғаним
орасида воқий бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтга-
ли қўймадилар.

Жавонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар
тўхтаб оёқ беркитти. (211 а) Арғунлар тарафи-
дин Халвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва

⁷¹⁷ Қ: Шоҳ Муҳаммад.

⁷¹⁸ Қ: Жон Али.

⁷¹⁹ Қ: борчи.

⁷²⁰ Е: минди.

⁷²¹ Е: бу сўз йўқ.

⁷²² Қ: Кирдузилар.

Тенгриберди била чопқулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг пешонасиға ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қошининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқти. Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўтгук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори бу сори бормоққа мутараддид бўлуб, охир бир сори боқа тебради. Шохбекка ўхшаттим. Ғолибо Шохбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидин дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим хануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, Тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

*Купу оза Тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.*

«Кам мин фиатин қалилатин ғалабат фиатан касиратан биизниллоҳ».⁷²³

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжих бўлғонимизни билиб, қарор тариқин унутуб, фирор йўлин тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғийни қочуруб, Қандаҳор сори юруб, Фаррухзодбекнинг чаҳорбоғиғақим, бу тарихта андин асари қолмайдур, (211 б) келиб туштук. Шохбек ва Муқимким қочтилар, Қандаҳор қалъасиға кира олмадилар. Шохбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қурғон беркитгунча киши қўймайдур эди.

Қулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва ақидалари маълум бўлуб эди, қурғонда эдилар, сўзлашиб, оға-иниларининг жониға амон тиладилар. Мазкур бўлғонлар иноят била машмул бўлуб, қилғон истидьолари мабзул бўлди. Қурғоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлиғини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилғон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни таъйин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош қурғонда эди. Абдураззоқ Мирзо мендин илгаррак келиб тушуб экандур.⁷²⁴ Абдураззоқ мирзоға бирор нима

⁷²³ «Худонинг амри билан кичик туданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани озмунча эмас».

⁷²⁴ А: Бу ибора йўқ.

хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид баковулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини таъйин қилдим.

Мундин утуб аркка бордим. Шохбекнинг хазинасининг устига Хожя Муҳаммад Алини ва Шох Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шох бахшини муқаррар қилинди. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзоға туттурулди. Мирзохонға Шайх Абусаъид тархонни туттурулди.⁷²⁵ (212 а) Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрунган эмас эди. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўқ бўлдум. Шохбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдур эди. Бировга топшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғиғақим, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангига тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға келдим. Бурунғи ўрду эмас, таниғусиз ўрдуе бўлубтур: яхши тупчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва қумош рахтлиқ ҳар зинлиқ моялар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомёналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳотини бошқа-бошқа хазина қилилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво (212 б) қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидағиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Кўч арғун ва Тожиддин Маҳмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди, Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассиллиқлари била кўчтурди. Нечукким мазкур бўлди, Қандаҳорни Носир мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға рух-

⁷²⁵ К: Бу жумла қуйидагича: «Ва Мирзон отлиқ девоннинг уйига Мирзохон Шайхга Абусаъид мирзони туттурулди. Зуннунбек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзоға туттурдук».

сат бериб, Кобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади, Қорабоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамонинг ишқоли бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бекот, навкар ва тобин⁷²⁶ харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани ваҳж улуфалариға юклар, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улуғ обрў ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим. Олти-етти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким, Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин (213 а) Шайбоқхон Хиридин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассиллиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

*Харчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад.*⁷²⁷

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач, бекларни тилаб машварат қилилди.⁷²⁸ Бу сўзлар ораға туштиким, ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамия Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин⁷²⁹ хар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қаҳр била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер фикрини қилғулукдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Хиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафға бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ши-

римбек тавобии била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Муборакшоҳ ва Зубайр⁷³⁰ эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад кўрчи эди, Носир мирзони чиқариб эдилар, ўзбакка (213 б) ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Хиндустон тарафи бормоқни таржих қилиб, Ламғонға мутаважжих бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзоға июнат қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч, Абдураззоқ мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди. Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди,⁷³¹ Шоҳ бегимнинг мунособати била ё савобдийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонға Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг мунособати кўпрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодиулаввал оии Кобулдин Хиндустон азимати била кўчулди. Худ Кобул била юруб Сурх работ била Қуруқсойға энилди. Кобул била Ламғон орасидағи афғонлар амонлиқта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, мундоқ вақойиёни худ тилаб топа олмаслар. Мени Кобулни ташлаб Хиндустонға борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврулди. (214 а) Анга еттиким, Жигдалиқдин кўчган сабоҳи оралиқдағи (мисли хизр хайл, хирилжи ва хугиён) афғонлари Жигдалиқ кўталини тўсмак хаёл қилиб шимол тарафидағи тоғқа ясоб келиб, даблар чолиб, қилчлар ўйнаб — тикка қила бошладилар.⁷³² Отланғон била буюрдумким, черик эли тўшлуқ-тўшидин тоққа юругайлар. Черик эли ҳар қул ва ҳар қонгсор⁷³³ била чопқон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб, бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоққа чиқтим, бир афғон қўйи ёнимдин ёнлаб,

⁷²⁶ Н: бош.

⁷²⁷ «Еш киши ойнаға қараб нима кўрса, кекса одам хиштта қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради».

⁷²⁸ Қ: қилинди.

⁷²⁹ Қ: Тожикдин.

⁷³⁰ Қ: вазир.

⁷³¹ Қ: «Хон мирзони» сўзи бор.

⁷³² Қ: Тика қила ёзилди.

⁷³³ Н: Қонгсор; Е: Хонгшор.

қочиб борадур, қулиға ўқладим.⁷³⁴ Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтурғузудди.

Нингнаҳор туманига Одинапур қўғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дурандишлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилилмайдура эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори-қуйи яна бир хабар олғунча юрт тоза қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эдилар. Ер билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юққори мил канори шолини қалин экарлар. Черикка кишлик ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлғай. Нингнаҳор жулғасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуройин дара (214 б) сизгача борилди, қалин шоли черик эли олдилар. Шолизорлари тоғнинг тубида эди, эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатлаға борди. Пуройин дарасининг тумшуғидин бир неча йигитни сарқўбқа чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуройинни етиб, болту била чопиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуройинни айириб олдилар. Куффорнинг шолизорида бир кеча қунуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуға келилди.

Ушбу айёмда Мандировар тумани навоҳисида Муқимнинг қизи Моҳчучукиким, ҳоло бу тарихда Шоҳ Хасаннинг никоҳидадур, Қосим кўкалдошқа ақд қилилди.

Чун Хиндустон жониби бормоқ салоҳи топилмади. Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулға йиборилди. Мандировар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севаға⁷³⁵ келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим, Кунардин жолаға ўлтуруб ўрдуға келдим. Андин бурун жолаға ўлтурғон эмас эдим. Хейли хуш ёқти, муңдин сўнг жола шоеъ бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўғонини олиб, аркини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб,

(215 а) Ғазниға келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир неча кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устига рофиллиқта келур, тош қўғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркнинг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар. Носир мирзонинг бўйнуға ўқ тегар, олаёвушқон экандурлар.⁷³⁶ Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Хованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий⁷³⁷ қўғондин ташлаб чиқарлар. Қўғон эли маънос бўлуб олдурур маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин қўпар. Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қапдаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуға йибориб экандур, Нератуда бир киши бош кўтариб, қўғонға мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳуна қилиб ёнар.

Бир неча кундин сўнг,⁷³⁸ бовужудким, қиш ўртаси эди, Бодипеч йўли била Кобулға келдук. Бодипечнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Хофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қозилмади. Ғазнини Носир мирзоға иноят қилдим. Абдурраззоқ мирзоға Нингнаҳор тумани ва Мандировар ва Дарайи Нур ва Кунар ва Нургилни берилди. Ушбу тарихқача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдимким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқаъда ойи (215 б) нинг тўртида офтоб ҳут буржида эди, Кобулнинг аркида Хумоюн⁷³⁹ мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Саййидий⁷⁴⁰ шоир «Султон Хумоюнхон» тониб эди. Кобул шоирчаларидин биров, «Шоҳи Феруз қадр» топиб эди, уч-тўрт кундан сўнг Хумоюн исми била мавсум бўлди. Хумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Хумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бекот улур-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга тўкулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдура эди, хейли яхши тўй бўлди.

⁷³⁶ Қ: Бу жумла йўқ.

⁷³⁷ Л: соқий.

⁷³⁸ Бу жумлалар ЕҚ нусхаларда мавжуд.

⁷³⁹ Хумоюн — Бобурнинг биринчи ўғли, ҳижрий билан 913 йилда турилганлигини шоирлар «Султон Хумоюнхон» ёки «Шоҳи фируз қадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда турилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

⁷⁴⁰ РЕ: Маснадий.

⁷³⁴ Е: Уқладим.

⁷³⁵ Атар ва Шева.

Вақоиъи санайи арбаа ашара ва тисъа миа*

Бу ёз Муқур навоҳисиди Маҳманд афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чопқундин келиб тушгандин неча кундин кейин Қучбек ва Фақир Али Каримдод ва Бобо чухра қочар хаёли қилиб-турлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғачнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ип олиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболағалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумким, солгайлар.

Хисорий Қундузийниким, (216 а) Хисравшоҳ навқари мўғуллар улуғлари Чалма, Али Саййид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чиратойдин риоят қилғон навқарлари Султон Али чухра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суяндук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қуюб, ёмонлиқ мақомида бўлбтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг Қўрғон ўлангидин Чо-

лок ўлангигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Нингнаҳордин келиб, Деҳи Афғонда ўлтурур эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имое қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир оқшом чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёғийқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу оқшом ёғийғури жазм эмас эди. Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжиҳ бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунқада⁷⁴¹ ўлтурурлар эди, ҳарамға ёвуқ етганда чурпа-чурья⁷⁴² ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнғондин (216 б) сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хандак йўли била Оҳанин дарвозасига етиб эдимким, ул тарафдин Бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди, била келиб мен ҳаммомнинг тоқининг...⁷⁴³

Вақоиъи санайи хамса ва ишрина ва тисъа миа**

Душанба⁷⁴⁴ куни, муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулғасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтидоди ярим соати нуҷумийға яқинлашти. Тонгласиға бу юрттин қўчуб, Бажавр⁷⁴⁵ қўрғониға зўрламоқ доияси била Бажавр қўрғонининг яқиниға тушуб, Дилазоқ афғонийдин бир муътабар кишини Бажаврға йибордукким, Бажавр султониға ва элиға насиҳат қилгайким, қуллуқ мақомида бўлб, қалъани топшургайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насиҳатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдуким, черик эли тўра ва шоту ва

қўрғон олмоқ асбоби тайёр қилгайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни, муҳаррам ойининг тўртида буюрулдуким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отлангайлар. Жавонғор илгари юруб, Бажавр қўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўрғоннинг шимол тарафида тушгай. Гул кишиси (217 а) қўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлиқ ва пастлиқ ерда тушгай. Буронғор қуйиғи дарвозанин ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жавонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ қўйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўрғонға тиқиб, фасил тубиға еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлб, кун кеча бўлмаса эди, ўшал соат қўрғон олидур эди.

* Тўққуз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

⁷⁴¹ ЕК: Туруртжаға, Р: Юрунқа.

⁷⁴² Қ: чурпа.

⁷⁴³ Асарининг бу боби барча мавжуд қўлёзма нусхаларда шу ерга етганда узилиб, тамомланмай қолган. Шундан кейинги 10-11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

** Тўққуз юз ўн бешинчи (1509—1510) йил воқеалари.

⁷⁴⁴ Қ: шанба. ⁷⁴⁵ Е: ўтуб Бажавр.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёғий била чопқулашиб, ганимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Хар қайсисиға жулду ваъда бўлди. Бажавр эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар,⁷⁴⁶ туфанг унидин ҳеч парвойе қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шаниъ ҳаракатлар қилурлар эди. Ушал куни Устод Алиқули беш кишини туфанг била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йиқди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар отдилар. Қалқондин, жибадин, говсардин⁷⁴⁷ ўткара-ўткара, йиқита-йиқита отдилар. Оқшомғача шоядким, етти секкиз-ўн бажаврий туфанг (217 б) била йиқилди. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, оқшом бўлубтур, черик асбобни тайёр қилиб, сахар кўрғонға ёпушунлар.

Одина куни, муҳаррам ойининг бешида фарз вақтида фармон бўлдуким, уруш нақораси чалиб, хар қайси ерлик-еридин юруб, кўрғонға ёпишқайлар. Жавонғор била гул ўз булжорларидин якдаст тўра киюруб,⁷⁴⁸ шоту кўюб ёпиштилар. Халифа Шоҳ Хасан⁷⁴⁹ арғун ва Аҳмад Юсуф бошлиқ тамом гулнинг сўл қўлиға фармон бўлдиким, жавонғорға кўмак бўлғайлар. Кўрғоннинг шарқи-шимолий буржининг тубиға Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти. Гулнинг сўл қўлидин Малик Али Қутбий шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарб ва зарбқа машғул эди, гул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз хар қайсиси бирор шотуға чиқиб найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясавул чиқиб, болту била кўрғоннинг томини йиқмоқ ва бузмоққа машғул эди, аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба (218 а) уруб, ганимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарб ва зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўқи била тошини зарра кўзга илмай, кўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машғуф эди-

⁷⁴⁶ Л: Бу уч сўз йўқ.

⁷⁴⁷ Н: Говсарудин.

⁷⁴⁸ Е: кетуруб.

⁷⁴⁹ Қ: Хусайн.

лар. Чошт бор эдиким, шарқи-шимолий буржким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ганимни қочуруб, бурж устиға чиқтилар. Ушал замон гул кишиси ҳам шотудин қалъаға чиқтилар, гулдин ул кўрғонға чиқти. Тенгри таолонинг лутфу инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам кўрғон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодурлуқ оти ва нек ном ҳосил айладилар.

Бажавр эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғий эдилар, бовужуди боғий ва душманлиқ куффор русуми бу эл ичида шойиъ эди ва ислом ойини ул хайл арасида зойиъ бўлуб, қатли омға бориб, аҳл ва аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўпрак киши қатла борубтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озроқча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Кўрғон фатҳ бўлгондин сўнг, кириб кўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтгучи-кетгучи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёниб, султонлари (218 б) нинг уйида ўлтуруб, Бажавр вилоятини Хожа Калонға иноят қилдук. Кўмак учун ўбдон йигитлардин қалин⁷⁵⁰ киши таъйин қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажаврнинг жулгасида Бобоқаро чашмасиға тушулди. Хар неча бандиким қолиб эди, Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларға қайтиб рухсат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатҳ хабари била Кобулаға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатҳномалар била бошлар йиборилди. Шоҳ Мансур Юсуф Зайкиим, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатҳда ва бу қатли омда бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажавр кўрғонининг муҳиммотидин хотиржам қилиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўққузиде кўчуб, бирор куруҳ қуйироқ ушбу Бажавр жулгасида-ўқ тушуб, бир баландида калла манора буюрулди.

Чаҳоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажавр қалъасиға бориб, Хожа

⁷⁵⁰ Н: кишисини.

Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажавр навоҳисидаги кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келтурдилар. Бажаврнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидаги кофиристондин келур. (219 а) Кеча анда бўлуб, сабоҳи қўрғоннинг бурж ва борусини⁷⁵¹ мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёкасиға тушулди, андин кўчуб Чандовал рўди ёкасиға туштук. Фармон бўлдики, Бажавр қўрғониға кўмак битилган эл бебоқий Бажаврға борғайлар.

Якшанба куни, оининг ўн тўртида Хожа Калонға туғ иноят қилиб, Бажавр қўрғониға рухсат берилди. Хожа Калонға рухсат бергондин бирикки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Калонға битилиб йиборилди.

*Қарору аҳд ба ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳажру маро кард беқарор охир.
Ба ишваҳои замона чи чора созад кас,
Бажавр кард жудо ёрро зи ёр охир.*⁷⁵²

Чаҳоршанба куни, муҳаррам ойининг ўн етти-сида Султон Аловуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди. Панжшанба куни, оининг ўн секкизида Бажавр била Гандовал аросидаги тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қоп-қора ранглик бўладур. Қуйруғу яна бир ўзгача ранглик, голибо мундин қуйи Хиндустон буғу, марали тамом қоп-қора бўлур. Ушбу кун яна бир сариқ қуш тушти, ул дағи қора эди. Кўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ камроқ бўлуб эди, Каҳрож дарасиға (219 б) бориб, ошлиқ олиб, Саводқа Юсуф Зайи афғонийнинг устиға юрумак азимати била одина куни кўчуб, Чандовал суви била Бажавр суйининг қотилиши била Панжкура суйининг оралиғиға тушулди.

Шоҳ Мансур Юсуф зайи бир неча хушхўр ва пуркайфият камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир ҳиссани мен едим, бирини Гадоий тағойи, яна бирини Абдулло китобдор: ғариб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирини дуруст ейилса, маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

⁷⁵¹ Е: бору.

⁷⁵² Менинг ёр билан аҳду қарорим бундай эмас эди-ку? Охирда ҳажри чақиб, беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажавр ёрни ёрдан жудо қилди.

Андин кўчуб, Каҳрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғизига ёвуқ Панжкуранинг олиға тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуктин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Каҳрож элиға тўрт минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ таҳсилиға Султон Вайсни йиборилди. Рустойи кўҳий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни, оининг йигирма учида черикни Хиндубекка бошлатиб, Панжкураға чопқун йиборилди. (220 а) Панжкура тоғнинг ўртасидин юққорроқ воқит бўлубтур. Бир куруҳқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжкуранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қораларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Қучбекка бошлатиб чопқун йиборилди.

Панжшанба куни, оининг йигирма бешиде черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Каҳрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушулди.

Хумоюндин сўнгра Хумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Хиндол ҳануз тугмайду эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толиим — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни, оининг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Хиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баланди устида улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сифди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкилар ва сипоҳийлар ташидилар. Бу сўзининг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонгача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз; бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эди. Мен дер эдимким, не бўлғай эди, анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул туқса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Голибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурми, ё қиз бўлурму экин, деб икки қоғазда

бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кулула балчиқ ичида қўюб, ул балчиқларни бир аёғ сув ичиға қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса, қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидинук хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул Тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун тукқондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб уйимизга келтуруб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Бхирани олғонда бу хабар етар, таямунан ва тафаъулан⁷⁵³ отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд.⁷⁵⁴ Юсуф зайи афғонидин⁷⁵⁵ Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлиқ (220 б) мақомида эди, Юсуф зайи улусининг маслаҳатиға анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайининг моли келадур. Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Аловуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, оининг йигирма секкизида кўчуб, Қахрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлгон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут⁷⁵⁶ элининг Бажавр қўрғонида муносабати бор жиҳатининг бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажавр қўрғониға келтургай. Кобулда қолгон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни, сафар оининг учиди Панжкура суйи била Бажавр суйининг қотилишиға тушулди.

Якшанба куни, оининг бешида бу юрттин Бажавр бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни, оининг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутға бир-икки кун қолубдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводқа борсак, черик эли ошлиқ топмай танқислиқ бўлғусидур. (221а) Анбахир ва Панийалий⁷⁵⁷ йўли била

юруб, Ҳашанғарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Моҳура⁷⁵⁸ тўғриси туздаги ўлтургон афғонларниким, Юсуф ва Муҳаммад зайи бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини барасл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, тонгласи, чаҳоршанба куни Султон Вайс ва Султон Аловуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар ила рухсат бериб, кўчуб, Бажавр тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилгунча Бажавр қўрғонида қўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Калонға бу юрттин рухсат берилди. Уруқ отлуқ била ортуқси черик масолиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғоига йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мирмиронға бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жариди отлиқ била илғоб, Анбахир кўтали била ошиб, яна бир улур кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин⁷⁵⁹ эртарак Панийалий тушулди. Уғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвуқ эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Уғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, (221б) келурда бошини йўлда тушурубтур, кўнгул тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш бўла кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эртароқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук. Офтоб бир найза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, қаравуллуққа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, қўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач, илдамроқ юруб, чопқунчини илгаррак айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Котланг навоҳисиға тушулди. Уруқниким, Хожа Мирмирон бошлаб келадур эди, ўтрисиға бошчи йиборилдиким, Мақомда келиб, бизга қўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Котланг била Мақомнинг орасиға тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалдош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрисиға йиборилди.

⁷⁵³ Қ: Тафолан.

⁷⁵⁴ Л: Бу жойлар тушган.

⁷⁵⁵ Қ: Авғондин. Е: авғонидин.

⁷⁵⁶ Қ: Бихсут.

⁷⁵⁷ Қ: Понимол.

⁷⁵⁸ Қ: Мамура.

⁷⁵⁹ Л: Бу ибора йўқ.

Сешанба куни, ойнинг ўн тўртида Мақомга тушганда урук келиб қўшулди. Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шахбоз қаландар отлик бир мулҳид бор экандур, Юсуф Зайининг бир жамоатини ва Дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилгон ушбу қаландар экандур.

Мақомнинг тоғининг тумшуғида бир парча пастроқ тоғ (222 а) воқий бўлубтур, тамом даштларга мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлик баланди воқий бўлубтур. Шахбоз қаландарни қабри анда эди, сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирга кечтиким, мундоғ ҳаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур, буюрдумким,⁷⁶⁰ бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолик ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлтурулди.

Бажаврдинким ёнилди, Бҳира хаёли била ёниб эди, то Кобулга келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоний жиҳатининг муяссар бўлмас эди. Бажавр черикиниким, уч-тўрт ой черикладук, черик элининг илгига муътамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Бҳира ёвуқ эди, хотирга кечтиким, филҳол жариди кирсак, черик элининг илгига бир нима тушса, бу хаёл била ёниб, афгонларни чопиб, Мақомга тушганда, баъзи давлатхоҳлар арзага еткурдиларким, Ҳиндустонга кирилур бўлса, бар бунёдлик кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажаврда қуюлди. Ламгонга ҳам отлари оруғлигининг қалин черик ёнди. Мунда келганларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайду.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларга боқмай, эрта била (222 б) кўчуб, Синд суйининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўргали Мир Муҳаммад жолабонни оға-иниси била яна бир неча йигитларни буларга қўшуб, юққори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Урдунинг дарё сари юрутуб, мен Савоти тарафиким, Каркхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди. Вале жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлик карг тузга чиқиб, қоча берди, хейли уқ урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалга солди. Жангалга ўт солдилар, ул карг худ топилмади. Яна бир карг бузови ўтга қуюб, типрачилаб ётаду эди,

⁷⁶⁰ Қ: бурдуким.

бўғулаб, ҳар киши шибронга⁷⁶¹ олди. Савотидин ёниб, хейли саргардонлик тортиб, намози хуфтанда ўрдуға келдук. Гузар кўра боргонлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тонгласи, панжшанба куни, ойнинг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда нилобийлар келиб, тўққуз от⁷⁶² ва уч юз шоҳрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намози пешин-ўқ кўчуб, кечанинг бир посигача юруб, Качакот сувининг ёвуғиға тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакот сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки кўталини ошиб (223 а) тушулди. Саййид Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин ўрду⁷⁶³ кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин саҳар кўчуб, кеч намози пешин Сухон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейини тун ярмигача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажолиғи ва ориқлиғи маҳалли, бисёр зўр бўлди, хейли от қолди.

Бҳирадин етти курўх шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни «Зафарнома»да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибтурлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнгалар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд дерлар ва бирини жанжуҳа. Бу тоғдағи ва Нилоб била Бҳира орасидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар, буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин⁷⁶⁴ ортуқ ва ўқсук бўлмас. Муқаррарлари будурким, қўш бошидин бир шоҳрухий берурлар. Қадхудоликда етти шоҳрухий берурлар, черикларига ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Бҳиранинг етти куруҳида воқий бўлубтур, Кашмир⁷⁶⁵ тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу (223 б) тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, фарби-жануб сари тортиб бориб, Динкотнинг аёғида Синд дарёсиға мунтаҳий бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу

⁷⁶¹ Қ: широлға.

⁷⁶² А: бир кечимлик от.

⁷⁶³ Н: кўч.

⁷⁶⁴ Қ: муқаррарларидин; Е: муқарраридин.

⁷⁶⁵ ҚН: Кишир.

тоғни жудка мансуб қилиб, Қуҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуғи раай хитоб топар. Уъга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангархоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти Малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳ сокин ўқурлар, нечуким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар, бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

Лангархонни Малик Ҳаст Жанжуҳага тушгачўқ йиборилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози хуфтанда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшда бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бҳира ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк⁷⁶⁶ тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зур била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлуримизга мутаяқкин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. (224 а) Фармон бўлдики, ҳеч ким буларнинг гала-қоралариға, балки ип учи, игна синуғлариға атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдақорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдақор тавр ери воқий бўлубтур. Бҳиранинг ўн курўҳида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ қўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу қўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳға ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқий бўлубтур. Фарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу қўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, хейли хушҳаво ва сафо ер воқий бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Калдақордин саҳар отланилди. Ҳамтоту⁷⁶⁷ кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурраҳим шиғовулға келган кишини қушуб, Бҳира йиборилдиким, Бҳира элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка⁷⁶⁸ тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдаға

ўзлариға йўл бериб, элни бузулғали қуймасунларким, бу вилоят ва эл била ёқимиз⁷⁶⁹ бордур, талон ва торож бўлмағусидур.

Чошт кўтал тубиға тушуб, (224 б) Қурбон Чархий, Абдулмалик Хостий⁷⁷⁰ бошлиғ етти-саккиз кишини илгари хабар олғали йиборилди. Илгари боргонлардин Мир Муҳаммад Маҳдийхожа бир киши келтурди пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонга қушуб, истимолат жиҳатидин Бҳира элиға йиборилди. Кўталдин ошиб, жангалдин чиқиб, буронғор, жавонғор, гул, ясол била Бҳира сари мутаважжих бўлдуқ. Бҳираға ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Дэва Ҳинду яна Сектунинг ўғли Бҳиранинг арбоблари била келиб, бир-бир от, пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Бҳира элиға зарар ва захмат тегурмай, Бҳиранинг шарқида Баҳат суйининг ёқасида бир зорда⁷⁷¹ тушулди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Бҳира ва Хушоб ва Чаноб⁷⁷² ва Чиниват бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобиъ ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шоҳрух мирзонинг набираси Суюрғатмиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ва ҳукумати ул фурсатта анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобойи Кобулий ва Дарёхон (225 а) ва Опоқхонким, сўнгра Ғоziхон дерлар эди, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнғ мутағаллиблиқ била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлгон Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаъид мирзо замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳиндустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда⁷⁷³ Кобулға аввал келган йиликим, Ҳиндустонға кирмоқ доияси била Хайбардин ўтуб, Паршовар⁷⁷⁴ келганда Боқи Чағонийнинг саъйи била қуйиғи Бангаш сариким, Қуҳат бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чопиб, қириб, Банну ва Даштни талон-торож қилиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Бҳира ва Хушоб ва Чаноб ҳукума-

⁷⁶⁹ Яқинлигимиз бўлса керак.

⁷⁷⁰ Қ: Қастин.

⁷⁷¹ «Сабзаворда» бўлса керак.

⁷⁷² Қ: Жонот.

⁷⁷³ Милодий 1504—1505 йил.

⁷⁷⁴ Қ: Пашовар.

⁷⁶⁶ Е: бизинг.

⁷⁶⁷ Қ: Ҳамботу.

⁷⁶⁸ Е: бизга.

ти Мир Алининг набираси Ғозихоннинг ўғли Саййид Алихонга тааллуқ эди. Искандар Бахлулнинг отиға хутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутаваҳхим бўлуб, Бҳирани ташлаб, Баҳат сувидин ўтуб, Бҳира кентларидин Ширкотни ўлтуруб ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Саййид Алихон била афғон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳхум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Татархон Юсуф хайлақим, Лахўр ҳоқими ул вақт ул (225 б) эди, топшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонга Бҳирани бериб эди, ул чоғ Бҳира Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Татархон олтиетти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Хиндустонга мутасарриф бўлуб, Бахлулни подшоҳ қилдилар. Саҳринд ва Сатлуж дарёсининг шимолӣ вилоятлари тамом бу Татархонда эди. Бу вилоятларнинг жамъи уч куруҳдин кўпроқ бўлур. Татархон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Татархоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятиға келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лахўрни-ўқ Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопкунчи йиборилди. Ушбу кун Бҳирани сайр қилдим. Сангархон Жанжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чаҳоршанба⁷⁷⁵ куни, оининг йигирма иккисиде Бҳиранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг шоҳрухий⁷⁷⁶ моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб, сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бҳира ва Хушоб ўлтурушлуқ булужларға Хайдар аламдорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тупчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзға еттиким, черик эли Бҳира элиға бесарлиқ ва дастандозлиқлар қилдурлар. (226 а) Кишилар йибориб, бесарлиқ қилғон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина куни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Хасан ва Шоҳ Шужоъ аргун таъйин⁷⁷⁷ бўлдиким, Хушобға борғай.

Шанба куни, оининг йигирма бешиде Шоҳ Хасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба куни андоқ ёмғур ёғдиким, тамом тузларни сув тутти. Бҳира била ўрду тушган боғлар орасида озғина шўр сув эди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бҳиранинг ёвуғида бир тиргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим.

Ёғин ва чопкун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваҳхум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўтгум. Черик элиға ҳам бисёр таваҳхум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув тутуб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни⁷⁷⁸ келтуруб, аксар черик эли чодирларини ва партолларини кема била ўткардилар. Тушға ёвуқ Кўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юққори бориб, гузар топтилар. Қолғон эл гузар била ўттилар.

Бҳиранинг қўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо (226 б) дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тарадудидин Бҳиранинг шимол сари ёнидағи баландиларнинг остиға тушулди. Тақаббул ёрмоғида эҳмол қилдурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларға буюрулдиким, эҳтимом қилиб, буткарғайлар. Бир саркор Халифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Кўчбекқа, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Саййид Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон-торож бўлмади. Хамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларға музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни, рабиулаввал оининг ғуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул бешолти ойда ўлуб, Хинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Хиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тadbирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлиқ юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳ (227 а) ва равешин била

⁷⁷⁵ А: Панжшанба куни.

⁷⁷⁶ Қ: минг шоҳрухий.

⁷⁷⁷ Б: Арғунни.

⁷⁷⁸ А: Бу жойлари тушган.

олдилар. Борғон кишимизни Давлатхон неча кун Лахурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимга йиборди. Неча ойдин сўнг борғон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулга келди.

Одина куни, ойнинг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, ҳоло туфангандоздур, Кобулдин арзадоштлар келтуруб, Ҳиндолнинг туккон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келган учун, шугун тутуб, Ҳиндол от кўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадоштларини келтурди.

Тонгласи девон тарқагондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули Муҳаммадий, Аҳмадий, Гадейи, Нуъмон Лангархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий; Юсуф Али, Тенгриқули кеманинг боши сари толор бор⁷⁷⁹ эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эрдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қуйруғи сари ҳам ўлтурур ер бор эди, Муҳаммадий ва Гадейи ва Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни (227 б) билмадилар, арақ-ўқ ичтилар.⁷⁸⁰

Кемадин намози хуфтанда отланиб, кеч ўрдуға келдук. Муҳаммадий била Гадейи мени арақ ичадургон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилаалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғариб нашъа ва башошат била кириб келдилар, ҳамин дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш ва кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ соғирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр мунфаил бўдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ ичарға кўнгулук киши арақ ичсун, маъжун ерга кўргулук киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таъарруз била гуфтуту қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон⁷⁸¹ Қунбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани

тиладук, арақ ичмак истидъо қилди, Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳамсуҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтуту қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўлатўла аёқларни пайдарпай бериб, оз фурсатда масти лояъкул қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ (228 а) мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сарифа тарқаштилар.

Душанба куни, ойнинг бешида Бҳира вилоятини Ҳиндубекка берилди.

Сешанба куни Чаноб вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, Ҳусайн икракка ва Чаноб элига рухсат бердук. Бу фурсатда Саййид Алихоннинг Минучеҳрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб юққориғи йўл била келадурганда, Татар Гаккарга йўлуқур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, қуёв қилур. Неча маҳаланинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Бҳира тоғлари оралиғида Жуд ва Жанжуханинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғлариға пайваста жат ва гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар, буларнинг ҳоқими ва улуғи гаккар қабиласидур. Буларнинг улуғу ҳам Жуд ва Жанжуханинг улуғуғидектур. Бу тоғларнинг доманасидаги халойиқнинг улуғуғи ул тарихда бир ота ўғли Татар гаккар била Ҳаатий гаккарда эди, аммоздалар эди. Буларнинг берк ерлари обкандлар ва жарлар бўладур. Татарнинг ерининг оти Парҳола эди, қорлуқ тоғдин хейли қуйроқ эди. Ҳаатийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Коланжарниким, Бобухон (228 б) Бисутқа тааллуқ эди, ани ҳам Ҳаатий ўзига боқтуруб эди. Татар Гаккар Давлатхонни кўруб эди. Филжумла итоатгуна қилур эди, Ҳаатийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Татар Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, йироқроқгин Ҳаатийни қабагон йўсунлуқ қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, биз Бҳирада эдук, ов баҳонаси била гофилиқта Ҳаатий Татарнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлгонини иликладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди, аҳли мажлис Дўстбек

⁷⁷⁹ Е: ёпилаб.

⁷⁸⁰ Қ: «ичтилар»дан сўнг «хаёл қилдилар» бор.

⁷⁸¹ Л: Бобожон.

ва Мирзоқули, Аҳмадий Гадоий, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Уғонберди Мўғул, аҳли нағма: Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиҳ чиқиб отланиб, машғални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзиға эгилиб, гоҳ ул юзиға эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен, ғариб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машғал олиб, ўрдуғача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйға келганимда хейли истифроғ қилибтурмен.

Одина кунни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўтгук. Ул юздағи боғот ва шугуфаларни ва найшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, далв ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, (229 а) балки мукаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага⁷⁸² кирилди. Минучеҳрхонға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эрдиким, икки киши қўлаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юкқори боқа торттурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйқулаб, сахарга ёвуқ ўрдуға келдук.

Шанба кунни, рабиулаввал ойининг ўнида офтоб ҳамалға таҳвил қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис Хожа Дўст Хованд, Дўстбек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадоий тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма: Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Рамазон. Бир шохобға кириб, муддате сув * қуйи борилди, Бҳира тўғрисидин хили⁷⁸³ қуйироқдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Хусайн Хушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжих қилғон ярмоқлар аксар иликка тушди. Иссиқ ҳам ёвушти. Хиндубекка кўмак Шоҳмухаммад муҳдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни таъйин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳолларига яраша (229 б) важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларга

сойиъ ва боис ул эди, Хушобни иноят қилиб, туғ бериб, муни ҳам Хиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Бҳирада бўлгон турк ва ерлик сипоҳийларнинг дағи важҳ ва улфаларини орттуруб, Хиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучеҳрхон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк эди, Минучеҳрхоннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Ҳаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъе қарор бериб, якшанба кунни, рабиул-аввал ойининг ўн бирида Бҳирадин кўчуб, Кобулға мурожат қилдук. Қалдақорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғариб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз киши баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтангача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар, алаҳусус, Жанжуҳаким, Гаккарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳаатий Гаккар оралиқта ёмон киши воқиъ бўлубтур. Йўлни ул урар, элни ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағи етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мирмиронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улуг чоштта ўрдудин айрилиб, Ҳаатий гаккарнинг устиғаким, ўшул неча кунда Татарни ўлтуруб, вилояти Паролаға⁷⁸⁴ мутасарриф бўлуб, Паролада эди, (230 а) нечукким мазкур бўлди, илғадук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғуз бериб, намози хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурупо отлиқ гужур навқари эди. Кеча йўлни озикиб, сахарга ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрудук, бир шаръий қолғонда Пароланинг * саводи кўрунди. Чоңқунчи қўюлди. Буронғор Пароланинг⁷⁸⁵ шарқий тарафи борди, Кўчбекким, буронғор эди, буронғорнинг орқасиға кўмак йиборилди. Жавонғор кишиси, гул кишиси, Пароланинг устига-ўқ тиқилиб борди. Дўстбекни жавонғорнинг Пароланинг устига борғон кишининг орқасиға кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг⁷⁸⁶ орасида воқиъ бўлубтур. Икки йўли бор, бири шарқи-жануб йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била

⁷⁸² ҚН: Парола.

⁷⁸³ Л: Бу жойи тушган.

⁷⁸⁴ ҚН: Парола.

⁷⁸⁵ Қ: чоңқунчи.

⁷⁸⁶ Л: «Жарларнинг» тушган.

келур. Икки тарафида обканд жарлар воқиб бўлбтур. Пароланинг ярим куруҳидин йўл андоқ бўлурким, дарвозасиға етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар қилиб,⁷⁸⁷ якраҳа бўлбтурким, бир тиргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли гарби-шимолий тарафиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролаға чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти-секкиз-ўн қари (230 б) якандоз жардир.

Илгаррак жавонғор кишиси тангилардин ўтуб, дарвозаға текилиб борди. Ҳаатий ўтгуз-қирқча отлуқ жибалик, кежимлик киши била қалин яғи била чопқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чопқунчининг орқасиға кўмак эди, етишиб, яхши зўрлаб, кўп кишисини тушуруб ёғийни бости. Ҳаатий Гаккар ул орада мардоналик била машхурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтаи олмади, қўрғонига етгач, қўрғонини ҳам беркита олмади. Чопқунчи кейнича-ўқ қўрғонға кирдилар. Бу Парола қўрғонининг тангиси ва жаридин гарби-шимоли саридин югурдилар, Ҳаатий жариди қочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди, жулду Дўстбекнинг отиға бўлди.

Мен ўшул замон Парола қўрғонига кириб, Татарнинг уйлариға туштум. Чопқун қуяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлгон кишилардин баъзи чопқунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу журмона жиҳатидин Сурупо отлик гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсиға бесарупо саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласиға гарби-шимоли жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизоначиға бир неча ўбдон йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн бешида кўчуб, Андаробағаким,⁷⁸⁸ Суҳон суйининг ёқасидадур, тушулди. (231 а) Бу Андароба қўрғони Малик Ҳастнинг отасиға қадимдин тааллуқ экандур, Ҳаатий Гаккар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулбтур, ул фурсатта бузуқ эди.

Намози хуфтанда Калдақордин айрилғон ўрду кишиси келиб қўшулди. Ҳаатий Татарни олғонда Парбат отлуқ уруғини кежимлик от ва

пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин қолғон ўрду элиға йўлуқуб уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи муҳимлар учун Бҳирадин кейин қолғон уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бҳираға рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устиға тушулди. Ҳаатийнинг уруғи Парбатға хилъат кийдуруб, Ҳаатийға истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навқарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиғ Ҳумоюннинг неча навқарини Нилобқа ва Қорлуқ ҳазорасиғаким, Ҳумоюнға берилиб эди, доруғалиққа келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўтгуз-қирқча киши қорлуқ улукларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаръий келиб тушулди. Бир баландиға чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдук (231 б) ким, ўрду тевасини санагайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Ҳиндустон куҳ доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улук бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Сангдоки кўталининг тубиға тушуб, намози пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландиға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бҳира борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ушул ўтган гузарда бир улуг ошлиқ жоласи лойлабдур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебрата олмай-дурлар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлғонларға улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин қуйроқ кўҳна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасиға тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, буронғор, жавонғор, гулға қисмат қилилди. Баждид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни ва сешанба охшоми ва сешанба куни ва чаҳоршанба охшоми чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти.⁷⁸⁹ Нилобдин кечгондин сўнг (232 а) Ҳаатий-

⁷⁸⁷ Н: қисилиб.

⁷⁸⁸ Л: Андзор, Андазона.

⁷⁸⁹ Л: Бу жойлари чалкашиб кетган. Қ. б. дан олинди.

нинг Парбат отлуқ уруғиниким, Андароб⁷⁹⁰ навоҳийсиндин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини қўшуб, Ҳаатийга йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳаатийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бҳирада турмоққа ҳаваси бор эди, Бҳира чун Ҳиндубекга иноят бўлди, Бҳира била Синд дарёсининг орасидаги вилоятларни ва элларни, мисли, Қорлуқ, Ҳазора ва Ҳаатий ва Гаёсвол ва Кеб⁷⁹¹ Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Раиятликка бўюн қўйғон раиятлик қилғай. Ҳар еру ҳар вилоят бўюн қўймаса:

*Ҳар кимки бўюнни⁷⁹² қўймаса, они тийгай,
Чопқой, талагай, мутиёу мунқод этгай.*

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангга хосса қора махмал бошлиқ⁷⁹³ қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Ҳаатийнинг уруғига рухсат бериб, Ҳаатийга қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонлари йиборилиди.

Панжшанба куни, офтоб чиққонда сув ёқасининг кўчулди. Бу кун маъжун ейилди, Ғариб гулзорлар маъжуннокликта тафарруж қилдук. Сарик арғувоний парча-парча ерларда якдаст сарик гуллар очилибтур.⁷⁹⁴ Яна баъзи ерларда афшон қилгандек дарҳам очилибтур. Урду ёвуғида бир баланди устида ўлтуруб, гулзор тафарружи (232 б) қилдук. Тарроҳлик қилгандек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа арғувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг⁷⁹⁵ навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Саҳар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасининг бир шер⁷⁹⁶ ғирқираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурга ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалга кирди. Буюрдуқким, говмиш келтуруб, жангалга солиб, шерни чиқарғайлар. Яна ғирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий⁷⁹⁷ пиёда найза била санчарда найзанинг

синонин⁷⁹⁸ ушата тишлади. Шер қалин ўқ еб, бутага сиқиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич суғуриб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошига чопти. Андин сўнг Али Сийстоний белига чопти, шер ўзини дарёга солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисин, буюрдуқким, олғайлар.⁷⁹⁹

Эртасига кўчуб, Бигромга етиб, Гуракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлуқ торроқ ва қоронғу уйғинадур. Эшиқдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бениҳоят ётибдур. Бу Гура (233 а) катрийнинг атрофида бир мадраса хужраларидек хейли хужралар бордур. Кобулга аввал келган йиликим, Куҳат ва Банну ва Даштни чопилди, Бигромда улуг бир йиғочни тафарруж қилиб, Гуракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш. Ушбу кун менинг бир яхши шахбозим (йўқолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек ҳавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон⁸⁰⁰ ва Малик Мусо бошлиқ Дилазок афгонлари улугларига олти кишига юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғотидин бериб, ўзгаларига ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва гову говмуш иноят бўлди. Али Масжидда тушганда, Маъруф отлик Дилазок Яъқуб хайли баъзи ошлиқ ўн қуй, икки харвор гурунч, секкиз улуг панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Ядабир тушулди, Ядабирдин Жўйи Шоҳийга намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шоҳийдин саҳар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб, намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёҳ обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бирикки ғарийдин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, (233 б) Карқда тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўрату-нинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қўратуда солғон боғии тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни

⁷⁹⁰ ЕҚ; Андроба; Л: Андрона.

⁷⁹¹ Қ: Китиб; Р: Лакиб.

⁷⁹² РЕҚ; бўюн.

⁷⁹³ Н: бошлиқ хосса.

⁷⁹⁴ Л: Бу иборалар йўқ.

⁷⁹⁵ Қ: Пашовар.

⁷⁹⁶ Л: Бабр, кейинтилари шундай.

⁷⁹⁷ Қ: Нухой.

⁷⁹⁸ Н: Сининин.

⁷⁹⁹ Л: илғайлар.

⁸⁰⁰ Қ: Тархон.

тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқсойда манга таваққуф қилғайлар. Қуратуға етганда Шохбек аргуннинг Қизил отлиқ тавочиси Шохбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмағай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук. Қутлуққадамнинг кўпруғига етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Хумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухраларига кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арк дарвозаси орасига келиб, мулозамат қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда қолғон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни, рабиулохир ойнинг ғуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шох Хасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба саҳари кемага кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбатта уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чиқиб Гулкина била тоғнинг орасидаги боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилидин чиқиб,⁸⁰¹ аркка келдим.

Сешанба кечаси, ойнинг бешида, Дўстбекким, йўлда (234 а) тунда иситиб эди, Тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутағаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, Султоннинг равзасининг эшикининг олдида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беклигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигининг бутун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин, бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал шабихун келганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чопқунчисини уруб ёндуруб, гулиға етганда юзча киши била туруб эди, ул⁸⁰² фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлғой, ул учдин бириси Дўст Носир эди, яна бири Мирзоқули кўкалдош, яна бири Каримдод. Мен-ўқ жибалаб эрдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлук илгаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига⁸⁰³ тегар урдум, яна бир ўқ қалқонини қарибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумға ўткара оттилар. Танбал бошимға чопти. Ажабдурким, бошимда

⁸⁰¹ Е: туруб.

⁸⁰² ЕҚ: бу.

⁸⁰³ Н: дулғасиға.

дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимға хейли яра бўлди. Яна ҳеч қўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, ани чопибдур. Яна Аҳси (234 б) дин чиқар маҳалда Боқи ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, вале қиличи маҳкам эрклик эди, чопқулашти. Аҳсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошкентда Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар торти. Аҳмад Қосим буларға хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкентдин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисида олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Бажавр қўрғонини ҳам Дўстбекнинг кишиси элдин бурунроқ етишиб, фасилға чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Хаатийни босиб қочурди. Парола фатҳ бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Носирға иноят қилдим.

Одина куни, рабиулохирнинг секкизида қўрғондин Чорбоғқа чиқилди.

Сешанба куни, ойнинг ўн иккисида Султон Хусайн мирзонинг улук қизи Мухаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бегимким, бу фатаратларда Хоразмға тушуб эди, Иналибарс (235 а) Султоннинг иниси Эсанқули Султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди, Кобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи Хилват таъйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдим. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди. Сўнгралар доим бу қондани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни, ойнинг еттисида Бобо Шайх ҳаромнамакниким, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтни чиқариб, хилъат инъом бўлди.

Сешанба куни, ойнинг ўн тўққузида туш қайта Хожа Сеёрон сариға отланилди.⁸⁰⁴ Бу кун рўза эдим, Юнус Али ва алар таажжуб қилиб деди-

⁸⁰⁴ Н: отланилдилар.

ларким, сешанба куни ва сайр ва рўза — бу ғарибтур. Беҳзодга⁸⁰⁵ келиб, қозисининг уйига тушулди. Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози арзага еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлгон эмас, подшоҳ ҳокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эди, қозининг истирзойи хотири учун, ичку бартараф бўлди.

Чаҳоршанба куни Хожа Сеёронга борилди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма бирида боғ солгон тоғнинг тумшугида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни кўпрукдин жолага ўлтурдук. Сайёдларнинг уйларининг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг⁸⁰⁶ деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган (235 б) эмас эди, ғариб хайбатлиқ қуштур, шарҳи Хиндустон хайвонотини зикр қилгонда келгусидур.

Шанба куни, ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози пешин чоғир суҳбати бўлди, саҳари ушбу янги гирд суфанинг устида сабуҳий қилдук. Тушдин сўнгра отланиб, Кобулга мутаважжих бўлдук. Хожа Ҳасанга кела мастлиқда етиб лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғқа келилди.

Хожа Ҳасанда мастлиқ ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отлангонда кечрак бўла совуққа тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлуқ Хожанинг тиолида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг беътидоллиғидин мутанаббих бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмағайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қондани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни, ойнинг йигирма бешида, Хиндубекким, Бҳирада ва ул вилоятларда * сулҳ умиди била қўюлуб эди, келди.⁸⁰⁷ Сулҳ ва салоҳ сўзларига қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва хиндустонийни йиғиб, Хиндубекнинг устига Бҳирага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Хиндубек Бҳирада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, (236 а) Кобулга келди. Дэва Хинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар хиндуким, Бҳирадин

банд қилиб келтурулуб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу хиндуларга отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни, ойнинг йигирма тўққузиди баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш,⁸⁰⁸ гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарқи арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни, жумодиулаввал ойининг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Хосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Хост мирзолари ҳам Хожа Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи, душанба куни Мулло Кабир Кошғардин келди. Андижон вилоятидин Кошғар била эврулуб, Кобулга келибтур.

Душанба куни, ойнинг йигирма учида Малик Шоҳ Мансур Юсуф Зайи олти-етти Юсуф Зайининг улуғлари била Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни, жумодиуссоний⁸⁰⁹ ойининг ғуррасида Шоҳ Мансур бошлиқ Юсуф Зайи афғонийнинг улуғлариға хилъатлар кийдурулди, Шоҳ Мансурга қумош тўн, жиба ва тугмаси била, яна бирига ялаклик⁸¹⁰ қумош тўн, яна олти кишига қумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдуким, Абуҳадин⁸¹¹ юққори Савод вилоятиға дахл қилмағайлар ва жамиъ (236 б) раиятларни ичларидин чиқарғайлар, яна Бажавр ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонға тушургайлар.

Чаҳоршанба куни, ойнинг учида жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни, ойнинг олтисида доруйи кор ичтим.

Душанба куни, ойнинг секкизида Халифанинг улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Минг шоҳрухий эди. Бир эгарлик от ҳам торгти.

Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элт-

⁸⁰⁵ РЕ: Беҳзодийга.

⁸⁰⁶ РЕ: лик.

⁸⁰⁷ Л: тушиб қолган.

⁸⁰⁸ Қ: асно. Е: ашо.

⁸⁰⁹ жумодиулохар.

⁸¹⁰ Қ: билаклик.

⁸¹¹ Қ: Ануз.

ти. Юнус Али ва Гадои тағойи менинг қошимда эдилар. Мен хануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимким, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен хушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртиқоб қилғайлар ва мен соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мен замоне тафарруж қилай, хушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлури билай. Чанор боғининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Фиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тариқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ била Мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шоҳ Ҳасанға (237 а) ва уйдағи мажлис аҳлиға бу рубойни бадихатан айтиб йиборилди:

*Аҳбобки базмида гулистон хастур,
Йўқ лек алар базмида бизга⁸¹² дастур.
Ул жамъда гар ҳузурни жамъият бор,
Юз шуқр, бу жамъ беҳузур эмастур.*

Иброҳим чухрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлиқ муддатида тахтиравон била кўтартиб юрур эдим. Бир неча кун бурунроқ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдур эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мамзуж чоғир ичтим.

Одина куни, ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажаврда кўмак қулолуб эди, келдилар.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн етгисида Ҳайдар Тақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин қўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фиқҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни, ойнинг салхида Шоҳ Шужоъ аргуннинг қошидин Абу Муслим кўкалдош элчиликка келди. Бир тупчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чанор боғидаги

хавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврлди. Бошоёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чаҳоршанба куни, ражаб ойининг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйиға (237 б) бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куни, ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомнинг орасида, улуғ кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилди. Кечроқ бир неча отлиқ Деҳи Афғон саридин йўл била шахр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким, тўра ва тўқа била элчилик қилурни қўйғил, бетакалуфона келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб тортиқ⁸¹³ пешкаш тортиб суҳбатта ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғояти шабқача⁸¹⁴ мунда ичилди.

Тонгласи, девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни торгити. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда ва ваъид била тамом ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала-қорасиға фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнглиға қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, ораға⁸¹⁵ солдилар, Қосимбек кўп муболага қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Жубайр котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эди, бу фурсатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод Султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қатъани битидим:

*(238 а) Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглиға,
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни бор умид,
Солғай Худой раҳмни Фўлод кўнглиға.*

Одина куни, ойнинг ўн етгисида Шоҳ Мазид кўкалдош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддук ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалдошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад Али била Тенгрибердига ҳам вилоятлариға — Хост била Андаробқа бормоққа ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма учиди⁸¹⁶

⁸¹³ Е: тортин.

⁸¹⁴ Қ: мастғача; ЛЕ: шаб.

⁸¹⁵ Н: Хабар; Қ: Мир, Е: ҳар, Р: сайр.

⁸¹⁶ Қ: йигирма тўққизда.

Муҳаммад Али жанг-жангим, Качакот ва Қорлуқ навоҳасида кӯюб, ул вилоятларни анга уҳда қилиб эди, Мирзойи Малвий қорлуқнинг ўғли Шоҳ Хусайн⁸¹⁷ яна Хаатийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун, Мулло Алихонким, Самарқандга кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдурраҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада ройиж эмас эдилар, борур-келур корвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чаҳоршанба кун, ражаб ойининг йигирма тўққузиде бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағжон навоҳисиде тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озиқиб, Панжоб⁸¹⁸ Шаҳнанинг шарқи-жануб сари пушталарда ва даштларда хейли саргардон (238 б) лик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмайи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари⁸¹⁹ боқишлиқ кўлидин фарз вақтида тузга чиқиб чопқун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош⁸²⁰ тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопқун бордилар. Ул чопқунчи орқасиға Хисрав Мирзоқули ва Саййид Али бошлиқ гулнинг ўнг қўлини йиборилди. Кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юққори боқа чопқун бордилар. Бу чопқунчининг орқасиға Саййид Қосим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Хиндубек, Қутлуққадам Хусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга юққори боқа чопқун бориб эдилар, аларни узотғондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулга юққори эл йироқроқ экандур. Жулга юққори борғон черик элининг отлари бўлдурди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-эликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасиға борғонлар алар сари мутаважжих бўлуб, манга киши чоптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Хусайн бетақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини уқлаб йиқарлар. Қўпғоч, оёғиға чопиб йиқитурлар. Тўш-тушидин пичоқлаб, чопқулаб, пора-пора айладилар.⁸²¹ Бу йигитлар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадейи тағойи, Поянда Муҳаммад (239 а) қоплон, Абул-Хасан қўрчи, Мўмин

атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Мўмин атка бир афғонни найза била тикиб, бошини кесиб келтурди. Абулхасан қўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солиб, бир афғонни чопқулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отиға бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулаб, бошин олиб келтурди. Агарчи, Абулхасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-эликча афғон тамомиси ўққа, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилғондин сўнг, бир хавидзорға тушуб, буюрдуқким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадурғонда Хусайн била бўлғон беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонга туптуз ерда мундоқ йигитларни олдурубсизлар. Сизларни тура-мучадин хуратиб, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқолларингизни қирқиб, шаҳрларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ғанимға олурса, мундоқ туп-туз илик тебратмай боқиб (239 б) турса, сазоси бўлғай.

Кирмош сари борғон черик эли қўй⁸²² ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари борғон черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кучуб, Кобул сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад бахши ва Абдулазиз мирохўр ва Мир Хурд баковулга ҳукм бўлдики, Чашмайи Парани ўтуб, андин қирғовул⁸²³ овлағайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқий бўлубтур, тоғнинг бошиға ёвуқроқ, хейли сафолиқ ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулгаси тушубтур. Жанубий тарафида пуштанинг этагида кичикрак чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим⁸²⁴ дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқиб келур йўлида чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли⁸²⁵ бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи

⁸¹⁷ Н: Ҳасан.

⁸¹⁸ Н: Патжоб; Л: Патхоб.

⁸¹⁹ Қ: бу сўзлар тушган.

⁸²⁰ Е: Қирёс; Л: Кирбощ.

⁸²¹ Л, Е, Қ: Пораладилар.

⁸²² ЛН: Қўш.

⁸²³ ЛЕ: элдин ғурговул.

⁸²⁴ Қ: ним.

⁸²⁵ ЛН: Хейли ҳам.

жулгаси торроқдур, вале буғина дарахтларнинг туби кўп-кўк, яхшиғина ўланглардур. Сафолиққина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидаги тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашакаал булутлари тах-батах кўрунадур, (240 а) ул вилоятлар сариким пашакаал бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийға⁸²⁶ келиб тушулди. Тонгласи Муҳаммад Оға кентининг навоҳисидида тушуб, маъжун иртикоб қилиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни, шаъбон ойининг учидида Кобулға келдур. Сешанба куни, ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навкарин тилаб, Хусайн олиғонда қисқалиқ қилгонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин хураттук. Намози пешин чанор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулға хилъат инъом бўлди.

Одина куни, ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба, намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўхнинг сайриға отландим. Намози хуфтанда Момо хотунға тушулди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқиниға етганда, бир улук йилонким, йўғонлиғи билакча ва узунлиғи бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улук йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, голибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улук йилондин жузвий қисқа (240 б) роқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин бир қатта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Хеч ери ҳал бўлмайдур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тунқатордин ул юздаги бекларга булжор била фармонлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, муқаррар бўлгон булжорға эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувиға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об торгти.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳий эди, вале чоғир иртикоб қилмас эди, тойиб эди. Қутлуқ Хожа кўкалдош муддати мадид эди, сипоҳийликни тарк қилиб, дарвеш бўлиб эди. Еши ҳам хейли бор эди, соқоли худ оппоқ оқориб эди. Хамиша бу суҳбатларда ҳарифи шароб эди. Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлуқ Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқолиқ хамиша чоғир ичар, сен сипоҳий ва йигит ва қопқора соқолиқ ҳаргиз ичмассен, не маъни? Чу менинг даъб ва тариқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишиға чоғир таклифи қилғаймен, ушмунча бил-ўқ ҳазл била ўтти, чоғир таклифи қилилмади. Сабоҳи сабуҳий қилдур.

Чаҳоршанба (241 а) куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг⁸²⁷ кентида тушуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб, Хожа Хонд Саййиднинг мазорини тавоф қилиб, келиб Жина қўғонидин жолаға кирдур. Панжхир сувининг қотилишида жола тоғнинг тўқунишиға урунуб, фарқ бўлаёзди: Рухдам, Тангриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунғач, сувға йиқилдилар. Рухдам била Тангриқулини ташвишлар била⁸²⁸ тортиб, жолаға-ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди. Мундин ўтуб, Санги Бурида тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида шохқама ё банд учун қоққон қозуққама урунди, Шоҳ Хасан Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалдошни ола-ўқ йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесадуру пичоқни жоланинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди, Мирзоқули жолаға келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул оқшом жолабонларнинг уйида кўндур. Биайниҳи сувға боргон ҳафтранг пиёладек пиёла Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Қўхбача⁸²⁹ нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била (241 б) ғалаба мисвок олдур. Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлуқ Хожанинг яту-

⁸²⁷ ЕҚ; Алуннинг; Р; Отуннинг.

⁸²⁸ Н; Ҳам; Р; Жам.

⁸²⁹ Қ; Қўх.

ли Ламғоний кентига тушдук. Қутлуқ Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Қобулға келилади.

Душанба куни, ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хилъат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўртбеш ой сочимни қирқмайдур эдим, чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир суҳбати бўлди.

Одина куни, ойнинг йигирма тўққузидида Мир Хурднинг Ҳиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳрухий сочиқ киюрди.⁸³⁰

Чаҳоршанба куни, рамазон ойнинг бешида Тулак кўкалдошнинг қошидин Барлос Жики отлиқ навқари арзадоштини келтурди. Ўзбек чопқунчиси ул навоҳиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбек ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми, ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от торти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким⁸³¹ черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мирзо (242 а) ким, мен Хостдин Қобулға борур йил Қошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн учидида Юсуф Алининг⁸³² дафъи ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Қобул тарафидаги ўланга тушулди. Отланур чоқ Бобоҳон ахтачи ярамасроқ от торти, аччиғимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримеди. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат тортидим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилғон юртта менинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Муҳаммад отлиқ кўкалдоши Қошғардин Хоним қошидин хат ва билкот келтурди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Бухон⁸³³ ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни, ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чаҳоршанба куни, ойнинг тўққузидида кўчуб, Бичокдин⁸³⁴ ўтуб, доим тушар ергақим, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бомиён ва Қошмард ва Гўрий Қўчбекка таалуқ вилоятлар ўзбекка яқин жиҳатидин Қўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёғ иноят қилиб, вилоятиға рухсат берилди.

Одина куни, ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук. (242 б) Тонгласи Борик об тушулди. Ўзум Қоратуни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Қўч-баркўч мутаважжих бўлдук.

Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдик.

Панжшанба куни боғда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шоҳ Мир Хусайн вилоятидин келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводқа Юсуф Зайининг дафъиға азимат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзаға етқурдиларким, Ҳашнағарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур, Ҳашнағарға саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, чун Ҳашнағарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғонларни чопиб, Ҳашнағар кўрғонини ё Паршовар кўрғонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб, Шоҳ Мир Хусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу маслаҳат учун Шоҳ Мир Хусайнға ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдиким, вилоятиға бориб, яроғини қилиб келгай. Тонгласиға кўчуб, Жўйи Шоҳийға келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куни, ойнинг салхида Жўйи Шоҳийдин кўчуб, Қирқ ариққа (243 а) тушулди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Йид ҳилоли бу юртта кўрулди. Дарайи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис Муҳиб Али кўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишиға таклифе қилмағоймен. Дойим суҳбатларда Дарвеш

⁸³⁰ Е. кетурди.

⁸³¹ Н. Хонжар Е. Жоннасир; Р. Жон Мирзо.

⁸³² Қ. Юсуф Зайи.

⁸³³ РН. Нухон. Е. Тархон.

⁸³⁴ Қ. Типхок (Таржималарда Пут-хок, Бут-хок).

Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркига қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни, сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор дафъига маъжун едук. Маъжуннокликта бир ханзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ханзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир қарж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччиқлиги оғзиндин кетмади. Гарм чашманинг баландисида тушуб, яхни тортиладур эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб, мулозамат қилди. Келиб Ядабирга туштук. Намози дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир қуруҳча қуйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубига (243 б) тушулди.

Ушбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни топиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афгон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устиладур. Чун Ҳашнағардаги Юсуф зайи афгонлар устига азимат қилиб эдук, анга парво қилмадук. Намози пешинда Хожа Муҳаммад Алининг ўтогида шурб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тароҳийдин⁸³⁵ бу сориға келган кайфиятни машруҳ битиб, Бажаврға Хожа Калонға йиборилди. Фармон ҳошиясида бу байтни битидим:

*Сабо ба лутф биғў он ғазоли рағноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту долаи моро.⁸³⁶*

Андин сабоҳ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасига келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афгонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афгонларнинг экинининг орасига тушулди. Таъриф қилгоннинг ярими, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашнағарни бу ошлиқ умиди била (244 а) ясамоқ ҳисоби тағайюр топти. Бу юрушга саъй қилгон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфайл бўдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафига кечиб тушулди.

⁸³⁵ Д. Султон Бароҳидин.

⁸³⁶ Эй тонг ели, у гузаал охута юмшоқлик била айтки, бизни тоғу саҳроларга улоқтирган сенсан.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, Кобул сувидин кечиб тушулди, кенгашға кирар бекларни чарлаб, кенгашиб, сўз мунға қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афгонини чопиб, анинг молини ва ошлигин кўчи била Паршовар кўрғонини ясатиб, киши кўюлғай. Ҳиндубек қавчин ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалдош, Гадои тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасанни ҳам тиладук. Ош тортилгондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни⁸³⁷ ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ушул қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулҳошим Султоналиким, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим, ул дедиким, Султон Саъидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен. Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар кўрғон (244 б) ясамоқнинг маслаҳатини тонмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонға хильят бериб, Муҳаммад Али жанг-жангға кўмак таъйин қилиб, рухсат берилди. Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирисида чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубига тушулди. Хизр хайлидин кўп ношойиста ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда-келурда кейинга қолгон, ёқаға тушган черик элига ўқлар кўюб, отларини элтурлар эди. Аларға таъдибе қилмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Деҳи Фуломонда тушландук. Намози пешин отға бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Ҳусайн кўрчини Кобулға чоптурулдиким, Кобулда бўлгон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арза еткургайлар. Бадахшондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Биҳар ва Масхиғромдин Қора сувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чопқун кўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элиға тушти. Оз-оғлоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб қутулди.

Тонгласи Қилоғу (245 а) га тушулди. Ушбу юртта қирғовул оилди. Кейин қолғон уруқ ҳам букун бу юртта келиб қушулди. Вазирий афгон дойим яхшигина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қуй⁸³⁸ пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима бити-майду эдим, ушбу юртта якшанба куни, ойнанинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи Хирилжи Шаму хайл бошлиқ афгонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларни озод қилдум. Молларин тўрт минг қуйға қарор бериб, улуғлариға тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар тағйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни, ойнанинг ўн секкизида кўчуб, Биҳар ва Масхгиромға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблук маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунжлар дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотирхо сарғармайду эди, анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда (245 б) эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир паҳаргача юруб, баъзи норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзилариға икки кишиға бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун қиш Ламгон сайри қилур хаёли бор эди, ҳавзининг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, кўруғайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жигдалик тушулди. Намози шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад⁸³⁹ хейли шалойинлиқ қилди. Маст бўлғонда менинг ёнимдаги такага таянди. Гадойи тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

Ул юрттин эрта кўчулди. Қўруқсой ёнидаги Борик об қуйи юққори сайр қила бордим. Бир кеча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлубтур. Уша ерда тушуб, йилқирон ошини торттурулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Иўлдин қуй

келтуруб, буюрулдиким, кабоблар қилғойлар. Балут⁸⁴⁰ шохлариға ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук. Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшитиб, истидбо қилдиким, Кобулға элтгай. Кобулға Мулло Абдулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб (246 а) мулозамат қилди. Завол вақтигача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Саййид Қосим андоқ маст эрдиким, икки навқари ташвиш била от устига солиб, ўрдуға етқурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча сағй қилиб, отландура олмаслар. Бошиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афгон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, муни мундоқ этиб олдурунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устига солиб, олиб келурлар.

Ярим кечада Кобулға келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Кошғарға Султон Сағидхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чаҳоршанба куни, зилқабда ойнанинг гуррасида Қобилнинг гўрининг қошида ёлғуз бориб, сабухий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-икки келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдийғаким,⁸⁴¹ мундин бурун суҳбатга чоғир берилмайду эди, (246 б) чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яҳё Нуҳоний бошлиқ Хиндустон савдогарларига хилъатлар иноят қилиб, руҳсат берилди.

Шанба куни, ойнанинг тўртида Кошғардин келган Бешка мирзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, руҳсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торгина хужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилади. Букун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу

⁸³⁸ Л: юз қуй.

⁸³⁹ Н: Бехжат; Л: Гадойи Бехжат.

⁸⁴⁰ ЕҚ: Булут.

⁸⁴¹ Е: Маҳдатқаким; Р: Маҳзабраким.

кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Калоннинг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомғача ичилди. Сабоҳи сабуҳий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Бехзодийға келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайри асносида чоғирға мойил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлғон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтанғача ушул ерда ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд Халифа келди. Ани ҳам суҳбатға чорладук, Абдулло хейли маст эди, Халифа тарафидин бир сўз чиқти. (247 а) Мулло Маҳмудтин гофил бу мисраъни ўқудиким:

*Бар ҳар ки бингари, ба ҳамин доғ мубталост.*⁸⁴²

Мулло Маҳмуд хушёр эди, Абдуллоға ҳазл тариқи била бу мисраъни ўқуғон жиҳатидин тараулар қилди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, хейли ширин гуфтуғлар қилди.

Панжшанба куни хазонлар сайри қилиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жума куни, ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кирилди. Хумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Хумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни, ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, тунқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўпругидин ўтуб, Деварин тангиси била чиқиб, Қуш Нодир⁸⁴³ ва бозорларнинг коризи била Хирсхона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдим. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуруб чиқти, Турдибекнинг қаллошлиғи маълум эди. Узум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилғилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Бехзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлга йибордим. Узум коризанинг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир пос бор эди (247 б) ким, Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковдин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Му-

хаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиф бўлубтурлар. Мендин холи зихн Турдибек сўнгича яёк келдилар, суҳбатға чорладук. Турдибек дедиким, Хулхул⁸⁴⁴ аниканинг армони борким, сизнинг била чоғир ичгай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, суҳбатқа тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатға чорладук. Намози шомғача коризнинг орқасидаги баландида ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтанғача ичтим. Тавр беғилу гаш суҳбате эди. Мен така қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Хулхул аника келиб, манға бисёр шалойинлиқлар қилди. Охир ўзумни мастлиққа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элни гофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачға боргайман. Эл воқиф эди, муассар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шоҳзодаға хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаважжих бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Хожа Хасанға еттук. Бир замон тушуб, маъжун еб хазон сайри қилдук. Офтоб чиқа Исталиф (248 а) боғиға тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобиидин Хожа Шихобға тушуб уйқуладук. Ота мирохўрнинг уйи ул орада экандур. Уйғонғунча ош пишируб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши хазон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истарғачда бир яхши хазонлик боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтанғача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёк била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар такаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Хасанда ош еб, намози шом Бехзодий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навкарининг уйида⁸⁴⁵ чоғир ичилди. Тонгласи, сешанба куни Кобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма учида кўчуб, қалъаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Хайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб торти.

⁸⁴² Кимға қарасанг, шу дарда мубталодир.

⁸⁴³ Е: ёдур.

⁸⁴⁴ Л: Булбул.

⁸⁴⁵ Н: аввалиға.

Шанба куни, ойнинг йигирма бешда Чанор боғида суҳбат эди. Намози хуфтан отланилди. Саййид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиоли бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни, зилҳижжа (248 б) ойнинг ғуррасида Қандаҳордин Тождин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни, ойнинг ўн тўққузиди Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни⁸⁴⁶ Сангархон Жанжўҳа Бҳирадин келиб, мулозамат қилди.

Вақоъи санайи ситта ва ишрина ва тисъа миа*

Шанба куни, муҳаррам ойнинг ғуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариғким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, * Реги равонни сайр қилиб, Саййид Қосим Булбулийнинг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,⁸⁴⁸ маъжун еб, бориб Билгарга⁸⁴⁹ туштук. Не улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномага тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдик. Ҳақдоқ Дурноманинг улуғи, боғини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

Одина куни Чихл қулба била Борон сувининг орасидаги тоғни овладук, хейли кийик тушти. Илгим озурда (249 а) бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир тийримдек⁸⁵⁰ ёй била бир кийикнинг қўлтуғига оттим. Ўқ пархонасининг яримигача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровга келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтиш олтунга қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайри азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Хумоюн ҳам бизнинг била бўлгай. Турмоққа майл қилди, Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровга тушдук. Андин отланиб, Уғбуға⁸⁵¹ туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ туттилар. Намози дигарда жолаға ўлтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди, Ҳайдар аламдорни Деварин⁸⁵² кофирларига йиборилиб эди. Боди-

Одина куни, ойнинг йигирма учиди Алишер-бекнинг тўрт девонидин буҳур, авзони тартиби⁸⁴⁷ била газаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, итмомига етти.

Сешанба куни, ойнинг йигирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдики, суҳбаттин ҳар киши маст бўлиб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламагайлар.

Одина куни, зилҳижжа ойнинг салхида Ламғон сайри азимати била отланилди.

печ⁸⁵³ тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин инганда ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлдондин қуйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳоннамоёдин юқорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафога бордук. Қиём Урдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон (249 б) Ниёзий неча маҳал эдиким Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, норунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолиқ бўлубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу дағдаға бор эдиким, қирқ ёшқа тоиб бўлғаймен, қирқ ёшқа озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Яқшанба куни, ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, хушёр бўлуб, маъжун ихтиёр қилғонда Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғуллуқ қилмайдур эдим. Манга ҳам дағдаға бўлдики, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била «Чоргоҳ» савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидир.

Чаҳоршанба куни, сабуҳий қилғонда мутояба жиҳатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун, бу жиҳаттин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида⁸⁵⁴ чаман ўртасидағи толлар остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир

* Тўққуз юз йигирма олтинчи (1519—1520) йил воқеалари.

⁸⁴⁶ Н: Куни ойнинг.

⁸⁴⁷ Н: бир бети.

⁸⁴⁸ Л: тушиб қолган.

⁸⁴⁹ РН: Милгар; Е: Балку.

⁸⁵⁰ Е: Лозимдек, Л: нармдек.

⁸⁵¹ Е: Улуғу; Қ: Улуғбу.

⁸⁵² Қ: Додратин; Е: Доварин.

⁸⁵³ Қ: Бидич; Р: Бодпиз.

⁸⁵⁴ Е: вақтида чиқиб.

аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти. Офтоб чиқа норунжлар тубида ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолаға кириб, Жўйи⁸⁵⁵ Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дарайи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентигача етиб, ёниб, Амлаға тушулди. Хожа Калон Бажаврни (250 а) яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажаврни Шоҳ Мир Хусайн ухдасига қилилди.

Шанба куни, ойнаинг йигирма иккисиди Шоҳ Мир Хусайнға рухсат бўлди. Букун ҳам Амлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб эди. Кунарда Кула гиромғаким, Маликқулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйдаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғир жиҳатидин норунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп беҳад бўлди. Бир тилисме билур эдим, Мулло Алихонға⁸⁵⁶ ўргаттим: тўрт парча қоғазға битиб, тўрт тарафға ости. Ушул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажавр ва Савод ва Кунар ва ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу «ким» бўладур, баъзи бўзалари ғариб пуркайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастигаким, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдуким, бу бўздин ичгайлар, ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришти. (250 б) Асас ўзи⁸⁵⁷ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоққим, батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўтқаргайбиз.⁸⁵⁸ Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажаврни Шоҳ Мир Хусайнға иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусоҳиб эди. Бажаврда турмоғи мумтад бўлди. Бажавр ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Хусайн Бажаврға борурда, Кунар⁸⁵⁹ сувнинг гузарига етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, га-дойлиқ қилди. Жоладағилар ҳар қайси тўн ва

дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳхум бўлди. Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлуққадам ва Давлатқадам ва отаси қалъанинг ичиди суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учуи бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чаҳоршанба куни Киндгар чашмасига бориб, сайр қилдук. Киндгар Мандировар туманиға тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта-ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воқиъ (251 а) бўлубтур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур, Чашма бошидин олти-етти қари қуйироқ тошларни қалаб ғусл қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғусл қилур кишининг бошиға сув тўкуладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, қиш кунлари кишиға бу сув аввал жузве совуқ маҳсус бўладур, сўнгра турғон сойи⁸⁶⁰ кишиға суви хуш⁸⁶¹ ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ тутдилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хейли кийик ўлди.⁸⁶² Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғиға тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бутун таом ейдурганда қолғон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиққа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангта бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўқуб эди, қонлиқлариға топшурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба (251 б) куни вирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли билан Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғатудин⁸⁶³ сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа бўғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тугатгач, отландук.

⁸⁵⁵ Е: дуй.

⁸⁵⁶ Қ: Мулло Алижон.

⁸⁵⁷ ЕҚ: худ.

⁸⁵⁸ Қўйгой.

⁸⁵⁹ П: каз.

⁸⁶⁰ Н: Паҳоли; Е: паноҳи.

⁸⁶¹ Е: қуй.

⁸⁶² Қ:Е: овлади.

⁸⁶³ Қ: Афигу.

ҲИНДУСТОН

Вақонъи саиайи исю ва салосина ва тисъа миа*

дина куни, сафар ойининг гуррасида тарих туққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азиямати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг ғарбий тарафидаги ўланга тушулди. Бу юртта Абдулмулк кўрчиқим, етти-секкиз ой эди, Султон Саъидхон қошига элчиликка бориб эди, Хоннинг Янгибек кўкалдош отлиқ кишиси била келди. Хонимлардин ва Хондин хатлар била муҳаққар савғот ва йилок⁸⁶⁴ келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора қунуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба куни Борик об тушганда Ҳиндустонда қолгон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шохрухийлиқ олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн⁸⁶⁵ девон Лаҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад⁸⁶⁶ Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни, ойнинг секкизида (252 а) Гандамакка тушганда, манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдиллоҳ, осонлиқ била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда муқаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолиқ боғ воқий бўлубтур. Ҳар ким харидорлик кўзи била кўрса, билгайким, не турлук ердур. Неча кунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолгон жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни, сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Хожа Калон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

Ушул душанба охшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солгон янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқариқ эди. Қирқариқ тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре (252 б) зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиқим, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин, деб бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб,⁸⁶⁷ суннат вақти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли

* Туққуз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқеалари

⁸⁶⁴ Е: тилак; Р: дуъо.

⁸⁶⁵ Қ: Хожа Ҳасан.

⁸⁶⁶ Қ: Мулло Муҳаммад.

⁸⁶⁷ Л: уйқулди.

кела бошлади. Урду худ Қирқариқ навоҳисига тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эди. Мисли, Шайх Абул Важд ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон⁸⁶⁸ ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам борди эди. Сухбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу байти мазкур бўлдиким:

*Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас,⁸⁶⁹
Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,*

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилилур эди, ҳазл тариқи била бу байт бадиҳада хотирға келди.

*Монанди ту мадҳушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуну мода хареро чи кунад кас.⁸⁷⁰*

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл харне хотирға етса эди, мутояба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм ҳам бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсатгаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, (253 а) хайф бўлғай ул тилдинким мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дариф бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай. Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидин торик ва тоиб эрдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз⁸⁷¹ кўнгулга хутур этмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ бўлуб иситгим. Бу резандалиқ сурфага мунжар бўлди. Ҳар йўталганда қон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма қондиндур ва бу ташвишни қилғандин: «Фа ман накаса фа иннамо янкусу ало нафсиҳ ва ман авфо бимо оҳада алайҳиллоҳа фасаяътиҳи ажран азийман»,

*Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жихатингдин менинг ичим қондур,
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.*

⁸⁶⁸ ҚЕ: Алихон.

⁸⁶⁹ «Ҳар бир ноз карашмачининг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши».

⁸⁷⁰ «Санга ўхшаш ҳусниэ карни нима қилсин киши, ҳар бир ҳўкизга ўхшаган ва ургочи эшакни нима қилсин киши».

⁸⁷¹ Е: қатъан.

«Раббано заламно анфусано ва ин лам тағфир лано ва тарҳамно ланакунанна минал-хосирин».

Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ ботил андешадин, бу йўсунлуқ нолюйиқ пешадин кўнгулни тиндуруб, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ танбиҳлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамким, мундоқлардин мутанаббиҳ бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжидға тушулди. Бу юрт (253 б) нинг торлиғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта борига мушриф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулубтур, бу жиҳаттин албатта ичилибтур. Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғига тушулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карк овиға отландук. Черик Бигром олидағи Сиёҳобдин ўтуб, сув қуйи боқа чарга солдук. Муддате борилғондин сўнг кейиндин киши келдиким, Бигромнинг ёвуғида-ўқ озроқча жангалға карк кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб етгук. Жангалға чарга солиб, ғавфо қилғон била карк чиқиб, тузга қоча берди. Ҳумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каркни кўрган эмас эди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир куруғға ёвуқ қовлаб, қалин ўқлаб йиқтилар. Бу карк ҳеч кишига ва отға яхши ҳамла қилмади. Яна икки каркни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каркни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар филларни келтурадур экандурларким, бир карк рўбарў-(254 а) ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юрган била карк рўбарў келмас, ўзга сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни ва бахшилар ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузариде кемаларнинг устига таъйин қилидиким, жамияъ черик элини ном-баном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситгим⁸⁷², бу резандалиқ йўталга тортти, ҳар йўталганда қон ту-

⁸⁷² Л: танаббуҳ.

курур эдим, хейли таваххум бўлди, алхамдулиллох, икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасига тушулди. Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-ўттуз минг черик йиғиб, Каланурни олди, Лахўр устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадага била чоптурулдиким, биз кўч-баркўч мутаважжихдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки кўнуб, панжшанба куни, оининг йигирма секкизида Синд ёқасига туштук.

Шанба куни, рабиулаввал ойининг ғуррасида Синд суйи кечиб, Качакот сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйгон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзга еткурдилар. Улуқ-кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг киши қаламга келибтур. Бу йил тузда пашакаал оз бўлғондир. Тоғ доманасидаги вилоятларда (254 б) пашакаал яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сийалкот⁸⁷³ йўли била мутаважжих бўлдук. Ҳаатий Гаккарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рудта ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур, агарчи хейли қалин эмас бир иликча қалинлиги бўлғой. Ҳиндустон вилоятида бу навъ ях ғарибтур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йили Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синддин беш кўч кўчуб, олтинчида Жуд тоғига пайваст Балнат жўгининг тоғининг тубида Бағйаллар юрти рудқа келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп ҳикоят қилдиким, онча пургўйлуқ қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлиқ бошласа, кечгача тугата олмас эди. Ошлиққа боргон қул-қулуқчи ва яхши ва ёмон ошлиқдин ўта чиқиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларга паришон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурилди. Кичкина тунқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Баҳат сувининг Желамдин қуйроқ гузар била кечиб туштук, Вали Қизилким, парганаси Биймуририй ва Акрийада эди, Сийалкот қумаги эди, мунда келиб кўрди. Сийалкот-

ни асрамагон (255 а) жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким мен парганана келиб эдим, Хисрав кўкалдош Сийалкоттин чиқарида манга хабар ҳам қилмади. Бу узри масмуъ эди. Дейилдиким, чун Сийалкотни асрамадинг, Лахўрда бекларга нега бориб қўшулмадинг, мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Саййид Тўфон, Саййид Лочинни Лахўрдағиларга қўш от била чоптурулдиким, урушқучи бўлманг. Сийалкотта ё Парсаруда келиб бизга қушулунг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Ғозихон ўттузқирқ минг киши йиғибтур. Давлатхон ул қарилги била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, ул масал борким, «гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нуҳ».⁸⁷⁴ Чун бу кетмас, Лахўрдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора кўнуб, Чаноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳулпурким, холиса эди, сайр қилдук. Қўрғони Чаноб сувининг ёқасида баланд жар устида воқиф бўлубтур. Хейли хотирға ёқти. Сийалкот элини мунда келтурур хаёл қилдук. Иншооллох, фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Баҳулпурдин ўрдуғача кема била келдук, (255 б) суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечрак чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина куни, рабиулаввал ойининг ўн тўртида Сийалкотқа туштук. Дойим Ҳиндустонга борсак, гов ва говмиш ўлжасига тоғдин ва туздин жат ва гужур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлиқ ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисик⁸⁷⁵ йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлубтур, ўшундоқ муомала қила кириштилар. Сийалкотнинг яланғоч фақир, мискиниким, ўрдуға келиб эдилар, баякбор гавғойе тушти, талонға бордилар. Бошсизлиқ қилгон элни топтуруб, икки-учни порпора қилдурдум. Сийалкоттин Шоҳим Нурбекни ҳам Лахўр бекларига чоптурулдиким, ёғий не ерда эканин таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

⁸⁷³ РЕК: Сийалкот, кейин ҳам шундай.

⁸⁷⁴ «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўккўэ».

⁸⁷⁵ Қ: йитиқ қилиқ, Е: тилиқ қисик.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон, Султон Иброҳимхонга бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олғондин сўнг ушмундоқ, иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лаҳур келур. Оламхонга рухсат берган фурсатта ўзбак (256 а) хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонга Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх устига отландуқ.

Лаҳурга келгандин сўнг, Ҳиндустондағи бекларга муҳассил кирарким, подшоҳ сизларни манга кўмак бўлсун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ҳозихонни ўзумизга қўшуб, Деҳли ва Агра устига юрулинг. Булар дерларким, Ҳозихонга не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ҳозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳга йиборса, ё улким, Лаҳурга йибориб, гавра йўсуллуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса, қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз.

Ҳар неча бу йўсуллуқ сўзлар айтиб манг қилурлар, етиққа кирмас. Уғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ҳозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лаҳурга бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лаҳурда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар. Голибо сўзни бу ерга қўярларким, Давлатхон ва Ҳозихон Ҳиндустонда қўюлғон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзиға олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонга қотар. Булар (256 б) Деҳли ва Агра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвани⁸⁷⁶ ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетаваққуф Деҳли сари кўч-баркўч тебрарлар. Андарийға етганда, Сулаймон⁸⁷⁷ Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўттуз-қирқ мингга тортар, келиб Деҳлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, қўрғон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамъиятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, қўрғон устидин қўпуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга қўяр-

ларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабихун борсак, қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар, деб ора олти курўх ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунга кун тушга отланиб, икки пос, уч посғача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳари қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирға ва ўтоққа ўрт⁸⁷⁸ қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, гавро солурлар. Жалолхон Жағҳат ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул (257 а) бўлурлар. Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжих бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтаёт олмаслар. Қочарлар. Ушандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Панипат навоҳисидин яна Панипат сари ўтарлар, Андарийға етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миён Сулаймондин уч-тўрт лак олиб қўярлар. Исмоил Жилванидин Оламхоннинг улуг ўғли Жалолхон булардан айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонга йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижаҳон ва Шайх Жамол Фармулий, яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимга борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Саҳринддин ўта бизнинг келиб Малўтни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб, Султонпурға кўчига келиб, биз Малўтни олғондин уч-тўрт кун сўнг Малўт навоҳисидида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут⁸⁷⁹ сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидида тоғда Гангўта отлиқ бир берк қўрғонга келиб кирарлар. Бизнинг чопқунчи афғондин ва ҳазорадин (257 б) келиб, буларни қабарлар. Ушандоқ берк қўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларнинг дарвозаға йиқитилғон

⁸⁷⁶ Қ. Улвонб.
⁸⁷⁷ РН. Салмон.

⁸⁷⁸ Қ. Ут.
⁸⁷⁹ Қ. Сатлуж.

жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била Ғозихонким, Малўтға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб қўшулурлар. Ғозихон яхшигина ошнолик ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Паҳлур навоҳисида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сийалкотта Лаҳурдағилардин киши келдиким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсаруға туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг, Хожа Хусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Ёғийнинг доираси Равий сувининг Лаҳур⁸⁸⁰ тарафда экандур, Бўжак⁸⁸¹ бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳари бўла ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар топқоч, бир-бирига боқмай бузулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва уруқдин айрилиб, Шоҳ Мир Хусайнни, яна Жонибекни уруққа қўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз орасида Каланурға келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар (258 а) мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Каланурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабарини ёвуқ-солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуққадам ва Вали хозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қовғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб, агар етаолмасалар, Малўт қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилғайларким, қўрғон эли қочиб кетмағайлар. Бу эҳтиётлардин фарз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Канваҳийн тўғрисидин Бийах суйини кечиб тушулди. Андин ора икки қўнуб, Малўт қўрғонининг қўлининг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Хиндустондағи бекларга ҳукм бўлдиким, қўрғонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг набираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва таҳдид била яна қўрғонга йибориб, одина кунни ўрдуни илгари кўчуруб, қўрғонга ярим куруҳ ёвуқ туштук. Ўзум

келиб, қўрғонни кўруб, буронғор, жавонғор, ғулға булжорлар⁸⁸² таъйин қилиб, ёниб ўрдуға туштук.

Давлатхон киши йибориб, арз қилди (258 б) ким, Ғозихон қочиб тоққа борди. Менинг гуноҳимни авф қилсалар, қуллуққа бориб, қўрғонни топшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваҳхумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйнига остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғаймуким, иши бу ерга етиб, хануз тааллул қиладур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурдилар. Илгари ўлтурғузуб, бир хиндустоний билур кишига буюрдумким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айтқил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тариқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, балужларнинг дарбадарлиқларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандихонасидин халос қилдим. Уч карўр Татархоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бордиммуким, тўшунг била белиннга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен. Қари мабхут мардак бир-икки сўз оғзида (259 а) -ўқ пуйпади⁸⁸³ сўзлай олмади, муқобалада ҳам демай мундоқ мускат сўзларга не дея ҳам олғай эди. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлгон жамиъ жиҳотларни забт қилғайлар. Фармон бўлдиким, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба кунни, рабиулаввал ойининг йигирма иккисида уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Малўт қўрғонининг дарвозасининг рўбарўйидаги баландиға туштук. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара-кириштилар.

Ғозихонни, агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдукким қўрғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичкиларни ва чухра-

⁸⁸⁰ Қулёмаларда: Лампур.

⁸⁸¹ Қ: Бужжа.

⁸⁸² Н: мулжорлар.

⁸⁸³ Н: пуйпади; Қ: пуйпади.

ларни дарвозада қўюлдиким, гумонлиқ кишини ахтаргайларким, Ғозихон муғаллат қилиб, чикмагайким, куллий гараз ул эди. Яна баъзи жавохир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилгайлар.

Ушул дарвозанинг олидағи баландида чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва бир-неча ички бекларга фармон бўлдики, ичкари кириб, хизоналари ва бўлғон жиҳотларини забт қилгайлар. Эл қўрғон (259 б) эшигида бисёр ғулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, яқбор бир қазо ўқи Хумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландида қўнуб, душанба куни қўрғонга кириб сайр қилиб, Ғозихоннинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Хумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулув эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ғозихонни қўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға-инисини ва она-эгачисинглини Малўтга ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

*Мабин он беҳамиятро ки ҳариз
Нахоҳад дид рӯи некбахти,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд биззорад ба сахти.⁸⁸⁴*

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Ғозихон қочқон тоғ сари мутаважжих бўлдук. Малўтнинг оғзидағи юрттин бир қуруқ йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулозамат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттаға топшурдукким, Бҳирадағи Малўт қўрғонига (260 а) элтиб сахлагай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг иттифоқи била хунбаҳо таъйин қилилди. Баъзини кафилага бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларни элтти. Давлатхон Султонпурға ета ўлди.

Малўт қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жанг уҳдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди. Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши қўрғонга қўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди, Хожа Калоннинг юрти бир баландида воқий бўлуб эдиким, қўрғонга ва ўрдуға мушриф эди, анда суҳбате тутулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр суҳбате эди.

Андин кўчуб, Малўтнинг бир арғадоллиқ ушоқ тоғларидин ошиб, Дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дуннинг атрофи қалин кентлардур. Жасвал парганаси эмишким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўлангдур, баъзи ерда шоли экибтурлар, ўртасидин учтўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир қуруқ-икки қуруқ, баъзи ери бўлғайким, (260 б) уч қуруқ ҳам бўлғай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта йўсунлуқ тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқий бўлубтур. Кент бўлмағон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товугидек товуқ ҳам кўптур. Биайниҳи товукдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ғозихоннинг хабари бир ерда муҳаққақ эмас эди, Турдикани ва Бирийм Дэв Малиҳас била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ғозихон бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлагайлар.

Бу Дун атрофидағи ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарқи-шимол тарафида бир қалъа воқий бўлубтур, Котла отлиқ, атрофи етмиш-сексон қари, яқандоз улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур ерининг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йиғочни кўпрук қилибтурлар. Отни ва галани андин ўтқарурлар.

Бу қўрғонда Ғозихоннинг беркитган қўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чопқунчи етиб, уруш солур. Алар ёвушқондурлар. Кеч бўлғоч, қўрғоннинг ичидагилар мундоқ руст қўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу Дун навоҳисиде яна бир руст қўрғон Гангўта қўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, вале ул мунча руст эмастур. Оламхон ушбу Гангўта қўрғонига кириб эди, бурун мазкур бўлди.

(261 а) Ғозихоннинг устига илғор айирғон-

⁸⁸⁴ «Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради».

дин сўнг ҳиммат рикобиға оёқ қўюб, таваккул инониға илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лўдий афғоннинг устигаким, ул тарихда Дехли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти тасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченарлар эди, мутаважжих бўлдук. Бир кечдин сўнг Боқи шиговулға Дипалтурни иноят қилиб, Балхқа кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жихатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдаги уруқ-қаёш ва ўғлон-ушоққа Малўт фатҳида тушган матоъдин савфотлар йиборилди.

Дундин қўйи бир-ики кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Оройиш Хон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир пора давлатхоҳлик изҳори қилиб, бу юрушга саъй ва аҳтимомлар қилибтурлар. Биз дағи бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илгари кўчтук.

Малўттин борғон чопқунчи Ҳарўр, Каҳлўр ва ул навоҳидағи тоғ кўрғонлариниким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидан ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланг келди. Утрусиға беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар ҳам йибордук. Ушбу навоҳида (261 б) келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва даралариға дағи чопқунчи бориб, бир-икки кўнуб келдилар. Муътад биҳ нима иликка тушмади. Шоҳ Мир⁸⁸⁵ Ҳусайн ва Жонибек ва баъзи йигитлар чопқунға рухсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилванийнинг ва Бибаннинг арзадошлари келди. Мундин ҳам аларнинг қўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арўпар келдук. Арўпарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совуқ бўлди. Оч-яланғоч Ҳиндустонийлар қалин қирилди.

Арўпардин кўчуб, Саҳринд тўғриси Кармалға⁸⁸⁶ тушуб эдукким, бир Ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элчисидурмен», деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир-икки Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилду-

рур. Ушал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора кўнуб, Банўр⁸⁸⁷ ва Санўр рўди ёқасиға туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор — будур, муни Гагар суви дерлар, Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт курўх юққорроқ бу сув рўдининг зиҳидин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрға борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш (262 а) тегирмон сув чиқиб келадур. Юққорроқ хейли латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чохорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки курўх йўл бориб, рўдға сингадур. Гагар суви зиҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт курўх қуйроқ бўлғай. Пашакаалда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Самана ва Сунамға борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Дехлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кечубтур, яна Ҳисори Ферузанинг шақдори Ҳамидхоний Хосса Хайлий Ҳисори Феруза ва ул навоҳининг черики била Ҳисори Ферузадин ўн-ўн беш курўх берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусиға йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Феруза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни, жумодиулаввал ойининг ўн учидан Анбаладин кўчуб, бир қўл ёқасиға тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолғон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва гулдин ичкилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, (262 б) Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар кўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким, Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабаға андин улукроқ ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодаларедур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидъо қилди, анинг номаъқулиға ким қулоқ солур!

⁸⁸⁵ Қ. Меҳримини: Р. Парим.
⁸⁸⁶ Е. Кармол.

⁸⁸⁷ Л. танур.

Душанба куни, сабоҳи ойнаинг ўн тўртида Ҳамидхон устига Ҳумоюн мутаважжих бўлди. Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қаравул айирур. Қоровул кишии ёвуқ егиб, илик олишиб, бир-икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ганим қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни, туш вақтида ойнаинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртга-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни, ойнаинг йигирма бирида ўшал юртга Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Алиқули ва туфангандоз (263 а) ларга буюрулдики, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунга бисёр яхши бўлди, қовуғунчи қояғон элини қовлаб, Ҳисори Ферузаға етган била-ўқ олулар, Ҳисори Ферузани талаб келдилар. Ҳумоюнға Ҳисори Ферузани тавобиъ ва лавоҳиқи билаким, бир карўр вилояттур, яна бир карўр ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусиға киши йибориб, неча кун бу юртга таваққуф бўлди. Раҳмат пиёданни фатҳномалар била Кобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни, жумодиулаввал ойнаинг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн⁸⁸⁸ юзига устара ё миқроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай.⁸⁸⁹

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутаботир хабарлар кела бошладиким, бир курўх-икки курўх кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом қила-қила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб, Шоҳободдин ора икки кунуб, Жуун дарёсининг ёқосиға

Сарсава тўғриси келиб туштук. Хожа Калоннинг навқари Ҳайдарқулини тил тутта йиборилди.

Мен Жуун дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсавани сайр қилдим. Ул куни маъжун ҳам едук. Сарсаванинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор (263 б) таъриф қилди. Мен дедимким, сеники⁸⁹⁰ бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсава берилди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай⁸⁹¹ қуйиға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тутта борғонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт курўх Иброҳимнинг доирасидин берирак⁸⁹² доира уруб ўлтурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни, жумодиулохар ойнаинг ўн секкизида⁸⁹³ Чин Темур Султонни ва Маҳдий Хожа ва Муҳаммад Султон⁸⁹⁴ мирзо ва Одил Султонни тамом жавонғор кишиликим, Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қутлуққадам бўлғай, гулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илғор айирдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин тебрардилар. Бибан ушбу илғор баҳонаси била сувдин ўтуб қочти. Фарз вақтида ганим устига етарлар. Оз-оғлоқ ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била-ўқ олиб тебрарлар. Иброҳимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Ҳайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди, тушуруб етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била келиб кўрдилар. Сиёсат учун (264 а) аксари ясоққа етти.

Андин кўчуб, буронғор, жавонғор, гул ясол ясаб дим кўрулди. Ул миқдорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарға келмади.

Бу юртта фармон бўлдики, жамиъ черик эли фарохўри ҳолиға ароба келтургайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдики,

⁸⁸⁸ ЕК: Ҳумоюн мирзони.

⁸⁸⁹ Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихи 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лондон босмасида бу жумла туширилиб қолдирилган. Эдинбург нусхасида бунга қўшимча шундай дейилган: «Чун Ҳазрати маҳдумий (яъни Бобур — С. Ҳ.) устара қўймоқни юзга ул вақойида зикр қилибтурлар. Банда дачи ба таттавои они зикр қилди: Ул тарихда ўн секкиз ёшда эдим ва дарҳоло қирқ секкиз ёшдаменким бўлғай. Ҳаррараҳа Муҳаммад Ҳумоюн. Нақл аз хатти Онҳазрат анораллоҳу бурҳонаҳу».

⁸⁹⁰ Қ: Сенга; Е: Сенинг.

⁸⁹¹ Е: ёқалари.

⁸⁹² ҚН: беррок; Е: берирок.

⁸⁹³ А: «ўн» сўзи йўқ.

⁸⁹⁴ А: Бу сўзлар тушиб қолган.

Рум дастури била аробаларнинг орасида занжир ўрнига ўйнинг хомидин арғамчилар эшиб, бир-бирига боғлағайлар. Ҳар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфангандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейнида туруб, туфанг отқайлар. Бу асбобнинг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртга таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукамал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни дағи кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Панипат шаҳредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфангандоз ва яёқни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба кунни, жумодиулохир ойининг салхи Панипат келдук. Унг қўл шаҳр ва маҳаллот бўлди. Олимпизда тартиб қилгон тўралар бўлди. Сўл қўлда (2646) ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар бир ўқ отими ерда юз-юз элик отлик чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутаваҳҳим эдилар. Тараддуд ва таваҳҳум бетақрибдур. Неким азалда Тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Не учунким, ватандин икки-уч ойчилик йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

*Парешон жамъёю, жамъе парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.*

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолгон хазина худ нақд илигида эди, Ҳиндустонда бир расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни «бадхандий» дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатиға имсоқ кўп голиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди. Не келиши саранжомлик (265 а) эди, не туруши, не юруши эҳтимомлик эди, не уруши.

Ул фурсаттаким, Панипатта черик элининг атроф ва жавонибини ароба ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди, Дарвеш Муҳаммад сорбон арзға еткурдиким, мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай.

Дедимким, сен буларни ўзбак хон, султонлариға қиёс⁸⁹⁵ қиламусен? Ул йил Самарқандтин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб, бизнинг ус-тумизга келур азимат била Дарбанддин ўттилар. Биз жамиъ сипоҳий ва мўғулнинг кўч ва молларини маҳаллотқа киюруб-киюруб,⁸⁹⁶ маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушнинг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устиға келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чағониён навоҳиси Навандокдин-⁸⁹⁷ ўқ ёндилар. Буларни аларға ўхшатма, иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар.

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-секкиз кун Панипатта эдук, оз-оз кишимиз бориб, доирасиғача қалин кишиларига ўқ қуярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи (265 б) давлатхоҳ Ҳиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳдий Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мироҳўр ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва Вали хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жоғнибек ва Қарокўз бошлиғ тўрт-беш минг кишини шабихунға йибордук. Кеча била ўбдон иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлгунча ғанимнинг доирасининг яқинида эдилар, ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғиға ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, вале уруш кунни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир курўх-бир ярим курўх буларнинг ўтрисиға

⁸⁹⁵ Е: қилар.

⁸⁹⁶ Е: кетуруб.

⁸⁹⁷ Е: Бундақдин.

йибориб, ўзум ҳам қолгон черик била ясаб чиқтим. Шабихун борғонлар Ҳумоюнға қушулуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғое тушти. Бир ғарийга ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга хейли тараддуд ва таваҳҳум бўлди. Бир замондин сўнг (266 а) ғавғо босилди.

Одина куни, ражаб ойининг секкизида фарэ вақтида қаравулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келадур. Биз дағи жибаланиб ва яроқланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали хозин ва Пирқули Сийстоний эди. Жавонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳдий Хожа ва Одил Султон ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадам ва Жонибек ва Муҳаммад бахши ва Шоҳ Ҳусайн Ёракий⁸⁹⁸ мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо ва Муҳаммадий кўкалдош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвеш Муҳаммад сорбон⁸⁹⁹ ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдибек ва Қўчбек ва Муҳиб Али халифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалдош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохўрни тарҳқа таъйин қилиб эдук. Буронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосим Бобо Қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жавонғорнинг учида Қароқўзи ва Абулмуҳаммад найзабоз ва Шайх Жамол барин ва Маҳдий⁹⁰⁰ ва Тенгриқули Пишағи мўғулни тўлғамаға ясадук, ғаним кишиси ёвуқ келгач, бу икки бўлак тўлғама ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврұлгайлар. (266 б) Ғанимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилди-

лар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға таъйин бўлгон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жавонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасиға эврулуб, ўқ қўя кириштилар. Жавонғордин Маҳдий Хожа бурунроқ тегишти. Маҳдий Хожанинг ўтрисиға бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни ёндурдилар. Жавонғорға кўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдибек Қўчбек ва Муҳиб Али халифани йиборилди. Буронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалдош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги (267 а) зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Буронғор, жавонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жавонғор, буронғор сари қисқа-қисқа ҳаммалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиктилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тикилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангиши бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди. Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақхур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазл ва карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлаға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маърақада ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдук. Сўнгра Аграга келганда, Ҳиндустон эли тақриридин андоқ маълум бўлдиким, қирқ-элик минг киши бу маърақада ўлган экандур.

Ёғийни босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб

⁸⁹⁸ Қ: Баргий.

⁸⁹⁹ Н: Сорвон.

⁹⁰⁰ РЕ: Манди.

⁹⁰¹ Қ: Қосмой.

кела бошладилар. Сурук-сурук филларни фил-
бонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёғийнинг
кейнича (267 б) юруб, хосса тобиндин Қисм-
той⁹⁰¹ мирзони ва Бобо чухрани ва Бужка бош-
лиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғун-
чи таъйин қилдукким, Аграга етгунча таъжил
била бориб, иликлагайлар.⁹⁰²

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, са-
роча ва уйлариин сайр қилиб, бир қора сув ёқасига
туштук. Намози дигар бор эдиким, Тоҳир Таба-
рий халифанинг қайининиси Султон Иброҳим-
нинг ўлугини қалин ўлуқлар ичида таниб, боши-
ни келтурди.

Ушбу кун-ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожа Ка-
лон ва Муҳаммадий ва Шоҳ Мансур барлос ва
Юнус Али ва Абдулло ва Вали хозинни таъйин
қилдукким, жариди илдам юруб, Аграни иликлаб,
хизонани забт қилгайлар.

Маҳдий Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо
ва Одил Султон ва Султон Жунайид барлос ва
Қутлуққадамни муқаррар қилдукким, партолдин
айрилиб, илғаб, Деҳли кўрғониға кириб, хизона-
ларни эҳтиёт қилгайлар.

Тонгласи кўчуб, бир курўх йўл келиб, от масла-
хатиға Жуун ёқасига туштук. Ора икки кўнуб,
сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини
тавоф қилиб, Деҳли тўғриси Жуун⁹⁰³ ёқасида
тушулди. Ушбу чаҳоршанба охшоми-ўқ Деҳли кўрғо-
нини сайр қилиб, кечаси анда бўлуб, тонгласи,
чаҳоршанба⁹⁰⁴ куни Хожа Қутбиддиннинг мазо-
рини тавоф қилиб, Султон Гиёсиддин Балбан ва
Султон Аловуддин Хилжийнинг мақбара ва имо-
ратлари (268 а) ва минорини Ҳавзи Шамсий ва
Ҳавзи Хосни ва Султон Баҳлул ва Султон Секан-
дарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб, ўрдуға
тушуб, кемаға кириб, арақ ичилди. Деҳлининг эшик-
дорлигини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни
Деҳли вилоятида девон қилиб, бўлгон хизоналарни
муҳо қилиб, буларнинг уҳдасига қилдук.

Панжшанба⁹⁰⁴ куни андин кўчуб, Туғлақобод
тўғриси Жуун⁹⁰⁵ ёқасига тушулди.

Одина куни ул юртда таваккуф қилдук. Мав-
лоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб,
Деҳлида жумъа намози қилиб, менинг отимға

хутба ўқитдилар. Фуқаро ва масокинға бир пора
ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч
Агра азимати қилилди. Мен бориб, Туғлақобод-
ни сайр қилиб, ўрдуға туштук.

Одина куни, ражаб ойининг йигирма иккисида
Агранинг маҳаллотида Сулаймон Фармулийнинг
манзилиға тушулди. Чун бу юрт хейли кўрғондин
йироқ эди, тонгласига кўчуб, Жалолхон Жағҳат-
нинг иморатиға тушулди.

Ҳумоюнким, илгаррак келиб эди, кўрғондағи-
лар узр айтиб, ҳаял қилибтурлар, булар ҳам эл-
нинг бесарлигини мулоҳаза қилиб, хизонаға дас-
тандоз бўлмагайлар, деб биз келгунча чиқар йўллар-
ни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикрамажит ҳиндуким, Гвалийар раажаси эди,
юз йилдин кўпрак Гвалийар вилоятида оталари
(268 б) салтанат қилиб эдилар. Искандар Гва-
лийарни олур маслахатиға неча йил Аграда ўлтур-
ди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Ҳумоюн
Серваний неча маҳал бажид урушти, охир сулҳ
била олиб, Шамсободини анга берди. Бикрамажит
Султон Иброҳимни босқонда дўзахқа борди. Ав-
лоди ва хайлхонаси Аграда эди. Аграга⁹⁰⁶ келган-
да Бикрамажитнинг хайлхонасининг қочар хаёли
бор экандурким, Ҳумоюн кўйгон кишилар тутуб
эҳтиёт мақомида бўлурлар, Ҳумоюн ҳам толоғали
қўймас. Уз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров
Ҳумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир
ашҳар шухратий олмос эдиким, Султон Аловуд-
дин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир
муқаййим⁹⁰⁷ мунинг қийматини тамом оламнинг
икки ярим кунлуқ харжи⁹⁰⁸ дебтур, голибо секкиз
мисқолдур. Мен келганда Ҳумоюн менға пеш-
каш қилди, мен Ҳумоюнға-ўқ бағишладим.

Кўрғон ичидаги сипоҳийлардин билгулук ки-
шилардин бири Малиқдод Караний эди, яна Мал-
лий Сурдук яна, Ферузхон Меватий эди. Бир
нима ҳиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб
йиборилди. Малиқдод Каранийни чиқариб, баъзи
истидьолар қилибтурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор топқунча тўрт-
беш кун ўтти. Аларнинг муддаосидек иноят ва
шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ
маоф туттук.* Иброҳимнинг отасига етти лак-

⁹⁰² Е: иликлагайлар, кўргайлар.

⁹⁰³ Қ: Жўй.

⁹⁰⁴ Н: Пайшанба.

⁹⁰⁵ Қ: Жўй.

⁹⁰⁶ Н: Аграда

⁹⁰⁷ Л: муқаввим

⁹⁰⁸ Л: Сарфи.

лик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсиға парганалар берилди⁹⁰⁹. Иброҳимнинг отасини байрилари⁹¹⁰ била чиқариб, Аградин бир қурух сув қуи юрт (269 а) берилди.

Панжшанба куни, ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Аграга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,⁹¹¹ Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг султ раъйлиғидин, гоҳи оға-инининг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавоний қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешиди⁹¹² черик тортиб, Бажаврни зўр била икки-уч керрида олиб элини қатли ом қилиб, Бҳирага келдук. Толон ва торож қилмай Бҳира элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шохрухий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача⁹¹³ Ҳиндустонға, бажид урушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға⁹¹⁴ черик торттук. Бешинчи навбатта Тенгри таоло ўз фазл ва карами била Султон Иброҳимдек ганимни мақхур ва абтар қилиб, Ҳиндустондек васеъ мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати Рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятига мусаллит бўлуб, салтанат қилибтурлар: бир, Султон Маҳмуд Ғозий ва авлоди Ҳиндустон мамлакатида муддати мадид салтанат тахтига ўлтурбтурлар. Иккинчиси, Султон Шихобиддин (269б) Ғурий ва қуллари ва тавобии кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас; не учунким, Султон Маҳмуд, Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон⁹¹⁵ тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз⁹¹⁶ салотини анга мутиъ ва мунқод

эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ганимлари раажалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар раажа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди.

Яна Султон Шихобиддин Ғурий, агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табакоти Носирий»да келтурбтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Муниг ганимлари ҳам раай ва раажалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

Аввал навбатким, Бҳирага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллуқ вилоёт (270 а) Бадахшон ва Қундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддун биҳ нафъ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқий бўлғон учун, куллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотинининг тасарруфида эди, юз мингта ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлақати Бҳирадин Бҳирагача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб,⁹¹⁷ умароси мухолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлик фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўуб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васеъ мулклик подшоҳ била рўбарў бўлдук. Таваккулмизга яраша Тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зойий қилмай, мундоқ зўр ганимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтўх айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки Тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки Тенгрининг айни қарам ва иноятиндур.

⁹⁰⁹ Л: Бу ибора тушган.

⁹¹⁰ К: партоллари.

⁹¹¹ Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.

⁹¹² Милодий йил ҳисоби билан 1519 йил.

⁹¹³ Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.

⁹¹⁴ Л: Бу жойи тушган.

⁹¹⁵ К: Хуросон пойтахти.

⁹¹⁶ Л: Дор-модор.

⁹¹⁷ «Юрт» бўлса керак.

Ҳиндустон мамолики васеъ ва пурмардум ва пурҳосил вилоят вокиъ бўлубтур. (270 б) Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсига мунтаҳий бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвасттур. Ғарби-шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор вокиъ бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шихобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Ферузшоҳнинг охир аҳдигача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим раай ва раажа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афгонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Бҳирадин Бҳарғача қобиз эдилар. Афгонлардин бурун Жуунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни «пурий» дерлар. Буларнинг оталари Султон Ферузшоҳ ва ул салотинининг олида саққо экандурлар. Ферузшоҳдин сўнг Жўнпур мамлакатига мусаллит бўлубтурлар.

Деҳли Султон Аловуддиннинг илиғида эди. Бу табақа саййидтур. Темурбек Деҳлини олгонда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталарига бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лўдий афгон ва ўғли Султон Секандар Деҳли пойтахти била Жўнпур пойтахтига қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи, Гужаратта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл (271 а) қилди. Бисёр муташарриъ подшоҳ эди, толиби илмиғи бор эди, ҳадис мутолаа қилур эди, доиммусҳаф китобат қилур эди. Бу табақани таънк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Ферузшоҳ ва ул салотинга шаробдор экандурлар. Ферузшоҳдин сўнг Гужарат вилоятига қобиз бўлубтурлар.

Учунчи, Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотинига ихтиёр ва иқтидор қолмайду эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлар эди. Бир нимага эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи, Малва вилоятидаким, Мандав ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани хилжий дерлар. Муни Раана Сангаа кофир босиб, аксар

вилоятига қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг ҳам оталари Ферузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Малва вилоятига қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангала вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Бангалада подшоҳ бўлуб эди, саййид эди ва Султон Аловуддинга мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Бангалада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангала эли қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири (271 б) тиласа, ҳар кимниким бировнинг ерига ўлтургузди, ул ерга тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтга чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳий ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунги подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангала элининг сўзи будурким, биз тахт ҳалолхўридурибиз.⁹¹⁸ Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анга мутиъ ва муноқоддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Аловуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтга чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийи, Султон Аловуддиндин сўнг, ирс тариқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Бангалада бу расмдурким, ҳар⁹¹⁹ кишиким подшоҳ бўлди, бурунги подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қошида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк⁹²⁰ салотинининг жамиъ байтутотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуғ ва муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлиқ бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

⁹¹⁸ Л: Куворидурбиз.

⁹¹⁹ Н: бир.

⁹²⁰ Н: Балк; РЕ: Балки.

Кофирлардин улугроғи вилоят ва черик (272 а) била Бижанагар раажасидур. Яна Раана Сангаадурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Читўр эди, Мандав салотинининг салтанати халал топганда Мандавга таалуқ қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Рантанбўр⁹²¹ ва Сарангпур ва Бхилсан ва Чандерий.

Тарих тўққуз юз ўн⁹²² тўртта Тенгри таоло инояти била Чандерийким, неча йил эди, дорулар харб бўлуб эди. Мединий Рав отлик Раана Сангаанинг улуг ва муътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки гарийда зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорулислом қилдим, нечукким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида галаба раай ва раажадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигининг ё ери берклигининг ислом подшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдидур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Фариб мамлакате воқий бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиё ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқий бўлубтур. Кобул тавобии гармсерагарчи баъзи ишта Ҳиндустонга мушобаҳати бор, баъзида йўқ. Синд⁹²³ сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм (272 б) тамоми Ҳиндустон тариқидадур. Шимолидағи тоғким, мазкур бўлди, Синд⁹²⁴ дарёсидин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобии вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдағи вилоятлар, мисли, Паклий ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир доҳили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангала ва балки Муҳит ёқасига ча бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдуларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаф-

фуз⁹²⁵ қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, «Касмир» демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа мушк ва қутоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Савалак Парбат дерлар, ҳинд тили била «сава» — рубъ, «лак» — юз минг, «парбат» — тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас. Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли, Лаҳур ва Саҳринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Кобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустоноттур. Бу тоғ (273 а) нинг ва бу номаълум улусларнингким, «кас» дерлар, шимоли Тибат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Саҳринддин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чаноб ва Равий ва Бийаҳ ва Сатлаж бўлғай, ушбу тоғдин чиқиб, Мўлтон навоҳисиде борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар; Фарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонга қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жуун ва Ганг ва Рапат ва Гўмтий ва Гагар ва Сару⁹²⁶ ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўқ атанур, Шарқ сари оқиб, Бангала вилоятининг ораси била ўтуб, Муҳитқа тўқулур. Борининг манбаи ушбу Савалак Парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банас ва Бетвий ва Сўн,⁹²⁷ бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушубтур, шимолдин жанубқа боқа борибтур. Бу тоғнинг ибтидоси Деҳли вилоятида Ферузшоҳнинг Жаҳоннамо отлик иморатидиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқий бўлубтур. Мундин ўтгач, Деҳли навоҳисиде парча-парча кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Меват вилоятига ета бу тоғлар улугроқ бўлур. Меватдин ўтуб (273 б)

⁹²¹ Қ: Рангпур.

⁹²² Е: ўтгуз.

⁹²³ Н: Медли; Қ: Майдоний; Е: Ҳиндани.

⁹²⁴ Л: Ҳинд.

⁹²⁵ «Шин»ни «Сир» талафуз қилмоқ. «Ш» ҳарфини «С» деб айтмоқ.

⁹²⁶ Қ: Сирл.

⁹²⁷ Л: Бу сўз йўқ.

Байана вилоятига борур, Секрий ва Барий ва Дўлпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гвалиярнингким, Галийур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбўр ва Читўр ва Мандав ва Чандерий тоғлари ҳам ушбу тоғ раklarидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз куруҳ мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоқлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилоёти туз ерда воқиъ бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашакаал ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло сув бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лаҳур ва Дипалпур ва Саҳринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган (274 а) ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар, бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвурғач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалик чарх эврулар, сув тўқулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув элтарлар. Яна Агра ва Чандвар ва Байана ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун арғамчиға улў далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чиқориб, ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўлиғаким, ўй сийдук ва тезаги била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зи-

роатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир ваълиқ, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари тубтуз воқиъ бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашакаал ёгинлари жиҳатидин обкандлар бўлубтур (274 б) ким, ҳар ердин убур ва мурур мутаазирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда қузғадаб мутамарридлик қилиб, мол бермаслар. Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашакаал ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, маишат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улўқ шаҳрларким, йиллар анда мутавааттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочадурларким, осор ва аломатлари қолмайду. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лаълмидур. Элиға худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том қўпармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон маҳсусидур, вуҳушдин бир филдурким, ҳиндустоний «хаатий» дерким, Калпий вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юққори шарқ сари боқа боргон сари саҳройи фил кўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Курара ва Маникпурдин ўттуз-қирқ мавзийнинг иши (275 а) фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берурлар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улўқлуғиға ярашадур, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улўқроқ — баҳоси кўпрак. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икиз⁹²⁸ рак кўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом хартуми биладур, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққориғи энгагида икки улўқ тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб

⁹²⁸ Н: Ингиэрак.

йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар⁹²⁹ фавжким бор, албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиятлари бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўртбеш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хейли улуктур, икки⁹³⁰ қатор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна каркдур; бу ҳам улуг жониворедур, (275 б) захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдурким, карк филни шох била кўтарур эмиш, голибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нардинг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ей била бағалкушо ва ҳўб тўлдуруб урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёққондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошук ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошук ўрнида парча сўнгаги бор; нечукким отнинг илигида кўмук бўлур, мунинг ҳам илигида кўмук бор. Бу филдин даррандароқтур. Вале онча мутиъ ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашнағарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Бҳира вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам қалин бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон (276 а) юрушларида Паршовар, Ҳашнағар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлиқ чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд каркка мулаққаб бўлди.⁹³¹

⁹²⁹ Н: бир.

⁹³⁰ ЕК: бир.

⁹³¹ Л: Бу сўзлар йўқ.

Яна саҳройи говмишдур. Бу говмишдин хейли улурроқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуғ⁹³² эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиги отча бўлғай. Оттин бир нима инчкарактур, эркаки кўктур. Бу жиҳаттин голибо «Нилагов» дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий кўтасға мушобаҳоти бор. Тувоғи ўйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги буғу—маралнинг рангидектур. Шохи ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркакига боқа бу тупчоқ вазъдур.

Яна кўтаҳпойдур улуклуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути қисқароқдур. Бу жиҳаттин кўтаҳпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эркаки ҳуна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки⁹³³ оқ, ҳунанинг (276 б) шохидин мунинг шохи узунроқтур ва паришонроқтур. Ҳиндустоний «калаҳра» дер. Аслида «калаҳиран» экандур, яъни қаро кийик, тахфиф қилиб, «калаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу калаҳра била кийик тутарлар: бу калаҳранинг шохига тузоқнинг ҳалқасини беркитурлар. Оёғига тўпуқдин улукроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтрондин сўнг йироқ кетарига моний бўлғай. Андин сўнг ёзи калаҳрасини кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур, филҳол урушқа келур, шох била урушуб, сусушуб илгари-кейин борурда-келурда ул кийикнинг шохи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа кирар. У қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, голибо оёғига боғлағон тош моний бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушға солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллиқ туқлисича улуглуғи бўлғай.

⁹³² Қ: ёбуғ; Е: ёвуғ.

⁹³³ ЛЕ: айвоқи.

Яна бир чиний ўйду, кичиккина ўйду. Ул ерларнинг улук қўқорича бўлмай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазизду.

Яна маймунду. Ҳиндустоний «бандар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар. Лўлилар ўюн (277 а) ўргатурлар. Дарайи Нур тоғларида Кўҳи Сафиднинг Хайбар навоҳисидаги доманаларида ва андин қўйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқду, қўйруғи хейли узун эмасту.

Яна бир навъ маймун бўлур, Бажавр ва Савад ва ул навоҳиларда кўрулмайду. Ул вилоятларга элтар маймулардин хейли улукроқду. Қўйруғи ҳам бисёр узунду. Туки оқроқду. Юзи қопқораду. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладу. Ул вилоятларда йўқду.

Яна бир навъ маймун бўладу, юзи ва туки ва бори узви қопқораду.

Яна нувлду, кишдин жузвий кичикрак бўлмай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш хурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондуким, «гилахрий» дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда-ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қўйи ажаб чувт ва часпон югурур.

Туюрдин: бир товусду. Пурранг ва пурзёб жонивореду. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлмай, турнача баланд эмасту. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз пар борду, икки-уч элик баландлиғи бўлмай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқду. Нарининг бошида тавқи савсанйду, бўйни хушранг кўкту. (277 б) Бўйнидин қўйи орқаси сариқ ва тўтаги ва кўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқий бўлубту. Орқасидаги гуллари кичикрак-кичикрак гулларду. Орқасидин қўйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуғ-улуғ гуллар қўйруғининг учиғача борду. Баъзи товусларнинг қўйруғи бирар қулоч бўлур ва гулук парладининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қўйруғидек, қўйруғи ҳам борду. Бу расмий қўйруғи ва қанотлари қизилду.

Бажавр ва Саводда ва андин қўйи бўлур. Андин юққори Кунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқду. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу

ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол қўй бўлур. Бир қулоч қўйриғи била жангалдин жангалга юрур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абу Ҳанифа мазҳабида ҳалолду. Гўшти холи аз маза эмас, дуррож гўштига ўшар, вале тева этидек⁹³⁴ кароҳати табъ била ейиладу.

Яна тўтиду. Бу ҳам Бажавр ва андин қўйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладу. Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар, сухангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак (278 а) бўлур. Муни ҳам сухангўй қилурлар. Бу жинсни «жангалий» дерлар. Бу жинс Бажавр ва Савад ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовутту. Ранглари худ бирдек-ўқду.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтисидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қўйруғининг учи икки эликча йироқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсанй бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалоийрким, яқин мулозимларимдинду, ажаб нима ривоят қилди; ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ эканду, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кунки, дамгир шудам».⁹³⁵ Яна бир навбат кўтарган қаҳарлар⁹³⁶ дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадулар эканду, тўти дебтурким; «Мардум рафтанд, шумоён намеравед»,⁹³⁷ вал-ухдату алар-ровий.⁹³⁸ Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. (278 б) Мушаҳас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади.

⁹³⁴ ЛН: эдидек.

⁹³⁵ «Менинг юзумни оч, димиктим».

⁹³⁶ Қ: қаҳр борлар.

⁹³⁷ «Одамлар кетилар, сиз кетмайсизми?»

⁹³⁸ Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «Сўз»нинг тўғри-ноғуғрилиғи айтувчининг бўйнига» маъносида.

Қизил бисёр хушранг⁹³⁹ ва хушшакл тўтидур, сухангўй ҳам қилурлар эмиш. Айби будурким, чини синигини мис табаққа тортқондек кўп нохуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким, Ламғонотта кўптур. Боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчукдин бир нима улукроқ ва қабороқтур. Сўз ўргатурлар. Бир навъини «мино»⁹⁴⁰ дерлар. Бангаладин келтурурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улукдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлгон шоракдин иничкарактур. Кўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухалифларни қочурдук, Лакнав⁹⁴¹ ва Авад ва навоҳисидида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмайдур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна лўчадур,⁹⁴² бу қушни «буқаламун» ҳам дерлар. Бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқлуғи (279 а) кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг қулаларида⁹⁴³ юрур, бу ҳам тоғ қулаларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лаҳмдур,⁹⁴⁴ бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махуси эмастур. Гармсёр вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерида бўлмас учун, мунинг тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қир-

говулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, тавре қичқурурким: «Шир дорам шакарак»⁹⁴⁵ анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталафиз бўладур. Астробод дуррожлари «бот»⁹⁴⁶ мени туттилар» деб қичқирур эмиш.

Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадумун нуъм»⁹⁴⁷ деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек⁹⁴⁸ рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «канжал» дерлар. Ўжуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг унига хейли ўхшар, вале мунинг уни (279 б) кўп тездур. Нарини била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Ҳашнағар вилоятида ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пулпакордур, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомлиқдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томоғидин қуйи кўксигача хушранг қип-қизилдур. Пулпакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна саҳройи товуқдур. Уй товуғи била бу товуқнинг орасида фарқ будурким, бу саҳройи товуқ қирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товуқ Бажавр тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Бажаврдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пулпакордектур, пулпакор мундин хушрангроқдур, Бажавр тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуқлуғи уй товуғиғача бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажавр тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларға борур бўданадин улукроқ ва болидароқтур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданаалардин қисқароқдур, қанотқуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўдана-

⁹³⁹ Қ: Хуш, рангу хуш.

⁹⁴⁰ Е: пандвойи; Е: пандовий; Р: пандовлий.

⁹⁴¹ Н: Лакнаврда ва; Қ: Лакнавда ва.

⁹⁴² Қ: Кужа.

⁹⁴³ Н: Қулларига.

⁹⁴⁴ «Маъкул ул-лаҳм» — эти ейиладиган.

⁹⁴⁵ «Сутим бор шакаргина».

⁹⁴⁶ РЛ: тот.

⁹⁴⁷ «Шукр» қилсанг неъмат фаровон бўлади» маъносида.

⁹⁴⁸ Е: юзлоғи; Л: бурлоғи.

дурким, ул вилоятларга борур бўданадин кичикрак, бўғзи била кўксида қораси кўпрак бўлур. (280 а) Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулга оз-оз борур. Кичиккина бўданадур, қорчадин бир нима улуроқ бўлғай, Кобулда «қўрату» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуглиғи туғдоқча бўлғай. Фолибо Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатлиқдур. Баъзи қушнинг бут⁹⁴⁹ эти яхши бўлур, баъзининг кўксининг эти яхши бўлур: харчалнинг бори эти лаззатлиқ ва хўбдур.

Яна чарэдур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичирақдур. Нарининг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якрангдур. Чарэнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарэнинг ҳам туғдорига⁹⁵⁰ мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқорасидур, ул бағриқорадин кичикроқ ва инчкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин инчкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур; ул жумладин: бир дангдур,⁹⁵¹ улук жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг⁹⁵² туки йўқтур. Бўғзида харитадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси оқдур. Аҳнан Кобулга борур. Бир йил Кобулда данг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар ҳаргиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафшни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товукни (280 б) қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

Яна бир саърасдур. Ҳиндустонда бўлгон турклар тева-турна дейдурлар. Бу бир нима дангдин кичикрак бўлғай, бўйи дангдин⁹⁵³ баландроқдур, боши қип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна майнақдур⁹⁵⁴. Бўйи саърасқа ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсани, бўйни оқ, қанотлари оладур, жарка⁹⁵⁵

қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамият аъзоси қорадур. Ул вилоятларга борур лаклакдин кичикрақдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний «якранг»⁹⁵⁶ дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва ваъзи тамом ул вилоятларга борур лаклаклардектур. Ғояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир, қушдур, уқор била лаклакка мушобаҳати бор. Уқордин тумшуғи улуроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуг бўзақдур. Улуғлуғи сорча бўлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзақдур. Ул вилоятқа борур бўзақдин хейли улукдур. Ҳиндустон бўзакидин кичикрак (281 а) тур.

Яна бир ўрдактур, ғармпой дерлар, сўна бўрчиндин улуроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашнағарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шахмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуглуғи бургутча бўлғай. Қора ранглиқдур.

Яна бир сор бўладур, орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг ола қарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва инчкарақдур. Бўйнида жузве оқи бордур.

Яна бир қушдур, қарға била аккаға мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари қип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуг шаппарадур, чангадир дерлар. Улуғлуғи япалоқча бўлғай. Боши итнинг кучугининг бошига ўхшар. Дарахтқаким қўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, «матайла» дерлар. Аккадин жузве кичикрак бўлғай. Акка оқ оладур, матайла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуклуғи сондуғочча

⁹⁴⁹ Н: юрт; Е: туштининг.

⁹⁵⁰ ЕҚ: Туғдоқча.

⁹⁵¹ ЛН: дикдур.

⁹⁵² Қ: бўйининг; Л: бутининг.

⁹⁵³ Н: дикдин.

⁹⁵⁴ Л: мангса.

⁹⁵⁵ Н: хабарча; Е: чарк.

⁹⁵⁶ Қ: Як ранг; РЕ: Як денг; Л: Бек денг.

(2816) бўлғай, хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир карчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якраг қоп-қорадур.

Яна бир кўйалдур, узунлуғи зогча бўлғай, зогчадин хейли иничкаракдур. Тавре ўкур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча хурмати бордур. Қалин дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлуқдур. Йиғочларга ёпишуб турур,⁹⁵⁷ улуклуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

Сув ҳайвоноти: бир шери обидур, қора сувларда бўладур, гиласга мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмишини олур эмиш.

Яна сейсордур, бу ҳам гилас вазълиқдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлғай. Мундин улугроқ ҳам бўлур эмиш, ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юққориғи тумшуғи ва қуйиғи тумшуғида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна ҳуки обидур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдин баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунмас яна сувга чўмар, қуйруғи кўрунуб қолур, мунинг тумшуғи ҳам (282 а) сейсар тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлуқ кўрунадур. Сару сувидаги ҳуки обилар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқадур. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна гарийалдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хейли киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Фозипур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам гарийални йироқтин кўрдум, ўбдон мушаххас кўрулмади.⁹⁵⁸

Яна какка⁹⁵⁹ балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнгак чиқибтур, узунлуғи уч элик бўлғай, ётқонда бу икки сўнгакни тебратадур. Фариб тавр ун келадур. Голибо ул уни жиҳатидин какка дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб чуст балиқлардур. Бир қатла бир сувни икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юққори эди, балиқларнинг кўпраги тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўттилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса (2826) баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадурлар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югурадурлар.

Набототким, Ҳиндустон махсусидур, бир анбадур. Аксар Ҳиндустон эли «бе»ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечукким, Хожа Хисрав дебтур:

*Нағзаки мо нағзуни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон.⁹⁶⁰*

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса⁹⁶¹ бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Гўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқиё Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамия мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмастур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашакаал вақтида⁹⁶² пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини⁹⁶³ тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир, шафтолуғи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бадандомдур. Бангала ва Гужаратта яхши бўлур эмиш.

Яна кейладур, араб «мавз» дер, дарахти хейли баланд эмас, (283 а) балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амонқаронинг баргига мушобихдур, вале кейланинг баргининг узунлиғи икки қари бўлур, яссилиғи бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир

⁹⁵⁷ Н: йурур.

⁹⁵⁸ ЕҚ: кўрунмади; А: кўра олмади.

⁹⁵⁹ А: гала, кейингилари ҳам шундай.

⁹⁶⁰ «Нағзак»имиз бўстон беағи ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир

⁹⁶¹ Е: йесар.

⁹⁶² ЕҚ: вақтидин бурун.

шоҳ чиқар, гунчаси бу шоҳда бўлур ва улук гунчаси қўй юраги вазъликдур, гунчасининг ҳар барги очилгоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кейла бўлур. Ушбу юракдек шоҳ узогон сойи ул улук гунчанинг барглари очилиб, қатор кейла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кейла дарахти бир қатла-уқ бар берур эмиш. Кейланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкаракдур, хейли чучук эмас. Бангала кейлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбилийдур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор,⁹⁶⁴ жавзи бўё баргига филжумла ўшар, вале мунинг барги бўё баргидан резароқтур. Хейли хушнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Саҳройиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморат (283 б) лари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бадмазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юққа, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнийдур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси саригранглиқдур, жигдадин иничкарактур. Мазаси филжумла узумга ўшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юққадур.

Яна жаъмундур, барги тол баргига филжумла ўшар, гирдоқ ва яшироқтур, дарахти холи аз хушнамолик эмас.⁹⁶⁵ Меваси қора узумга ўшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камрактур. Панж паҳлудур. Улуғлуғи ғайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт элик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғонининг турш-

лиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат⁹⁶⁶ эмас.

Яна кадҳалдур. Бу ғариб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи қўйнинг (284 а) қорнидурким, кепадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмасдур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдурлар, хейли часпандадур, часпандалиғидин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шоҳида бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким кепаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача⁹⁶⁷ бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб турш⁹⁶⁸ ва бемазадур, пишиғи ёмон эмас, юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғониға хейли ўшар, турштурш яхшиғина мазаси бор.

Яна бейрдур, форсий «кунор» дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, хусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайдур. Бандийрда бир бейр кўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашакаалдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси (284 б) йўсунлуқ буга-буга бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонға⁹⁶⁹ ўшар, мирминхондин⁹⁷⁰ чучукроқ ва кам оброқтур.⁹⁷¹ Андин қалаялиқ ош пиширадурлар, мазалиқ бўладур. Хейли қалаяси ривожқа ўшар.⁹⁷²

Яна панийаладур, олучадин улуроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабиҳдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улуроқтур, барги бодом баргига ўшар.

Яна гулардур, меваси дарахтининг танасидин чиқар, анжирға ўшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна аъмладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг

⁹⁶³ Л: бир ерини.

⁹⁶⁴ Қ: бор жуа.

⁹⁶⁵ «Дарахти чиройли қуринишдан холи эмас».

⁹⁶⁶ «Латифликдин холи эмас».

⁹⁶⁷ ЕҚ: биҳча.

⁹⁶⁸ Н: бўш.

⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ Қ: Мирминхон.

⁹⁷¹ ⁹⁷² Л: тушиб қолган.

ғунчасиға ўшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пурфойда мевадур. Дарахтининг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирўнжийдур, дарахти кўхий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хейли шабиҳдур, мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирўнжийнинг мағзи гирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон маҳсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учигача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узум (285 а) нинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хейли улуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонотқа ўшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар — ҳаёт мунқатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким ҳайвоноттин бенар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нар хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул паниредин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқадур. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ёмон эмас. Ул янғоқининг ўл мағзиға хейли ўшар. Ушбу панири бўлур ерни захм қиладурлар. Ул захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқадур, баргни кўзанин оғзиға қўюб, кўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, кўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонрак сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Барийни сайр қилаборғонда, (285 б) Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эрдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичилдиким, анинг кайфияти маъ-

лум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Голибо хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна наргилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли налийар дейдур. Голибо ғалати омдур. Наргилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошуқларни андин қилурлар. Улуғроғини гижжакнинг косаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур, ғояташ, наргилнинг шохи пурбарграктур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, янғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, наргилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале наргилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу наргилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ипи била тикар эмишлар. Наргилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тушук ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун наргилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ёмон эмас, гўёким, хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир таардур, таарнинг шохлари ҳам бошида (286 а) -ўқ бўлур, таарға ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни таарий дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундроқ бўлур эмиш. Таарнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўттуз-қирқ барг шохининг учида бир ердин-ўқ ириқроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қарига ёвушур. Ҳинди хатларни дафтар йўсунлуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига ҳалқа бўлмаса, бу таар баргидин ясаб соладурлар. Ушбу таар баргидин қулоқ тушугига солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтининг танасидин яхшироқ ва ҳамворроқтур.

Яна норанж ва лиму мушобаҳати⁹⁷³ мевалардур. Норанж Ламғонотта ва Бажавр ва Савадта кўп бўлур ва ҳў бўлур. Ламғонот норанжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норанжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклуғидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт

⁹⁷³ Н: андомлик мушобиҳи; Қ: лиму машғур; Е: норунж мушобаҳати.

йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норанжлар хароб бўлур. Астробод норанжини СамарқандҒақим, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар, терисининг қалинлиғидин ва камоблиғидин (286 б) онча хароб бўлмас. Бажавр норанжларининг улуғлиғи биҳичча бўлур, суви кўптур ва ўзга норанжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажаврда ушбу жинс норанжнинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг норанж чиқти. Менинг хотиримға доим кечар эдиким, «норанж» лафзи муарраб монанддур, ўшандок-ўқ экандур. Бажавр ва Савад эли норанжни тамоm нораанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлиғи юмуртқача бўлғай, юмуртқа андомлиқтур. Илдизини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норанж мушобиҳи мева турунждур. Бажавр ва Савад эли баланг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи баланг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни «бажаврий» дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил-ошур. Чучук, еярга худ ярамас, магар пўсти мураббоға ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дилочур чучуктур. Яна Бажавр турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур, турунжнинг улуғлиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қутур-пўтур ва ноҳамвордур. Учи иничка ва тумшуклуқ бўлур. Турунжнинг ранги норанж рангидин саригроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута (287 а) бўлур, барги норанж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна норанж мушобиҳи мевалардин сангтарадур, ранги ва вазъи турунждекдур, ғояташ, мунинг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузве турунждин кичикракдур. Дарахти улуқ бўладур. Ҳрук дарахтича бўладур, барги норанж баргига ўхшар, худ туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, норанждек музъиф эмас.

Яна норанж мушобаҳати мевалардин улуқ лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқасига ўхшар, вале юмуртқадек икки боши иничкарак эмас. Мунинг пўсти ҳам сангтара пўстидек ҳамвордур, ғариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норанж мушобиҳидур. Андоми норанждекдур, вале ранги сариқдур, норанжий эмас, иди турунж идиға ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлуғи бор.

Яна норанж мушобиҳи садофилдур, амруд андомлиқтур, ранги биҳи рангидекдур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дилошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карнадур. Мунинг улуғлиғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норанж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдин бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани мунинг (287 б) ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосияттинму экин. Туршлиғи норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жаасундур. Баъзи Ҳиндустоний «гадҳал» дейдур, гиёҳ эмас, дарахти⁹⁷⁴ соқлиқтур, гулбундек қизил гул бутасидин⁹⁷⁵ бир нима баландроқдур, ранги анор гулидин хануз сабзроқтур, улуғлиғи қизил гулча бўлғай; вале қизил гул гунча бўлгондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жаасунким, очилди ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жаасун барглари очиладур. Ҳосили дилшабиҳ⁹⁷⁶ гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайду, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашакаал ойларида асру хўб ва кўп очиладур, ғолибо аксар йил очилур. Вале бу кўплук била иди йўқтур.

Яна бир канейрдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панжбарга бўладур. Қизил канейрнинг шафтолу гулиға шабоҳати бор. Вале канейр гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улуқ гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канейрнинг тавреғина иди бор, хушояндадур. Бу ҳам пашакаалда кўп ва хўб очиладур. Бу ҳам (288 а) аксар йил топилур.

Яна кеврадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушқлуғи бордур, мунинг «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр хайъати бордур, гу-

⁹⁷⁴ ЕК: бўтаси.

⁹⁷⁵ Қ: дек гулбин., Е: Қизил гул бутасидин дек.

⁹⁷⁶ Н: Дусунба; Қ: дил шабиҳ; Е: Душанба; Р: мисли дил (дилға ўхшаш - С. Ҳ.).

лининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи гарав баргидек узун барглардур⁹⁷⁷. Муниг тикони бордур. Гунчадек тиқилгон таш-қариғи барглари сабзроқ тиконликрак, ичкариғи барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариғи баргларининг ораларида гулнинг ўртасидағидек нималар бўладур, яхши иди андин келадур. Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағони эркак қамишнинг бутасиға ўшар. Муниг барғи яссироқтур ва тиконлиқ, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, муни чампа дейдурлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улурроқ ва иди тундроқ бўладур.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур.⁹⁷⁸ Ҳиндустонда уч фасл бўлур: тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашакаал,⁹⁷⁹ тўрт ойи қиш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашакаал ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда қип ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойларига. Буларнинг каби-саси (288 б) будур.

Чайт, байсак, жет, асаър — тобистон; мувофиқи: ҳут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сааван, баъдўн, кувар, каътик — пашакаал; мувофиқи: саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Ағҳан, пус, маҳ, паъгун — зимистон; мувофиқи: ақраб ва қавс ва жади ва далв.

Ҳинд⁹⁸⁰ эли фусулниким, тўрттар ой таъйин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгғи ойким, жет била асаърдур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашакаал ойларидин икки бурунғи ойким, сааван ва баъдўндур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидан икки ўртадағи ойким, пус ва маҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор била буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — саничар; якшанба — айтвар; душанба — сумвар; сешанба — мангалвар; чаҳоршанба — будвар; панжшанба — брипаствар; одина — сукрвар.⁹⁸¹

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар

қайсини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олти-миш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча ва кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрибан олти (289 а) қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтимиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гарий дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳар дебтурларким, форсийси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамий муътабар шаҳрларида жамий муқаррар ва муайян-дурларким, гарийалий дерлар, биринждин бир ясси⁹⁸² нима қуйибтурлар, улурлиғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки эликча бўлғай. Бу биринжни «гарийал» дерлар. Бу гарийални бир баланд ерда овизон қилибтурлар. Яна бир тослари бор жом соат, анинг қуйиси тешукдур, ҳар гарийда бир тўлар, гарийалийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақттаким, бу тосни қуйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била гарийалға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳар тугагунча. Ҳар⁹⁸³ паҳарким туганса, аломати будурким, тўқмоқни гарийалға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалғи паҳар бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин (289 б) сўнг даранге қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳар бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳариким туганди, кеча паҳаридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳарини тугатурлар.

Бурун гарийалийлар кеча-кундузда паҳар туганганда-ўқ паҳар аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонгонларға уч гарий ё тўрт гарийнинг қоққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳармудур, ё учунчи паҳармудур. Мен буюрдумким, кеча гарийларини ва булутлуқ кундуз гарийларини қоққондин сўнг, паҳарнинг аломатини қоққайлар, масалан, кечанинг аввалғи паҳаридин уч гарий қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳарнинг аломатини яна бир ҳам

⁹⁷⁷ Қ: барглар бордур.

⁹⁷⁸ ЕҚ: бўлур.

⁹⁷⁹ Қ: тушиб қолган.

⁹⁸⁰ Бу иборалар ЕҚ нусхаларда мавжуд.

⁹⁸¹ Бу жойлар ЕҚ нусхаларда бор.

⁹⁸² Н: Тинши.

⁹⁸³ Е: бир.

қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гарий аввалғи паҳардиндур. Кечанинг учунчи паҳардин тўрт гарий қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳарнинг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гарий учунчи паҳардиндур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонғонда гарий уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳардин неча гарий бўлубтур.

Яна ҳар гарийни олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пал дебтурларким, бир кеча (290 а) — кундуз уч минг олти юз пал бўлғай. Яна ҳар бир пал миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пални тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «қулхувалло»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдуким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «қулхувалло»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилибтурлар: секкиз раттий бир маъша, тўрт маъша бир таанқким, ўттуз икки раттий бўлғай. Беш маъша бир мисқолким, қирқ раттий бўлғай. Ўн тўрт тўвла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир маъний бўлур. Юз маънийни бир манъаса⁹⁸⁴ дерлар. Жавоҳир ва марворидни таанқ била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб таъйин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни карўр дерлар. Юз карўрни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нийл, юз нийлни падам, юз падамни санқ. Бу ададларнинг таъйини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур.

Яна Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамом ҳиндудур.⁹⁸⁵

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отлари бўлур, мунда ҳам вилоят ва кентларда мутаваттин (290 б) элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар ҳирфагарким бор, ота-отасидин бери ул ҳирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқиб бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва

карам ва муруват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўнния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «дивтий» дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар, ўнг иликларида бир кадудурким, тўшуқини торроқ кўюбтурларким сув, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳар қачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қўядурлар. Улуғларининг бу дивтийлари юз-икки юз бўладур,⁹⁸⁶ шамъ ва машъал ўрнига муни истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлгулук иш бўлса, ушбу чиркин дивтийлар (291 а) бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият ва резапой эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лангўтадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лангўтанинг боғинингким боғларлар, ул парча латгани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лангўтанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улуқ вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашакаал ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳе уни бўладурким, ўн-ўн беш йигирма қатла ёмғур ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоққим, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

⁹⁸⁴ Рқ. Миноса.

⁹⁸⁵ А: Бу сўзлар тушган.

⁹⁸⁶ А: Бу сўзлар йўқ.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашакаал ўлса, худ отиб бўлмайду, тез бузуладу, (291 б) не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қилладу. Иморат ҳам кўп турмайду. Пашакаалдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволарду, вале шимол ели ҳамиша қўпаду. Гард ва хок хейли бўладу. Ёзлар савр ва жавзода пашакаалга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд қўпаду. Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бири кўруб бўлмайду, мун «аандий» дейдулар. Жавзо иссиқ бўладу, вале онча беиътидол иссиқ эмасту. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўлғай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Аграда ушбу Агранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Аграда ва Секрийда ва Байанада ва Дўлпурда ва Гвалийарда ва Кўйилда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. (292 а) Ҳар ҳирфагар ва ҳар коргардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятду.

Бу вилоятларким, Бҳирадин Бҳарғача ҳоло менинг тасарруфимдаду, элик икки карўрду, нечукким, бу муфассалидин мужмали маълум бўлғусиду. Бу жумладин секкиз-тўққуз карўр раай ва раажаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганотни ваҳҳи истиқомат тариқиде топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз он чи билфеъл дар тахти тасхири рабийоти нусрати оёт даромада.

С а р к о р и он рўи оби Сатлаж ва Бҳира ва Лаҳур ва Сийалкот ва Дипалпур ва ғайриҳо: се карўру сио се лаку понздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

С а р к о р и Саҳринд: як карўру бисту нуҳ лаку сио як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

С а р к о р и Ҳисори Феруза: як карўру си лаку ҳафтоду панж ҳазору як саду ҳафтоду чаҳор танга.

С а р к о р и дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се карўру шасту нуҳ лаку панжоҳ ҳазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

С а р к о р и Меватки дар замони Искандар дохил набуда: як карўру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

С а р к о р и Байана: як карўру чиҳлу чаҳор лаку чаҳордах ҳазору нуҳ саду си танга.

(292 б) С а р к о р и Агра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

С а р к о р и Миёни вилоят: ду карўру наваду як лаку нуздаҳ ҳазор танга.

С а р к о р и Гвалийар: ду карўру бисту се лаку панжоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панжоҳ танга.

С а р к о р и Калпий ва Сихунда ва ғайриҳо: чаҳор карўру бисту ҳашт лаку панжоҳу панж ҳазору нуҳ саду панжоҳ танга.

С а р к о р и Қаннуж: як карўру сио шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панжоҳу ҳашт танга.

С а р к о р и Санбал як карўру сио ҳашт лаку чиҳлу чаҳор ҳазор танга.

С а р к о р и Лакнур⁹⁸⁷ ва Баксар: як карўру сио⁹⁸⁸ нуҳ лаку ҳаштоду ду ҳазору чаҳор саду сио се танга.

С а р к о р и Хайробод: дувоздах лаку шасту панж ҳазор танга.

С а р к о р и Авад ва Баҳрайиж: як карўру ҳафдах лаку як ҳазору сесаду шасту нуҳ танга.

(293 а) С а р к о р и Жўнпур: чаҳор карўру ҳаштоду ҳашт ҳазору сесаду сио се танга.

С а р к о р и Қурара ва Маникпур: як карўру шасту се лаку бисту ҳафт ҳазору дувист ҳаштоду ду⁹⁸⁸ танга.

С а р к о р и Биҳар: чаҳор карўру панж лаку шаст ҳазор танга.⁹⁸⁹

С а р к о р и Сарваар: як карўру панжоҳу панж лаку ҳафдах ҳазору понсаду шашу ним танга.⁹⁹⁰

С а р к о р и Саран: як карўру даҳ лаку ҳаждах ҳазору сесаду⁹⁹¹ ҳафтоду се танга.

⁹⁸⁷ Қ: Лакнав.

⁹⁸⁸ Қ: се.

⁹⁸⁹ Қ: саруҳар.

⁹⁹⁰ Қ: шаш тангаву ним.

⁹⁹¹ Қ: Шашсад.

С а р к о р и Чапаран: як карӯру навад лаку хаштоду шаш ҳазору шаст танга.

С а р к о р и Кандла:⁹⁹² чихилу се лаку си хазору сесад танга.

С а р к о р и Тирхут аз ҳадди миёнайи⁹⁹³ раажа Руп Нарайан: ду лаку панжоҳу панж ҳазор тангайи нуқра, бисту ҳафт лаку панжоҳ ҳазор сиёҳ танга.

С а р к о р и Рантанбӯр⁹⁹⁴ Бӯлий дар Чатсу Малана: бист лак.

С а р к о р и Нағӯр.

С а р к о р и раажа Бикрамажит аз Рантанбӯр.⁹⁹⁴

С а р к о р и Калинжарий.

С а р к о р и раажа Синг Дэв.

С а р к о р и раажа Бикам Дэв.

С а р к о р и раажа Бикам Чанд.

(293 б) Ҳиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарга келса, таҳрир қилғумдур; эшитулгудек нима эшитилса, тақрир қилғумдур.

Душанба куни, ражаб ойининг йигирма тўққузиди хизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандок-уқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамиъ черикта бўлгон афгон ва ҳазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатқа қадри ҳолларига яраша хизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳаззи вофир ва насиби комил элтилар.

Черикта бўлмагонларға ҳам бу хизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон мирзоға ўн беш лак, Аскарӣйға ва Ҳиндолға ва балки жамиъ уруқ-қаёш, ўғлон-ушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларға ва сипоҳийларға қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хуросон (294 а) ва Кошғар ва Ироққа уруқ-қаёш учун савғот-

лар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинаға ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсақ садасининг жондор бошиға эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шоҳрухий⁹⁹⁵ инъом бўлди.

Биз аввал Аграга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳийси ва раияти бизнинг элдин қирқир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Аградин ўзга жамиъ кўрғонлиқ ерлар кўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалӣй эди, Байанада Низомхон эди. Меватта худ Ҳасанхон Меватӣй эди. Бу шару шўрни бошлағон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дўлпурда Муҳаммад Зайтун эди. Гвалийарда Татархон⁹⁹⁶ Сарангхонӣй эди. Раприйда Ҳусайнхон Нуҳонӣй⁹⁹⁷ эди. Итаъвада Қутбхон эди, Калпӣйда Оламхон, Қаннуж ва Гангнинг нари юзи худ тамом муҳолиф афгонларда эди. Мисли, Насирхон Нуҳонӣй⁹⁹⁸ ва Маъруф Фармулӣй ва яна қалин умаро эди. Иброҳим ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғийқиб эдилар. Мен Иброҳимни босқон фурсат Қаннуж ва андин нариги жамиъ вилоятларға қобиз бўлуб, Қаннуждин бир-икки кўч беррак келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўғли Биҳархонни⁹⁹⁹ (299 б) подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лақаб қуюб эдилар. Маҳавинда Марғубкул эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалгача келмади.

Биз Аграга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳхумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топиламас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғилиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанлиққа юз қуюб эдилар. Йўллар равон бўлмайду эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайду эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар таъйин қилгайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштилар. Бу жиҳатлардин аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қуюб эдилар.

⁹⁹⁵ Қ: бобурӣй

⁹⁹⁶ Қ: Татархон Гуволиарӣй.

⁹⁹⁷ Қ: Муҳонӣй.

⁹⁹⁸ Л: Тушган

⁹⁹⁹ Қ: Баҳодирхон.

⁹⁹² Қ: Кандка.

⁹⁹³ Қ: Раажа матона.

⁹⁹⁴ Қ: Рантанбӯр.

Улуқ ёшлиқ тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса, айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айтдилар, бу кишида онча ақл ва ҳуш бордурким, алар тақрир қилгондин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига кўруб, бир ишниким жазм қилди, ўзга айтилгон сўзларни муқаррар иода қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ (295 а) бемаза раъйларнинг не тақриби бор. Бу ғарибдурким, кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувға кирсам-чиқсам, бетаҳоший бизлар била киргайлар ва била чиққайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлғайлар, йўқким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин қўлмасдин бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Аграни олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматона раъйлар кўрсатти, вале Аграни олгондин неча кун сўнгра тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблиғини билиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлиқ бенавқар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил савйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узоқ ерлар қатъ этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотара (295 б) лариға солғайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежиҳат солғайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарға юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар кўнгли йўқ эди, муқаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Ка-

лон, қалин навқарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай. Ғазни ва Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорасини Хожа Калонға иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик ҳурам парганасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам муқаррар бўлдиким, Кобулға борғай. Савғотилар Мирнинг уҳдасига бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка Ҳинду таъйин бўлди.

Хожа Калон чун Ҳинддин мутанаффир эди, борурида Деҳлининг уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

(296 а) Агар бахайру саломат гузар зи Синд

кунам,
Сиеҳрўй шавам, гар ҳавои Ҳинд кунам.¹⁰⁰⁰

Биз Ҳиндустонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураттур. Мен дағи бадиҳада бир рубоий айтиб, битиб йибордим:

Юз шуқр де, Бобурки, кариму гаффор.
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниким, бурунлар мартабаси асру фуруд эди, икки-уч йил эдиким, оғанисини йиғиштуруб, филжумла жамъият қилиб эди. Урук зайини ва Синд ёқасидағи баъзи афгонларни берилиб эди, Кўйилга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва сипоҳийға истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Гуран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди. Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипоҳийни келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Агранинг орасида, Юнус Али озиқиб, Ҳумоюндин айрилгон маҳалда учрар. Оз-оғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу тақриб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Мўғулға (296 б) Алихоннинг банддағи ўғлонларидин бирини қўшуб, Алихонғаким, бу бузуқлукта Меватқа бориб эди, истимолат фармонлари била йиборилди, олиб келди. Алихонға тарбият қилиб, йигирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

¹⁰⁰⁰ «Агар сов-саломат Синддин утиб кетсам, Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам юзим қора бўлсин».

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Ферузхон Сарангхоний бошлиқ неча умарони Пураб тоғи ёғи боғий умаро устига таъйин қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилар ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости. Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-кунини ул бош-кўз қилди.

Ферузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози Жийа қуллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ риоят ва шафқатлар қилиб, Ферузхонга Жўнпурдин бир карўру қирқ олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидқа Аваддин бир карўру қирқ секкиз лаку элик минг танга; Маҳмудхонга Ғозипурдин тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жийага Жўнпурдин йигирма лак иноят бўлди.

Шаввол ийдидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг ҳарамсаройининг ўртасидаги тош сутунлуқ айвон гунбазта улук суҳбат тутулди. Хумоюнға чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонға ва Маҳдий Хожаға (297 а) ва Муҳаммад Султон мирзоға ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фарохўри ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур:

Икки тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза; ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдарайи мурассаъ икки қабза; пичоқи ҳинду ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт савб; сақарлот чакман йигирма секкиз савб.¹⁰⁰¹

Суҳбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларға ер ташқари тегиб эди, ғарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалдошқа Самана вилоятини иноят қилиб, Санбалға илғор таъйин қилилди. Ҳисори Ферузани Хумоюнға жулду берилиб эди. Санбални дағи Хумоюнға иноят қилдим, Ҳиндубекни Хумоюн қошида қуюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрнига Санбалға илғор Ҳиндубекни ва Каттабекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Офоқни, Шайх Гу-

ранни Миёни дуоби таркаш бандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, (297 б) Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб ожиз қилибтур, илғор келсун деб. Бибан бу шақ ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғии доманалаб бориб қочқан кўрадаган афғон ва ҳиндустонийни йиғиб бу фаторатта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабдур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва таъйин бўлғон илғор, Аҳар гузарига етиб, сув кечмакка машғул бўлиб, Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била илгаррак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз элик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пешин Санбалға етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқага олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтамай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласиға бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, вале қўрғонни буларга топшурмоқ хуш ёқмас,¹⁰⁰² ҳаял қилур.

Бир кун Шайх Гуран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар қошиға келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўрғониға кюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутааллиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Байанаға Қаландар пиёдани йибориб, Низомхонға ваъда ва вайд фармонлари йиборилди. (298 а) Бугина қитъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Байана,

Чолокию мардонаги турк аёнаст.

Гар зуд наёию насихат накуну гўш,

Онжоки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст.¹⁰⁰³

Байана қўрғони Ҳиндустоннинг машҳур қальаларидиндур. Беҳуш мардак қальасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисига яхши жавоб бермай, қальагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

¹⁰⁰² Н: боқмас.

¹⁰⁰³ Эй Биёна мири, Турк билан ўйнашма, Туркнинг элчиллик ва мардлиги ҳаммага аён. Агар тез келиб насихатни қулоққа олмасанг, Аён ўлган гапни баён қилишнинг нима ҳожати бор.

¹⁰⁰¹ Лондон босмасида берилган инъомлар форсча ёзилган. Қозон босмасидан олинди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунга ваъда ва ваид фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, ҳиял қилибтур.

Раана Сангаа кофир агарчи биз Кобулда экан-да элчиси келиб, изхори далватхоҳлик қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Деҳли навоҳисиға келсалар, мен бу саридин Агра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Деҳли ва Аграни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч ҳаракате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кундар деган қўрғонниким, Маканнинг Ҳасан отлук ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макандин неча қатла кишилар келди, Макан ҳануз келиб қўрмайдур эди. Бу теградаги (298 б) қўрғонлар, мисли Итаъва ва Дўлпур, Гвалийар, Байана ҳануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариға афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қаннўждин икки-уч кўч Агра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдағи гирду гўшадин ҳануз хотир тамом жамъ бўлмайду эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кундар қўрғонини берди. Раприйдағи Ҳусайнхон таваҳхум қилиб, Раприйни ташлаб чиқти. Раприйни Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Қутбхонким, Итаъвада эди, неча навбат ваъда ва ваид била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Итаъвадин солиб чиқти.

Итаъвани Маҳдий Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр бошлиқ бекларни ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Итаъва устиға йиборилди. Қаннўжни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Ферузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жийа бошлиқларғаким, асру улук риоятлар қилиб, Пураб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Итаъваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун (299 а) Дўлпурда ўлтуруб, ҳиял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалдош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонибек, Пирқули, Шоҳ Хусайн Еракий бошлиқларни таъйин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Байана устиға борғайлар.

Бу черикларни таъйин қилгондин сўнг, турк

умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пураб тоғи, боғий умароким, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қаннўжқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Раана Сангаа кофир Кундарни олиб, фитна ва фасод мақомида-дур. Пашакаал ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғи устиға ё кофир устиға мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидағи қўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улук душманлар дафъ бўлгондин сўнг булар қаён борғайлар.

Раана Сангаани мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафиқул-калима арз қилдиларким, Раана Сангаа йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келибтурлар, буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устиға отланмоқчи эдукким, (299 б) Ҳумоюн арзға еткурдиким, подшоҳ отланмоқ не ҳожат, бу куллуқни мен қилай.

Борчаға бу хуш келиб, турк ва ҳинд умароси бу раъйни писанд туттилар. Ҳумоюнни Пурабқа таъйин қилиб, Дўлпурға таъйин қилгон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдуким, ул чериклар келиб, Ҳумоюнға Чандварда қўшулсун. Маҳдий Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Итаъва устиға таъйин бўлгон черикларга ҳам фармон бўлдуким, Ҳумоюнға қўшулғайлар.

Панжшанба куни, зулқайда ойининг ўн учиде Ҳумоюн сафар қилиб, Жалесар деган кентгина-гаким, Аградин уч қуруқ бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутаважжих бўлди.

Панжшанба куни, ушбу ойнинг йигирмасида Хожа Калонга Кобулға борурға рухсат бўлди.

Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуг айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Аграга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жуун сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг (300 а) мақруҳлиғи ва нохушлиғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Аграда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улук чоқким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна

бу парча ерким, анбилий дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди, Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Хиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукамал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофии эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнғай. Ҳаммомнинг бир ҳужрасиниким, қуллатайн ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Байана тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, (300 б) сиёқлик ва яхши тарҳлик боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лаҳур ва Дипалпур дастури била чарх¹⁰⁰⁴ рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатдин, Жууннинг иморатлари қилгон тарафи ерларга Кобул от қуюбтурлар. Яна кўрган ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улук вайн буюрдум даҳи-дардаҳ. Ҳиндустон истилоҳи била зиналик улук чоҳни «вайн» дерлар. Бу вайнни бу чорбоғдин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашакаалда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Раана Сангаанинг ғазвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми ғазвдин сўнгра эрконига ишора этибтурлар. Тавр вайне воқий бўлубтур. Боридин қуйғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин-ўқтур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон биридин учар зина баландтур. Боридин қуйғи айвондин сув тортилгон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юққориғи айвонга пашакаал вақти сув улғайгонда гоҳи сув чиқар. Уртанчи табақасида бир қазноқлик айвондур. Бу айвоннинг қари-

наси бир гунбаздурким, сув чархини уюрур, ўй бу гумбазта уйрулур. (301 а) Юққориғи табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидағи саҳндин беш-олти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафиға борур, йўлнинг ўтрусида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтурким ул чоҳнинг туби бурунғи чоҳнинг ўртасидин бир нима юққорроқ бўлғай. Мазкур бўлгон гунбазта чархнинг ўйи эврулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясаибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти била юққориғи боғчаға сув борур. * Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу¹⁰⁰⁵ чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тариқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отлангон фурсатта, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ боғий умаро Жажмавда жамият қилиб ўлтуруб эдилар, Ҳумоюн ўн-ўн беш куруҳ йўлдин Мўмин аткани хабарға йиборур, молға чопқунға бўлур, яхшиғина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг борғонидин хабардор бўлуб, бу ёғийлар туруш бермай, қочиб кетарлар, Мўмин аткадин сўнгра Қисмтой била Бобочўҳра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғийнинг¹⁰⁰⁶ бузулуб, қочқанининг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жажмавни олиб ўтуб, Далмав¹⁰⁰⁷ (301 б) навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвоний келиб кўрар. Фатҳхон Серванийни Маҳдий Хожа ва Муҳаммад Султон мирзоға қушуб, бизға йиборди.

Ушбу йил Убайдхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш райят экандур, олиб қириб Марвнинг бандини қирқ-элик кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахсда ўтгуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, кўрғонни бермаслар. Райятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, кирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эр атоғлиғини қириб, хотунларини асир қилурлар.

¹⁰⁰⁵ А: Бу сўзлар тушиб қолган.

¹⁰⁰⁶ Н: борчининг.

¹⁰⁰⁷ Н: Далмуд; А: Дамлуд.

¹⁰⁰⁴ ЛН: ҳарх.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаратийнинг Баҳодурхон отлиқ ўғликим, ҳоло отасининг ўрнига Гужаратта подшоҳ бўлубтур, отасидин ёмонлаб, Султон Иброҳим қошига келди. Бу беиззатона кўрди. Панипат навоҳисида эканда манга арзадошлари келди. Мен ҳам иноятимиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарат сари мутаважжих бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, оғаси (302 а) Искандаршоҳким, Сул-

тон Музаффарнинг улук ўғли бўлғай, отаси ўрнига Гужаратта подшоҳ бўлди. Маошининг ёмонлигининг Имодулмулк отлиқ кули жамъе била ҳамжиҳат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонниким, ҳануз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрнига ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намақҳаромлиқ бош уруб эди, ўлтуруб, жазосига еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолғон бекларни хейли ўлтурди. Хейли саффоқ ва бебок йигит нишон берадурлар.

Вақоъи санайи салоса ва салосина ва тисъа миа*

Мухаррам ойида Форукнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи мундин бурун бу хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси, шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур, Форукқа мавсум бўлди.

Байана ва баъзи кирмаган қўрғонлар маслаҳатиға бир улук қазон устод Алиқулиға буюрулуб эрдиким, куйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни, муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қазон қуярининг тафарружиға бордук. Қазон қуяернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг (302 б) тубидин бир ариге бу қазоннинг қолибига рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунақатиъ бўлди. Кўрада ё олотга қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға гариб ёмон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлуқ қилиб, хилъат кийдуруб, бу инфитолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йибориттурким, қазоннинг тош уйи беқусурдур. Дорухонасини қуймоқ осондур. Қазоннинг тош уйини чиқариб, жамъени анинг ислоҳиға таъйин қилиб, ўзи қазоннинг дорухонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳдий Хожа Фатҳхон Серванийни Хумоюннинг қошидин олиб келди. Хумоюндин Дал-

мавдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши кўруб, отаси Аъзам Хумоюннинг парганаларини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир карўру олтиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қилғон умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Хумоюндур, яна бир — Хонижаҳон (303 а) ва яна бир — Хонихонон. Мунинг отасининг хитоби Аъзам Хумоюн эди. Бовужуди Хумоюн бу хитоб била бировни мухотаб қилмоқлиқ бесураттур, бу хитобни бартараф қилдим, Фатҳхон Серванийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни, сафар ойининг секкизида дарахтларининг юққориғи ёнидағи улук ҳавзнинг ёқасида шомиёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Серванийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятиға рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдики, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматта бўлғай.

Чаҳоршанба куни, муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдорни Хумоюнға қадаға била йиборилдиким, Шукр¹⁰⁰⁸ Пураб¹⁰⁰⁹ ёғийлари қочмиш. Бу борғон киши етгач, Жўнпурға бир неча муносиб бекларни таъйин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етишакелгайсан, Раана Сангаа кофир ёвуқ қопуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Пураб сари борғондин сўнг Турдибек Қучбекни ва иниси Шерафганни ва Муҳам-

* Тўғриқ юз ўттиз учинчи (1526—1527) йил воқеалари.

¹⁰⁰⁸ К: Сукр.

¹⁰⁰⁹ Л: Буруб.

мад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтачилари била ва Рустам туркманни оға-иниси била ва яна Хиндустон элидин Равуй¹⁰¹⁰ Серванийни таъйин қилидиким, бориб Байана навоҳийсини чошиб, талағайлар. Агар қўрғондағиларни (303 б) ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтурғайлар. Йўқ эрса, чошиб, талаб, ғанимни ожиз қилғайлар.

Бу Байанадағи Низомхоннинг бир оғаси, Оламхон отлиқ, Таҳангар қўрғонида эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қулуқ ва давлатхоҳлигини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж таъйин бўлса, жамиъ Байана ва бу кентларнинг таркашбандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Байана қўрғонини иликламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлгон Турдибек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдуким, Оламхон чун ерлик кишидур, бу навъ қулуқ ва хизматкорликни ўзига оладур. Байана маслаҳатида анинг салоҳ ва савобдиди била амал қилинг.

Хиндустон эли, агарчи баъзиси қилич чопқай, вале аксар сипоҳийлиқ роҳ ва равишидин ва сардорлиқ юруш-турушидин орий ва бебаҳрадурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшулур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиси ва ёмонини мулоҳаза қилмай, Байанага бу илғорни ёвуқ олиб борур. Бизнинг боргон илғор туркдин икки юз элик-уч юзга ёвушур эди. Хиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Байанадағи афгон ва сипоҳий — тўрт мингдин кўпрак отлиқ черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни қўруб, (304 а) билиб, ушбу мазкур бўлгон отлиқ-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солгон била бу илғор кишисини қочурур. Оламхон Таҳангарийниким, оғоси эди, тушурулар. Яна бешолти киши ҳам олулар. Бир пора партол олдурулар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунғи ва сўнғи жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Раана Сангаа кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Саййид Рафиъни тилаб, Саййид Рафиънинг тавассути била қўрғонни бизнинг кишига топшуруб, Саййид Рафиъ била ке-

либ, мулозамат давлатига мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёни дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Байанага ориятий йиборилди. Неча кундин сўнғ Байанани Маҳдий Хожага иноят қилиб, важҳи истиқоматини етмиш лак қилиб, Байанага рухсат берилди.

Татар хон Сарангхонийким, Гвалийарда эдиким, кишиси келиб, изҳори қулуқ ва давлатхоҳлиқ қилур эди. Кофир Кундарни олиб Байанага ёвуқроқ келганда, Гвалийар раажаларидин Дарманкат яна Хонижаҳон отлиқ кофир Гвалийар навоҳисига келиб, қалъа тамаиға шўр ва фитна ангиз қила бошладилар. Татархон батанг келиб, Гвалийарни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкилар ва аксар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодқа (304 б) бир неча Бҳиралик ва Лаҳурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оға-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлгонларга Гвалийарда-ўқ парганалар таъйин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гуранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гвалийарда ўлтурғузуб, келғайлар. Буларким Гвалийарнинг ёвуғига борурлар, Татархоннинг раъйи мунқалиб бўлуб, буларни қалъага тиламас.

Ушул аснода Шайх Муҳаммад¹⁰¹¹ Ғавским, дарвеш кишидур, хейли машғулуғи ҳам бор, мурид ва асҳоби ҳам бисёрдур, Гвалийарнинг қўрғонининг ичидан Раҳимдодқа киши йиборурким, ҳар навъ қилиб, қўрғонга ўзунгизни солингим, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлур, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодқа келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухотарадур. Мен бир неча киши била қўрғонга кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболағалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Ҳаатий Пўлда ўзининг кишисини қўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Ҳаатий Пўлдин бўлгон кишисини киюрур. Тонгласиға Татархон бечора бўлур, қўрғонни хоҳинохоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Аграда мулозамат қилди. Анинг важҳи истиқомати Байана парганасидин йигирма лаклик таъйин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, (305 а) Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди.

¹⁰¹⁰ Н: Рову: А: Варау.

¹⁰¹¹ Қ: Мазрул.

Дўлпурни холиса қилиб, шикдорлиғини Абулфатх туркманға иноят қилиб, Дўлпурға йборилди.

Ҳисори Феруза навоҳисида Ҳамидхон Сарангхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамбъят қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни, сафар ойининг ўн бешидида Чин Темур Султонға, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатх туркман ва Малиқдод Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни кўшуб, бу афғонларнинг устига таъйин қилдуқ. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йборди.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким, Ироққа Шаҳзода Таҳмоспқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни, рабиулаввал ойининг ўн олти-сида ғариб воқифа даст берди: нечукким, Кобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ бешиёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

Воқеайи узмоким, жумға куни, рабиулаввал ойининг ўн олтисиди, тарих туққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсила будурким, Иброҳимнинг онаси Буъа бадбахт эшитурким, мен (305 б) Ҳиндустон элининг илигидин нима ёйдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим. Дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Элик-олтмишча бовурчидин тўртини сахладим. Бу кайфиятни Буъа эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдулар Итаъваға киши йбориб келтуртуб, бир додак илгига чорсўта қилгон қоғазда бир тўвла захр берур, тўвла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадаги Ҳиндустоний бовурчиға бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб, менинг ошимға захрни солгай. Ул додакдинким, захрни Аҳмад чошнигирга йборур, яна бир додакни анинг сўнгича йборурким, кўргай, ул захрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қазонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қазонға солмаским, бакавулларға таъкидлар қилиб эдиким, Ҳин-

дустонийлардин ҳазир бўлғайлар, қазонда ош пишурур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бедават бакавуллар гофил бўлурлар. Чини устига юпқа нонни солур ва нон устига ул қоғаздаги захрнинг озроқ ярмини сепар, захрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. (306 а) Агар қалия устига сепса эди, ё қазонға солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, захрнинг улур ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни, кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Қалия зардак ҳам майл қилдим.¹⁰¹² Бу Ҳиндустоний захрлиқ ошнинг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам ургонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум кўзголиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёзим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонаға борғунча йўлда яна бир навбат қусаёзим. Обхонаға бориб, қалин қустим. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдимким, ул қайни итга бериб, итни сахлағайлар. Тонгласиға бир паҳарға ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилгондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эврүштилар, қўпмади. Кун тушгача бу холи бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чухра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қустилар, (306 б) бирисининг худ холи хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ:

*Расида буд балое, вале бахайр гузаит.*¹⁰¹³

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туғдум. Мен хаста ўлуб эрдим, тирилдим. Жон қадрини, биллоҳ, эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшиға буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилгай. Қийингаким тутар, мазкур бўлгондек, бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, ақобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун

¹⁰¹² ЕҚ: хейли едим.

¹⁰¹³ «Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик била кечди».

кишини келтуруб сўрғайлар ва баёни воқияни шарҳи ва баста била айтгилар. Ул чошнигирни пора-пора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остига солдурдум.¹⁰¹⁴ Бирини эҳтиёт қилдурдум.¹⁰¹⁵ Ул ҳам ўз амалига гирифторм бўлуб, жазосига етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим, «гили махтум»ни ҳам араққа хал қилиб ичдим. Душанба куни сутга «гили махтум»ни ва «тарёқи форуқ»ни эзиб ичтим, сут ичимни хейли сурди. Сешанба¹⁰¹⁶ куни, аввалги куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким йлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини».

Ҳар қачон бу воқияни ҳоила хотиримга келса, бехост ҳолим мутағайир (307 а) бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини не тил била қилғаймен. Хотирларга тараддуд кечмағай деб, ҳар не воқия бўлгонни шарҳи ва баста била битидим. Агарчи тилга, оғизга сиққусиз кўрққудек воқия эди, шукр Тенгрига, яна кун кўрарим¹⁰¹⁷ бор экандур. Хайр ва хўбуқ била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тараддуд хотирларингизга кечурманг деб, сешанба куни, рабиулаввал ойининг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориг бўлуб, бу битилган хатни Кобулга йборилди. Чун мундоқ улуф гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди, Юнус Али била Хожагий Асадга буюрулдиким,¹⁰¹⁸ нақд ва жинс ва қул ва додакини олгондин сўнг, Абдурраҳим шифовулга топшурулдиким, эҳтиёт била сахлағай. Бу анинг набираси, Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилилур эди, чун мундоқ қасде бу табақадин содир бўлди. Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни, рабиулаввал ойининг йигирма тўққузиди Мулло Сарсонғаким, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, қўшуб Комронга йборилди.

Ҳумоюнким, Пураб тоғи ёғийлар устига бориб эди, Жўнпурни (307 б) фатҳ қилиб Ғозипурга Насирхоннинг устига илдам борди. Хабар топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ғозипурдин Хариёд устига борди. Андағи афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Хариёдни черик эли торож қилиб, андин¹⁰¹⁹ ёнди. Мен муқаррар қилгон йўсулук Шоҳ Мир Ҳусайн била Султон Жунайдни бир пора ўбдон йигитлар била Жўнпурда қўюб, Қози Жийани ҳам булар била таъйин қилди. Авадқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Курара Маникпур навоҳисидин Ганг дарёсини ўтуб, Калпий йўли била мутаважжих бўлур вақтга, Оламхон ва Жалолхон Жағҳатким Калпийда эди, арзадошти келур эди, ўзи келмайдур эди, Ҳумоюн Калпий¹⁰²⁰ тўғриси етганда киши йбориб, дағдагани анинг кўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни, рабиулохир ойининг учиди «Ҳашт биҳишт» боғида Ҳумоюн келиб, мулозамет қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Маҳдий Хожанинг кишиси пайдарпай кела бошладиким, Раана Сангаанинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Меватий ҳам Раанага қўшулмоқчи¹⁰²¹ эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора кўмак киши ҳам Байанага келса, давлатга (308 а) муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Каттабек, Қисмтой Бўжака бошлиқларни Байанага илғор йборилди.

Ҳасанхон Меватийнинг Ноҳирхон отлиқ ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравга сахлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафте қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотирига еттиким, Ҳасанхоннинг истимоласи жиҳатидин ўғлини йборилса кўпрак мустамол бўлуб, хизматкорлиқни яхшироқ бажой келтурғай. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонга хилъат кийдуруб, отасига ваъдалар қилиб рухсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг

¹⁰¹⁴ Е: Бирисини тўфанг била оттурдим.

¹⁰¹⁵ А: тушиб қолган.

¹⁰¹⁶ А: шанба.

¹⁰¹⁷ Н: кўрар бабиқим.

¹⁰¹⁸ Қ: туттурулдиким; Е: тубтурулдиким.

¹⁰¹⁹ ЛН: ёндин.

¹⁰²⁰ Қ: Кобул.

¹⁰²¹ А: қаваллиқчи.

рухсатиға маътал экандур. Ўглининг рухсатини хабар топқоч, ўгли етмасдин бурун-ўқ, Алвардин чиқиб келиб, Раана Сангааға Тўъдада келиб қўшулди. Анинг ўглини мундоқ¹⁰²² маҳалда рухсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғар эди, доим суҳбатлар тутулар эди. Ҳумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртикоб қилди.

Бу авонда ўтган фаройиб воқияттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъайи Зафардин Ҳиндустон черикига келурда (308 б) йўлдин Мулло Бобо Пашағарий ва иниси Бобо Шайх қочиб, Кетин Қаро Султонға бордилар. Балхдағилар ожиз бўдилар. Балх Кетин Қаро Султоннинг илигига тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафнинг иш-кучини бўйинлариға олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисига келурлар. Шоҳ Исқандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ғўрий қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо Шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғўрий қўрғониға келиб кирарлар. Мирҳаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирҳамани жамотати била қўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келурлар. Мирҳама Бобо Шайхни қўрғонида тушуруб, Ўзгаларни ҳар ерда ҳар ерда ўтоқ берур. Мирҳама Бобо Шайхни чобқулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузға киши чоптурур. Тенгриберди Ёрали ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити¹⁰²³ била йиборур. Булар еткунча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз келдилар.

Бобо Шайхнинг бир иниси ёмон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда Мирҳама келтурди. (309 а) Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, ақрон ва амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғонда бу икки кўҳна бедавлатнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирҳамаға берилди.

Бу фурсатта Қисмтойким, Байанаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисмтой била Бўжака бир неча қазоқ йигитлар била тил тутта борғонда икки бўлак кофирнинг чопқунчисини босиб, етмиш-сексон киши олулар. Ҳасанхон Меватийнинг таҳқиқ келиб қўшулғон хабарини Қисмтой айта келди.

Яқшанба куни, оининг секкизида Устод¹⁰²⁴ Алиқули ўшул улуқ қазони билаким, қуярда тош уйи бенуқсон эди, доруҳонасини ҳам сўнгра қуйуб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим. Намози дигар бор эди, тош отти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни, жумодиулаввал оининг тўққузидиға разо ниййати била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йигилмоққа ва черикнинг жабдуғи қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли эътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни (309 б) Гвалийарға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға қўмак бўлғай. Маканни ва Қосимбек Санбалийни ва Ҳомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтунни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Раана Сангаа бўлғон черики била Байананинг яқиниғача чопар. Қаровуллиққа борғонлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесурфароқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шаҳид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навқарининг қиличини олиб, Каттабекнинг китфиға-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар торти. Раана Сангаанинг газосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлубтур.

Қисмтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Байанадин келди, билмон қўрқонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму¹⁰²⁵ эди: Кофирнинг черикини жалд ва жаррорлиқ била асру қўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилғон юрттин Қосим мирохўрни бел-

¹⁰²² Н: бу.

¹⁰²³ Л: Киши.

¹⁰²⁴ ЕАН: усти.

¹⁰²⁵ Н: Қуртқутмоқлари.

дорлар била йиборилдиким, Маджакур парганидаким, ўрду тушар ердур, қалин чоҳ қоздургай.

Шанба куни, жумодиул аввал ойининг ўн тўртида Агра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилгон юртқа келиб тушулди. Эртасига (310 а) андин кўчтук. Хотирга кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға сўйи вафо қилур ер Секрийдур. Эҳтимол борким кофир, сувни олиб тушгай. Бу жиҳаттин буронғор, жавонғор, гул ясол ясаб-ўқ мутаважжих бўлдук. Дарвеш Муҳаммад сорбон била Қисмтойким, Байанаға бориб-келиб, ер¹⁰²⁶ -сувни кўруб-билиб эди, илгари Секрий кўлининг ёқасида юрт кўра йиборилди. Келиб, юртга тушуб, Маҳдий Хожаға, Байанадағиларға киши чоптурулдиким, бетаваққуф келиб, қушулғайлар.

Ҳумоюннинг навқари Бек Мирак мўғулни бир неча йигит била кофирдин хабар олғали йиборилди. Кечасига бориб, хабар олиб, тонгласи хабар келтурдиларким, ғаним кишиси Бусовардин бир куруҳ илгаррак келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳдий Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Байанадағи илғор келиб қушулдилар. Беклар навбат била қаравуллуққа таъйин бўлдилар.

Абдулазиз қаравуллуқ навбатида илгари-кейинни мулоҳаза қилмай, рост Канваҳаға бориб-турким, Секрийдин беш куруҳ йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур буларнинг мундоқ жиловсиз илгари боргонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар.¹⁰²⁷ Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай (310 б) эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қушарлар. Қалин киши олгон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навқарлари била йибордук. Мулло Ҳусайини ва яна баъзиларни убруқ-субруқ буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлгонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилгон экандурлар.¹⁰²⁸ Булар етгач, Тоҳир Табарий, Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Тоҳирни ўшанда-ўқ олулар. Муҳиб Али ҳам уруш

асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир куруҳғача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлғач, турарлар.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним кишиси ёнғон экандур. Ёнимизда улук кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-секкиз қари бўлғай эрдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум (311 а) дастури била ароба қилиб эди, хейли чуст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Ҳумоюннинг олида таъйин қилилди. Ароба етмаган¹⁰²⁹ ерга хуросоний ва хиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандақ қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Байанада бўлгон уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Қисмтой ва Байанадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиғ зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмиёни хотири ва черикнинг истиҳкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-саккиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин арғамчилар қилиб, мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукамал бўлгунча йигирма-йигирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Ҳусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф ва Қивом Урдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бобо Дўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор (311 б) тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақойиъ ва ҳолот паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳхуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас,

¹⁰²⁶ Е: ҳар.

¹⁰²⁷ Л: тушиб қолган.

¹⁰²⁸ Л: дурлар.

¹⁰²⁹ ЛН: етмонга.

агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар била айтур эдиким «Бу ай-ёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзларига гўш қилмай, қилур ишларимизни тикилмай, уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустанд бўлдук.

Якшанба куни, оининг йигирма иккисиди Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб таркаш-бандларидин ва Деҳлидин йиға олгонча черик йиғиб, Меватийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмағай. То буларга ул тарафдин ҳадуге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдуким, Шайх Жамолий била қўшулуб, Меватни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонга ҳам бу йўсунлуқ фармон бўлди. Бориб, Меватнинг бир неча ёқа бучқоқдаги кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларга чандон ҳадук бўлмади.

Душанба куни, жумодиул аввал оининг йигирма (312 а) учиди сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин аладдавом кўнглумда губор эди, дедимким, эй нафс:

*Чанд боши зи маосй мазакаи,
Тавба ҳам бемаза нест бичаи.¹⁰³⁰
Неча исён била олудалигинг,
Неча хирмон аро осудалигинг,
Неча нафсинга бўлурсен тобеъ,
Неча умрунгни қилурсен зоеъ.
Нияти газв илаким юрубсен,
Улмакингни ўзунга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,*

Фармони Заҳириддин Муҳаммад Бобур¹⁰³³

Наҳмаду таввобан юҳиббут таввобина ва юҳиббул-мутатаҳҳирини ва нашкуру ваҳҳобан яҳдил музнибина ва яғфирул-мустағфирини ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-таййибина ва саҳбиҳит-тоҳирин.

¹⁰³⁰ «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

*Дур этар жумла маноҳидин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳио аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.*

Бу синдурулгон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳқиқларга ва дарвешларга улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилрдин ва сипоҳийлардин ва ғайри сипоҳийдин уч юзга (312 б) яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бобо Дўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир «вайн» қоздурулди. Ният қилдимким, бу ваинни тош била қўпортиб, бу ваиннинг ёнида буқъайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи, тўккуз юз ўттуз бешдаким,¹⁰³¹ бориб Гвалийарни сайр қилдим, ёнғонда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу ваин тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эрдимким, Раана Сангаа кофирга зафар топсам, тамгани мусулмонларга бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамга баҳшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси баҳшиш бўлди. Муншийларни талаб, буюрдукким, бу икки азимуш-шаън умурким, воқъи бўлди, бунинг ихборига фармонлар битигайлар.

Шайх Зайннинг иншоси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравға йиборилди. Ул иншо будур.¹⁰³²

Мароёйи оройи арбоби албобки, маҳосини мажлиси мажолии сувари асбоб ва маҳозини лолии нуқуши сидқ ва савобаст нақшпазири жавоҳири

¹⁰³¹ Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

¹⁰³² Бу форсча ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

¹⁰³³ Л: тушиб қолган.

завоҳири (313 а) ин маъни хоҳад будки, табиати инсонӣ ба муқтазои фитрат моили лаззоти нафисонист ва тарки муштаҳиёт мутаваккиф бар тавфиқи яздонӣ ва таъйиди осмоний, нафси башар аз майл ба шарр дур нест. «Вамо убарриу нафсий иннаннафса ла амморатун бис-суъ» ва ижтиноб аз он жуз ба раъфати малики гафур не, «ва золика фазлуллоҳи юътиҳи ман яшоъ, валлоҳу зул фазлил азим».

Гараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула онки ба муқтазои башарият ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳӣ ва бинобар одати соҳиб жаҳон аз шоҳ ва сипоҳӣ дар унвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳӣ иртиқоб намуда мешуд ва баъдаз чанд рӯзе надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як азон мапоҳии муртақибаро тарк менамуд ва ба-тавбан насуҳ боби ружуъ бадон масдуд мегашт.

Аммо тавбан шаробки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маориби он мақсудаст дар ҳижоби «ал-умуру марҳунатун биавқотиҳо» муҳтажиб монда, руй наменабуд. То онки дар ин авқоти фархунда соот ки, ба жаҳди тамом ихроми жиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалан куффор ба муқотала нишаста будем, аз мулҳими гайби ва ҳотифи лорайби мазмуни маймуни «Алам яъни лиллазина оману ан таҳшаа қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалъи асбоби маъсият ба жидди тамоми қаръи абвоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабил-мазмуни «ман қараа бобан (313 б) валажжа валажа» дар иқбол кашуда, ва ифтиҳои ин жиҳод ба жиҳоди акбар, ки муҳолифати нафсаст, амр фармуд. Алқисса: «Раббано, заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул-муслимин»ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки, макнунӣ хазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва худдоми зафар ихтошом ба мужиби ҳукми фархундафаржом суроҳий ва жом ва соир адавот ва олоти тилло ва нуқра ки, ба касрат ва зинат чун кавокиби сипеҳри рафиъ музаййини мажлиси бадий буд иззати шариятро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном, ки иншооллоҳ таоло, анқариб ба касрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-ижобат бисъерӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Ан-носу ало

дини мулуқиҳим» дар ҳамон мажлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқуллия аз сари шурби хамр даргузаштанд, ва ҳануз фавж-фавж аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан бадин саодат мустаъйид мегарданд. Умед ки, ба муқтазои «аддолу алаҳайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби хужаста моли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ ва нусрат явман фа-явман мутазоид ояд.

Ва баъд аз итмоми ин ният ва тақмили ин амният фармони олам мутӣ шараф нафоз ёфт, ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офот (314 а) вал-муҳофот) мутлақан ҳеч офарида муртақибӣ шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он накӯшад ва хамр насозад ва нафрушад ва нахарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фажтанибуҳу лаалақум туфлиҳун».

Ва шукран ало ҳозиҳил-футуҳ ва тасаддуқан ли қабули тилқаттавбатан-насуҳ баҳри бахшоиши подшоҳӣ дар жуш омада, амвожи қарам ки, сабаби ободонии олам ва обрӯи бани одам аст, зоҳир сохт ва тамғои жамиъи мамолиқро аз мусулмонон ки, ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзунаст, бовужуди истимрори азминаи салотини собиқ ба гирифтани он чун аз завобити шариати саййидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шудки, дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамарр ва бандар тамғо нагиранд ва наситонанд ва тағйир ва табдил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиханд: «Ва ман бадалаҳу баъда мо самиаҳу фаиннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунаҳ».

Сабилӣ мустаъминони зилоли отифати подшоҳӣ аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндӣ ва форсӣ ва раият ва сипоҳӣ ва коффаи умам ва оммаи тавоифи бани одам он ки, бадин орифаи муайяада мустазҳир ва умедвор буда ба дуои давлати абад иттисол иштиғол намоянд ва аз лавозими¹⁰³⁴ ин аҳкоми майманат анжом дар нагузаранд ва инҳироф наварзанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътимод намоянд.

Кутиба биамрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада нафозаҳу; фи 24 шаҳри жумодиул аввал, (314 б) сана 933».¹⁰³⁵

¹⁰³⁴ Л: тушиб қолган.

¹⁰³⁵ Н: 932.

Ушбу айёмда ўтган вақоийъдин нечукким мазкур бўлди, улуқ-кичикта дағдаға ва тараддуд кўп эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг на сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком¹⁰³⁶ бобида жид ва эҳтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ сустлуқларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамий бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

*Ҳарки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Онки пояндаву боқист, Худо хоҳад буд.*¹⁰³⁶

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ.

*Ба номи некў гар бимирам равост,
Маро ном боядки, тан марғрост.*¹⁰³⁷

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қариб айлабтур. Ўлган — шаҳид, ўлтурган — ғози. Барча Тенгрининг каломи (315 а) оти-ла онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилмағунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навкар улуқ-кичик борча рағбат била Мусҳафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшиттали яхши бўлди.

Ушбу айёмда тўш-тўшдин шўр ва фитна қойим бўлди. Ҳусайнхон Нуҳоний Раприйни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандварни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдағи таркашбандларни йиғуштуруб, келиб Кўйилни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид таш-

лаб чиқти. Қаннўжни Султон Муҳаммад дўлдой кўюб келди. Гвалийарни гвалийарлиқ кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонниким, Гвалийарға кўмак йиборилиб эди, Гвалийарға бормаи, ўз вилоятиға борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир нохуш хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштилар: Ҳайбатхон Қаркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Баривал қочиб, кофирға кирди. Буларға парво қилмай, олимизға-ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни, (315 б) жумодиухир ойининг тўққузиди, наврўз куни кўчтук. Буронғор, жавонғор, ғул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейнида Устод Алиқулани жамий туфангандозлари била таъйин қилидиким, яёқ, аробанинг кейнидин¹⁰³⁸ айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ерлик-ерига келгандин сўнг, жамий ясолларға илдам қатраб етиб, буронғор, жавонғор, ғулдағи беклар ва йигитлар ва синоҳийларға кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсунлуқ юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ била бир куруҳча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрисини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун бу кун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шугунлаштилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли қупти, қувонди. Элға ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи беклар кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, чун (316 а) муқаррар бўлгон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса, давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни, жумодиул-оҳар ойининг ўн учиди аробаларни олимизға торттуруб, буронғор, жавонғор, ғул ясол била бир куруҳқа ёвуқ йўл келиб,

¹⁰³⁶ Мазмуни: ҳар кимса бу жаҳонға келаркан, охирда йўқликка кетади, абадий қолувчи ёлғиз Худодир.

¹⁰³⁷ Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлму учундир.

¹⁰³⁸ А: тушиб қолган.

муқаррар бўлгон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эрдиким, хабар келтурдиларким, ёғийнинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдуким, буронғор буронғорға, жавонғор жавонғорға, ерлик ерига бориб аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилгайлар.

Фармони Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ғози*

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва насара абдаҳу ва аъизза жандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа, баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёиҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми биқаҳри аъдоиҳил-моридина (316 б) фақутиа добирул-қавмил-лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва сал-лаллоҳу ало ҳайри халқиҳи Муҳаммадин Саййидил-ғуззоти вал-мужоҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-ҳудоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонӣ боиси ва такосури шукр ва санои яздонӣ муриси тавотури нуамио субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттабаст ва ҳар шукреро неъмате аз уқби; адоӣи лавозими шукр аз қудрати башар мутаҷовизаст ва аҳли иқтидор аз истифои маросими он ожиз. Алалҳусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд ки, на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он жасимтар намояд. Ва ин маъни жуз нусрат бар ақвиёи куффор ва истило бар агниёи фужжор ки: «увлока ҳумулка-фаратул-фажара» дар баёни амсоли эшон нозиласт, нахоҳад буд ва дар назари басирати арбоби албоб аҳсан аз он саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати куброки, минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби аслӣ ва мақсуди ҳақиқӣ замири хайр андеш ва раъйи савобкеш буд, дар ин айёми хужаста фаржом аз макмани авотифи ҳазрати малики аллом рӯй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат мужаддидан ба мифтоҳи фатҳи абвоби файз бар чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номӣ афвожи боибтиҳожии мо дар дафтари ғуззоти киромӣ сабт гардид ва ливои ислом бо имдоди (317 а) лашкариёни зафаранжомии мо ба авжи рифъат ва иртиқо расид.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор хайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин беизёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди сабт бўлди.

Кайфияти судури ин соадат ва зуҳури ин давлат онки чун ашиъайи суюфи сипоҳири исломпаноҳи мо мамолики Ҳиндро ба ламаоти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Чунончи дар фатҳномаҳои собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдии тавфиқ роёти зафароёти моро дар мамолики Дехли ва Агра ва Жўнпур ва Харид ва Биҳар ва ғайри золика бар афрохт. Аксар тавоифи ақвом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фархундафаржомии моро ихтиёр намуда тариқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Раана Сангаа кофирки дар савобиқи айём дами итоати наввобии хужастаанжомии мо мезад. Акнун ба мазмуни: «або ва истакбара ва кона минал-кофирин» амал намуда шайтон сифат саркашида қоида лашкари дарвон ва сархайли сипоҳи маҳжурон гашта, боиси ижтимои тавоиф гардид ки, баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртидод дар доман ва истилоли он кофири лаин «хазалаҳу фи явмиддин» дар вилояти Ҳинд ба мартаба будки, пеш аз тулуи офтоби давлати подшоҳӣ ва қабл аз сутуи найири хилофати шаҳаншоҳӣ боонки раажаҳо ва роёни бузургниҳодки, дар ин муқотала итоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва (317 б) пешвоёни муттасиф ба иртидод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузургии худро манзур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал мувофакати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусоҳабат ва мурофақати ў насупурдаанд. Тамоми салотини рафии ин хитгаи васеъ, чун султони Дехли ва султони Гужарат ва султони Манду ва ғайриҳим аз муқовамати он бадсияр

* Бу фармоннинг қисқартирилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

бемувофақати куффори дигар ожиз будаанд, ба латоифул-ҳиял ба ў мудоро ва мувосо менамуданд. Ливои куфр дар қариб дувист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва таҳриби масоҷид ва маобид намуда, аёл ва атфоли мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ ба жое расидаки, назар ба қоидаи мустамирран ҳиндики, як лак вилоятро сад сувор ва курериро даҳ ҳазор сувор эътибор мекунанд, билоди мусаххараи он сархайли кафара ба даҳ кўрўр расида ки жои як лак сувор бошад. Дар ин айём басе аз куффори номӣки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш нанамудаанд, бинобар адовати асокири исломӣ бар лашкари шақоватасари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими баистиқлол ки, ҳар як чун дуд даъвии саркаши менамуданд ва дар қутри аз ақтор қоидаи жамъи аз куфр буданд, монанди арлол ва салосил, бадон кофири фожир муттасил гаштанд ва он (318 а) ашараи кафара ки, бар нақизи ашараи мубашшара, ливои шақоват фазои «фабашширҳум би азобин алим» меафроштанд, тавобитъ ва асокири бисъёр ва парганоти васиул-ақтор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин си ҳазор сувор ва Мединий Рав дувоздаҳ сувор вилоят дошт ва Равал Удай Синг Багарий дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Меватий дувоздаҳ ҳазор сувор, Бармал Идрий чаҳор ҳазор ва Нрипат Ҳара ҳафт ҳазор ва Сатравий Кейчий шаш ҳазор ва Дҳарам Дэв чаҳор ҳазор, Бирсинг Дэв чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Секандар агарчи вилоят ва паргана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан баумедвори сардорӣ жамъ карда будки, мажмуи жамъияти он маҳжурони водии саломат ва амният назар ба қоидаи мустамирра паргана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кўр, зоҳири дилҳои боқасовати куффори сиёҳ рузгорро «Қазулмотин баъзуҳо фавқа баъз» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми муҳолафат ва муҳорабаи аҳли ислом ва ҳадми асоси шарияти саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва мужоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои илоҳӣ бар сари он дажжол аъвар омада қазияи «Изо жоал-қазоу амиялбасар»ро манзури назари басирати асҳоби сират гардониданд, ва каримаи «Ман жоҳада (318 б) фа иннамо южоҳиду линафсиҳ»-

ро малҳуз дошта ҳукми вожибул-изъони «жоҳидул-куффора вал-мунофиқин»ро ба имзо расониданд.

Рўзи шанба, сездеҳуми шаҳри жумодиуссонӣ сана 933 қ, «боракаллоҳу фи сабтикум» нишони мубораки он рўзаст, дар навоҳии мавзии Канваҳа¹⁰³⁹ аз музофоти Байана ҳаволи кӯҳеки ду қуруҳи аъдои дин буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун кавкаба ва дабдабаи мавкиби исломӣ бағўши аъдои дин ва кофирини лаин расид, муҳолифони миллати Муҳаммадӣки, монанди «асҳоби фил» дар паи инҳидоми каъбаи аҳли ислом буданд, филони қуҳпайкари ифрит манзарро иътизоди худ сохтанд ва ҳама муттафиқ ва якдил гашта¹⁰⁴⁰ лашкари шақоват асари худро фавҷҳо мепардохтанд:

*Ба он филҳо хиндувони залил,
Шуда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шои ажал жумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нҷум.
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Қашида сар аз кин ба чархи кабуд.
Чу мўр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор.*

Ва ба азми муқотала ва қорзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусратшиор шуданд, ғуззоти асокири исломӣ ки, ашҷори риёзи шуҷоатанд, санавбар сифат сафҳо қашиданд ва (319 а) нўти ҳўди санавбарӣ ҳайоти офтоб шиоъро чун қулуби «мужоҳидини филоҳ» ба авжи иртифоъ расониданд, сафе чун садди Искандари оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шарияти пайғамбарӣ баистиқомат ва истиҳком; матини қуввати матонаташ «кааннаҳум бунёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе ба муқтазои «улоика ало ҳудан мин раббихим ва улоика ҳумул-муфлиҳун» бо аҳолии он сифати маҳсус.

К и т њ а:

*Дар он раҳна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъи шаҳаншоҳу дини қавим
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «инно фатаҳно» ҳама.*

Ва риояти ҳазро манзур дошта батариқи ғуззоти Рум жиҳати паноҳи туфакчиён ва раъ-

¹⁰³⁹ Қ: Кону.

¹⁰⁴⁰ Н: Гаштанд.

дандозонки, дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз аро-ба тартиб намуда бо якдигар ба занжир итгисол дода шуд.

Алқисса, жуюши ислом чунон интизом ва истиҳкоме падида овард ки, ақли пир ва чархи асир мудаббир ва мураттибашро офарин кард.

Дар ин тартиб ва истиҳком ва ташйид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султони ибтимоуд-давлатул-ҳоқонӣ Низомуддин Али Халифадод саъй ва¹⁰⁴¹ ижтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир ва жумла сардорихо ва коргузориҳои ӯ писандидаи раъи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳи дар гул муқаррар гашт ва (319 б) бар дасти рости гул биродари ааззи аршади аржуманди саодат ёр алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур Султон ва фарзанди ааззи аршади манзури-анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва жаноби ҳидоят маоби вилоятинтисоб Хожа Камолиддин Дўст Хованд ва муътамаддус-салтанатул-алия муътаманул-атаба-туссания муқарраби хос ва зубдаи асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқул-ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чапи гул салтанатмаоб, хилофатинтисоб, алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Султон Аловуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лўдий ва муқаррабил-ҳазратис-султони алмушору илайҳ ва дастур аъзамис-судур байнал-аном¹⁰⁴² малозил-жумҳур ва муаййидил-ислом Шайх Зайни Хавофи ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султони мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек биродари Қўч Аҳмади марҳум (320 а) ва умдатул-аозим аъени хони аъзам Оройишхон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафган ва дастури аъозими вузаро байнал-уам Хожа Камолиддин Хусайн ва жамойи девониёни изом ҳар як дар мавзие муқаррар истоданд.

Ва дар баронғор фарзанди ааззи аршади ар-

жуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор ахтари буржи салтанат ва комгори меҳри сипеҳри хилофат ва шаҳриёри алмамдуҳ билисонилабд вал-хур муиззис-салтанат вал-хилофат Муҳаммад Хумоюн Баҳодур мутамаккин гашта; бар ямини саодатқарин алъазиз фарзанди жаноби салтанатмаоб алмухтассу биавотифил-маликид-дайён Қосим Хусайн Султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва муътамаддул-мулк комилул-ихлос Жалолиддин Хиндубек қавчин ва муътамаддул-мулк содиқул-ихлос Жалолиддин Хисрав қўқалдош ва муътамаддул-мулк Қивомбек Ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал ихлос Вали хозин Қорақузи ва умдатул-хавос Низомиддин Пирқули Сийстони ва умдатул-вузаро байнал-уам Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший ва муътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элчийи Ироқ ва Хусайн оқо элчийи Ироқ ва Хусайн оқо элчийи (320 б) Сийстон муқаррар гашта; бар ясори зафардисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олижаноб саъдатмаоб муртазавий интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Муҳаммадий қўқалдош ва Низомиддин Хожаги Асад хондор тайъин ёфтанд.

Ва дар баронғор, аз умарои Хинд умдатул-мулк хонихонон Диловархон ва умдатул-аъён Маликдод Караний ва умдатул-аъён шайхул машоих Шайх Гуран — ҳар як дар мақоме ки, фармон шуда буд истоданд.

Ва дар жавонғори асокири исломшиор олижоҳ нақобатпаноҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳ ва ёсин, қудвайи авлоди Саййидул-мурсалин Саййид Маҳдий Хожа ва биродари ааззи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор Муҳаммад Султон мирзо ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил маликил-мустаон Одил Султон бинни Маҳдий Султон ва муътамаддул-мулк комилул-ихлос Муиззидин Абдулазиз мироҳур ва муътамаддул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Қутлукқадам қаравул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Шоҳ Хусайн Ёракийи мўғули рончи ва Низомиддин Жон Муҳаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин жониб аз умарои Хинд натижатус-салотин Камолхон ва (321 а) Жалолхон, авлоди

¹⁰⁴¹ Л: тушиб қолган.

¹⁰⁴² ЛН: инғом.

Султон Аловуддини мазкур ва умдатул-аён Алихони Шайхзодаи Фармулий ва умдатул-аён Низомхони Байана таъйин шуда буданд.

Ва жиҳоти тўлғама муътамадул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Қосим биродари Бобо Қашқа бо жамъи аз фирқаи мўғул — дар жониби буронғор; муътамадул-хавос содиқул-ихлос Мўмин атка ва муътамадул-хавос Рустам туркман бошлиғ божамоати аз тобинони хосса — дар тарафи жавонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши аён ва аркони ғуззоти исломро дар мавзӯ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба истимои аҳкоми мо мустаид буд ва тавочиён ва ясовулонро ба атроф ва жавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутаои моро дар забт ва рабти сипоҳ ва сипоҳӣ ба салотини изом ва умарои киром ва соири ғуззоти завил-ихтиром мерасонид¹⁰⁴³ ва чун аркони лашкар қоим гашта, ҳар кас ба жои худ шитофт, фармони вожибул-изъони лозимул-имтисол шараф исдор ёфтқи, ҳеч кас беҳукм аз маҳоли худ ҳаракат нанамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рӯзи мазкур посе гузашта буд ки, фариқайни мутақобилайн мутақориби яқдигар гашта, бунъеди муқотала ва корзор шуд. Қалбайни аскарарин (321 б) монанди нур ва зулмат дар баробари яқдигар истода дар буронғор ва жавонғор чунон азим қитоле воқеъ шудки, залзала дар замин ва валвала дар сипеҳри барин афтод. Жавонғори куффори шақоватосор ба жониби буронғори майманатдисори асокири исломшиор мутаважжиҳ гашта бар сари Хисрав кўкалдош ва Малик Қосим бародари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бародари ааззи аршад Чин Темур Султон ҳасбул — фармуда ба кўмаки эшон рафта мардона қитоле оғоз ниҳод ва куффорро аз жо бардошта қариб ба ақби қалби эшон расонид ва жулду ба номи он азиз биродар шуд ва нодирул — асрӣ Мустафо Румӣ аз ғули фарзанди ааззи комгор манзури назари анзори иноёти ҳазрати офаридгор алмухтассу биавотифил-маликиллази янҳо ва яъмур Муҳаммад Хумоюн Баҳодур аробахоро пеш оварда суфуфи сипоҳи куффорро ба туфак ва зарбзан монанди қулубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба биродари

ааззи аршад Қосим Хусайн Султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шитофтанд ва чун замон-замон афвожи куффор мутақоиб ва мутаотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ муътамадул-мулк Жалолиддин Хиндубекро ва аз ақби ӯ умдатул-хавос Муҳаммадий кўкалдош ва Хожаги Асади Жондор ва баъдазон (322 а) муътамадус-салтанатул-алия муътамадул-атабатус-сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос Шихобиддин Абдулло китобдор ва аз паи эшон умдатул-хавос Дўст эшик оқо ва Шамсуддин Муҳаммад Халил ахтабегиро ба кўмак фиристодем.

Ва баронғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар жониби жавонғори лашкари ислом оварданд ва худро ба ғуззоти зуннажот расониданд ва ҳар навбат ғозиёни изом баъзеро ба захми сиҳми зафарфаржом ба дорулбавори яславнаҳо фабиъсал-қарор фиристода, бархеро бар гардониданд, ва муътамадул-хавос Мўмин атка ва Рустам туркман бажониби ақби сипоҳӣ зулматдастгоҳи куффори шақоват паноҳ таважжуҳ намуданд ва муътамадул-хавос содиқул-ихлос Хожа Маҳмуд Али атка бошлиғи навкарон, муқаррабул-ҳазратус султоний эътимодуд-давлатулоқоний Низомуддин Али Халифаро ба кўмаки мушорун илайҳ фиристодем ва биродари ааззи аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва муътамаддул-мулк Муиззидин Абдулализ мирохўр ва Жалолиддин Қутлуққаддам қаравул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жангжанг ва умдатул-хавос Шоҳ Хусайни Ёракий мўғули ғончи даст ба муҳораба кушода пой маҳкам қарданд ва дастури аозимул-вузаро байналумам Хожа Камолиддин Хусайнро ба жамоаи девониён (322 б) ба кўмаки эшон фиристодем. Хамаи аҳли жиҳод дар риояти жид ва ижтиҳод роғиби муқотала омада каримаи «қул ҳал тараббасуна бино илло ихдал-хуснайн» ро манзури назар доштанд ва азимати жонфишони карда ливои жонситонӣ афроштанд.

Ва чун муҳораба ва муқотала дер кашид ва ба татвил анжомид, фармони вожибул-изъон ба нофиз расид ки, аз тобинони хоссаи подшоҳи жувонони жанги ва ҳизаброни бешаи яқранги

¹⁰⁴³ КН: мерасонанд.

дар паси ароба монанди шер дар занжир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва жои туфакчиёро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду жониб корзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талиаи субҳи содиқ аз тутуқи¹⁰⁴⁴ уфуқ берун тохтанд ва хуни шафақгуни куффори номаймунро дар маъракаи майдони ки, назари сипеҳри гардон буд, рехта бисъёри аз сарҳои саркашонро ситора сифат аз фалаки вужуд маҳв сохтанд на нодирул-аср устод Алиқули ки, бо тавобии худ дар пеши ғул истода буд, мардонагиҳо карда ва сангҳои азимул-қадр ки, чун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш «Фааммо ман сақулат мавозинуҳу фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кӯҳи росих ва жабали шомих андозанд «калиҳнилманфуш» аз по дар орад, ба жониби ҳисори оҳандисори сафи куффорро андохт ва баандохтани санг ва зарбзан ва туфак бисъёри аз абниаи ажсоми куффорро мунҳадим сохт. Туфакандозони (323 а) ғули подшоҳи ҳасабул фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз эшон бисъёри аз куффорро захри мамот чашониданд ва пиёда дар маҳалли мухотараи азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далерони маъракаи жувонмарди зоҳир гардониданд.

Ва муқорини ин ҳолат фармони ҳазрати хоқони ба пеш рондани аробаҳои ғул ба нафоз расид ва нафси нафиси подшоҳи фатҳ ва давлат аз ямин, иқбол ва нусрат аз ясор, ба жониби сипоҳий куффор мутаҳаррик гардид ва аз атроф ва жавониб асокири зафар маноқиб ин маъниро мушоҳада намуда тамоми баҳри заххори лашкари нусрат шиор тамаввуҷи азим баровард ва шужоати ҳамаи наҳангони он баҳрро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори ғимом кирдор чун саҳоби музлим дар тамомии маърака мутароқим гашт ва барқи ламаоти сулоф дар он ал ламаони барқ даргузашт, таҳайюҷи гард рӯи хуршидро чун пушти она аз нур ори кард, зориб бамазруб, голиб бамағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутавори шуд. Соҳири замона чунон шабе дар назар овардқи, сайёра дарон ғайри тир набуд ва кавокиби савобиташ жуз мавокиби собитул ақдом наменамуд:

*Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба моҳию бар моҳ гард,*

*(323 б) Зи сумми сутурон дар он паҳн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.*

Муҷоҳидони ғозики дар айни сарандози ва жонбози буданд, аз ҳотифи ғайби навиди: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва антум аълавна» мешунданд ва аз мунҳии лорайбӣ муждаи «Насрун миналлоҳи ва фатҳун қариб ва башширил — муминин» истимоъ менамуданд. Чунон ба шавқ муҳораба мекарданд ки аз қудсиёни Малаи аъло нидои таҳсин бадшон мерасид ва малоики муқарраб парвона сифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнас-салотайн ноираи қитол чунон иштиол ёфт ки, машоили он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсараи лашкари ислом майсара ва майманаи куффори нофаржомро бо қалбашон дар як маҳал мужтамиъ гардонид.

Чун осори ғолибияти муҷоҳидони номи ва иртифои ливои исломӣ зоҳир шудан гирифт, соате он куффори лаин ва он ашрори бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз жон барканда бар жониби рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар жониби чап бештар ҳужум карда худро наздик расониданд, аммо ғуззоти шужоат дар замини санаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёҳи эшон баргардониданд. Карини ин ҳол насоими нусрат ва иқбол бар чамани давлати наввобии хужаста маолии мо варзид (324 а) ва муждаи «Инно фатаҳно лака фатҳан мубийнан» расониданд, шоҳиди фатҳ, ки жамоли оламорияш ба турраи «яссуракаллоҳу насран азизан» музайян гашта саодати иқболки, дар ситри ихфо буд, ёри намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушкил дониста «кал иҳнил-манфуш» мутафарриқ шунданд ва: «кал-фарошил-мабсус» муталоши гаштанд, бисъёре кушта гашта дар маърака афтоданд ва касире аз сари худ даргузашта сар дар биёбони овраги ниҳоданд ва туъмаи зоғу заған гардиданд ва аз кушта пуштаҳо афрохта шуд ва аз сарҳо манораҳо пардохта гардид. Ҳасанхони Меватӣ ба зарби туфак дар силки амвот даромада ва ҳамчунин бештари аз он саркашони залолат нишонроқи, саромадони қавм буданд, тир ва туфак расида рӯзи ҳаёт саромад.

Аз жумла Равал Удай Синг Багарий¹⁰⁴⁵ ки,

¹⁰⁴⁴ Қ. Нутқи.

¹⁰⁴⁵ Қ. ноғари.

волии вилояти Удайпур¹⁰⁴⁶ буда ва дувоздаҳ ҳазор сувор дошта ва Раай Чандарбан Чавҳаи ки, чаҳор ҳазор сувор дошта ва Бупат Рав валади Салоҳиддини мазкур ки, ҳокими хитгаи Чандерй буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Маникчанд Чавҳан ва Дилпат раайки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу¹⁰⁴⁷ ва Карамсинг ва Дангурсйки, си ҳазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз эшон (324 б) бузург гуруҳи ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳи буданд, роҳи дўзах паймуданд ва аз ин дори ваҳал бадарки асфал интиқол намуданд, роҳи дорулҳарб аз захмиёни дар роҳ мурда монанди жаҳаннам пуршуд ва даркул-асфал аз мунофиқон жон ба молики дўзах супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломӣ ҳар кас ба ҳар жонибки шитофи дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфти ва ўрдуи номӣ аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кўч намуди ҳеч қадаме аз фарсудан муҳташам холи наёфти.

*Ҳама ҳиндувон гашта зору залил,
Ба санги туфак ҳамчу асҳобу фил,
Зи танҳо баче кўҳро шуд аён,
Ба ҳар кўҳ аз он чашмаи хун равон,
Зи сахми сихоми сафи пуришукуҳ,
Гузoron гурезон ба ҳар дашту кўҳ.*

Ва-лав ало адборихим нуфуран ва кона амруллоҳи қадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳасамиул-алим. Ва ман-насру илло ман индаллоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фи бисту панжуми шаҳри жумоди-лоҳар сана 933.

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «ғози» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим;

*Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд ҳарбосози бўлдум,
Ўазм айлаб эрдим ўзни шахид ўлмоққа,
(325 а) Ал-миннату лиллаҳки, ғози бўлдум.*

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом»¹⁰⁴⁸ лафзини тарих топиб эди. Кобулдин ке-

лур кишилардин Мир Гису ҳам ушбу лафзни тарих топиб, рубоий айтиб йибориб эди, — таворуд¹⁰⁴⁹ воқиф бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисунинг рубоийларидин топқонлари яхшироқ учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Дипалпурнинг фатҳида Шайх Зайн «васъати шаҳри рабиул аввал»ни¹⁰⁵⁰ таърих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки куруҳ бўлғай эди, ўрдусига етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейнига қувғунчи йиборилди. Бир нима коҳиллик бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир куруҳча куффор доирасидин ўтуб эрдим. Кун кеч бўлғон жиҳатиди ёниб, намози хуфтанда ўрдуға келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филҳол муборакбодға келди. Галаба сўқуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қадим¹⁰⁵¹ хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, руҳсат бердимким, (325 б) менинг қаламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Ҳуранни ва Абдулмалик қурчини қалин фавж била Илёсхоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда хуруж қилиб, Қўйилни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф парিশон бўлурлар. Мен Агра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдум. Кўҳбаччаким, ўрдуинг олида эдиким, уруш ушбу Кўҳбаччанинг олида воқиф бўлди, куффорнинг бошидин ушбу Кўҳбаччанинг устида қалла манора фармон бўлдиким, қупорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Байана борилди. Байанағача, балки Алвар ва Меватқача аҳли куффор ва аҳли иртидоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Байанани сайр қилдим. Ўрдуға келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қиллди. Иўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жиҳатидин ул юруш мавқуф бўлди.

¹⁰⁴⁶ НЛ: Дунгарпур.

¹⁰⁴⁷ Р: Гурозон.

¹⁰⁴⁸ Бу жумладаги «Фатҳи подшоҳи ислом» араб ҳарфларини «абжад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

¹⁰⁴⁹ Таворуд — икки шоир шеърда бирор байт ёки мисраънинг маъмулан ёки шаклан бир хилда чиқиб келиши.

¹⁰⁵⁰ Бу жумладаги «Васъати шаҳри рабиул аввал» арабий ҳарфлар «абжад» ҳисобида 930 чиқади, милодий 1524.

¹⁰⁵¹ Н: қадимат.

Меват вилояте воқиб бўлбтур, Деҳдининг ёву-
фида, тақрибан уч-тўрт карўрча жамъи бор. Ҳасан-
хон Меватий ота-отасидан бери юз-икки юз йил-
га яқин Меватта истиқлол била ҳукумат қила
келибтурлар. Деҳли салотиниға (326 а) нимко-
ра итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини ви-
лоятлари кенглигининг ё фурсатларининг торли-
гининг, ё Меват вилояти кўхистон жиҳатидин эв-
рушмай, ва вилоятнинг забтининг пайиға тушмай,
ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутуб-
турлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини
собик дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий
тутгук. Бу ҳақношунос кофирваш, мулҳид биз-
нинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият
ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналар-
га ул муҳрик ва жамъи ёмонлиқларға ул боис
эди, нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавкуф бўлди, Меват тасхирға
мутаважжих бўлдук. Ора тўрт кўнуб, Алвар кўрғо-
ниниким, Меватнинг ҳокимнишини бу эди, олти
куруҳида Маанас суйининг ёқасиға тушулди.
Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижарада ўлту-
рурлар экондур. Мен Ҳиндустонға эврушуб, Па-
ҳархонни босиб, Лаҳур Дипалпурни олгон йили
менинг тараддудимдин дурандешлик қилиб, бу
кўрғоннинг иморатиға машғул бўлгондур.

Ҳасанхоннинг Карамчанд отлиқ муътабар ки-
шиси ўғли Аграда эканда ҳам келиб эди, ўғли-
нинг қошидин Алвардин (326 б) келиб, амон
тилади. Абдурраҳим шиғовулни анга қўшуб, ис-
тимолат фармонлари била йиборилди. Бориб,
Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонни олиб келди. Яна
иноят мақомида бўлб, бир неча лаклик паргана
важҳиға берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл
қилиб, важҳи ва истиқоматини элик лак қилиб,
Алварни айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб ол-
мади. Сўнгра худ маълум бўлдиким, ишни Чин
Темур Султон қилгон экандур. Жулду Султон
отиға бўлб, Тижара шаҳриниким, Меватнинг пой-
тахтидур, иноят қилиб, истиқоматини элик лак
қилилди.

Турдикафақим, Сангаа урушида ўнг қўл тўлға-
масида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важҳини ўн
беш лак қилиб, Алвар кўрғонини иноят қилилди.
Алвар кўрғонининг хазойинини ичидагилари била
Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни, ражаб ойининг

ғуррасида кўчуб, Алварнинг икки курўҳисида кел-
дук. Мен бориб, Алвар кўрғонини сайр қилдим.
Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға кел-
дим.

Кофир газотидин бурунроқ, нечукким мазкур
бўлди, улуғ-кичикка онг берурда, бу ҳам мазкур
бўлб эди (327 а) ким, бу фатҳдин сўнгра такли-
фе йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат
берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар бадах-
шоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчи-
лиқ, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар.
Урушдин бурун бетоқатлиқлари бор эди. Андоқ
ваъда ҳам воқиб бўлдиким, Кобул ҳам холи эди.
Бу жиҳаттин раъйлар мунга қарор топтиким,
Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мун-
га қўюб, тўрт-беш курўх келиб, Маанас суйи-
нинг ёқасиға тушулди. Маҳдий Хожанинг ҳам
хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди.
Байананинг шиқдорлиғин Дўст эшик оқаға бе-
рилди. Бурун чун Итаъвани Маҳдий Хожаға
аталиб эди. Қутбхонким, Итаъвани ташлаб, қочиб
чиқти, Маҳдий Хожанинг ўрниға ўғли Жаъфар
Хожани Итаъваға йиборилди. Ҳумоюнға рухсат
берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди.
Ушбу юрттин Мўмин Али тавачини фатҳнома
била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Котланинг
улуғ кўлининг таърифини эшитиб эдим, ҳам Ҳумо-
юнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қила якшан-
ба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, (327 б) ўрду-
дин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашма-
сини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи
келур дарада тамом канейр гуллари очилибтур,
холи аз сафо эмас, агарчи таъриф қилгонча эмас.
Ушбу даранинг ичида ҳар ердаким, сув кенграк
бўлб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб,
даҳи-дардах қилгайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлб, тонгласи отланиб
бориб, Котла кўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғ-
нинг доманаси воқиб бўлбтур. Маанас суйи бу
кўлға кирар эмиш, хейли улуғ кўл, бу ёқасидин ул
ёқасини яхши кўрунмайдур. Кўлнинг атрофида
кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидағи кент-
лик эл шўру ғавғода бу кемаларға кириб ўзларини
қутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора
киши кемаға кириб, кўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрду-
сиға тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб,

мирзога ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видоъ қилиб отланиб, йўлда бир ерда уюхлаб, андин отланиб, тонг отқонда Кухрий парганасидин ўтуб, яна андаке уюхлаб, ўрдуғаким, Тўъдада тушуб эди, келилди.

Тўъдадин кўчуб, Сункарага¹⁰⁵² тушганда, Ҳасанхон (328 а) Меватийнинг ўғли Наҳирхонким, Абдурахимга топшурулуб эди, қочти. Мундин ора кунуб, Бусаъвар била Чавсанинг¹⁰⁵³ оралиғидаги тоғнинг тумшугида воқиб бўлгон чашмага тушуб, шомисналар тиктуруб, маъжун иртиқоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди, тавр чашма воқиб бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ерларнинг чашмаларидек қайнаб¹⁰⁵⁴ чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқадур, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман ҳавз қилгайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладур эдиким, «Чун жое хуш кардаам номе мебояд монд».¹⁰⁵⁵ Абдулло дедиким, «Чашмаи подшоҳии Турдибек хуш карда» демоқ керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳ ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Байанадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин (328 б) яна бориб, Байанани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулган боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба саҳари, ражаб ойининг йигирма учида Аграга келдим. Чандвар ва Раприйни нечукким мазкур бўлди, мухолифлар бу ғавгода мутасарриф бўлуб эдилар, Муҳаммад Али жанг-жангни, Турдибек Кўчбекни, Абдулмалик қурчини ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била Чандвар ва Раприй устига йиборилди. Чандварга ёвуғ етгач, ичидаги Кутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар, Чандварни иликлаб, Раприйга ўтарлар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандга оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтаёлмастар,

қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб,¹⁰⁵⁶ бир неча кишиси била дарёга кирар. Чун ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Кутбхон ҳам Итаъвани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Итаъвани чун аввал Маҳдий Хожага аталиб эди, ўғли Жаъфар Хожани Маҳдий Хожа ўрнига Итаъвага йиборилди. Сангаайи кофирнинг хуружида, нечукким мазкур бўлди, аксари ҳиндустоний ва афгон эвуладилар, тамоми паргана ва вилоятга мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Қаннўжни ташлаб келиб эди, (329 а) қўрқунчдин ё номусдин Қаннўжга бормоқни қабул қилмай, Қаннўжнинг ўттуз лакини Саҳринднинг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қаннўжни Муҳаммад Султон мирзога иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилилди. Бадавунни Қосим Ҳусайн Султонга бериб, Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо Қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абулмуҳаммад найзабозни ва Муайядни отасининг навкарлари била ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна ҳинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликдод Караний ва Шайх Муҳаммад, Шайх Бакарый ва Татархон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангаайи кофирнинг ғавғосида келиб Лакнурни¹⁰⁵⁷ қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатта Бибан хабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайробоқда бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фориг бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат (329 б) қилилди. Чун пашакаал ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар ким парганасига бориб, яроғин қилиб, пашакаал ўта ҳозир бўлгайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Деҳлига бориб, Деҳлидаги хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм¹⁰⁵⁸ мутасарриф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Кўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

¹⁰⁵² Қ: Сунгарга.

¹⁰⁵³ Хушанинг.

¹⁰⁵⁴ ҚН: қониб.

¹⁰⁵⁵ «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қуйиш керак».

¹⁰⁵⁶ Н: Маст.

¹⁰⁵⁷ Н: Лакнурни; Р: Лакнурни.

¹⁰⁵⁸ Қ: ҳеч ким.

Панжшанба куни, шаъбон ойининг ўн бешида Хожаги Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб эди, яна Сулаймонга қўшуб, шаҳзода Таҳмоспқа муносиб савготлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким, дарвешликдин чиқариб, сипоҳий қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлик дағдағаси голиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронга элчи йўсунлуқ йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронга йиборилди. Утган йил борғонларнинг ҳасби ҳолига биргина қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонга йиборилди. Ул қитъа будур:

*Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
(330 а) Кобулу хуш ҳавосини соғиниб..
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз топтингиз экин анда,
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз дағи ўлмадук, бихамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад ғам.
Ҳаззи нафсию машаққати бадани,
Сиздин ўтти ва ўтти¹⁰⁵⁹ биздин ҳам.*

Бу рамазонни «Ҳашт бихишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровихни ғул била ўталди. Ун бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда қилгон эмас эдим. Утган рамазон ийди Аграда бўлуб эди. Бу қоида халал топмасун, деб якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийга борилди. Секрийда солгон «Боғи фатҳ»нинг гарбишимол тарафидаги тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Аградин отлангон оқшоми Мир Али қўрчини Шоҳ Ҳасанга Таттага йиборилди. Канжафага¹⁰⁶⁰ хейли майли бор эди, тилаб эди, Канжафа йиборилди.

Вақоини санайи арбаа ва салосина ва тисъа миа*

Шанба куни, муҳаррам ойининг ғуррасида Кўйилга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Хумоюн Санбалда қўюб эди. Қутб Серванийни ва бир пора раажаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Кўйилда эканда келтур-

Якшанба куни, зилқаъда бешида соҳиб узр бўлдум, ўн етти кунга торгтти.

Одина, мазкур ойнинг йигирма тўртида Дўлпур сайрига борилади. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, (330 б) сабоҳи Султон Искандарнинг бандига келиб туштум. Бандтин қуйироқ тоғнинг туганишида қизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилгон тошда якпора ҳавз қозқайлар.

Дўлпурдин Барий сайрига борилди. Тонгласи Барийдин отланиб, Барий била Чанбал орасидаги тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёниди. Ушбу оралиғдаги тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тинду дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Барийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни, ушбу ойнинг йигирма тўққузиди Аграда келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлик мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина куни, зулҳижжа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

*Кўзу қошу сўзу тилиниму дей,
Қалу хаду сочу белиниму дей. —*

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жихатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна (331 а) соҳиб узр бўлдум, тўққуз кунга торгтти.

Панжшанба куни, зулҳижжа ойининг йигирма тўққузиди Кўйил ва Санбал¹⁰⁶¹ сайрига отланилди.

дилар. Икки кун Кўйилни сайр қилиб, Шайх Гуран истидъо қилгон учун, анинг уйига туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар торгтти. Андин отланиб, Утруйи тушулди.

¹⁰⁶⁰ Қ. Катжафа.

¹⁰⁶¹ Қ. Санбални.

* Тўққуз юз ўттиз тўртинчи (1528) йил воқеалари.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалға туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба сахарни Санбалдин муружаат қилилди.

Якшанба куни Секандарада Равуӣ Серванийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматгорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чиқа солиб, Агранинг бир қуруғича ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Аграга тушулди.

Якшанба куни, муҳаррам ойининг ўн олтисидан иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруйи кор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт (331 б) рубой айтилди. Ул жумладин бири будур:

*Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу охшам бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.*

Шанба куни, сафар ойининг йигирма секкизида Фаҳрижаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Секандарободдин юққорроқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуғ қазон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қазон пора-пора бўлди. Бир пораси жамъени бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни, рабиул аввал ойининг еттисидан Секрийни сайр қила отландим. Кўйилнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр қилдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшоми, рабиул аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч қуруғича йўл келиб, Жалесарға тушулди. Икки кун эл яроқ ва истиъдод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Унварға тушулди. Унвардин кемага кириб Чандвардин чиқтук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни, ойининг йигирма секкизида Кунар гузаридан тушулди.

Панжшанба куни, рабиул охир ойининг иккисида мен дарёдин ўтгум. Тўрт-беш кун ул юздабул юзда (332 а) черик эли ўтгунча макс бўлди.

Бу неча кунда паёпай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Кунар гузаридин бир-икки қуруғ юққорроқтур, одина куни Чанбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сарих мухолафат воқия бўлмайду эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, мухолафат доияси бор. Бу маслаҳатқа Муҳаммад Али жанг-жангни черикдин айириб йиборилдиким, Қаннўждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидағи салотин ва умаро мисли, Қосим Хусайн Султон, Бехуб¹⁰⁶² Султон, Малик Қосим Қўкий,¹⁰⁶³ Абулмуҳаммад найзабоз, Минучеҳрхон оғанини Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сарваардағи мухолиф афгонлар устига юругайлар. Шайх Боязидни тилағайлар, агар эътикод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға рухсат бергандин сўнг Бобо чухраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Кунардин бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршанба куни, рабиул охир ойининг секкизида Қалпийнинг бир қуруғича тушулди. Бобо Султон Саъидхоннинг туққон иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртта келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб (332 б) келиб, Андароб ҳаддидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Кошғарнинг ёвуғича етганда хон Ҳайдар мирзонини ўтрисиға йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Қалпийда Оламхоннинг уйига тушулди. Ҳиндустон тариқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душанба куни, ойининг ўн учидан Қалпийдин кўчулди.

Одина куни Ирижға туштук.

Шанба куни Боязидға¹⁰⁶⁴ тушулди.

Якшанба куни, ойининг ўн туққузида олтиетти минг кишини Чин Темур Султонға бошлаб, Чандерий устига ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Борғон илғор беклари: Боқи мингбеги, Турдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Муҳсин дўлдой, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гуран.

¹⁰⁶² Қ: Темур Биҳиб.

¹⁰⁶³ Қ: Қўкий.

¹⁰⁶⁴ Р: Бондир.

Одина куни, ойнинг йигирма тўртида Качванинг яқинига тушулди. Качва элига истимолат бериб, Качвани Бадруддиннинг ўглига берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар тушубтур. Качванинг шарқ жанубидаги тоғининг орасида банд солибтурлар, улуғ қўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти қуруқ бўлғай. Бу қўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Фарби-шимол тарафида андак ер қуруқ-турким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу қўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиқ-қунча. Ҳар қачон қочарлари бўлса, кемаларга кириб, (333 а) сувнинг ичига кирарлар. Качвага етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, қўллар қилибтурлар, Качва қўлидин кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қалин белдорларни таъйин қилидиким, йўлнинг чақир-чуқурини рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қазон беташвиш ўтгай. Качва била Чандерий ораси жангаллик ер воқиб бўлубтур.

Качвадин ора қунуб, Чандерийнинг уч қуруҳида Бурҳонпур суйини ўтуб туштук. Чандерийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқиб бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурҳонпурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир қуруқ Чандерийдин қуйироқдин юрулди.

Орада қунуб, сешанба куни, ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тонгласиға отланиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг ғул ва баронғор ва жавонғорға қисмат қилилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр қилди. Муҳассиллар ва белдорлар таъйин бўлди-ким, қазон қурари учун булжор қупарғайлар. Жамий черик элига фармон бўлди-ким, тўра ва шоту ва навқари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилғайлар.

Чандерий бурун (333 б) Мандав подшоҳлариға тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг, бир ўғли, Султон Маҳмудким, ҳоло Мандавдадур, Мандавға ва ул навоҳиға мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлиқ Чандерийни иликлар, Султон Искандарға илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг ҳомийси бўлур. Султон

Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳ ўлар, Аҳмадшоҳ отлиқ кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни¹⁰⁶⁵ чиқариб, ўз кишисини қуяр. Раана Сангаа Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлпур келганда беклари муҳолафат қилурлар. Ушул фурсатта Чандерий Сангаанинг илигига тушар. Мединий Рав отлиқ улуғ муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг кофир била Мединий Рав Чандерий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экандур. Оройишхон била Шайх Гуранни йибориб, иноят ва шафқат сўзлари айтилди. Чандерийнинг мубодаласиға Шамс-ободни ваъда қилилди. Бир-икки эътиборлик кишиси чиқти. Билмон, эътимод қилмадим, ё қўрғониға ишондим, ислоҳ иши сомон топмади.

Чандерий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи, жумодиул аввал ойининг олти-сида Баҳжатхоннинг ҳавзининг кўчуб, қўрғоннинг яқинидаги (334 а) ўрта ҳавзининг ёқасида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким, Пурабға¹⁰⁶⁶ таъйин бўлгон черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар, Лакнарни ташлаб, Қаннужға келибтурлар, Кўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддуд ва пурдағдаға.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдаға беважҳ-аст, ҳарчи тақдири Худост, гайри он намешавад. Чун ин кор дар пешаст, азин мақула дам намебояд зад, ва фардо ба қалъа зўр оварем. Баъд аз он ҳарчи рўй диҳад, бубинем».¹⁰⁶⁷

Булар худ аркни беркитган экандурлар. Тош қўрғонда барои маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом ҳар тарафдин черик эли тош қўрғонға чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи, жумодиул аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлди-ким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангизи қилғайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўшлуқ-тўшидин зўр келтурғайлар. Уруш қизиғунча нақора ва аламни мавқуф қилиб, ўзум Ус-

¹⁰⁶⁵ Л: Муҳаммадшоҳ.

¹⁰⁶⁶ Л: Пуран.

¹⁰⁶⁷ Ташвишланиш, ҳовлиқини важсиздур. Худонинг тақдири нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб кўраимиз. Шундан кейин нима юз берса, кўраимиз.

тод Алиқулнинг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили (334 б) асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандерийнинг арки тоғ устида воқиб бўлубтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтирур ер-бу ердур. Гулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобинға бу ер булжор тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор ҳар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғоннинг фасили бу дутаҳининг фаслига етган ердин Шоҳим Нурбек чиқти, яна икки-уч ердин ҳам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидаги кофирлар қоча бердилар, дутаҳи оилди.

Юққоридаги қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориға қўрғонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулаб, зойиб қилдилар. Фасилнинг устидин бот борғонларининг жиҳати бу экиндураким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини¹⁰⁶⁸ тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни қўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир тўш-тўшдин зўр қилиб, (335 а) фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Мединий Равнинг ҳаволисига кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоққим, бириси бир қилични олиб турубтур,¹⁰⁶⁹ ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор қўрғон алам ва нақорани келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ икки-уч гарийда фатҳ бўлди. Чандерийнинг ғарби-шимол тарафидаги тоғнинг устида куффорнинг бошидин калла манора қўпорилди. Бу фатҳнинг таърихига «фатҳи дорулҳарб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

*Буд чанде¹⁰⁷⁰ мақоми Чандерй,
Пур зи куффору дорулҳарбию зарб.*

¹⁰⁶⁸ Л: хотунлари яна.

¹⁰⁶⁹ Л: Турубтур аксари.

¹⁰⁷⁰ Н: Чандерий.

*Фатҳ кардам ба ҳарб қалъаи ў,
Ғаит таърих: «Фатҳи дорулҳарб».*¹⁰⁷¹

Чандерий тавре вилоят воқиб бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуғ ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуғ ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин зўрлаб оилди. Вазив ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улуғларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резапой элининг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас, пўшиши сафол ўрниға (335 б) тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуғ ҳавздур. Атроф ва жавонибида бурунғи ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқиб бўлубтур. Бетвий деб бир дарёчаси бор, Чандерийдин уч қуруҳ бўлғай. Ҳиндустонда Бетвий суйи хўблуқ ва хуштаъмлик била машҳурдур, тавр дарёғина воқиб бўлубтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Аградин Чандерий жанубға боқа тўқсон қуруҳ йўлдур. Чандерийда жадийнинг иртифойи йигирма беш даражадур.

Тонгласи, панжшанба куни қўрғон гирдидин кўчуб, Маллухоннинг ҳавзининг ёқасига тушулди. Бу ният била келилиб эдиким, Чандерий фатҳидин сўнг Раай Синг ва Бҳилсан ва Сарангпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофирға тааллуқ эди, юрулғай. Буларни олиб, Сангаанинг устига Читўрға юрулғай. Чун мундоқ паришон хабар келди, бекларни чорлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғийларнинг шўр ва фитнасининг дафъиға мутаважжих бўлмоқ ансаб ва авло кўринди.

Чандерийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носириддиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандерийдин элик лак холиса қилиб, пиқдорлиғини Мулло Опоқға уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак қўтолди.

Бу ишларга сомон бериб, (336 а) якшанба куни, жумодиул аввал ойининг ўн бирида муржаат азимати била Маллухоннинг ҳавзидин кўчуб, Бурҳонпур суйининг ёқасига туштук.

¹⁰⁷¹ Мазмуни: «Чандерий кўлдан буён кофирлар билан тўлган «дорулҳарб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим, «фатҳи дорулҳарб» бунга тарих бўлди. (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 ҳ.й. бўлади, милодий билан 1527 йил).

Яна якшанбеҳиға Бандийрдин Яккахожа била Жаъфархожани йиборилдиким, Калпий кемаларини Кунар гузарига келтургайлар.

Якшанба куни, оининг йигирма тўртида Кунар гузарига тушуб, фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор борғонлар Қаннўжни ҳам ташлаб, Раприйға келибтурлар, Шамсобо́д қўрғонини Абулмуҳаммад найзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобо́д қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўчбар-кўч Қаннўж сори юруб, қазоқ йигитларни мухолифлардин хабар олғали илғари айирдук. Қаннўжға икки-уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тута борғонларнинг қорасини кўруб, Қаннўждин Маъруфнинг ўғли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Қаннўж тўғриси Гангнинг шарқий тарафиға гузарбандлик хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжшанба кун, жумодиул охир оининг олтисида Қаннўждин ўтуб, Ганг ёқасида ғарбий тарафида тушулди. Бизнинг йигитлар бориб, мухолифлар (336 б) нинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юққоридин-қуйидин улур-кичик ўттузқирқ кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоққа муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилғай. Ўрду тушгандин бир курухча қуйироқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар таъйин қилилди. Кўпрук солур ернинг ёвуғида устод Алиқули қозон қуруб, тош отмоғ учун ер хушлаб тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйироқ Мустафо Румий зарбзанлиқ аробаларини бир аролға кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар қўпорилиб эди. Тўфакандозлар мўлжар устидин яхши туфанглар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар уруштилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлиқ била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасиға уруб отқулаб, сингидурди. Мухолифлар қалин киши бир фил била

келиб, зўрладилар. Буларни тебраттилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча (337 а) фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалғи кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «ғози қазони» била отти. Бу қазон ул қазон эдиким, Сангаайи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозиға мавсум бўлуб эди. Яна бир улурғоқ қазон қуйиб эди, бир-ўқ тош отти, қазон синди. Туфакандозлар ҳам қалин туфак оттилар. Галаба кишини ва отни туфак била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар¹⁰⁷² била раҳрав¹⁰⁷³ киши ва от оттилар.¹⁰⁷⁴

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба куни, жумодиулохир оининг ўн тўққузидида кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқши истибдод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панжшанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва лаҳурий ўтуб, озроқча уруш бўлди.

Одина куни ғулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёқ ўттилар. Афғонлар тамом яроқланиб, отланиб, филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебраттилар. Ғул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, (337 б) ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чоғтилар. Бирисини ўшанда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти тўйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ушул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигаргача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўткарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни, наврўз куни Секрийдин Сангаа уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғийни бостук. Бу йил чаҳоршанба куни, наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимға зафар топсоқ ғаройиб воқиотдиндур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин

¹⁰⁷² Қ: шанба.

¹⁰⁷³ Л: ғализликлар бор.

¹⁰⁷⁴ РН: карка.

ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўтқарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаравулдин хабар келдиким, ғаним киши қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонга ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб¹⁰⁷⁵, ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўкий Бобо Қашқа, (338 а) Дўст Муҳаммад Бобо Қашқа, Боқи Тошқандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи таъин қилилдиким, Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмағайлар. Суннат вақти мен ҳам ўтгум. Тевани ҳукм бўлди, қуйроқ қўрулган гузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармавунинг бир қуруҳида Қора сув ёқасиға тушулди. Қовғунчиға таъин бўлғонлар яхши юрмайдурлар, Бангармавуда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармавудин тебратурлар. Тонгласи Бангармавунинг олидағи кўлнинг ёқасиға тушулди.

Ушбу кун Тўхта Бўға Султон, кичик хон додамнинг ўғли келиб, манга мулозамат қилди.

Шанба куни, жумодиул охир ойнинг йигирма туққузиди Лакнавни сайр қилиб келиб, Гўйи суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Гўйи суйида ғул қилдим. Билмон, қулоғимға сув кирдим, ё ҳаво таъсиридин бўлдим, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Авадға бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсунлар. Қазоқ¹⁰⁷⁶ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни ғул киши-сидин кўмак айирдук.

Вақоиъи санайи хамса ва салосина ва тисъа миа*

Одина куни, муҳаррам ойнинг учиди Аскаррийниким, Чандерий юрушидин бурунроқ Мўлтон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хилватхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доияси била Ҳиридин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба (куни), намози дигар, ойнинг бешида Гвалийар¹⁰⁷⁹ сайр доияси билаким, китобларда «Галийур» битирлар, Жуундин кечиб, Агра қалъасиға кириб Фахрижаҳонбегим била Хадича Сул-

Шанба куни, ражаб ойнинг етти-сиди (338 б) Авадтин икки-уч қуруҳ юққорроқ Гагар била Сарунинг қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Авад тўғрисида, Сарунинг нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг ҳиялини Султон маълум қилиб, намози пешин Карочаға киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Кароча Султонга қўшулғоч, бетаваққуф сувдин ўтарлар. Эликча отлиғи уч-тўрт фил била бор экандур, туруш беролмай,¹⁰⁷⁷ қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Беҳуб Султон ва Турдибек ва Бобо чўҳра, Қучбек, Боқи шиғовул султондин сўнгра кечарлар. Булардин бурунроқ кечганлар Шайх Боязидни намози шомгача қовларлар. Шайх Боязид ўзини жангалға солиб қутулур. Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасиға тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий кейинича сурарлар. Қирқ қуруҳча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси¹⁰⁷⁸ бўлғон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқунчи ҳар тарафға айрилур. Боқи шиғовул бир неча йигит била ёғийнинг кейинича суруб, кўч ва сабиҳисиға етиб афғонларнинг ясирини келтурдилар.

Бир неча кун Аваднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу юртта таваққуф бўлди. Авадтин етти-секкиз қуруҳ юққори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг (339 а) гузарини кўруб келди. Панжшаба куни, ойнинг ўн иккисида овламоқ хаёли била отландим.

¹⁰⁷⁵ РН: даво; Қ: раво.

¹⁰⁷⁶ Р: қароқ.

¹⁰⁷⁷ Н: беролмас.

¹⁰⁷⁸ Л: басди.

* Туққуз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари.

¹⁰⁷⁹ Қ: Калтур.

ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб, йўлда Мулло Рафиъ ясагон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир куруҳида ғарби сори боғ ва иморатиға (339 б) ким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрғон бир тоғнинг тумшугининг туганиши воқият бўлубтур. Бу тоғ туганиш тумшуғи якпора қизил иморат тошидиндур. Муни буюруб эдимким, бу тоғни қозиб, ерга еткургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, бу якпора тошдин ҳамвор бўлғон саҳнда ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдурким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир кайладор мусамман ҳавз бу якпора саҳн бўлғон тошнинг устида тарҳ қилди. Хукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлғайлар!

Бу якпора тошдин ҳавз буюрғон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жаъмун ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи-дардах чоҳе буюруб эрдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг ғарби-шимолида Султон Искандар банде солибтур. Банднинг устида иморатлар қилибтур. Бандтин юққори пашакаал сувлари йиғилиб, улук қўл бўлур. Бу қўлнинг шарқ атрофи боғдур. Қўлнинг шарқ (340 а) тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суфанамолар тарош қилғайлар! Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чаҳоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлпурда турулди.

Панжшанба куни отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каварий суйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улук бўлуб, отни уздурур эди, кема била ўтук.

Тонгласи, одина куниким, ошур эди, андин отланиб йўлда бир кентта тушланиб, намози хуфтан Гвалийардин бир куруҳ шимол сари бир чорбоғдаким, мен ўтган йил буюруб эрдим, келиб туштум.

Тонгласи намози пешиндин сўнг отланиб, Гвалийарнинг шимолий пушталарини ва Намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гвалийарнинг Ҳаатий

Пўл отлик дарвозасидинким, Раажа Ман Сингнинг иморати бу дарвозаға пайваस्तтур, кириб Раажа Бикрамажитнинг иморатларигаким, Раҳимдод анда ўлтуруб эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулоғимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди. Хейли қай қилдим.¹⁰⁸⁰ Бовужуди хумор Ман Сингнинг ва Бикрамажитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, (340 б) ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча раажалар иморатларидин Ман Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Ман Синг иморатининг томининг бир зильни шарқ соридур. Бу зильни ўзга зильларға боқа кўпрак такаллуф қилибтур, баландлиғи тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадиндур, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур, икки қуйиғи табақаси хейли қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур, буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар¹⁰⁸¹ зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик-кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил коший била кошикорлиқ қилибтурлар. Яшил коший била гирдо-гирдини тамом кейла дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиғи зильининг буржида Ҳаатий Пўлдур. Пилни «ҳаатий» дерлар, дарвозани «пўл». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар; биайниҳи фил, хейли мушобиҳ қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳаатий Пўл» дерлар. (341а) Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиғи табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориғи мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйларибтур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқият бўлубтур. Агарчи ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

¹⁰⁸⁰ Н: кардам.

¹⁰⁸¹ Е: бир.

¹⁰⁸² Қ: ўтарда.

Ман Сингнинг ўгли Бикрамажитнинг иморатлари қўғоннинг шимоли сори ўртада¹⁰⁸² воқит бўлубтур. Углининг иморатлари отасининг иморатича эмас, бир улук гунбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате турғондин сўнгра равшанлиқ зоҳир бўладур. Бу улук гунбазнинг остидаги бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлуқ кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толорғина қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикрамажитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикрамажитнинг иморатларидан бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатлариға борур. Тошқоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер кўрунмас, баъзи ердин ёруғлуқ кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солгон мадрасани кезиб, қўғоннинг жанубий тарафида бир улук ҳавзнинг ёқасида Раҳимдод солгон боғчани тафарруж қилиб, кеч (341.б) ўрду тушган чорбоғқа келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил канейр боғчада хейли бор. Бу ерларнинг канейри гули шафтолудек бўлур. Гвалийарнинг канейри қип-қизил хушранг канейрлардур. Бир пора қизил канейри Гвалийардин Агра боғлариға келтуруб эктурдум.

Бу боғ жанубида бир улук кўлдур. Пашакаал сувлари бу кўлда йиғилур. Бу кўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин Элтамиш¹⁰⁸³ бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жомий солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўғонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Дўлпурнинг тоғидин Гвалийар қўғони ва бутхона мушаххас кўрунур.¹⁰⁸⁴ Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, пастроқ, беандомроқ. Боғчанинг эшигида ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гвалийарнинг кўрмаган ерларининг сайри доияси била отланиб, Ман Сингнинг қўғонидин тошқориға Баъдалгар отлиқ иморатини кўруб, Хаатий Пўл дарвозасидин кириб Удва¹⁰⁸⁵ деган ерга бордук. Бу Удва деган ер қўғоннинг ғарбий тарафида бир кўл воқит

бўлубтур. Агарчи бу кўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу кўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттузқирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. (342 а) Бу фасил кўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги қўғон фасилиға пайваст бўлубтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин пастроқ яна бир фасил игрибтурлар. Бу фасил сар-тосар эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игригандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун «вайн» қилибтурлар, ўн-ўн беш зина била сувға етар. Бу улук фасилнинг вайнлиқ фасилиға чиқар эшигининг устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда қазиб, битибтурлар, тарихи: «санайи салосина ва ситта миадур¹⁰⁸⁶».

Бу тошқариғи фасилнинг тубида қўғондин тошқори улук кўл тушубтур, голибоким, кам бўлур кўл эмас, обрўдга бу кўл суйи борур. Бу Удванин¹⁰⁸⁷ ичида яна икки улук кўлдур. Қўғон эли бу кўлларнинг суйини ўзга сувларға таржих қилурлар. Бу Удванин уч тарафи якпора тоғ воқит бўлубтур. Тошининг ранги Байана тошларидек қизил эмастур, бир нима берангроқтур.

Бу Удванин атрофидаги якпора қиёларни қозиб, улук-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук буттур, баландлиги тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом яланғоч, бесатри аврат кўрсатибтурлар.

Удванин ичидаги (342 б) икки улук кўлнинг атрофида йигирма-йигирма беш чоқ қозибтурлар. Бу чоқлардин сув тортиб, сабзакорлиқлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удва ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удвадин яна қўғонға чиқиб, Султоний Пўлнинг ўзиниким, кофирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд экондур, тафарруж қилиб, намози шом Раҳимдод солгон боғчаға келиб туштум, ул охшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба куни, оининг ўн тўртида Раана Сангаанин Бикрамажит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмаватий била Рантанбўр¹⁰⁸⁸ қальасида

¹⁰⁸³ Таржималарда — Элтутмиш.

¹⁰⁸⁴ Қ; кўринадур.

¹⁰⁸⁵ Е: Удо.

¹⁰⁸⁶ Олти юз ўттузинчи ҳижрий 1232/33 милодий йил.

¹⁰⁸⁷ Таржималарда — Урво.

¹⁰⁸⁸ Бу сўз ҳар иккала нусхада турлича, яъни Лондон босмаси матнида «Рантатур», кўрсаткичида «Рантанбахур», Қозон босмасида эса «Рантапур» шаклида ёзилган.

эдилар, кишилари келди. Гвалийар сайрига отлангондин бурун ҳам Бикрамажитнинг улукъ этиборлиқ Асўк отлиқ хиндусидин кишилар келиб, кулуқ ва хизматкорлиқ изхорини қилиб, ўзига етмиш лаклик ваъжи истиқомат истидъо қилиб эди. Андоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантанбўрни топшургай. Муддаосидек, парганалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гвалийар сайрига бориладур эди, ул кишиларга Гвалийарда мийод қилдук. Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асўк хинду Бикрамажитнинг онаси Падмаватийга яқин уруқ (343 а) бўлур эмиш. Бу кайфиятни оналик-ўғуллуққа ҳам изхор қилибтур. Улар ҳам бу Арк била муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлиқ ва хизматкорлиқ қабул қилибтурлар.

Тож ва кулоҳ ва зар камарким, Сангаа Султон Маҳмудни босиб, Султон Маҳмуд кофирнинг қайдиға тушганда бу таърифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди, ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикрамажитга экандур, оғаси Ратансинким, ҳоло отаси ўрнига раана бўлуб, Читўрға қобиздур, тож ва кулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож ва кулоҳ ва зар камарни манга сўзланибтур.¹⁰⁸⁹ Рантанбўрнинг мубодаласиға Байанани тилабтур. Байана сўзидин аларни ўтқариб, Шамсободини Рантанбўр мубодаласиға ваъда қилдук. Ушул куни-ўқ бу келган кишиларига хильатлар кийдуруб, туққуз кунда Байанаға келмоқ мийоди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гвалийарнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёналари пастроқ, қадимий вазълиқ, изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ, пешгоҳида улукъ ва баланд гунбаз, мадраса хужраларидек хужралариким бор, ҳар хужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қўйидаги (343 б) хужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гвалийарнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гвалийар қўрғонининг жануб тарафидин эврлуб, сайр қилиб, Раҳимдод солгон чаҳорбоғқаким, Хаатий Пўлнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр

қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак пешкаши эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимға келдим.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн бешида Гвалийарнинг шарқи-жануби сори обшорниким, Гвалийардин олти куруҳ йўлдуз, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилгон экандур. Обшорғаким, кеч намози пешин етиштук. Бир арғамчи баланд қиёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйироқ улукъ кўл бўлубтур. Бу обшордин юққори бу сув якпора қиёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Хар ерда-ҳар ерда тушуб кўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юққори бориб, сувнинг бидоятйагача сайр қилиб, ёниб, бир баланди устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар соз чолдилар ва гўянда (344 а) лар нима айттилар. Обнус йигочниким, хинд эли «тинду» дерлар, кўрмаганларга кўрсатилди.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтаннинг орасида андин отландук. Икки посга ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳари бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни, ойнинг ўн етгисида Суҳжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентиндин юққори тоғ орасидаги ва кўл ичидаги лиму ва садафил¹⁰⁹⁰ боғини сайр қилиб, бир паҳарда келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни, ойнинг ўн туққузида тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Каварий суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешинда андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлпур қўрғонига кириб, чароғ била Абулфатҳ солгон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солгон ерга банд бошиға келиб тушулди.

Тонгласиға буюрулгон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулгон қайладор ҳавзининг юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир мартаба, ҳавзининг тубини дуруст олсунларким, сув қуйиб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзининг бир мартаба юзини тамом

¹⁰⁸⁹ ЕК: Сўзлатибтур.

¹⁰⁹⁰ Қ: Савоқол.

олдилар. Буюрдимким, сув тўлдурдилар. (344 б) Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдимким, ерини якпора тошдин тарош қилгайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, нима еб, Секрийга бормоқ азимати била отланилди. Икки паҳарга ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимга, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир паҳарда Секрийда солғон боққа етиб тушулди. Боғнинг томи ва чоҳнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмағон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳакурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳар бўла Аграга келиб, қалъада Хадича Султонбегим*никим, Фаҳрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун¹⁰⁹¹ қолибтурлар, кўруб, Жуундин ўтуб, «Ҳашт биҳишт» боғига келдим.

Шанба куни, сафар ойининг учида улук амма бегимлардин уч бегим: Гавҳаршодбегим,¹⁰⁹² Бадиулжамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд мирзонинг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб, Туътадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё қирроғида (345 а) тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба, сафар ойининг бешида Бикрамажитнинг бурунги элчиси ва сўнги элчисига байри Бҳиралик ҳиндулардин Дэванинг ўғли Хамусийни кўшуб ййборилдиким, Рантанбўрни топшурмоқ учун, хизматкорлиқни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилгай. Бизнинг бу борғон киши кўруб, билиб, инониб келгай. Ул бу айтғонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, Тенгри рост келтурса, отасининг ўрнига раана қилиб, Читўрда ўлтурғузай.

Ушбу фурсатларда Дехлидаги ва Аградаги Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черик яроғига ва тўп ва туфакчининг дору ва жидоғига панжшанба куни, сафар ойининг секкизида жамиъ ваҳждорнинг ваҳҳидин

саду си фармон бўлдиким, девонга тушуруб, бу асбоб ва олотқа сарф ва харж қилгайлар.

Шанба куни, ойнинг ўнида Султон Муҳаммад бахшининг Шоҳ Қосим отлиқ пиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлига истимолат фармонлари элитиб эди, яна Ҳирига ййборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким, Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб (345 б) ёғийларидин ва кофирларидин Тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз Тенгри рост келтурса, албатта, ўзумизни ҳар навъ қилиб еткургумиздур. Аҳмад Афшорга ҳам фармон ййборилди. Фармоннинг хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун Кубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ййгирма бирида бир ҳиндустоний почи Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадоштларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойининг ўнида Кобулга бориб, Ҳумоюн қошига тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожага борурким, Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлубтур, еткурсунлар, сўз-унни сўзлашиб борсунлар. Комрон зилҳижжа ойининг ўн етгисида Кобулга келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойининг ййгирма секкизида Қалъайи Зафарга узотур.

Бу келган арзадоштларда яхши хабарлар эди: Шаҳзода Таҳмосп ўзбакнинг дафъига азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Ҳири гирдидин кўруб, Марвга бориб, Самарқанд ва ул навоҳидаги султонларни Марвга тилар. Мовароуннаҳрдаги султонлар тамом Марвга кўмакка (346 а) борурлар.

Бу хабарни ҳам ушбу почи келтурдиким, Ҳумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин. Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш. Ушбу кун Саййид Дакний Шерозий жибагарга хилъат кийдуруб, инъом қилиб, фавворалик чоҳни буюрдукким, билурича итмомга тегургай.

Одина куни, ойнинг ййгирма учида ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоқким, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим, намози

¹⁰⁹¹ Л: тушиб қолган.

¹⁰⁹² Л: «Гавҳаршодбегим» сўзи йуқ.

пешин эҳтиётини қилиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини,¹⁰⁹³ якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси, сафар ойининг йигирма етти-сидда ҳазрат Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлаж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назимининг қабулига далиле бўлғусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси махбун, арзуз ва зарбгоҳи махбуни маҳзуф» (346 б) вазнидаким, Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг «Субҳа»си ҳам бу вазндадур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтимас эди, голибо бир кун тарк бўлди. Утган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба куни, ойининг йигирма тўққузиди андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни, рабиул аввал ойининг секкизида рисола сўзларини назм қилмоғ¹⁰⁹⁴ ихтитомига етти. Бир кун элик икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни, ойининг йигирма секкизида атроф ва жавонибқа черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, Тенгри еткурса, черик отланғумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни, рабиул аввал ойининг тўққузиди Бек Муҳаммад таълиқчи келди. Утган йил муҳаррам ойининг охирида Ҳумоюнға хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни, ойининг ўнида Беккина Вайс Лоғарий била Баёншайх отлиқ Ҳумоюннинг бир навқари Ҳумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Ҳумоюннинг ўғлининг севинчисига келибтур. Отини Аламон қўюбтур, Шайх Абулважд валодатиға тарих: (347 а) «Шаҳи саодатманд»¹⁰⁹⁵ топибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сўнгра чиқибтур. Одина куни, сафар ойининг тўққузиди

Кишимнинг оёғида Душанба деган ердин Ҳумоюндин айрилибтур. Душанба куни, рабиул аввал ойининг ўнида Аграга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх Қалъайи Зафардин Қандаҳорға ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келганининг ва ўзбакнинг шикаст топқонининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода Таҳмосп Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни олиб, эли била қириб тез-ўқ ўтар. Кепакбийнинг ўғли Қамбар Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошиға келур.¹⁰⁹⁶ Убайдхон Ҳири навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларға қадаға била кишилар чоптуруб, ўзи Марвға келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошкандтин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Бароқ¹⁰⁹⁷ Султон, Самарқанд ва Миёнқолдин Кўчумхон ва Абусаъид Султон ва Пўлод Султон (347б) ва Жонибек Султон ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза Султон била Маҳдий Султон^{*}нинг ўғлонлари ва Балхдин Кетин Қаро Султон¹⁰⁹⁸ ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирининг навоҳисиди оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Ҳоло бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон¹⁰⁹⁹ ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ганимни кўзга илмай, кенгашни мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадта ўлтурурбиз, бир неча султонни йигирма минг киши била таъйин қилурбизким, қизилбошнинг ўрдусининг навоҳисийда юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачилара буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз, деб Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳисиди муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқий бўлур. Қалин султон гирифторм бўлур, қатлаға борур.

Бир хатта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчум-

¹⁰⁹³ Н: энди.

¹⁰⁹⁴ Қ: қилмоғи.

¹⁰⁹⁵ Бу икки сўздаги ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан сонга айлантирилса, 934 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобиди 1527.

¹⁰⁹⁶ Н: қошида келтур.

¹⁰⁹⁷ Л: Борон.

¹⁰⁹⁸ Қ: тушиб қолган.

¹⁰⁹⁹ Қ: Зодгон.

хондин ўзга (348 а) ҳеч султоннинг таҳқиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлгон кишилардин хануз киши келмайдур. Хисордағи султонлар Хисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим жонийнинг¹¹⁰⁰ ўғли, Хисор қўрғонида экандур. Ушул Баёншайхдин-ўқ Хумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўқ ёндурулди.

Одина куни, ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни, ойнинг ўн бешида Аградин узади.

Хумоюнға битилган хатнинг саводи:

«Хумоюнға муштоқлиқлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни, рабиул аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадошлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

*Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.*

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Аъламон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале, бовужудким, ўзунг битибсен, мундин гофил бўлубсенким, касрати истиъмол била авом Аламо (348 б) дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборак қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарнлар Аъламонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазл ва карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ қопу қарнларда топилмас. Яна¹¹⁰¹ сешанба куни, ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа киюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдағи бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қушулуб, Хисор ё Самарқанд ё ҳар сорифагим салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод ва душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздир. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз.

¹¹⁰⁰ П: хонийнинг; Р: жонийнинг.

¹¹⁰¹ Р: баче.

Гаронжонлиқ била қоҳиллиқ подшоҳлиқ била рост келмас.

*Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,¹¹⁰²
Жаҳон онро бувад кў беҳ шитобад,
Ҳама чизи зи рўи кадхудои-
Сукун меёбад илло подшоҳий.¹¹⁰³*

Агар Тенгри инояти била Балх ва Хисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Хисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил, Хисор вилоятини, (349 а) иншооллоҳ, холиса¹¹⁰⁴ қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса, арзадошт қилинг, иншооллоҳ, анинг қусурини ўшал вилоятлардин-ўқ рост қилғумиздур. Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронға бўлур эди. Ҳамиша бу қоидани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг¹¹⁰⁵ била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит қўпубтур, ул ҳам мулозамат ва якжихатлиқта тақсир қилмағай.

Яна сендин озроқ гилам бор, бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йили сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, дебсен, подшоҳлиқта айбдур, нечукким дебтурлар:

*Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир.¹¹⁰⁶*

Ҳеч қайде подшоҳлиқ қайдича йўқтур. Подшоҳлиқ била ёлғузлуқ рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл (349 б) қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била

¹¹⁰² РН: бар натобот.

¹¹⁰³ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ушаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик тўхтамайди».

¹¹⁰⁴ Қ: хосса.

¹¹⁰⁵ Қ: анинг.

¹¹⁰⁶ Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танда сувора бўлсанг, ўз бошинга бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошинга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма кета бер.

ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «то» била битибсен. Қулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Голибо хат битирда қоҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳаттинду. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға.

Яна улук иш устига борасен, иш кўрган, раъй ва тадбирилик беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошингға чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон, менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб эди, сен (350 а) доғи, нечуким мен Хожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилгайсен. Агар Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронға эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимға келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун тутубтурмен, ани холиса қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайснинг кўнглини олибсен, ани қошингға келтуруб, анинг раъйи била амал қилгайсенким, иш билур кишиду. Черикни яхши йиғиб юргаисен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиб вуқуфду, маълум бўлғусидур, деб муштоқлиқлар била салом. Панжшанба куни, рабиул аввал ойининг ўн учида битилди».

Комронға ва Хожа Калонға дағи ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн тўққузида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдимким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрмак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарый Пурабқа¹⁰⁷ мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарыйға келиб қўшу-

луб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни, ойнинг (350 б) йигирма иккисида ўн олти кунлик булжор била Гиёсидин қурчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пураб умаросиға чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдимким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олотидур, булар тайёр бўлгунча, ўзумиздин илгаррак Аскарыйни йиборилди. Ганнинг нари¹⁰⁸ юзидағи жамиъ салотин ва умароға фармон бўлдимким, Аскарый қошиға йиғилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, Тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била борғон киши келгач-ўқ бетавақуф, иншооллоху таоло, отланғумду. Агар Бангалий якжиҳатлик ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Боқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумду. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарыйни олиб юруб, андағи ишларға Тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.»

Шанба куни, рабиул аввал ойининг йигирма тўққузида Аскарыйға мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тупчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, (351 а) подшоҳона асбоб ва олотинъом бўлди, ҳукм бўлдимким, девон бошида ўлтурғай. Муллосиға ва икки аткасиға тутмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни, ойнинг салхида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ кюрди. Нақд ва жинсдин икки лакдин кўпрак нима пешкаш қилди. Ош ва пешкаш тортилғондин сўнг яна бир ҳужрасиға бориб, ўлтуруб, маъжун едук. Андин уч паҳарда чиқиб, сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни, рабиул охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Аградин Кобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била таноб урғай. Ҳар тўққуз курўх манор қўпорғайларким, манорнинг баландлиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпорғайлар. Ҳар ўн секкиз курўхда олти ём оти боғлағайлар. Ёмчи

¹⁰⁷ К. Пурабқача.

¹⁰⁸ А. нори.

ва сайисга улуфа ва отларга алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисага ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлгонларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқий бўлса, анинг уҳдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шоҳий Аградин чиқтилар. Бу куруҳларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечукким, «Мубаййин»-да¹¹⁰⁹ мазкурдур:¹¹¹⁰

*(351 б) Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир курўх они Хинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди, бил, бу биллик.*

Паймойиш танобини бу мазкур бўлгон бир ярим қари билаким, тўккүз тутам бўлғай, қирқ қари таъйин қилилдиким, юз таноби бир куруҳ бўлғай.

Шанба куни, оининг олтисиди тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эдилар. Қизилбош элчиларни ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йироқроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузудди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур билан ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоҳға фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солгон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўға Султон ва Аскарый ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Калон ва Хожа Ҳусайний¹¹¹¹ ва Халифа ва яна Самарқандтин келган хожаларнинг тавобии ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти (352 а) қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш Султон ва Саййид Рафий ва Саййид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шихобиддин араб ва Саййид Дакний ўлтурдилар. Жамий салотин ва хавонин ва акобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар киюрдилар. Бу юрдимким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва

оқни бу зайлуча устига тўктилар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ киюрур¹¹¹² асносида маст теваларни ва филларни ўтрудағи оролда урушқа солдилар. Бир неча қўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти туштилар.

Улуғ ош тортилгондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонға ўрмак¹¹¹³ абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулло Фаррух ва Хофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабийнинг инисига ҳам қумош бошлиқ тугмалик киш жуббалар фароҳўрий хилъатлар иноят бўлди. Абусаъид Султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пўлод Султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар (352 б) инъом бўлди. Икки хожаға ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навқари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, кумуш тоши била олтун ва олтун тоши била кумуш тортилиб, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, кумуш тоши икки юз элик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир Султонға ва ўғлонларига ва Хофиз Тошқандий ва Мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларға ҳам олтуңдин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирға камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонға Ганг дарёсига яхши кўпрук боғлағони учун муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадға ва яна туфакандозлардин паҳлавон Хожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсийға якка ханжар иноят бўлди. Устод Алиқулининг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Саййид Довуд Гармсериға қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навқарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Ҳушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хилъатлар ва олтуңдин ва кумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон

¹¹⁰⁹ Бобурнинг ислом дини асосларини баён қилиб ёзган асари.

¹¹¹⁰ Н: дурур.

¹¹¹¹ Л: Хожа Чоший.

¹¹¹² Қ: кетирур.

¹¹¹³ Қ: ўзбак.

била Шайхнинг навкарларига ва Коҳмард (353 а) раоёсига ҳам ушбу дастур била иноятлар бўлди.

Ош тортилгондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўнларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсатилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти ҳалқани пешонасига ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт ҳалқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қуюб, бир илиги ва икки оёғи била уч ҳалқани тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғлариға боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғлариға ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушуб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар, Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қуюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, (353 б) йиғоч устида ўнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуг лўлининг бошиға чиқиб, тик турадур, қуйиғи лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида тип-тик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Калин потрлар¹¹¹⁴ ҳам келиб, раққослик қилдилар.

Намози шомға яқин қизилдин, оқдин, қорадин галаба сочилди. Ғариб ғавғо ва издиҳоме бўлди. Намози шом била намози хуфтан орасида беш-олти махсусларни қошимға ўлтурғуздум. Бир паҳардин кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳарда кемага ўлтуруб, «Хашт биҳишт»ға келилди.

Душанба куни, Аскарыйким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Дўлпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳар ва бир гарийда боғдин отландим. Кечанинг аввалғи посидин беш гарий бўлуб эдиким, Дўлпур боғиға борилди.

¹¹¹⁴ Қ потурлар.

Панжшанба куни, ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилгон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳаридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Дўлпурда иш (354 а) қиладурғон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларға Аградағи устодкорлар, муздурлар дастури била инъомлар бўлди. Чоҳ суйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кеча-кундуз тинмай чархин эвуруб, сув тортқайлар.

Одина куни, аввалғи паҳарға бир гарий қолиб эдиким, Дўлпурдин отландилди. Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни, ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дэв Султоннинг навқари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқиб бўлур. Фарз вақтидин намози пешингача урушулар. Ўзбак кишисини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирқ-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишисини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа¹¹¹⁵ Султон йигирма минг ўбдон йигит била аробанинг ичида турар, ўзга бекларни аробадин ташқари буронғор ва жавонғор (354 б) ясар, ўзбаклар етган била ташқариғи кишини босиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебарлар. Орқага эврулуб, тева ва партол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар занжирни очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлуб, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаъид Султон бошлиқ тўққуз султон гирифтор бўлур. Бир Абусаъид Султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мактул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, танасини топарлар, ўзбактин элик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатлаға борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин қўрчиким, ўн олти кунлуқ булжор била Жўнпурға бориб эди, келди. Султон Жунайд алар Харидқа черик борғондурлар. Бу Харидқа борғон жиҳатдин булжорға ети-

¹¹¹⁵ Қ Шаҳзода ва Хожа.

ша олмас. Султон Жунайд оғиз сўзи мунд деб-турким, шукр-шукр Тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлгунча иш кўрунмайду. Мирзо келсалар, бу навоҳидаги салотин ва хавонин ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжих бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

(355 а) Агарчи Султон Жунайдтин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангаайи кофирнинг газвидин сўнг Бангалаға элчиликка йиборилиб эди, букун тонгла келур дейдулар¹¹¹⁶ эди, анинг хабарига ҳам боқилди.

Одина куни, ойнинг ўн туққузида маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим, Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомига-ким, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. У тарафдаги кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Бангалий итоат ва якжихатлиқ мақоминда эмиш.

Якшанба куни турк ва ҳинд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиким, Бангалий элчи йибориб, итоат ва якжихатлиқ мақомида эмиш. Бангалаға бормоқ худ бесураттур. Агар Бангала борилмаса, ул навоҳийда¹¹¹⁷ бир хизоналиқ ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор, ҳам ёвуқдур ва хизонаси бордур.

*Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.*

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуқтур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб (355 б) борилса ҳам бўлур. Яна Фиёсиддин қўрчини йигирма кунлук мийод била Пураб¹¹¹⁸ умаросига фармонлар битиб чоптурулдуким, бори салотин ва хавонин ва умароким, Ганг суйининг нари юзидатурлар, Аскарининг қошиға йиғилиб, бу ёғийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлгон хабарни топиб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўкалдоштин арзадошт келдуким, Балўч яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонни таъйин қилилдуким, Саҳринд ва Саманадин нариги беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдўй, Хисрав кўкалдош, Муҳаммад Али жангжанг, Абдулазиз мироҳўр, Саййид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Али, Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Савадий бошлиқлар султон қошиға йиғилиб, олти ойлиқ яроқ била Балўч устига юругайлар. Султоннинг жор ва ясоғига ҳозир бўлуб, йўллуқ, тўралиқ сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткурғали Абдулғаффор тавочи таъйин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдуким, аввал Чин Темур Султонга бу фармонларни етгургай. Андин ўтуб, мазкур бўлгон бекларга фармонни (356 а) кўрсатиб, не ердаким, Чин Темур Султон булжор қилгон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилғай, Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин суслуқ ва беихтимомлиқ зоҳир бўлса, арзадошт қилғай. Ушал тақсир қилгонни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганасидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорға рухсат берилди.

Якшанба кечаси, ойнинг йигирма секкизида уч паҳар ва олти гарийда Жуундин ўтуб, Дўлпурда Нилуфар боғига мутаважжих бўлдуқ. Якшанба кунидин уч паҳар ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар таъйин бўлдуким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солғайлар.

Панжшанба куни, жумодиул аввал ойининг учиди боғнинг шарқи-жанубий тарафида ҳаммомға ер таъйин қилиб, ҳаммом ерини тузаттилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини қўпоргондин сўнг, ҳаммом тарҳини солғайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳи-дардаҳ ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жийанинг ва Бирсинг Дэвнинг арзадошларини Аградин (356 б) Халифа йиборибтур. Биҳарни Секандарнинг ўғли Маҳмуд олгон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонгласи одина куни олти гарийда Нилуфар боғидин отланиб, Намози шом Аграга келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлпурға борадур экандур, йўлда учради. Чин Темур Султон ҳам ушбу кун Аграга келиб экандур.

Тонгласи, шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни, ойнинг ўнида Пураб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

¹¹¹⁶ Қ; дейлар эди.

¹¹¹⁷ Қ; навоҳида.

¹¹¹⁸ Н; юруб.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қушуб, қирқ-элик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорға Султон Вайснинг иниси Шохжули бориб кирибтур. Турсун Муҳаммад Султон Тирмизтин юруб, Қабодиёни олиб, қўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак қўкалдошни ва Мир Хурдни қалин киши била ва бўлгон мўғулар била Турсун Султонға қўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни, жумодиул аввал ойининг ўнида уч гарийдин сўнг Пураб азимати била сафар қилиб, Жалесар кентидин юққориоқ (357 а) кема била Жуундин кечиб, «Зарафшон» боғиға келдим. Андоқ фармон бўлдуки, туғ ва нақора ва тавила ва жамиғ черик эли боғнинг ўтрусида сувнинг ул юзига тушгай. Кўринишга келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни, Исмоил Митааким,¹¹¹⁹ Бангала элчиси эди, Бангалийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб, келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларни ўтқариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳак келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирлариға бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда таваққуф қилилди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн еттисида уч гарийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Унвар¹¹²⁰ кентигаким, Аградин етти курўдур, тушулди.

Якшанба ўзбак элчиларига рухсат берилди. Кўчумхоннинг элчиси Амин (357 б) мирзоға камар ханжар ва зарбофт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаъид Султоннинг навқари Мулло Тағойиға ва Меҳрихоним¹¹²¹ била ўғли Пўлод Султоннинг навқарларига тугмалик чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди.

Буларнинг ҳам фарохўр ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға, Хожа Абдулҳакка Аграда турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набирасигаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат тариқи била келиб эдилар, Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Ҳумоюннинг ўғли бўлгонининг таҳниятиға ва Комроннинг кадхудолиғининг таҳниятиға Мирзойи Табризийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шоҳрухий сочиқ била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлагон камар ҳар икки мирзоға йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давог ва садафқорлик сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва «Бобурий хати»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган қитъалар йиборилди. Ҳумоюнға, таржиманиким, Ҳиндустонға келгали айтқон ашъорни йиборилди.¹¹²² Ҳиндолға ва Хожа Калонға ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронға таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулға борур кишиларга хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шох Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс (358 а) ва Мир сангтарош ва Шох Бобойи белдорға Аграда ва Дўлпурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг уҳдасиға қилиб, рухсат берилди.

Бир паҳар ёвушуб эдиким, Унвардин отланилди. Охир намози пешин Чандварнинг бир курўҳида Абапур отлиқ кентга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулук қўрчини Ҳасан Чалабийға қушуб, шоҳға ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларға йиборилди.

Кечадин тўрт гарий қолиб эди,¹¹²³ Абапурдин кўчуб, мен тонг бошида Чандвар қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтанда Раприйнинг олдин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатҳпурда тушуб эди, Фатҳпурда бир кун туруб, шанба сахари вузу қилиб, отланиб, Раприйнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб

¹¹¹⁹ Р: Митоким.

¹¹²⁰ Н: Алар.

¹¹²¹ Н: Меҳри; Қ: Меҳрибоний; Р: Меҳрибон.

¹¹²² А: тушиб қолган.

¹¹²³ Р: эдиким.

тулуида Раприйнинг улуғ туқайининг қуйисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлик мистар боғладим. Ушбу кун аҳлуллоҳнинг сўзларидин кўнглумга танбиҳе бўлди.

Раприй парганаларидин Жакийн отлик паргана тўғрисида кемаларни ёқага тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ (358б) кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кемада эдимки, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навкари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди. Маҳдий Хожа ҳам кемада эканда келдилар. Эрта, намози пешин Итаъванинг олидағи сувнинг нари юзидағи боғқа чиқиб, Жўнда гусл қилиб, зуҳр адо қилдим. Намоз ўтаган ердин Итаъва сариоқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг соясида бир баланди устидаким, сувга мушриф эди, ўлтуруб, йигитларни шўхлуққа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфтан ўрдуга келдим. Черикнинг йигилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдағиларга хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба кун, жумодиул аввал ойининг салхида Итаъвадин кўчуб, секкиз курўх келиб, Мурий ва Адусаға тушуб, Кобула борур баъзи қолғон хатларни бу юртта битилди. Хумоюнға бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолоғача муътаддун биҳ ише бўлмайду, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эди (359 а) ким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Хиндолни тилаб эдим. Яна Комронға Шаҳзода била яхши омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

Хожа Калонға салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Итаъваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва бегояттур. Хиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдуким, бу оранинг иши Тенгри

таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетаваққуф, Тенгри еткурса, мутаважжих бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алаҳусус мундоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Кобулнинг номарбутлуғини (359 б) битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусидур. Бу важҳдин¹¹²⁴ эғачимни ва ҳарамларни Хиндустонға тиладим. Жамиъ Кобул вилоят ва қуроётини холиса қилдим. Хумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтсун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб йибориб эдим, шояд, маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўнг агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатул-мулкнинг бемуҳасиллиғига ҳамл бўлғусидур. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчи бўйланинг улуфа ва қуналғаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар. Яна корвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта Устод Хасан Али қилғон пишиқ хишт била нимкора иморатнинг итмоми, бу иморатни (360 а) Устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буюрулсун. Агар устод Хасан Али тортқон бурунғи тарҳ бордур, худ ўшандоқ-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифоқ била бир ширин тарҳлик иморат солсун. Андоқким, саҳни девонхона саҳни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тангининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳоқ суйиға боғлағулқтур. Яна Ғазнининг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон суйи сотқун¹¹²⁵ олиб, келтурмак керак. Яна Хожа Бастанинг ғарби-жануб тарафида Ту-

¹¹²⁴ Н: бу жоҳ; Қ: таважжуҳ; Р: Жихат.

¹¹²⁵ Қ: Сотқун.

тум дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»га мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарҳ била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбӯй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Саййид Қосим ҳам кўмак таъйин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибачининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачимни ва ҳарамларни бот чиқариб, Нилобқача (360 б) бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Ҳиндустондин борғон черик тор ерда танқислиқ ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатга мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубойи андаке моний бўлди:

*Май таркини қилғали паришондурмен.
Билмон қилур ишимнию хайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлур тавба қилур.
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

Бинойининг зарофат қилғони хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Бинойи зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меодоам, вале тугмаҳо намемонд ва моней аст». Бинойи дерким: «Тугмаҳо чи моней аст, бодигиҳо моней аст». (Вал-ухдату аларрови). Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, Тенгри учун хотирингизга кечурманг.

Яна ул рубойи ўтган йил айтилиб эди. Филвоқий бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамдулиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди. Фолибо, таржимани назм қилмоғининг (361 а) юмн ва баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичгайсиз. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашколи йўқтур, деб орзумандлиқ била салом.

Панжшанба куни, жумодиул охир ойининг ғуррасида битилди».

Бу насиҳатомиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз куруҳ келиб, Жуманудунаға тушулди. Кетин Қаро Султоннинг навкариким, эчилиқка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навкариға йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин Қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди, Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро Султондин келган кишиға топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, (361 б) бу Шоҳқулидин Шоҳға хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одина куни, ойнинг иккисида рухсат берилди¹¹²⁶.

Шанба куни секкиз куруҳ келиб, Калпий парганаларидин Какура ва Чачавалийда¹¹²⁷ тушулди.

Якшанба куни, ойнинг тўртида туққуз куруҳ келиб, Калпий парганаларидин Дийдапур отлиқ парганада бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сенгар суйида ғусл қилдим.

Душанба куни, ойнинг ўнида ўн тўрт куруҳ келиб, Калпий парганаларидин Чапаркадада тушулди.

Тонгласи, сешанба куни, ойнинг олтисида Карочанинг ҳиндустоний чокари, Моҳимнинг Карочаға битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш, менинг бурна¹¹²⁸ ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лаҳур ва Бҳира ва ул навоҳийдағиларни бадрақа тилабтур. Жумодиул аввал ойининг еттисида Кобулдин бу фармоне битигандур.

Чаҳоршанба куни етти куруҳ келиб, Одамपुर парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб, келиб, Жуун дарёсида еттим. Жуунни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одамपुर тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғида шомиёналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун

¹¹²⁶ Л: тушиб қолган.

¹¹²⁷ Қ: Ҳамовалийда.

¹¹²⁸ Қ: юртта.

(362 а) Содиқ била Кулолни куштига солдук. Кулол даъво била келиб эди, Аграда кушти тутмокка йўл қўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Қирқ-эллик кун муҳлатидин ўтти. Букун зарур бўлди — кушти тутти. Содиқ яхши кушти тутти, хейли осон йикти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёқ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қазонларни кемалардин чиқаргайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қазонларни чиқаргунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни, ойнинг ўн иккисидан ўн икки куруҳ келиб, Курарага¹¹²⁹ тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Курарадин ўн икки куруҳ келиб, Курара парганаларидин Курийага туштук. Курийадин секкиз куруҳ юруб, Фатхпур Асвага туштук, Фатхпурдин секкиз куруҳ юруб,¹¹³⁰ Сарой Мундага тушулди. Ушмунда тушганда намози хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни, ойнинг ўн еттисидан секкиз куруҳ келиб, Курара парганаларидин Дугдугийга Ганг ёқасига тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон (362 б) мирзо ва Қосим Хусайн Султон ва Бехўб Султон ва Турдика ушбу юртта келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдиким, Аскарый била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, алар дағи рўбарўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудга бир лак афғон йиғилибдур. Шайх¹¹³¹ Боязид била Бибанни қалин черик била Сарваар тарафи йибориб, ўзи ва Фатхон Серваний Ганг ёқалаб, Чунар устига келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қуюлуб эди, бу афғонларга кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўтқарибтурлар.

Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басҳийларини қуюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдан қўчуб, олти куруҳ келиб, Кураранинг уч-тўрт куруҳида Кусарда тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртта Султон (363 а) Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Кўрара қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом тортти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яктойи жома, нимча кийдурулди. Узининг истидьосидек улуф ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Курарадин отланиб, бир куруҳча йўл келиб, Ганг ёқасига тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртта келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин рухсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган¹¹³² «Вақойиъ»ни тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи, шанба қўчуб, тўрт куруҳ келиб, Куҳ туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшаҳид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясин хайрга буюрулдиким, паҳлавон (363 б) Содиқ била тутмай, ўзгалар била миёнгирилиқ қилгай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўроқларни миёнгирилиқ қилгай. Секкиз кишини яхши миёнгирилиқ қилди.

Намози дигарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар¹¹⁰¹ Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намози пешин мундин борғон жосус бу ёғийларнинг¹¹³³ бузулғонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожиҳон Сарангхонийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига мувофиқ келур. Бу кайфиятларни Султон Муҳаммад¹¹³⁴ келиб арзга еткурди. Чунарни келиб муҳосара қилғон экандур. Озроқча уруш ҳам солғондур.

¹¹²⁹ Қ: Кура; Р: Курра.

¹¹³⁰ Л: тушиб қолган.

¹¹³¹ Қ: Шайх Кавэан.

¹¹³² Н: биттурган.

¹¹³³ Қ: боғийлар.

¹¹³⁴ Қ: Султон Маҳмуд.

Бизнинг келганимизнинг таҳқиқи хабарини топ-қоч, бузулгон йўсунлуқ андин қупар. Банорасқа ўтган афғонлар ҳам изтироб билан ёниб, сув кечарда икки кема фарқ бўлуб, бир пора киши сувга борур.

Тонгласи олти курӯҳ келиб, Пайаг парганаларидин Сиравлиёга келилди. Мен кема била-ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўга Султон ярим йўлда қўрунишга тушуб, туруб эдилар, султонларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўга Султон яда қилгон экантур. Тун ел қупуб, ёмгур ёға киришти. Тавр ҳавое бўлди. Бу ҳаво маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун ейилиб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртта таваққуф қилилди.

Сешанба кун кўчулди. Урду тўғриси сабзалиқ улуғ орол бор экандур, кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳарда келиб, кемага кирдим. Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида гофил борилгон жарнинг усти била ўтгум. От дарз қилгон жарнинг устига чиққач, жар учти, мен филҳол секраб, ўзумни ёқага солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсам эди, голибо бу эдиким, от била-ўқ учқай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўтгим. Бир қўлни санадим, ўтгуз уч қўл била ўтгум, яна тинмай ўзуб бу юзга ҳам ўтгум. Бори дарёларни ўзуб, кечиб эдим. Ганг дарёси қолиб эди, Намози шом Ганг суйи Жуун суйининг қотилишига етиб, Пайаг тарафи била кемани торттуруб, бир паҳар тўрт гарийда ўрдуға келдим.

Чаҳоршанба куни икки паҳардин черик Жуун дарёсидин ўта киришти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни, ражаб ойининг гуррасида мен сувдин ўтгум.

Душанба куни, ойнинг тўртида Жуун ёқасидин Биҳар азимати била кўчулди. Беш курӯҳ юруб, Лавайинга туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эли сувдин кечадур эди, зарбзанлиқ аробаларниким, Одампурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Пайагтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта куштигирларни куштига солдук. Паҳлавон Лаҳурий киштибон била Дўст Ясин хайр кушти тутти. Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлик, болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс суйи дер эмишлар, гузар¹¹³⁵ кўрарга ва йўл ясарга икки кун бу юртта таваққуф бўлди. От ва тевага гузар юққорроқ топилди. Юклук ароба ул гузарнинг ноҳамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юклук аробаларни фармон бўлди (364 а) ким, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба куни андин кўчуб, мен Тўс суйининг қотилишигача кема била келдим. Қотилишидин кемадин чиқиб, отланиб, Тўс суйи юққори юруб, намози дигар, ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар, келилди. Букун олти курӯҳ келилди. Тонгласи ул юртта мақом бўлди.

Шанба кўчуб, ўн икки курӯҳ юруб, Нилобга яна Ганг ёқосига келилди. Андин кўчуб, олти курӯҳ юруб,¹¹³⁶ кентнинг юққори ёнига туштук. Андин етти курӯҳ келиб, Нанупурға туштук.¹¹³⁷ Ушбу юртта Чунардин Тожихон ўғлонлари била келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунар қўргонини сайр қилиб, Чунардин бир курӯҳча ўтуб тушулди. Пайагдин кўчган айёмда вужудда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчни сафол қазонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға тутгум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийгача даранг бўлди. Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдунинг ёнидаги оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабоҳи (364 б) ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир саҳройи говмиш чиқибтур. Букун тунд ел қупти. Гард ва губор кўп ташвиш берди. Кемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Урду Банорастин икки курӯҳ юққорроқ тушуб эди. Чунарнинг навоҳисидидаги жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожихон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сўн сувининг қошидадур. Бекларни чарлаб, ганим устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоғ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўккуз курӯҳ юруб, Биља гузариға тушулди.

¹¹³⁵ Қ: Бу катта матн тушиб қолган.

¹¹³⁶ Л: Бу сўзлар тушиб қолган.

¹¹³⁷ Л: Бу сўзлар тушиб қолган.

Ушбу юрттин, душанба охшоми, ойнинг ўн секкизида Тоҳирни Аграга йиборилди. Кобулдин келадурганларга қунолга йўсунлук инъом ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кирилиб эдиким, Гўйи сувининг қотилишиғақим, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўйи суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, (365 а) вале гузари йўқ эди. Ул юздаги черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир қуруқ қуйироқ келиб, билтурғи юртниким, андин Жўнпурга борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Бангалий кеманинг елканини торттуруб, улур кемани ул кемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир қуруқ юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки гарий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намози хуфтанда келди.

Чунардин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар қўчта паймойиш таноби била тўғри йўлни таноб урғай. Ҳар қачонқим, мен кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини таноб урғай. Тўғри йўл ўн бир қуруқ экандур. Сув ёқаси ўн секкиз қуруқ. Тонгласи ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба кун хамма кема била келиб, Фозипурдин бир қуруқ қуйироқ тушулди. Панжшанба кун ушул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Биҳархон Биҳарийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон Сур, яна Аловуддинхон Сур ва яна бир неча афғон умароларининг арзадошлари келди.

(365 б) Ушбу кун Абдулазиз мироҳўрнинг арзадошти келди. Лаҳурдин жумодиул охир ойининг йигирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган кун Калпий навоҳисидин йиборган Карочанинг ҳиндустоний чоқари етар. Абдулазизнинг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлгонлар жумодиул охир ойининг тўққузида Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чанобқача била келиб Чанобтин айрилиб, Лаҳурга илгаррак келиб, бу арзадоштни йиборгандур.

Одина кун кўчулди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чавса тўғрисидаги офтоб тутулгон ва рўза тутулгон юртни чиқиб сайр қилдим, келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била

кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Ўрду Кармунас суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармунас суйидин ҳиндулар кўп парҳез қилурлар эрмиш. Парҳезкор ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурқим, бу сув кишига тегса, ибодатини зойиё қилур. Ваҳжи тасмиясини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармунас суйи юққори бориб, яна ёниб Гангнинг (366 а) шимолий тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларни турғуздук.

Иигитлар бир пора шўхлук қилдилар, бир пора куштигирлик қилдилар. Соқи Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурмен. Бир киши била тушти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон¹¹³⁸ эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди. Куштигирлар ҳам келиб, кушти туттилар.

Тонгласи, шанба кун Кармунас суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳарга ёвуқ кўчулди. Мен отланиб гузар сори бир қуруқча Кармунас суйи юққори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чавсадин бир қуруқ илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим.

Илгари ботқоқлик кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртта турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатиқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидаги юртнинг рўбарўйига етиб, (366 б) сувдин ўтуб, ул юртни сайр қилилди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, ғолибо, қирқдин кўпрак, эллиқдин озроқ эди. Икки юққориғи зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжун ейилди. Ўрдудин юққорироқ бир оролда кемани турғузуб, паҳлавонларни куштига солдук. Намози хуфтан ўрдуға келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйи-

¹¹³⁸ Н: Шодиён.

дин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афъюн еб эдим.

Тонгласи, сешанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Хайдар Рикобдор ва Бобо Шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухалифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангала элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба куни Юнус Алини Муҳаммад Замон мирзога йиборилдиким, Биҳар тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустроқ жавоб келтурди. Биҳар шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Биҳарни ташлаб чиққанларнинг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба куни Турди Муҳаммад ва Муҳаммад Али жанг-жангга турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғлиқ киши қўшуб, Биҳар элига (367 а) истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Биҳар саркориға девон қилиб, Турди Муҳаммадга қўшуб йиборилди.

Тонгласи Муҳаммад Замон мирзо Биҳар бормоқни қабул қилиб, Шайх Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсунлуқ тилабтур. Баъзи йигитларни Муҳаммад Замон мирзога кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч-тўрт кун ўлтурулғон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб келиб, ўрдуға тушдим.

Муҳаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтурғон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қаравулнинг хабарини топиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб кўчар. Бир бекини¹¹³⁹ қаравул йўсунлуқ қуйғон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғлиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Муҳаммад Замон мирзо дарёдин ўтди. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун (367 б) бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни, ойнинг тўртида Муҳаммад Замон мирзога хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чатр иноят қилиб, Биҳар вилоятиға юкундурулди. Биҳар саркоридин бир куруҳ йигирма беш лак холиса қилиб, девонлиғи Муршид Ироқийға уҳда бўлди.

Панжшанба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп орти. Бовужудким, тамом кема йигилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсунлуқ галаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир гарийал кўринур. Бир балиқ гарийалнинг қўрқунчидин андоқ баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртқа етганда, кемаларга от қўюлди. Бурунғи байри¹¹⁴⁰ улуғ кемагаким, Аграда Сангаа газвидин бурунроқ тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ (368 а) Оройишхон бир кема ясатиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам толор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолиддин тортқон кемага улуғроқ толор қилдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавкандилиқ завраққаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу завраққа «Фармойиш» от қўюлди.

Тонгласи, одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи саранжом бўлуб, Биҳар азимати била бир-икки куруҳ ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олди.

Икки жосус Бангала черикидин келиб дедиким, бангалийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил қўпорадурлар. Султон Маҳмуд бошлиқ афгонларким, кўч ва уруқларини ўткарадурлар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била Биҳарға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли (368 б) Жалолхон Биҳархоннинг кишиси келди. Бангалий буларни кўз қабоғи йўсунлуқ сахлар экандур. Мени

¹¹³⁹ Н: пилини.

¹¹⁴⁰ Қ: Бобурий.

деб, Бангалийдин, зарброст урушуб, айрилик, сувдин ўтуб, Биҳар навоҳисиға етиб, мулозаматқа мутаважжих эмиш. Ушбу кун Бангала элчиси Исмоил Митаға фармон бўлдуким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжиҳатлиқ мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жангжангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи, шаъбон ойининг бешиди бу тарафдин буларнинг қаравули етар, нариғи дарвозадин Биҳар шиқдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Арий парганасиға тушулди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харийд юз-юз элик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурғон эмиш. Чун Бангалий била сулҳуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулбтур. Агарчи беадаблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимғи қондани маръий тутуб, Бангала элчиси Исмоил Митаға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни қўшуб, ўшул (369 а) бурунғи уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангала элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдуким, ганим дафъиға ул сари-бу сари мутаважжих бўлғумиздур. Сизларга таалуқ ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзининг бири бу эди: лашкари Харийдқа айтким, йўл устини қўюб, Харийдқа келсун. Туркдин бир неча киши анга қўшалинг, Харийд элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлиқ бошиға етса, ўзидин ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун.

Чаҳоршанба куни Бангала элчиси Исмоил Митаға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонға истимолат фармонлар ва иноят сўзлари била йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин айрилғон экандур. Хатлар келтурди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод кўрчи қажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибқа

муътодий ёдгорийларни топшуруб, рухсат берилди.

Душанба куни Халифани (369 б) ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилгайлар. Чаҳоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралиғи кўра йиборилди.

Жануб тарафи Арий парганасининг ёвуғидағи нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гуран нилуфарнинг янги тухум боғлағонини келтурди. Бу пистаға филжумла шабоҳати бор. Яхшиғина нима гуликим, нилуфар бўлғай, ҳиндустоний «кавал какрий» дер, тухмини — «дўда». Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи қуйи қалин дарахтлар кўрунди, дедиларким, Манердур. Шайх Шарафуддин Манерийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ етилиб эди. Сўндин ўтуб, Сўн қуйи икки-уч курўх келиб, Манерни сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасиға келиб, гусл қилиб, намози пешинни эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини қўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йиғиб, отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зоеъ бўлур эди.

Буяруб эдимким, Манердин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдугача санасун. Йигирма уч мингу (370 а) бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим курўхдур. Манердин Сўнғача ярим курўх ёвушур. Ениш ўн икки курўх, Борурда ул ён-бул ён сайр қилиб борилди. Ун беш-ўн олти курўх ва ўтгуз курўхға ёвуқ букун сайр қилилди. Кечанин аввалғи паҳаридин олти гарий бўлуб эдиким, ўрдуға келилди.

Тонгласи, панжшанба куни Жўнпурдин Султон Жўнайид барлос ва Жўнпурдағи йигитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жийани чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва ҳинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жанге қилилди. Сўз мунға қарор топтиким, Ганг била Сару сувининг оралиғи баланд кўрарда Устод Алиқули қазон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфа-

кандозлар била бу ердин уруш ангизи қилгай. Икки сув қотилишидин жузвий қуйироқ жазира-даким, Бангалийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўида Ганг сувининг Биҳар тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукамал ва муҳайё қилиб, урушга машғул бўлгай. Қалин туфакандозлар дағи мунинг била бўлгай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битилганлар¹¹⁴¹ Мустафонинг орқасига тушуб, кўмак бўлгайлар. Устод Алиқули била Мустафога зарбзан отмоққа (370 б) ва қазон қурмоққа, мўлжор қупориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қаҳарға муҳассиллар таъйин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топмоққа ва йиғмоққа машғул бўлдилар. Салотин ва умаро ва хавонин илдам бориб, Халдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилгон вақт ул юздин мукамал ва мустаид бўлиб, фаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жийа арз қилдиларким, секкиз курўх юққорроқ гузар бор эди. Рўбарў таъйин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қози Жийанинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса, анинг била-ўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Бангалий Халдий гузарига ҳам киши таъйин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Секандарпурдаги шиқдорининг арзадошти келдиким, Халдий гузарига эликча кема йиғиб, киштибонларға музд берибмен, вале киштибонлар Бангалийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилмоғи вақти эди, гузар кўра боргон кишига таваққуф қилмай, шанба кун бекларни машваратқа чарлаб дедимким, Секандарпур Чатурмукдин Авад ва Баҳрайишгача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтургунча, қалин фавжни таъйин қилурбизким, (371 а) Халдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чиқгайлар.¹¹⁴² Биз доғи Ганг дарёсининг ўтуб, Устод Алиқулига кўмак таъйин қилиб, мустаид ва мукамал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш

солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда таъйин бўлгонлар Ганг дарёсининг Биҳар тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлгайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидағи черикни тўрт фавж қилиб, Аскарыйга бошлатиб Халдий гузарига йборилди. Бир фавж Аскарый ўз навқари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий, яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Хусайн Султон ва Беҳуб Султон ва Тонготмиш Султон ва Маҳмудхон Нуҳоний Ғозийпурий ва Қўкий, Бобо Қашқа ва Тўламиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Хусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо Султон ва Султон Жунайдиким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар таъйин қилидиким, ушбу кеча-ўқким, якшанба кечаси бўлгай, (371 б) ул черикни отлантургайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемага кириб ўтгум. Уч паҳар бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топмайдурлар. Кемаларнинг ва таъйин бўлгон фавжнинг йўлда учрагонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба кун сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишига бир курўх ёвуқ келиб тушулди. Узум бориб, Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод Алиқули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, фарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, фарқ қилди. Улуқ қазонни жанг жойига элтиб, ерини ясамоққа Мулло Ғуломни муҳассил қўюб, бир пора ясавулардин ва жалд йигитлардин анга кўмак таъйин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада-ўқ тақя қилдум. Бу охшом ғариб воқиъа даст берди. Кечанинг уч посига ёвуқ кемада сурон ва ғавго чиқти. Чухралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар. «Фармойиш» кемаси мен тақя қилгон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. (372 а) Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошига чопар; озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавго бу жиҳаттин

¹¹⁴¹ Қ: етганлар.

¹¹⁴² Н: чиқа етгайлар.

эқандур. Манердин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндустонийни қавлаб, икки¹¹⁴³ қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

*Агар тиғи олам бижунбад зи жой,
Набурад раге то нахоҳад Худой.*¹¹⁴⁴

Тонгласи, чаҳоршанба куни «Гунжойиш» кemasига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни бир¹¹⁴⁵ ишга таъйин қилдим. Уғонберди¹¹⁴⁶ мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курўх юққороқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскарининг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била бангалийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема била бангалийлар ёриб чиқиб, (372 б) уруш ангизи қилурлар. Ул тарафтин зўрлаб, бангалийларни қочуруб, уч кема кишиси сувга ғарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг қошимга келтурдилар. Мунда Бобо чўҳра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Уғонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожа, Юнус Али, Уғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарининг киши келиб эдиким, сувдин бебоқий ўттилар. Тонгла сабоҳиким, панжшанба куни бўлғай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарининг қўшулуб, ганим устига юругайлар. Намози пешин Устод¹¹⁴⁷ қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошни отсун, яна мен борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.

Намози дигарда кичкина Бангалий завраққа кириб мўлжор қўпорғон ерга бордим. Устод бир навбат улўғ тош отти, яна бир неча фарангий

отти. Бангалийларнинг оташбозлиқ била шуҳрати бор эди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дигар буюрдуқким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший (373 а) ва бепаноҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гуран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилгайлар.

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечага ёвуқ юққори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, таъйин бўлғон фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдуқким, бангалий кемаларни биз тортар¹¹⁴⁸ ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғига тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққориғи кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйиға мутаважжих бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устига келдим. Киши чоптурулдиқим, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлғонлар бетаваққуф ўтуб, Аскарининг қўшулсунлар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдумким, ўтмакка машғул бўлсунлар. Бобо Султон муқаррар бўлғон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўттуз-қирқча навқари била отларини (373 б) кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, бангалийлар қалин яёқ буларға мутаважжих бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-секкиз навқари отланиб, бу яёқларнинг ўтрисиға бориб, султон отланғунча тортқулашиб, отқулашиб яёқларни султон сариға торттилар. Мунгача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёққа чопиб, яхши қочурди. Хейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устига оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти.

¹¹⁴³ Л: бу сўзлар йўқ.

¹¹⁴⁴ «Агар олам тиғи ўз тиғидин қуғалса, Худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам қирқмайди».

¹¹⁴⁵ Қ: ҳар.

¹¹⁴⁶ Н: Турди.

¹¹⁴⁷ Н: Усто.

¹¹⁴⁸ Қ: тортари бизни.

Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лахурий ва хиндустоний йўсунлуқ тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатини кўруб мўлжор тўғрисидаги қалин бангалий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Дўст эшикоға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтудаги фавжға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик (374 а) қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ғаним сари мутаважжиҳ бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишиси яёғини олиға солиб, ясолини бузмай юруй берур.)

Аскарий била муқаррар бўлгон фавждин Кўкий жамоати била етар. Ул тарафдин Кўкий, бу тарафдин султонлар етиб, илик қўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, отлик тебрарлар. Бансант Рав отлик муътабар кофирни Кўкий, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ун-ўн беш кишиси анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғанимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулваҳҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларға киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, бангалийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юққори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққороқдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларғаким, ўтмакка (374 б) фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси ғарқ бўлуб, Якка Хожа Тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намози пешинда ғусл асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди: ул оқшом чун хануз ўрдудин кўчмайдура эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида така қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Ха-

рид тавобии Нирҳан парганасининг Кундаба¹¹⁴⁹ отлик кентида тушулди.

Якшанба куни Кўкийнинг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳмуҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улурриоят қилиб, Саран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Биҳарни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда, чора қила олмай, аларға қотилиб эди, бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин парижон сўзлар дерлар эди. Аскарий Халдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, (375 а) Аскарий била бангалийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутаботир хабарлар келадур эди — Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлуқ табиби бир кунда-ўқ Тенгри раҳматиға борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтиға борғай. Одина куни, рамазон ойининг бешида Абдуллоға Санбалға рухсат берилди. Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким, муқаррар бўлгон бекларидин Кобулдин кўч келадурган жиҳатидин султонға қўшула олмайдулар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз куруҳча ер илғаб бориб Балўччи яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонға ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андаги бекларға ва йигитларға фармон бўлдиким, Чин Темур Султон била Аграда йиғилиб, тайёр бўлуб турғайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутаважжиҳ бўлғайлар.

Душанба куни, ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхон(375 б)нинг набирасигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлгон муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яҳё Нухонийким, бурунроқ инисини йибориб, қуллуқ изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз минг нуҳоний ва афгон умидворлик била келиб эдилар, аларни

¹¹⁴⁹ Қ. кундана.

навмид қилмай, Биҳардин бир карӯр холиса қилиб, эллик лак Маҳмудхон Нуҳонийға иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонға мусаллам тутулди. Бир карӯр хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилиға Мулло Фулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзоға Жўнпур вилоятини берилди.

Панжанба куни охшоми Халифанинг Фулом Али отлиқ навқариким, Исмоил Митадин бурунроқ Шоҳзода Мунгернинг Абулфатҳ отлиқ навқари била ул уч фасл сўзни элтиб эди, ушбу Абулфатҳ отлиқ била ҳамроҳ Шоҳзода Мунгернинг ва Хасанхон Лангар вазирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини ораға солибтур.

Чун бу юруш боғий афгонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элттилар, баъзиси келиб, чоқарлик ва қуллуқни (376 а) қабул эттилар: оз-оғлоқким қолиб эди, Бангалийнинг дастгири эди. Ани Бангалий ўзига олди. Пашакаал ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлгон шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба куни Исмоил Жилваний, Аловулхон Нуҳоний, Авлиёхон Ишроқий, беш-олти умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонға жулду камар шамшир ва камар ханжар, жибалар ва хилъатлар ва тупчоқ отлар ва Эсан Темур Султонға Нарнўл парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонға¹¹⁵⁰ Шамсобоид парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурулди.

Душанба куни, ойнанинг ўн бешида Биҳар ва Бангала тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Кундаба¹¹⁵¹ навоҳидағи юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шарриға азм-жазм қилиб кўчтук. Ора икки қўнуб, чаҳоршанба Чатурмуқ, Секандарпурнинг Чўпара отлиқ гузари устига тушулди. Ушбу кундин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутаботир хабар кела бошладиким, Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжиҳдурлар. Буларнинг гузар бандлиғиға турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Байаний, Тўла-

миш ўзбак, Қурбон Чархий, Хасанхон (376 б) Дарёхоний бошлиқларни таъйин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровиҳдин сўнгра бир пос ва беш гарий бўлуб эдиким, пашакаал булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел қўптиким, йиқилмагон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, коғаз ва ажзони йиғиштурғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-уқ менинг бошимға йиқти. Хиргоҳ тунглуғи реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо фарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасиға чирмаб, кат остиға қўюб, устига гилемларни ёптук. Икки гарийдин сўнг таскин топти. Тўшакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғиға машғул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харийд ва Секандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқи Лакнавнинг¹¹⁵² олиғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкийни жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқиға бориб қўшулғай. Яқшанба куни Султон Жунайид барлосни ва Хасан Халифани (377 а) ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқиға қўшулуб, мен етгунча илиқдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дигар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Саранни ваҳҳиға ва Кундлани таркаш банд сахламоғиға иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилванийға Сарваардин етмиш икки лак ваҳҳ иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларға ҳам Сарваардин ваҳҳ таъйин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Аграда ҳамиша мулозаматта бўлғай. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки бангалий кемаси билаким, бу навбат тушган кема бангала кемаларидин интихоб қилилиб эди, бангалийларға уҳда қилилдиким, Тирмуҳаний била Фозипурға элтғайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасиға фармон бўлдиким, Сару юққори ўрду била ҳамроҳ элтғайлар.

¹¹⁵⁰ Л: Бу сўзлар тушиб қолган.

¹¹⁵¹ Қ: кундана.

¹¹⁵² Н: Лакнур.

Биҳар ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмукнинг Чўпара гузаридин Авад тарафи Сару ёқалай кўчилди. Ўн қуруҳча йўл келиб, Фатхпурнинг тавобиидин Калийра¹¹⁵³ деган (377 б) кентнинг ёнида Сару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озиқиб, Фатхпурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чоптурулдиким, яқиндаги элни ёндургайлар. Кичик Хожани йиборилдиким, кўл ёқасида қунуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшгай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кема-сига кирдим. Юққори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўғликим, Боқи қошидин келиб эди, Халифа келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни, рамазон ойининг ўн учиди уруш солурлар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурғон хас ва қапа ва жарифа яқбора ўт туташур, андоқким, қўрғон ичи танурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрғонни олурлар. Икки-уч кундин сўнг бизнинг қайтғон хабаримизни топиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн қуруҳча йўл келиб, Секрий парганасининг Жалесар отлик кентининг ёнида Сару ёқасиға тушулди.

Чаҳоршанба, отнинг осойиши учун, ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, (378 а) Чунар ва Жуун навоҳиси била ўзларини сипоҳийларифа тортар хаёллари бор эмиш. Бекларни чорлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайид барлоским, Жўнпур эвазиға Чунарни ва яна баъзи парганотни топиб эдилар, Маҳмудхон Нуҳоний, Қози Жийа, Тожихон Сарангхоний бориб, Чунарда мухолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб ўн бир қуруҳча йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Хусайн Султон, Беҳўб Султон, Музаффар Хусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳидхожа, Жонибек, Аскарний навкарлари била, Кичик Хожа, Хинд умаросидин Оламхон Калпий, Маликдод Кароний, Равуӣ Серваний бошлиқлар-

ни таъйин қилилдиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмут тарафи черикдин айрилиб, илдам боргайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғиға қалин балиқлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайнор топмағай, деб юққорисини (378 б) бўғдуруб, бир даҳидардах бўлғон ерини таҳорат учун ясагтим. Бисту ҳафтум¹¹⁵⁴ кечаси ушбу юртта бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тўс¹¹⁵⁵ сувини ўтуб тушулди. Яқшанба куни ҳам ушбу сув ёқасиға туштук.

Душанба куни, ойнинг йигирма тўққузида ушбу Тўс сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом, бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши собит бўлди.

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб отланилди. Ўн қуруҳча йўл келиб, Тайикнинг¹¹⁵⁶ бир қуруҳида Гўйи сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвуқ маъжун иртиқоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Хондамирға буғина байтни йибориб тиладук:

*Шайху Мулло Шихобу Хондамир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.*

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дигар куштигирлар кушти туттилар. Чаҳоршанба куни ул юртта мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарқким, Тожихонни Чунардин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун куштигирлар кушти туттилар. Паҳлавон Авадийким, бурун келиб эди, бу фурсатта келган (379 а) ҳиндустоний куштигир била курашиб йиқти. Яҳё Нуҳонийға ўн беш лаклик ер Сарваардин важҳиға бериб, сарупо кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир қуруҳча йўл келиб, Гўйи сувдин ўтиб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Далмудға бориб, ҳануз Ганг дарёсидин

¹¹⁵³ Қ. Каллуҳра. еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси «Лайлатула қадр» ҳисобланади, шунинг учун бу кеча алоҳида қайд этилмақда).

¹¹⁵⁴ Йигирма еттинчи.

¹¹⁵⁵ К тавсан.

¹¹⁵⁶ Р. Мояк.

ўтмайдура эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидан тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жуундин ҳам ўтуб, Оламхонни ўзингизга қўшуб жаҳд¹¹⁵⁷ қилиб, ёғийга илик қўша кўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қунуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Урдунни ўтқариб, гузардин қуйи оролда маъжун ейилди. Черик эли Жонолигон¹¹⁵⁹ жиҳатидин сувдин ўтиб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Авад черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қунуб, Кураранинг ёнида Аринд суйининг ёқасига тушулди. Далмуддин Курара йигирма икки курух чиқти.

Панжшанба куни ул юрттин эрта кўчуб, Одам-пур парганасининг олиға тушулди. Мухолифларнинг сўнгича ўтмоқ (379 б) учун бурунроқдин жолабонлардин бир-иккини Калпий йиборилиб эдиким, бўлгон кемаларни келтургайлар. Ушунда тушган охшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургардлиғидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кечакундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Мухолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Аваддағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дигар Боқибекнинг навқари келди. Шайх Боязид ва Бибаннинг қаравулини босиб, Муборақхон Жилваний отлиқ ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи, Шоҳ Хусайн бахшиким, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди. Ушбу охшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жуун дарёси кирди, андоқким, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости. Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролға бориб, чодир тикиб ўлтурдум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қошидин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Бибан Маҳуба парганасидин қочибтурлар.

(380 а) Чун пашакаал етишиб эди ва бешолти ой черик чериклаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларға ва бекларға фармон бўлдиким, Агра ва ул наво-

ҳидин тоза зўр илғор келгунча, етган ерда таваққуф қилгайлар.

Ушбу намози дигар Боқи шиғовул била Авад черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амруҳардин важҳиға таъйин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амруҳарға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гарийдин сўнг илғор тариқи била Аграга мутаважжиҳ бўлдук. Тонгласи ўн олти курух йўл келиб, тушга ёвуқ Калпий тавоби-идин Билавар¹¹⁶⁰ деган паргананда тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч курух йўл юруб, уч поста Калпий парганаларидин Сўтандпурға Баҳодурхон Сервонийнинг гўрхонасига тушуб уюхлаб, намози бомдодни ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти курух келиб, кун тушта Итаъваға еттук. Маҳдий Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посиди андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти курух йўл келиб, (380 б) Раприйнинг Фатҳпуриға туш тушулди. Эрта намози пешин Фатҳпурдин отланиб, ўн етти курух йўл юруб, кечанинг икки посиди Агранинг «Хашт беҳишт» боғиға тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвуқ Жуундин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорни қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун сахлагон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир-икки бута ток «Хашт беҳишт» боғида эктуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гуран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ёмон эмас эди. Хиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиге бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз черикка жумодиулаввал ойнинг ўнида отланиб эдук, ғариб умури иттифоқий воқий бўлубтурким, булар ҳам Кобулдин ушбу кунда чиққан экандурлар. Панжшанба куни зилқаъда ойнинг ғуррасида улуг девонхонада девон ўлтурғонда Хумоюннинг ва Моҳимнинг пешкашларин торттилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг

¹¹⁵⁷ Р: Бахламува.

¹¹⁵⁸ Қ: Алихонни.

¹¹⁵⁹ Қ: Жонокиган.

¹¹⁶⁰ Қ: билладур; Н: Биловур.

бир навқарин юз эллик қаҳарға¹¹⁶¹ музд бериб қовун ва узум (381 а) ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учиди Ҳиндубекким, Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди, Али Юсуф йўллаган учун, Санбалға йиборган экандурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвардин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳанийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалға йиборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмў бўлур эдиким, Шайх Шариф Қорабоғий Абдулазизнинг ифвосидин ё ҳаводорлиғидин қилмагон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лаҳур айммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукми эшитмай, анвойи ношойиста ақвол ва нобойиста афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни, ойнинг ўн бирида Қанбар Али аргунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лаҳур айммасини ва савдарийларини¹¹⁶² ва Абдулазизни даргоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни, ойнинг ўн бешида Тижарадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуғ Авадий куштигир (381 б) кушти туттилар. Содиқ нимқора йиқти. Хейли ташвиш торти.

Душанба куни, ойнинг ўн туққузиди қизилбош элчиси Мурод қурчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Саййид Машҳадий Гвалийардин келиб, Раҳимдоднинг ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навқари Шохмуҳаммад муҳрдорни йиборилди. Фалаба насиҳатомиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб, бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳхуми учун Нурбекни сешанба куни, зулҳижжа ойининг бешида Гвалийарға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоднинг қилгон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар бутқариб йиборур ҳолатта бир навқари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гвалийар устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзға етқурдиким, яна бир навбат мен насиҳатомиз хат битиб йиборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шихобуддин Хисравни йиборилди.

Панжшанба куни, мазкур ойнинг етгисиди (382 а) Итаъвадин Маҳдий Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди, Ҳасан Алифақим, туркман орасиди Чиғатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик паргана иноят бўлди.

Вақоиъи санайи ситта ва салосина ва тисъа миа*

Сешанба куни, муҳаррам ойининг ўн учиди Гвалийардин Шихобуддин Хисрав била Шайх Муҳаммад Фавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларға бағишлаб, Шайх Гуран била Нурбекни Гвалийарға йиборилдиким, Гвалийарни буларға топшуруб...**

Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари таъйин бўлгон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган

экандурлар. Булар етгач, Зоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. (382 б) Болту кўндалондин кириб, Муҳим Алини чиқарур. Бир қуруғгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлгач, турарлар. Бизга паёнай хабар келдиким, ганим кишиси ёвуқ келди. Ўйба кийиб, отларға кежим солиб, яроғланиб чопи отландуқ. Буюрдумким, аробаларни тортиб кетиргайлар. Бир қуруғ келдук. Ганим кишиси ёнған экандур.

* Туққуз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

** Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб қолади. Бундан кейинги парчанинг ҳам бош томони тушиб қолаган. Бу парчалар «Танқидий матнда» ҳам йўқ.

¹¹⁶¹ Қ: Корбор.

¹¹⁶² Қ: вужуд рабларина; Н: жавдариларини.

Дарё(йи) Хўрд улуғ қўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркутгук. Ва Раана Сангаа бениҳоятлиқ қўл ва қўшунни била оёқ илгари қўйдиким, Хиндустон қондаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир карўр дерлар, анинг қўл ва қўшунни икки минг лакка етиб эди. Нечукким, вилояти ун карўрга етиб эдиким, бир лак отлиғнинг жойи ва авқотгузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маърақада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эдилар.

Анинг (383 а) черикининг тафсили будурким, Салоҳиддинким, Раай Синг ва Сарангпурни ҳукуматлиғи анда эди, ўтгуз минг отлиққа ер ва суйи бор эди. Ва Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг отлиқ ва Ҳасанхон Меватийким, Меватни ҳокимлиғи анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Ҳамлойдарий тўрт минг ва Сатравий Кейчий олти минг ва Жармал Парам Дэв ва Меват ҳокими тўрт минг ва Бир Синг Дэв Чавҳан тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Маҳмудхон, агарчи вилояти йўқ эди, сардорлиғ ҳавасиға ўн икки минг отлиғ ўзи била сахлар эди. Ҳосил будурким, муҳолиф минг икки лак кишиға тортар эди.

Ва муҳолифларнинг келури бизни масомиизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ушул равиш била ясов ясадукким, гулга мавкиби хоссамиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оға ўзга умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳо (383 б) вуддин Баҳлул Лўдийни ўғли Аловуддин ва Шайх Зайн Хавофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифанинг ўғли эди ва Турдибекким, Қучбекни иниси эди ва Шерафганким, Қучбекни ўғли эди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзга халқимиз била тузадук. Ва баронғорға ўзумиз бўлуб, Хиндустон умароларидин Хонихонон ва Диловархон ва Малиқдод Караний ва Шайх Гурандек кишилари хизматимизга сахладук. Унгга Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва Хиндубек қавчин ва Хисрав кўкалдош ва Қивомбек ва Урдушоҳ ва Вали хозин ва Қароқўзи ва Марқули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Ба-

дахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашқани, инисини ўзга мўғул баҳодурлари билан таъйин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалдош ва Хожаги Асад бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар. Ва жавонғори майманат осорға Маҳдий Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳдий Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жангжанг ва Қутлукқадам қаравул ва Шоҳ Ҳусайн Ёракий ва Жонибек атка ва Хиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эдилар ва Алихон, (384 а) Шайхзода Фармулий ва Низомхон Байана ва Мўмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзга баҳодурлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушға бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса, фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларға буюрғайким, бошлиғларға етқузғайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунлариға турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонға бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир поси ўтуб эрдиким, жавонғор ва буронғор андоқ уруш бўлдуким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти. Ва ёв бизни буронғор тарафидин тербаниб, Хисров кўкалдош ва Малик Қосим Бобо Қашқаға ҳамла қилдилар. (384 б) Ва Чин Темур Султонни буюрдукким, аларнинг кўмакиға етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, гулини яқиниға етқузди. Ва бу фатҳининг жулдуси анинг отиға муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдуким, гулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбзан билан андоқ муҳолифни лашкарини дарҳам урдиким, баҳодурларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилди. Ва кўп ёвнинг танаси мазаллат тупроғиға тушуб, фано бодига йиборилди.

Ва лекин воқиға андоқ эдиким, Раана Сангаанинг черики кейинидин саф-саф келур эдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эдим. Аввал Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юнус

ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Ҳиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалдош ва Ҳожаги Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшиқоғани ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йборилди (385 а) ва ғанимни баронғори неча қатла бизни жавонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлосниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барқи билан куллайн жаҳаннамға йборур эдилар. Ва Мўмин атка ва Рустам туркман ва Мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мироҳўр ва Қутлуққадам қаравул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғончи қўл урушга қўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Ҳожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори баҳодурлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узаттилар. Нечунким, ғанимни кўплигини уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердайн занжирда эдилар, буюрдумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни гажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне қўлларидин келди — қилдилар. (385 б) Ва нодирул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эдилар.

Кўрдукким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрулдиким, ғул аробаларини илгаррак юрсунлар, ўзумиз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жавонғордин кўруб, тербониб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдуким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр памуғуни куйдуруб, бизни баронғорға ва жавонғорға чопиб, ўзларини яқин ҳам теғуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, мухалифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайин бу саҳроға еттилар. Ва Ҳасанхон Меватийга милтиқ тегиб, гарди фаноға кетти. Ва Равал Удай Синг ва Маникчанд Чавҳан ва Раай Чандарбан ва Дилпат Раай ва Кангар ва Карам-

сингдек бошлиқлар ғанимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралиқ бизни черикни (386 а) отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалдош ва Абдулазиз мироҳўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрилдиким, Раана Сангаани кейиндин таоқуб қилсунлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча куруҳча қавладимким, Раана Сангааға қоронғу кун тушди.

То инки кеча бўлди, ғанимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайтук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейиндин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдуким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эди. Ва Шайх Зайниддинким, фузалоларимиздин эди, бу фатҳға тарих «подшоҳи ислом» топти ва Миргису ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дипалпурни фатҳ қилдик, икки киши «васъати рабиул аввал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди. Раана Сангаанинг кейинидин вилоятиға таоқуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавқуф қилиб, Меват тасхириға ҳиммат боғладук. Ва (386 б) Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гуран ва Абдулмалик кўрчинни қалин киши билан Илёсхоннинг бошиға йбордукким, Икки сувни орасиға бош кўтариб, Кўйил қасабасини урушуб олиб эди. Ва Кичик Аликим, Кўйил қасабасини ҳокими эди, тутуб бандға солгон экандур. Ушал йборган черикким, биз йбориб эдик, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Аграга еттук, дохил бўлгон кунни ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосиға етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Меват тарафиға бормоқ керак. Чаҳоршанба кунни, ражаб ойини олтисиға Алварким, Меват ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлга олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики маҳруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатқа боргонмиз.

Туққиз юз ўттиз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматиға нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнға бериб эдик, ўшул йилнинг ражаб ойининг туққузиди Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рухсат берилди. (387 а) Ушул

аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эди, Қосим Хусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абдулламуҳаммад найзадор ва Хусайнхон ва Хиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Малиқдод Кароний ва Татархон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик таъйин бўлбтур, бошини қулига олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул йилниг авохирда Фатхпур ва Барийни сайр қилиб, Аграга келдук. Тўққиз юз ўтгуз тўртта Кўйил сайрига бориб, андин Санбал шикорига борилди. Кўхистонни сайр қилиб, Дорулхилофага келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фаҳрижаҳонбегим ва Хадича Султонбегим ўғлон-ушоғи билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемага кириб, аларни истиқболига бориб, яхши соатта дохил қилдик.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Мединий Рав Чандерий ҳокими ва Раана черик йиғиштурмоққа машғул бўлбтурлар. Ушул хабарларким, бизга етти, олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонга йўлдош қилиб, Калпий ҳудудидин Чандерийга йиборилди.

(387 б) Чаҳоршанба куни, жумодиул аввал ойининг еттисида Чандерий фатҳ бўлди ва «фатҳи дорулҳарб» анинг тарихини топиб эдилар. Ва Чандерий қўлга келгандин сўнг Аҳмадшоҳғаким, Султон Носириддинни набираси эди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни, жумодиул аввал ойини ўн бирида қайтиб дорулхилофага дохил бўлдук. Андин илгарроқким, Чандерийга борғаймиз, Раана черики билан тербониб Ирижғаким, бизни хизматторлардин анда эди, келиб қабал қилғон бўлғай. Бир кеча уйқусида бузургворлардин бириси анинг тушига кириб, қўрқутурларким, ўшул уйқудин титраниб, сесканиб уйғона тушар, иситма тутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсунлар. Андоқ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлиб, жонини олиб, жаҳаннамга йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қаннўждин қочиб, Ирижға келиб, Шамс-обод қалъасини Абулмуҳаммад найзабоздин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. (388 а) Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қаннўждин қочар. Ва Бибан ва

Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қаннўж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлига ўлтурарлар.

Ва тўққуз юз ўтгуз бешда жуъма куни, муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарыйни Кобулдин Мўлтон маслаҳатиға тилатиб эрдук, Гвалийарга келиб мулозамат қилди. Ушул куни Раажа Бикрамажит ва Ман Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорулхилофага мутаважжих бўлдук. Пайшанба куни, ушул ойининг йигирма бешда дохил бўлдук.

Душанба куни, рабиулаввал ойининг ўнида Муҳаммад Хумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурдиларким, анда битиб эрдиким, Тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, анинг отини Альамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, чашн бердук. Ушбу жашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятлариға тахт келтурмак керак. (388 б) Илгарироқ Мирзо Аскарый оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлуб, бу маслаҳатға жаҳд қилсунлар. Ва душанба куни, рабиулохир ойини еттисида Мирзо Аскарый(га) рухсат бўлуб, мутаважжих бўлди.

Ва ўзумиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодиул аввал ойини учида хабар келдиким, Маҳмуд Искандарни ўғли Биҳарни олиб, шўриш хаёли бошиға бор. Шикордин қайтиб, дорулхилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Хумоюн қосидлар йиборибтурким, қирқ-элик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошти жавобда битилдиким, Тенгри таолодин умидвормиким, ўшул яқинда Хиндустон вилояти қўлга киргай. Ҳавохоҳ ва яхши фарох ҳавсалаларимиздин Хиндустон вилоятиға қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга борғаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда, Хумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни, ўшул ойининг ўн еттисида Жуун суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафиға мутаважжих бўлдук. (389 а) Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангала волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалиқ қилдилар.

Душанба куни, жумодиул охир ойининг ўн туққузида Мирзо Аскарый келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг.) Ва Агра яқинида Искандар Султонни ўғлини Маҳмудхонни бузулгондин хабар етти. Ҳозир бу ҳудудигача бориб, Бўжпур ва Баҳатга тушулди. Ва анда Биҳар вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга берилди.

Панжшанба куни, рамазон ойининг еттисида Бангала ва Биҳардин хотиржамъ бўлуб, Сарваар тарафиға Бибан ва Боязид дафъи учун юруй бердук. Ва ул мухалифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харийд ва Секандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорулхилофага мутаважжих бўлуб, андақ фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн, бир йили эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг куёви эди, топшуруб, бир кунда Кобулга келур. Ва Мирзо Комрон (389 б) Қандаҳордин Кобулга келган экандур. Ийдгоҳта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжух сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизнинг тарафга юра берур. Бир неча кунда дорулхилофа, Аграга етиб, ушул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эдукким, ета-ўқ келди. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар куни чашн эди, лекин анинг ўзиға тўй бериб, хушҳоллиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эди ва инсони комилким дерлар, ўшал эди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Саъидхонким, Кошғар хонларидин эди ва хешлиғи ҳам бизга бор эди, Рашидхонни Ёркандга қуюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафиға мутаважжих бўлубтур ва андин илгарироғким, ул Бадахшонга етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарга кириб экандур. Султон Саъидхон уч ой қабал қилиб, илгинин иш келмай қайтибтур.

(390 а) Ва бизга андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонга бориб, нечукким, салоҳид бўлса, қилсун. Ул нофаҳмлиғдин қабул қилмади. Ва Муҳаммад Ҳумоюнга

айтукким, сени борғонинг нечук бўлғай? Ул жавоб бердиким, фармонга чора йўқтур, лекин аҳд қилгонменким, ўз ихтиёрим билан дийдордин айрилмағаймен. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонга рухсат берилди. Ва Султон Саъидга битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиздадур, ажаб келдиким, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордук. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, берсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздин соқит қилиб, меросни меросхўрға топшурдук, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Кобулга етгай, Бадахшонни душман илгинин қуюб, амонлиғ бўлгон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонга боргондин сўнг, Мирзо Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонга топшуруб, Ҳиндустонга мутаважжих бўлди.

(390 б) Ва Муҳаммад Ҳумоюн, Санбалғаким, анинг жойгири эди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди; зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. То онки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлиға келтуруб, Деҳлидин кемаға солиб келтурсунларким, ҳақими ҳозиқлар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абдулқосимким, улғу киши эди, арзға еткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсаалардин тасаддуқ қилмоқ керак. То инки Тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн(нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. (391 а) Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазиға нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлуб

қупти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аъёни давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўллари Хумоюнни қўлига бериб, жойнишинлиги ва валиаҳдлигига насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қамбар Алибек ва Турдибек ва Хиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойиҳда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди авроқ¹¹⁶³ айтадурким, тўққуз юз ўттуз еттида жумодиулаввал ойини олтисида Чаҳорбоғидаким, ўшу подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутағайир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасоид ва тарокиб айтдилар, азон жумла Мавлоно Шайхоб Муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Хумоюн буд вориси мулки вай».¹¹⁶⁴

(391 б) Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужаммал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттассил эди: бириси буким нажҳати баланд эди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эди; учимчиси, вилоят олоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандалариға; еттимчиси, черикни қўнгли[ни] қўлга олоғ; секкизимчиси, адолат қилмоғ.

Ва фазилат бобида камлиги йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алаалхусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур, ўшал подшоҳ назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобурия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзоxonға буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусиқа илмидин ҳам хабари бор эди ва бу рубойини форсий айтиб эдилар:

(392 а) Дарвешонро агар на аз ҳешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дур аст мағъй шохъ аз дарвешъ,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.¹¹⁶⁵

¹¹⁶³ «Варақларни қораловчи» — кўчирувчи, котиб (кимлиги номаълум).

¹¹⁶⁴ «Хумоюн — унинг мулкининг меросхўри».

¹¹⁶⁵ «Дарвеш»лар агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз уларга жону дил билан муҳлисмиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ дема, биз шох бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиш».

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Халок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.¹¹⁶⁶

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз паришонии олам растам.¹¹⁶⁷

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул жумладин, «Муфассал» деғанким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин-кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз Тенгри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Хумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарый ва Мирзо Хиндол эдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчехрабегим ва Гулбаданбегим эдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эдилар.

Ва бир неча аҳли таъбким, ушбу подшоҳ доимул авқот суҳбатдин айру қўймас эди, булардур: Абулбақоқим, (392 б) илми ҳикмат бобида бебадал эди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди: ҳиддати таъби бор эди, назм ва иншодин салиқалиғ ва Хумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эди. Ва Шайх Абулвоҳид Фориғийким, Шайх Зайн Хавофийни абаси бўлур эди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эди. Ва Султон Муҳаммад кўсақим, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва Мавлоно Шайхоб Муаммойиким, «Фақирый» тахаллус қилиб эди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, ани Хуросондин тилатиб эдилар, набз кўрмоғдин ва ташхис қилмоғ анинг иши эди. Ва Сурх Вадойиким, туркий ва форсийда назм айтур эди. Ва Мулло Бақоийни салиқаси кўп эрди ва «Махзанул асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бор эди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули таъб бўлур эди ва тибдин ҳам салиқаси бор эди. Ва (393 а) Мир Дарвеш Муҳаммад сорбонким, Хожа Аҳрорни яхши муридларидин эди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эди. Ва Хондамир муаррихким, турфа киши эди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабиб-ус-сияр» ва «Хулосат-ул-ахбор» ва

«Дастурул анвор» ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Хожа Калонбек умаролардин эди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эди, фазойил ва сахийлиғ бо-бида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа мухр-

дор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улур умаролари эди. Хушхулқ киши эди.

«Валлоҳу би-кулли шайин алим».

Т а р ж и м а л а р

Ҳиндистондан голиб подшонинг қўл остига қирган жойлар даромаднинг тахминий ҳисоби*

Сатлаж сувининг нариги томони, Бҳира, Лаҳур, Сийалкот, Дипалпур ва бошқалар саркори: уч карўр ўтгуз уч лак ўн беш минг тўққуз юз саксон тўққиз [33 315 989] танга.

Саҳринд саркори: бир карўр йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш [12 931 985] танга.

Ҳисори Феруза саркори: бир карўр ўтгуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт тўққиз лак элик минг икки юз элик тўрт [13 075 174] танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч карўр олтмиш тўққиз лак элик минг икки юз элик тўрт [36950254] танга.

Меват саркори [бу — Искандар замонида қўшилмаган]: бир карўр олтмиш тўққиз лак саксон бир минг ўттиз юз ўн тўққиз [16 981 000] танга.

Биёна саркори: бир карўр қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз [1441493] танга

Агра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз [2 976 919] танга.

Миёна вилоят саркори: икки карўр тўқсон бир лак ўн тўққиз [29 100 019] танга.

Гвалийар саркори: икки карўр йигирма уч лак элик етти минг тўрт юз элик [22 357 450] танга.

Калпий, Сихунда ва бошқалар саркори: тўрт карўр йигирма саккиз лак элик беш минг тўққиз юз элик [42 855 950] танга.

Қаннўж саркори: бир карўр ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз элик саккиз [13 663 538] танга.

Санбал саркори: бир карур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг [13 844 000] танга.

Лакнур ва Баксара саркори: бир карўр [қасри билан] ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч [13 982 433] танга.

Хайробод саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг [1 265 000] танга.

Авад ва Баҳрайиж саркори: бир карўр ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз [11 701 369] танга.

Жўнпур саркори, тўрт карўр саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч [40 088 333] танга.

Карра ва Маникпур саркори: бир карўр олтмиш уч лак йигирма етти минг икки юз саксон икки [16 327 282] танга.

Биҳар саркори: тўрт карўр беш лак олтмиш минг [40 560 000] танга.

Сарваар саркори: бир карўр элик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим [15 517 5061/2] танга.

Саран саркори: бир карўр ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч [11 018 373] танга.

Чапаран саркори: бир карўр тўқсон саксон лак саксон олти минг олтмиш [19 086 060] танга.

Қандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз [4 330 300] танга.

Раажа Руп Нарайан чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори: икки лак элик беш минг [255 000] кумуш танга, йигирма етти лак элик минг [2 750 000] қора танга.

Чатсу, Маланадаги Рантанбўр Бўлий саркори: йигирма лак [2 000 000]

Нагур саркори.

Раажа Бикрамажит [Рантанбўрдан] саркори.

Каланжарий саркори.

Раажа Синг Дэв саркори.

Раажа Бикам Дэв саркори.

Раажа Бикам Чанд саркори.

¹¹⁶⁶ «Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; бўлмаса бу шаҳардин кета олардим».

¹¹⁶⁷ «Унинг қора сочига дил борлаганимдан бери, оламнинг бесаранжомлигидан қутулдим».

* Қўлёманнинг 208—209-саҳифалардаги форсча матн таржимаси.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур фармони*

Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшининг хазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас. «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этгувчидур». Ундан қайтиш бағишловчи Маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. Бу Оллоҳнинг эҳсонидир, кимга хоҳласа, бахш этади, Оллоҳ катта эҳсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан ғараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русуми, подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлиқ кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюғи бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб гуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан қупориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик, тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, кирди» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилиқ кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга ғул қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдинда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юза-

сидан кўплик ва зийнатда юксак юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва қумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлар ва бошқа асбобларни ерга уриб, Худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, порадора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, бу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳолига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши — яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва ғалаба кундан-кунга орта борғай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсунити лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч саҳланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида саҳламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки, нажот топсангизлар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилиқ обрўйи бўлган қарам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган т а м ф а н и, ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч шаҳр, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар, ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сифинган турк, тожик, араб, аҷам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифала-

* Китобнинг 221—222 саҳифаларидаги форсча матннинг таржимаси.

ри бу мангу бахшишга суюниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга муво-

фиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 (ҳижрий) йили жумодиул аввал ойининг 24-нчи кунда ёзилди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ғозий фармони*

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишининг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано айтишининг кўпайиши Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юққори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюқроқ ва охирагда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдик, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят ингандир ва ақл эгаларининг ўтқир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худога шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилиқ истар кўнгилининг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахшиш бу муборак кунларда буюк Тангрининг лутф-карам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шоҳимизнинг умид чеҳраларига очди, севинчга тўлган қўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома»ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Агра, Жўнпур, Харийд, Биҳар ва бошқа ўлкаларда кўтар-

ди. Халқларнинг кўпчилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қаддини қўйдилар.

Аммо Раана Сангаа кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқроор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта раажалар ва райлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловиди бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлик ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари, чунончи, Деҳли султони, Гужарат султони, Манду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай, у бузуқи билан қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулоимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳрида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқийи ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир карўрли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн карўр

* Қулёманинг 223—228-саҳифаларидаги форсча матн таржимаси.

етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқ табиат лашкарлари сафини ортгирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг суворали, ва Мединий Рав ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Меватий ўн икки минг суворали, Бармал Идрий тўрт минг суворали, Нрипат Ҳара етти минг суворали, Сатравий Кейчий олти минг суворали, Дҳарам Дэв тўрт минг суворали, Бирсинг Дэв тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида таҳминан ўн минг суворий жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водийсидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳиссалом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари Худонинг балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукми хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «кимки дин учун уруш қилса, албатта у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукми амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил жумодиус соний ойининг 13-нчи шанба куни Байана музофотининг Канва мавзендаги тоғ атрофида душмандан икки қуруқ масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва ко-

фир лаъинларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат мухолифлари, аҳли ислом қаъбасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил»дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

(Н а з м)

Залил ҳиндилар, «асҳоби фил» каби, ўз филларига мағрур бўлдилар.

Ҳаммалари ажал тунидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар.

Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортган эдилар.

Отлиқ ва яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган газотчи ислом аскарлари санавбардай саф тартиб, санавбар шакли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, Худо йўлида жанг қилувчиларнинг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар деворидай темирга айланган ва тузилиш пайғамбар шариатининг йўллари каби тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик «улар Худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Қ и т ъ а)

Шаҳаншоҳнинг раъйи каби ва барқарор, диндай кишиларда қўрқув йўқликдаи сафлар раҳнасиз. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳна» (биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб, қўшиннинг олд томонига қўйилган туфакчилар ва раъдандозларни Рум жангчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истехкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини, ҳоконий давлатининг суянчиги Низомиддин Али Халифаоддиннинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ раъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг гулда туришига қарор берилди.

Фулнинг ўнг томонида: Мададга Худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур Султон ва Худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, ихтисос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикофа ўз ўринларида қарор топдилар.

Фулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Аловуддин Оламхон бини Султон Баҳлул Лўдий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хавофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Куч Аҳмадбекнинг биродари), асилзода ва аёнлар буюги, улуғ хон Оройишхон, мазкур Кучбек марҳумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Хусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Баронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъзозлиси Муҳаммад Хумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Хусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Хиндубек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалдош, мамлакат ишончи Қивомбек Урдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали Хозин Қароқузи, хослар таянчи Низомиддин Пиркули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар ишончлиси Низо-

миддин Абдушшукур ва аёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Хусайн оға қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли саййид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалдош ва Низомиддин Хожаги Асад хондор таъйинлашдилар.

Баронғорда ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловархон, аёнлар таянчи Малиқдод Караний ва аёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гуран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жавонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Саййид Маҳдий Хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мироҳўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлуққадам қаравул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Хусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонибек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аёнлар ишончлиси Низомхон Байана таъйин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончи комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан — буронғор томонида; хослар таянчи, тўғри ихлосли Мўмин атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жавонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисосиларнинг сараси Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши ислом ғозийлари аён ва арконларини тайинланган жойларида сахлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовуларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳийларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли фармон содир

бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимир-ламасин ва руҳсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, ғўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, буронғор ва жавонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жавонғори исломнинг муборақ аскарлари буронғори томон йўналиб, Хисрав қўқалдош, Бобо Қашқанинг биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва улуғ биродар Чин Темур Султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярлик силжитиб юборди. Жулду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуғ яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-карамлари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Хумоюн Баҳодирнинг ғулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуғ биродар Қосим Хусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва Қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Хиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий қўқалдош ва Хожаги Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жалолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шайхобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшикоға ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини қўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча мартабадан ислом қўшини жавонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадқирдор кофирларнинг зулматшиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи, тўғри ихлосли Хожа

Маҳмуд Али атка ва ҳазрати султоннинг яқини, хоқоний давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ўшалар қўмагига юбордик. Азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил Султон, мамлакат ишончи Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Қутлуққаддам қаравул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жангжанг ва хослар таянчи Шоҳ Хусайн Боракий мўғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эларо буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Хусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг қўмакига юбордим. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?» деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришини қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговар йигитлар, яқдиллик ўрмонида ётган арслонлар ғулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафақ тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўкиб, кўпчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздай маҳв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан ғулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир қўрғондек кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» титпит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўпчилик кофирлар жисмининг биноларини қулатди.

Подшоҳ ғулнинг туфакандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг ботирлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Хоқондан, ғулнинг аробаларини илгари суришга фармон

бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар қушини томон кўзгалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли қушин бу ҳолни мушоҳада қилиб, зўр қушин денгизда даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шижоатини юзага чиқарди. Ғубор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, ғолиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳогари шундай бир кечани назарга келтирдик, унда Тийрдан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворийлардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Н а з м:)

Уруш куни қоннинг нами (ер остидаги) баликка, гард эса, (осмондаги) ойга етди.

Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ғозий жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — ғалаба сизларда» деган хушxabар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллоҳдан ёрдам ва фатҳ яқиндир, мўминларга башорат қил» деган хушxabарни тинглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машғаллардан фалакларга байроқ кўтариларди. Ислом лашкарларининг буронғор ва жавонғорлари кофирларнинг буронғор ва жавонғорларини гул билан birlikда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юқори кўтарилиши зоҳир бўла берган сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгили узиб, ғулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шижоатли ғозийлар савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига утқаздилар ва ҳаммаларини ўзларининг

қора бахтлари каби орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шабадаларини қутлуқ наввоблиқ давлатимиз чаманига эстирди. Ва «Ҳақиқатан, биз санга ёрқин ғалаба эшигини очдик» муждасини етказди. Фатҳ ғўзалининг оламга оро берувчи жамоли «Оллоҳ сенга улуғ нусрат билан кўмак беради» кокили билан безалиб, парда остида яшириниб турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ ҳиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «титилган юнгдек» сочилиб ва тўзиган палосдек нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида қолдилар, бирмунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузғунларга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Меватий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди. Шунингдек, халойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари ўқ ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар.

Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими ўн икки минг суворийли Равал Удай Синг Багарий; тўрт минг суворийли Раай Чандарбан Чавҳан; олти минг суворийли Чандерий ўлкасининг ҳокими Бупат Рав мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворийли Маникчанд Чавҳан ва Дилпат Рав; ўттиз минг суворийли Гангу ва Карамсинг ва Дангурсий ва яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шуқуҳ эгаси бўлган бошқалари тамуғга йўлландилар ва бу ботқоқлик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлақати мажруҳ ва ўлганлардан жаҳаннамдек тўлди ва жаҳаннамнинг энг туби дўзах посбонига жон топширган мунофиқлардан лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрду қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

Ҳама ҳиндулар ўлдирилган хор-зор,
Туфак тоши билан «асҳоби фил»дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён,
Ҳар бир тоғда у чашмадан оқарди қон.
Зўр шуқуҳли саф ўқининг қўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.

933 (ҳижрий) йил шаъбон ойининг 25-нчисида битилди.

КЎРСАТКИЧЛАР

Шартли қисқартмалар:

Қ — Қозон босмаси (Н.Илминский. Бобурнома. Қозон, 1857)

Н — А.С.Беверж. Бобурнома. Лондон, 1905

Е — Эденбург қўлёзма нусхаси. Шотландия миллий кутубхонаси (MS. Adv. 18.3.18)

Л — Британия кутубхонаси (Лондон). MS. Add. 267324

Р — Британия кутубхонаси (Лондон). MS. Or. 3717

Мазкур қўлёзма нусхалар ва нашрлар асосида япон олими Эйжи Мано 1995 йилда «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаган. Ушбу нашрда ана шу уч жилдан иборат китоблардан фойдаланилди.

Киши номлари кўрсаткичи

«А»

Аббос — 50 а

Абдулазиз мирзо (Улуғбекнинг ўғли) — 9 б, 106

Абдулазиз мирохур — 239 б, 259 а, 262 а, 265 б, 266 аб, 298 б, 310 аб, 311 а, 320 б, 322 а, 325 а, 355 б, 365 б, 366 а, 381 а, 382 а, 383 б, 385 аб

Абдулали тархон — 21 б, 22 аб, 69 а

Абдулбоқий мирзо — 175 б, 176 а, 210 б

Абдулвахоб мўғул — 77 а, 206 а, 374 а

Абдулвахоб ширговул — 13 а, 31 б

Абдулкарим ашрит (эшикоға) — 23 а, 38 б

Абдулатиф бахши — 33 а, 308 б

Абдулатиф мирзо (Улуғбекнинг ўғли) — 50 аб

Абдулатиф Султон (Ҳамза Султоннинг ўғли) — 9 а

Абдулло — 206 а, 235 б, 247 а, 263 б, 267 б, 238 а, 351 б, 360 б, 375 а, 376 б, 379 а, 381 а

Абдулло асас — 248 а

Абдулло Вали — 299 а

Абдулло китобдор — қ. Шихобуддин Абдулло китобдор

Абдулло маснавийғўй (Хотифий) — 180 б

Абдулло мирзо — 10 а, 50 б

Абдулло Султон (Бўрон Султоннинг ўғли) — 168 б

Абдулманнон — 98 а

Абдулмалик кўрчи — 325 б, 328 б, 386 а

Абдулмалик Хостий — қ. Мулло Абдулмалик Хостий

Абдулмулк кўрчи — 251 б, 358 а.

Абдулхоликбек — қ. Абдулхолик Ферузшоҳ

Абдулхолик Ферузшоҳ — 172 а

Абдулқуддус — 19 б

Абдулқуддусбек — 24 а.

Абдулқуддус кўхбур — қ. Абдулқуддус Сайди Қаро

Абдулқуддус Сайди Қаро — 67 а, 114 аб

Абдулғаффор тавочи — 355 б, 356 а

Абдурраззоқ мирзо — 125 а, 149 а, 186 б, 207 б, 209 б, 211 б, 213 б, 215 а, 216 а

Абдурраҳим ширговул — 224 а, 307 а, 326 б, 328 а

Абдурраҳмоний афғон — 238 а

Абдушшукур — 123 а, 383 б

Абобакр дуғлат Кошғарий (Абобакр Кошғарий) — 11 а, 17 б, 27 а

Абобакр мирзо — 11 б, 29 б, 165 а

Абулбақо — 392 а

Абдулмуҳаммад найзабоз — 266 а, 329 а, 332 а, 387 аб

Абулвалид — 191 а

Абумуҳсин мирзо (Султон Ҳусайн мирзонинг ўғли) — 33 б, 41 б, 86 а, 165 б, 166 б, 169 б, 185 а, 186 б, 188 а, 206 б, 207 аб

Абулфатҳ навқар — 352 а, 373 б

Абулфатҳ туркман (Умарбек ўғли) — 175 б, 305 а, 344 а

Абулқосим (хонанда) — 228 б

Абулқосим жалойир — 278 а

Абулқосим кўхбур (Хайдар Қосимбек ўғли) — 40 а,
81 б, 82 б, 84 а, 89 а, 90 б
Абулҳасан — 209 б
Абулҳасан қўрбеги — 198 а
Абулҳасан қўрчи — 210 а, 239 а
Абулҳошим Султонали — 244 а
Абу Муслим кукалдош — 237 а, 238 а
Абусаъид мирзо — 26 а
Абусаъид Султон (Кучумхоннинг ўғли) — 347 а, 352 а,
354 б, 357 б
Абуттуроб мирзо (Султон Хусайн мирзо ўғли) — 166
б, 169 б
Абу Юсуф аргун — 80 а
Абу Ҳанифа — 45 а, 277 б
Авлиёхон Ишроқий — 376 а
Адик Султон — 12 а
Аъзам Хумоюн Серваний — 268 б, 302 б, 303 а
Айюб — қ. Айюб Бекчик
Айюббек — қ. Айюб Бекчик
Айюб Бекчик — 29 а, 56 а, 88 а, 100 б, 103 б, 105 а, 109
а, 121 а, 154 а, 162 а, 209 б
Айюб Яъқуб — 100 б
Аъзамон (Аламо, Хумоюннинг ўғли) — 346 б, 348 аб,
388 а
Али — қ. Қамбар Али
Али — қ. Кичик Али
Али Асғар мирзо — 225 а
Али атка — 385 а
Али Дарвеш — 15 а
Али Дарвешбек (Хуросоний) — 15 аб, 17 а, 55 а, 65 б,
73 б
Али Дўст — қ. Али Дўст Муҳаммад тағойи
Али Дўстбек — қ. Али Дўст Муҳаммад тағойи
Али Дўст Муҳаммад тағойи — 14 б, 15 а, 18 а, 24 аб,
42 а, 52 б, 53 б, 55 а, 60 аб, 61 а, 65 б, 69 б, 70 а, 74
аб, 77 б, 78 а, 79 а
Али жалойир — 174 б
Али ибн Бурундук — 170 а
Али Мазидбек — қ. Али Мазид қавчин
Али Мазид қавчин — 13 б, 55 а
Али Саййид мўғул — 209 б
Али Саййид Шакма — 216 а
Али Сейистоний — 232 б
Алихон — қ. Алихон (Давлатхон ўғли)
Алихон (Амир Умар ўғли) — 206 а
Алихон Бояндур — 175 б
Алихон (Давлатхон ўғли) — 224 б, 225 б, 258 аб, 259
аб, 383 б
Алихон Фармулий — қ. Алихон Шайхзода Фармулий
Алихон Шайхзода Фармулий — 296 аб, 321 а, 329 а,
376 а, 387 а
Алишербек — қ. Мир Алишер Навоий
Али Шукрбек — 28 а
Али Юсуф — 331 а, 375 а, 381 а
Алиқули — қ. Устод Али Қули

Аловуддин Оламхон (Султон Баҳдул Лудийнинг
ўғли) — 255 б, 256 аб, 257 аб, 260 б, 261 а, 262 б,
294 а, 309 б, 315 а, 319 б, 332 б, 379 а, 383 а
Аловулхон Нўхоний — 376 а, 377 а
Аловуддин Жаҳонсўз Гурий — 138 б
Амин мирзо (элчи) — 357 б
Амин Муҳаммад тархон аргун — 230 б, 246 а
Амир Муҳиб Али — 382 а, 383 а
Амир (Мир) Мўғул — 31 б, 77 а, 78 а
Амир Темур — қ. Темурбек
Амир Умарбек — 175 б, 206 а
Амир Ҳамза — 176 а
Амочи (Домочи) Минди (Мединий Рав) — 210 а, 272
а, 333 б, 335 а, 387 а
Андижоний — қ. Юсуф Хожа
Аргун — қ. Абдул Али Тархон
Асад — 223 б
Асадбек (туркман) — 175 б
Асас — қ. Хожа Муҳаммад Али тағойи
Асириддин Ахсикатий — 4 б
Аскарый (Бобурнинг ўғли) — 293 б, 339 а, 350 аб, 351
аб, 353 б, 354 б, 355 б, 362 б, 371 а, 372 аб, 373 аб,
374 аб, 378 а
Асук Мал ҳинду — 342 б
Атика бахши — 108 б
Ахий — 195 а
Аҳлий — 181 б
Аҳмад — 305 б
Аҳмад Али тархон — 211 б
Аҳмад Афшор — 345 б
Аҳмадбек — 237 а
Аҳмадий парвоначи — 221 б, 227 а, 228 б, 229 а, 258 а,
259 а, 263 б, 266 аб, 295 а, 305 а
Аҳмад Мушток — 26 б
Аҳмад Таваккул барлос — 171 б
Аҳмад тархон — 84 а, 87 б
Аҳмадхон — 163 б
Аҳмад Чошнигир — 305 б
Аҳмадшоҳ (Муҳаммадшоҳнинг ўғли) — 333 б, 335 б,
387 б
Аҳмад элчи Бўға — 209 б
Аҳмад Юнус — 384 б
Аҳмад Юсуф (ўғлоқчи) — 22 а, 43 а, 59 б, 125 б, 126 а,
161 а, 175 а, 197 а, 198 а, 199 а, 217 б, 237 а, 311 а,
320 а, 321 б, 383 б
Аҳмад Юсуфбек — 161 а
Аҳмад ясовул — 197 б
Аҳмад Қосим — 120 б, 122 б, 126 аб, 155 а, 156 б, 234
б, 299 б
Аҳмад Қосим кўхбур — 84 а, 98 б, 101 а, 110 а, 124 б,
197 а, 199 б, 201 б, 234 б
Аҳмад қушчи — 117 а
Аҳмад Хожибек дўлдой (Вафойи) — 13 а, 20 б, 21 аб,
30 а, 36 б, 37 аб, 170 б

«Б»

- Бадакабегим — 163 б, 164 а
Бадахший (Мулло Муҳаммад Бадахший) — 180 б
Бадиъуззамон мирзо (Султон Хусайн мирзонинг ўғли) — 33 а, 34 б, 35 аб, 36 а, 41 аб, 42 аб, 57 б, 58 а, 82 а, 88 а, 121 б, 122 а, 129 а, 155 а, 165 б, 166 а, 168 б, 172 аб, 175 б, 182 аб, 183 аб, 183 а, 185 аб, 186 аб, 187 а, 188 аб, 189 аб, 190 б, 191 а, 192 аб, 187 а, 204 б, 205 аб.
Бадиъулжамолебегим — 344 б
Бадруддин — 174 б, 332 б
Баёний — қ. Хожа Абдулло Марварид
Баёншайх — 346 б, 347 а, 348 а, 350 а
Баёншайх Беккина — 346 б
Баёнқули — 51 а, 101 а, 114 а
Байрам Султон — 168 а
Байрамхон — 391 б
Балхий фолизкор — 380 б
Бангалий — 355 а
Банда Али Ҳайдар кукалдош — қ. Банда Алибек
Банда Алибек — 62 а, 89 а, 113 б, 115 а, 116 б, 117 аб
Барлос Жики — 241 б
Бароқ Султон (Суюнчакхон ўғли) — 347 а
Бароқхон (Чингизий) — 9 б
Басанг Рав — 374 а
Батлимус — 46 б
Баҳжатхон — 333 аб
Баҳлул — 154 а
Баҳлул Айюб — 35 б, 121 б, 125 б, 154 а, 162 а
Баҳлул мирзо — 162 а
Баҳманий — 271 а
Баҳодурхон (Гужаратий) — 301 б, 302 а
Баҳодурхон Сервоний — 380 а
Баҳодуршоҳ — қ. Баҳодурхон (Гужаратий)
Баҳодур Ҳамлойдарий — 282 б, 383 а
Баҳовуддин Баҳлул Лўдий — 383 а
Бегим Султон — 168 аб
Беги Султон оғоча — 169 б
Бека Султонбегим — 168 б
Бек Вайс — 302 а
Беккина Вайс Лоғарий — 346 б, 348 а
Бек Мирак мўғул — 262 б, 310 а
Бек Муҳаммад мўғул — 230 а
Бек Муҳаммад таълиқчи — 346 б
Бек Телба эшиқоға (Танбалнинг акаси) — 55 а, 71 б, 72 а, 110 б
Бешка мирзэий итарчи — 246 аб
Бехбудбек — 173 б, 174 а
Бехзод — қ. Устод Бехзод
Бехзод мусаввир — қ. Устод Бехзод
Бехуб Султон — 332 а, 338 б, 362 б, 371 а, 378 а
Бибан — 257 а, 261 б, 262 б, 263 б, 296 а, 297 б, 329 а, 336 а, 362 б, 374 б, 376 а, 377 б, 378 а, 386 б, 387 б, 388 а, 389 а
Бикабегим (Бобур мирзонинг синглиси) — 168 а
Бикабегим (Султон Маҳмуд мирзонинг қизи) — 27 б
Бикабегим (Султон Хусайн мирзонинг қизи) — 168 а
Бика Султонбегим (Санжар мирзэий Марвийнинг қизи) — 168 б
Бикрамажит ҳинду раажа (Ман Сингнинг ўғли) — 46 б, 47 а, 268 аб, 293 а, 340 аб, 342 б, 388 а
Биной — қ. Мулло Биной
Бирийм Дэв Малиҳас — 260 б
Бирсинг Дэв — 318 а, 356 а
Бирсинг Дэв Чавҳан — 383 а
Бичка халифа — 95 а
Биҳар мирзо — 208 а
Биҳархон (Дарёхон ўғли) — 294 аб, 326 а
Бобо Али эшик оға — 174 б
Бобо Дўст сувчи — 231 а, 311 а, 312 б
Бобожон ахтачи — 242 а
Бобожон (Қўнбузий) — 227 б, 228 б, 229 а
Бобойн Кобулий (Мир Алибекнинг ўғли) — 6 б, 224 б
Бобойн Парғарий — 119 аб
Бобо оғача — 167 б
Бобо Сайрабий — 115 а, 116 б, 117 а, 118 а
Бобо Султон (Султон Халил султоннинг ўғли) — 201 а, 332 а, 336 б, 373 а
Бобо Таваккул лангари — 108 а
Бобохон (Султон Маҳмудхоннинг ўғли) — 19 б
Бобохон Султон — 102 б
Бобо чухра — 215 б, 267 б, 301 а, 332 а, 338 б
Бобо Шайх (Бобо Пашағорийнинг акаси) — 210 а, 235 а, 308 б, 366 б
Бобо Шерзод — 104 б, 112 б, 198 б, 210 а
Бобо Ясовул — 217 б, 232 б
Бобо ўғли Аллоқули Беран туркман — 149 а, 209 б
Бобо Қашқа мўғул — 239 б, 240 а, 266 а, 321 а, 383 б
Бобоқули — 43 а
Бобоқулибек (Бобо Алибекнинг ўғли) — 14 б, 43 а, 55 а, 298 а
Бобоқули Бобо Алибек — 14 б
Бобо Хусайн — 50 б
Бобур — қ. Заҳрирдин Муҳаммад Бобур
Бобурий — 75 б
Бобур мирзо — 13 б, 168 а, 170 а, 171 б, 174 б, 188 б, 189 а
Бобур подшоҳ — 119 а
Бобухон Бисут — 228 аб
Бойсунгур мирзо (Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли, Одилий) — 21 б, 27 а, 29 аб, 30 аб, 32 б, 33 б, 36 аб, 37 аб, 39 аб, 43 б, 44 аб, 50 б, 56 аб, 57 а, 58 аб, 68 аб, 69 аб, 82 а, 165 б
Бойқаро (Бойқаро мирзо Умаршайх ўғли) — 163 б
Бойқаро мирзо (Мансур мирзонинг ўғли) — 163 б, 167 б, 168 а
Бармал Идрий — 318 а
Боязид — 378 а, 387 а, 387 б, 388 а, 389 а

Боқи — 76 б, 120 б, 159 а, 376 б, 379 б
Боқибек — 120 а, 121 б, 123 а, 126 б, 146 б, 152 б, 158 б,
379 б
Боқи мингбеги — 332 б
Боқи тархон (Абдулалӣ тархоннинг ўғли) — 21 б, 22 б,
23 а, 76 б, 78 а, 82 а, 86 а, 88 б
Боқи Тошкандий — 338 б, 376 б, 377 аб
Боқибек Чағониёний (Хисравшоҳнинг укаси) — 27 б,
33 аб, 42 а, 58 а, 120 б, 121 аб, 122 б, 123 а, 125 а, 126
аб, 146 аб, 149 а, 152 б, 157 аб, 158 аб, 159 аб, 160 а,
225 а
Боқи шиғовул (мингбеги) — 261 а, 309 а, 322 б, 338 б,
379 б, 380 а
Боқи ҳез — 112 б, 234 б
Бупат Рав — 324 а
Бурундук Муҳаммад барлос — қ. Муҳаммад Бурундук
барлос.
Бухон (Дилазак) — 242 аб
Бўрка — 116 б
Бўрон — 214 б
Бўрон Султон — 168 б
Бўчка (Бўжака) — 257 б, 267 б, 301 а, 308 а, 309 а

«В»

Вайс атка — 128 а
Вайсбек — 60 б
Вайс Лоғарийбек (туғчи) — 15 а, 17 аб, 39 а, 55 а, 59 а,
60 б, 61 б, 62 а, 65 б, 69 б, 72 б, 95 а, 302 а, 346 б,
350 а
Вайсхон — 9 б
Вайс Шайх — 55 а, 95 а
Вали — қ. Вали (Хисравшоҳ)
Вали (Хисравшоҳнинг навқари) — 154 б, 299 а
Вали (Бадӣғуззамон мирзонинг укаси) — 35 а, 42 б
Вали (Хисравшоҳнинг укаси) — 29 б, 33 а, 38 а, 57 а,
81 б, 124 а, 125 б, 155 а
Валибек (Сайфулдинбек авлодидан) — 171 б
Вали Порсий — 352 б
Вали хизоначи — 118 а, 210 а, 230 б
Вали хозин — 183 б, 217 аб, 258 а, 262 а, 265 б, 266 а,
267 б, 295 а, 320 а, 383 б
Вали Қизил — 254 б, 266 а, 268 а, 338 а
Вафой (Аҳмад Ҳожибек) — 13 а, 20 б, 21 аб, 30 аб,
36 б, 37 аб, 170 б

«Г»

Гавҳаршодбегим — 191 а, 344 б
Гадой — 227 а, 228 б
Гадойи Билал — 207 б
Гадойи Муҳаммад — 245 б
Гадойи тағойи — 219 б, 227 аб, 228 б, 236 б, 238 б,
244 а, 245 б
Гангу — 324 а

Гужурхон — 355 б
Гулбаданбегим — 392 а
Гулрангбегим — 392 а
Гулчеҳрабегим — 392 а

«Д»

Давлат Султонхоним — 12 а, 96 б, 102 а, 242 а
Давлатхон — қ. Давлатхон Татархон Юсуф хайл
Давлатхон Татархон Юсуф хайл — 225 аб, 226 б, 227
а, 228 б, 254 а, 255 а, 256 а, 258 аб, 259 аб, 260 а
Давлатқадам турк — 296 аб
Давлатқадам қаравул — 183 б, 250 б
Дарбан Раай — 385 б
Дангурсий — 324 а
Дарвеш — 331 а, 336 а
Дарвеш Али пиёда — 227 а
Дарвеш Алибек — 173 а
Дарвеш Али китобдор — 174 б
Дарвеш Али Саййид — 210 а
Дарвеш Али Юсуф — 331 а
Дарвешбек тархон — 22 аб
Дарвеш Гов — 16 б
Дарвеш Муҳаммад — қ. Низомиддин Дарвеш Му-
хаммад сорбон
Дарвеш Муҳаммад тархон — 17 а, 18 а, 21 б, 22 б, 36
аб, 37 аб, 47 б, 48 б
Дарвеш Муҳаммад сорбон — қ. Низомиддин Дарвеш
Муҳаммад сорбон
Дарвеш Муҳаммад Фазлий — 240 а
Дарёхон Нуҳоний — 257 а, 294 а, 375 а
Дарёхон (Шайх Мир Алибек ўғли) — 145 а, 146 б,
159 б, 224 б, 328 б
Дарманкат (раажа) — 304 а
Дэв Чавҳан — 383 а
Дэва — 345 а
Девонайи Жомабоб — 43 а
Дев Султон — 354 а
Дэва ҳинду (Сактунинг ўғли) — 224 б, 236 а
Дилдор оғача — 220 а
Диловархон — 256 а, 257 а, 259 б, 260 а, 262 б, 320 б,
383 б
Дилпат Раай — 324 а, 385 б
Довудхон (Лўдий) — 263 б
Дуду — 368 а, 369 а
Дувахон — 9 б
Дўст — 268 а, 363 б
Дўст Ангу шайх — 192 а
Дўстбек — 63 а, 106 а, 114 б, 217 аб, 218 а, 228 б, 229
а, 230 аб, 233 аб, 234 аб
Дўсткеди чалма — 210 а
Дўст Муҳаммад Бобо Қашқа — 338 а
Дўст Муҳаммад Боқир — 246 а
Дўст муҳрдор — қ. Дўстбек
Дўст Носир — 63 а, 83 а, 104 аб, 106 а, 107 аб, 112 б,

114 аб, 198 б, 210 а, 217 аб, 218 а, 226 б, 228 б, 229 а, 230 аб, 233 аб, 234 аб

Дўст Носирбек — 211 б

Дўст пиёда — 203 б

Дўст Сарипулий — 198 б, 203 б

Дўст Хованд (Хожа Камолиддин) — 215 а, 227 а, 229 а, 307 б, 319 б, 345 б

Дўст эшик оға — қ. Низомиддин Дўст эшик оға

Дўст Ясин хайр — 363 аб

Дҳарам Дэв — 318 а

«Ё»

Ёдгор мирзо — 168 а

Ёдгор Муҳаммад мирзо — 165 а, 168 а, 174 б, 175 б

Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо (Ёдгор Муҳаммад мирзо) — 85 аб, 352 б

Ёдгор Носир — 352 б

Ёдгор Султонбегим (Умар Шайхнинг қизи) — 9 а

Ёдгор тағойи — 346 а

Ёракбек — қ. Ёрак тағойи

Ёрак тағойи — 55 а, 72 б, 161 б, 196 б, 209 б, 211 б

Ёрали — 308 б

Ёрали Билол (туркман) — 55 б, 67 а, 121 а, 308 б

Ёр Хусайн (Дарёхоннинг ўғли) — 145 а, 146 б, 159 б

«Ж»

Жалолиддин Маҳмуд нойи — 190 а

Жалолиддин Хисрав кўкалдош — 83 а, 107 б, 207 б, 209 б, 221 б, 238 б, 240 а, 255 а, 265 б, 266 а, 320 а, 321 б, 326 б, 355 б, 383 б

Жалолиддин Қутлуққадам қаравул — 150 б, 210 а, 238 б, 250 б, 258 а, 259 а, 263 б, 265 б, 266 а, 267 б, 299 а, 320 б, 322 а, 383 б, 385 а.

Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос — 262 а, 266 а, 267 б, 299 а, 308 а, 309 б, 311 а, 322 а, 383 а, 384 б

Жалолиддин Шоҳ Хусайн Ёракий мўғул ғончи — 266 а, 299 а, 320 б, 322 а, 383 б, 385 а

Жалолиддин Ҳиндубек қавчин — 76 б, 219 б, 228 а, 229 аб, 232 а, 235 б, 238 б, 244 а, 262 аб, 263 аб, 264 аб, 265 аб, 266 а, 297 аб, 320 а, 321 а, 381 б, 381 а, 382 а, 383 б, 384 б, 391 а

Жалола Тошкандий — 379 б

Жалолхон (Дарёхоннинг набираси) — 375 аб, 383 б

Жалолхон (Оламхоннинг ўғли) — 257 а, 368 а

Жалолхон Биҳархон Биҳарий — 365 а, 368 б, 369 а

Жалолхон Жақхат — 256 б, 268 а

Жамшид — 50 а

Жанг-жанг — қ. Шамсуддин Муҳаммад Али жанг-жанг

Жармал Парам Дэв — 383 а

Жаъфархожа Чигатойи — 327 а, 328 б, 336 а, 378 а

Жаҳонгир барлос — 170 а, 171 б, 172 а

Жаҳонгир мирзо (Темурбек ўғли) — 46 а, 49 б, 50 а

Жаҳонгир мирзо (Умаршайх ўғли) — 6 б, 8 б, 7 аб, 24 б, 51 б, 52 б, 61 б, 63 аб, 64 а, 66 а, 69 б, 70 аб, 74 аб, 77 а, 88 а, 94 б, 97 б, 111 а, 113 а, 115 б, 121 аб, 123 аб, 126 б, 127 аб, 145 а, 148 а, 149 а, 150 а, 151 а, 152 аб, 153 б, 157 б, 158 б, 161 б, 162 а, 163 а, 183 б, 184 б, 186 б, 188 б, 189 а, 190 а, 192 а, 208 а, 215 б

Жаҳоншоҳ мирзо Бороний Қорақўйлуқ — 10 а, 28 а

Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос — 170 а

Жаҳонгир туркман — 155 а, 213 а

Жомий — қ. Мавлоно Абдурраҳмон Жомий

Жонак — 190 а

Жонали — 80 аб

Жонибек дўлдой — 20 б, 21 а, 257 б, 261 б, 265 б, 266 а, 378 а

Жонибек атка — 383 б

Жонбобохон — 9 б

Жонвафо — 84 б

Жонвафо мирзо (доруға) — 82 б

Жонибек Султон — 9 а, 19 б, 89 б, 347 б

Жоника кўкалдош — 91 а

Жон Носир — 241 б

Жон Ҳасан борин — 56 а, 103 б, 109 а

Жўги мирзо — 12 б

Жўжи (Чингизхоннинг тунғич ўғли) — 12 а

Жўха Султон — 354 а

«З»

Зайнаб Султонбегим — 27 б, 344 б

Зайниддин Хавофий — 252 б, 268 а, 300 а, 312 б, 316 а, 319 а, 325 а, 367 а, 378 б

Зардухушт — 50 а

Заҳриддин Муҳаммад Бобур — 8 б, 13 б, 88 аб, 119 б, 185 аб, 189 аб, 192 а, 196 аб, 198 а, 199 б, 200 а, 201 аб, 203 аб, 204 а, 207 б, 208 аб, 209 а, 210 б, 212 а, 213 а, 214 а, 215 аб, 216 аб, 218 а, 219 аб, 220 аб, 223 а, 225 а, 226 а, 227 аб, 228 аб, 229 а, 230 б, 231 аб, 232 аб, 236 аб, 237 а, 238 а, 242 б, 245 а, 246 аб, 247 аб, 248 аб, 298 аб, 299 а, 302 б, 305 б, 306 аб, 307 а, 308 а, 310 аб, 311 б, 312 б, 314 б, 315 б, 316 а, 323 а, 325 аб, 326 а, 327 б, 329 б, 330 аб, 331 аб, 332 а, 333 а, 334 а, 337 б, 338 аб, 339 а, 340 а, 343 б, 344 аб, 346 б, 349 а, 350 а, 351 аб, 353 аб, 355 а, 356 а, 357 б, 358 б, 362 а.

Зоҳидхожа — 315 а, 378 а

Зоҳир Табарий — 382 а

Зубайда оғача — 168 б

Зубайр мирзо — қ. Зубайр Роғий

Зубайр Роғий — 154 б, 183 б, 184 а, 202 б, 213 б

Зуннун аргун — 32 б, 33 а, 42 б, 57 б, 121 б, 155 а, 158 б, 165 б, 172 а, 173 а, 176 б, 183 а, 185 аб, 187 а, 190 а, 192 аб, 204 б, 205 аб, 211 б

Зунунбек — қ. Зуннун аргун
Зухрабеги оға — 27 а, 28 б, 79 б

«И»

Ибн Хусайн мирзо (Султон Хусайн мирзонинг ўғли) — 167 аб, 181 а, 185 аб, 186 аб, 188 а, 207 б

Иброҳим — қ. Султон Иброҳим

Иброҳим — қ. Иброҳим Сору (Минглигбек)

Иброҳимбек — қ. Иброҳим чопуқ тағойи

Иброҳим Бекчик — 13 а, 40 а, 51 а

Иброҳим Бекчик (Айюбнинг акаси) — 209 б

Иброҳим дўлдой — 172 а

Иброҳим жоний — 89 а, 90 б, 348 а

Иброҳим ота — 102 а

Иброҳим Сору (Минглигбек) — 30 б, 31 аб, 39 а, 55 а, 59 а, 61 б, 62 а, 65 б, 66 а, 69 б, 74 б, 79 а, 89 а, 90 б

Иброҳим Султон мирзо — 10 а, 50 б

Иброҳим тархон — 33 б, 81 б, 82 б, 84 а, 87 б, 89 а, 90 б

Иброҳим чигатой — 175 б

Иброҳим чопуқ тағойи — 40 а, 110 а, 111 аб, 112 б, 113 аб, 114 а, 209 б

Иброҳим чухра — 237 а

Иброҳим Хусайн мирзо — 33 а, 42 а, 57 а, 167 б

Илёсхон — 325 б, 386 б

Имодулмулк — 302 а

Имом Абу Ханифа — қ. Абу Ханифа

Имомиддин Масъуд — 184 б

Имом Муҳаммад — 248 а

Имом Фахр — 191 а

Искандар Баҳлул — 225 а

Искандар мирзо — 168 а

Искандар Султон — 389 а

Искандар (Файлакус) — 11 б, 44 б, 268 б, 292 а, 345 а, 356 б

Искандаршоҳ — 368 а

Ислим барлос — 173 б

Исмоил — 348 а

Исмоил Жилваний — 256 б, 257 а, 261 б, 375 б, 377 а

Исмоил Митгаа (элчи) — 357 а, 368 б, 369 а, 375 б

Исмоил Чалма (Иброҳимхоннинг ўғли) — 348 а

Исмоилхон (Алихоннинг ўғли) — 258 а, 259 б

Исҳоқ ота — 102 а

Ишқулло — 208 б

«Й»

Йилибарс Султон — 167 б, 234 б

Йесун Тува — 9 б

Йўлчуқ (Тупчуқ) — 60 а

«К»

Кал Қошиқ — 43 а

Қамолиддин Муҳиб Али (Али Халифанинг ўғли) — 265 б, 266 аб, 310 б, 319 б, 337 б

Қамолиддин Юнус Али — 174 б, 229 а, 235 а, 236 б, 263 б, 266 аб, 296 а, 300 а, 307 а, 308 а, 319 б, 322 а, 339 а, 351 б, 366 б, 367 а, 372 б, 378 б, 384 б

Қамолиддин Қиёқ — 361 а

Қамолиддин Хусайн — 176 б

Қамолиддин Хусайн Гозургоҳий — 94 а, 176 аб

Қамолхон (Султон Аловуддин Лўдийнинг ўғли) — 320 б, 383 б

Қамол шарбатчи — 210 а

Қангар — 385 б

Қаримберди — 366 б

Қаримдод Худойдод туркман — 91 а, 107 а, 215 б, 234 а

Қарамсинг — 324 а, 385 б

Қарамчанд — 326 аб

Қатта — 355 б

Қаттабек — 67 а, 262 а, 263 б, 297 б, 309 б

Қаттабек Қисмтой — 67 а, 259 б, 262 а, 263 а, 297 аб, 308 а, 355 б

Қатта Моҳ — 190 а

Қепа — 150 б

Қепак — 161 а, 163 б, 347 а

Қепакбий — 81 а, 163 б, 347 а

Қепак Мирзо — 165 б, 169 б, 185 а, 206 б, 207 а

Қепакқули Бобо — 161 а, 210 а

Қетин Қара Султон — 308 б, 347 б, 361 а

Қичик Али — 113 б, 315 а, 325 б, 386 б

Қичикбек (Хожа Қалонбекнинг акаси) — 70 а, 158 аб

Қичикбегим (Султон Хусайн мирзонинг қизи) — 168 а

Қичик Боқи девона — 158 аб

Қичик мирзо (Султон Аҳмад мирзонинг ўғли) — 164 а

Қичик Моҳ — 190 а

Қичик Хожа — 377 б, 378 а, 393 а

Қичик Хон — қ. Султон Аҳмадхон

Қичик Хон додам — Султон Аҳмадхон

Қичик Хон додам Олачахон — қ. Султон Аҳмадхон

Қичкина тунқатор — 254 б

Қобулий Аҳмад Қосим — 299 б

Қомрон мирзо (Бобурнинг ўғли) — 233 б, 247 а, 259 б, 293 б, 329 б, 345 б, 346 а, 348 аб, 349 а, 350 а, 357 б, 359 б, 359 аб, 392 а

Қошғарий — қ. Або Бакр дуғлаат Қошғарий

Қуллол — 362 а

Кўкий (Бобо Қашқанинг ўғли) — 332 а, 337 б, 371 а, 374 аб, 376 б
Кўчумхон (Султон Кўчкунчи) — 347 аб, 352 аб, 354 б, 357 а

«Л»

Ламак (Ламакхон, Меҳтарлом) — 133 а
Лангархон — 223 б, 224 б, 227 а, 229 б, 331 а, 243 а
Лангархон Ниёзий — 244 а, 249 а
Латифбегим — 20 б
Латиф Султон оғача (Султон Хусайн мирзони хоти-ни) — 166 б, 169 б
Лутфийбек — 365 а

«М»

Мавлоно Абдурраҳмон Жомий — 164 а, 171 а, 174 а, 177 а, 178 б, 179 б, 180 б, 346 б
Мавлоно Маснадий шоир — 215 б
Мавлоно Маҳмуд — 268 а
Мавлоно Маҳмуд Форобий — 358 а, 385 а
Мавлоно Саййидий Машҳадий — 215 б
Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний — 177 б
Мавлоно Шайх Хусайн — 177 б
Мавлоно Шихоб Муаммойи — 339 а, 391 а
Мавлоно Юсуф — 392 б
Мавлоно Яъқуб — қ. Ҳазрати Мавлоно Яъқуб
Маждиддин Муҳаммад — 176 б, 177 а
Мазид — қ. Мазид тағойи
Мазидбек арғун — 28 б, 29 б, 205 б
Мазид тағойи — 91 б, 107 б, 234 б
Макан — 298 а, 309 б
Малик Али қавчин — 217 б
Малик Али Қутбий — 217 б
Малик Бурҳон — 233 а
Малик Бусаъид — 148 а
Малик Бусаъид Камарий — 145 б, 146 а, 148 а
Маликдод Караний (Карараний) — 268 б, 305 а, 320 аб, 383 б, 387 а
Малик Мусо — 233 а
Малик Муҳаммад мирзо — 23 аб, 27 а, 94 б
Малик Сулаймоншоҳ — 220 а
Малик Шарқ — 378 б
Малик Шоҳмансур Юсуф зайи — 218 б, 219 б, 220 аб, 221 б, 236 а
Малик Ҳаст Жанжуҳа — 223 б, 229 б, 230 а, 231 а
Малик Қосим Бобо Қашқа — 266 а, 297 аб, 315 б, 321 аб, 329 а, 332 а, 336 б, 337 а, 384 а
Малик Қосим Кўкий — 332 а
Малик Қосим мўғул — қ. Малик Қосим Бобо Қашқа
Маликкули — 250 а
Маллий Сурдук — 268 б
Маллухон — 335 б, 336 а

Мамоқ Султон — 34 а
Маъмун халифа — 46 б
Маъруф Фармулий (Яъқуб хайл) — 294 а, 299 а, 301 а, 336 а, 374 б, 380 а, 387 б, 388 а
Маъсума Султонбегим (Бобурнинг қизи) — 20 а, 352 б
Маъсума Султонбегим (Султон Аҳмад Мирзони қизи) — 20 а, 191 б, 207 а, 212 б
Маникчанд Чавҳан — 324 а, 385 б
Ман Синг — 340 аб, 341 аб, 388 а
Мансур (туркман) — 210 а
Мансур мирзо — 163 б
Марғиноний — 3 б
Марғубқул — 294 б
Мастий чухра — 246 а, 250 а
Маҳдума Султонбегим — 9 а, 27 б
Маҳдумий — 154 б
Маҳдуми Олам — 368 а
Мақсуд карк — 210 а, 211 б, 276 а
Мақсуд сувчи — қ. Мақсуд карк
Мағфур девон — 311 б, 380 б
Маҳдий — 245 б
Маҳдий Султон — 20 а, 33 б, 34 а, 38 б, 64 б, 82 б, 156 а, 166 б, 320 б, 347 б, 383 б
Маҳдий Хожа (Мусо Хожа ўғли) — 265 б, 266 аб, 267 б, 296 б, 298 б, 299 б, 301 б, 302 б, 304 а, 307 б, 310 а, 320 б, 327 а, 328 б, 358 б, 380 б, 383 б
Маҳмуд — қ. Маҳмудхон (Лўдий)
Маҳмуд (Муҳаммад Маҳдумийнинг ўғли) — 154 б
Маҳмуд барлос — 29 б, 30 а, 33 б, 35 б
Маҳмуд Искандар — 388 б
Маҳмуд кундури сангак — 40 б
Маҳмуд Султон (Шайбонийхоннинг укаси) — 89 б, 156 а
Маҳмудхон — қ. Маҳмудхон Нуҳоний Ғозипурий
Маҳмудхон Лўдий (Султон Маҳмуд) — 367 а, 368 а, 370 б, 374 б, 383 а, 389 а
Маҳмудхон (Серваний) — 303 а
Маҳмудхон Нуҳоний Ғозипурий — 296 б, 298 б, 365 а, 371 а, 378 а
Маҳмудхон Хонижаҳон — 256 а, 257 а
Мединий Рав — 210 а, 272 а, 333 б, 335 а
Мединий Рав Чандерий — 387 а
Меҳробунбегим (Умар Шайхнинг қизи) — 9 а
Меҳробонхоним — 352 а, 357 б
Меҳр Нигорхоним (Юнусхоннинг қизи) — 10 б, 11 а, 20 а, 96 б, 213 б
Меҳржон — 220 а
Меҳрихоним — 357 б
Меҳр Нигорбегим — 10 б
Меҳтар Лом — 133 а
Меҳтар Фаррош — 151 а
Миён Сулаймон — 257 а
Минглибий оғача — 167 а, 168 а, 169 б

Минглик кўкалдош — 95 а
Минучеҳр мирзо — 23 а, 27 а
Минучеҳрхон (Саййид Алихоннинг ўғли) — 228 а,
229 аб, 332 а
Мир Абулқосим — 390 б
Мир Азу — 182 б
Мирак — қ. Маждиддин Муҳаммад
Мирак Абдуррахим — 174 б
Миракжон Ирди — 192 б
Мираки кўр девон — 206 а
Мирак Мирғиёс — 357 б
Мирак туркман — 9 б
Мирак Фаркатий — 214 б
Мир Али — 225 а
Мир Алибек — 224 б
Мир Али мироҳўр — 85 б, 175 а
Мир Алишер Навоий (Фоний) — 2 б, 21 а, 41 а, 87 а,
164 б, 170 б, 171 аб, 174 б, 176 а, 177 а, 179 б, 180 а,
188 б, 248 б, 360 б, 392 б
Мир Али кўрчи — 330 а
Мир Атоллоҳ Машҳадий — 178 б
Мир Бадр — 187 аб
Мир Бузург Тирмизий — 27 а, 28 а
Мир Вайс — 74 б
Мир Гису — 325 а, 386 а
Мир Дарвеш Муҳаммад сорбон — 393 а
Мир Ҷамолиддин муҳаддис — 178 б
Миржон — 190 а, 211 б
Мирзо Али кўкалдош — 107 а
Мирзо Аскарӣ — 387 б, 388 б, 389 а, 392 а
Мирзо Аҳмад Али форсий барлос — 172 а
Мирзо Бадиғуззамон — қ. Бадиғуззамон мирзо
Мирзобек Кайхисравий — 206 а
Мирзобек тархон — 266 а
Мирзоӣ Табризий — 357 б
Мирзобек фарангибоз — 33 б
Мирзобек тағойи — 357 б
Мирзо Комрон (Бобурнинг ўғли) — 233 б, 247 а,
259 б, 293 б, 329 б, 345 б, 346 а, 348 аб, 349 а, 350 а,
357 б, 359 аб, 389 а
Мирзо Малвий қорлуқ — 231 а, 238 а
Мирзо Мўғул (Давлат Қадамнинг ўғли) — 209 аб
Мирзо Муҳаммад Замон (Султон Ҳусайн мирзонинг
набираси) — қ. Муҳаммад Замон мирзо
Мирзо Сулаймон — 383 а, 389 а, 390 а
Мирзо Фаррух — 175 а
Мирзохон — 11 а, 13 б, 77 а, 102 а, 123 б, 124 б, 149 а,
197 а, 198 аб, 199 а, 200 аб, 201 аб, 202 а, 207 б,
211 б, 213 б, 237 б, 240 а, 245 б, 391 б
Мирзошоҳ қавчин — 40 б
Мирзоқули кўкалдош — 17 а, 112 б, 113 а, 114 аб, 115 а,
227 а, 228 б, 229 а, 234 а, 238 б, 241 а
Мирзо Ҳиндол — 389 б, 390 а, 392 а
Мир Иброҳим қонунӣ — 339 а

Мирим (Узун Ҳасаннинг асраб олган ўғли) — 109 б,
227 а, 229 а
Миримбек — 63 б
Мирим девон — 65 б, 74 б, 201 а
Мирим Лоғарий — 55 а, 65 б, 66 а
Мирим Носир — 63 а, 83 а, 210 а, 211 б, 227 а, 229 аб,
234 б
Мирим Тархон — 44 а
Мир Муртоз — 178 аб
Мир Муҳаммад — 352 б
Мир Муҳаммад жолабон — 222 б, 241 а, 250 б, 336 б,
338 б, 352 б, 374 а
Мир Муҳаммад Маҳдихожа — 224 б
Мир Муҳаммад Юсуф — 179 а
Мир Мўғул (Абдулваҳҳоб шиғовулнинг ўғли) — 31 б,
77 а, 78 а
Мироншоҳий — 175 б, 176 а
Мироншоҳ мирзо (Улуғбек Кобулийнинг ўғли) —
58 аб
Мироншоҳ Султон мирзо (Темурнинг ўғли) — 6 б,
163 б, 164 а, 175 б
Мир Саййид Али Ҳамадоний — 134 а
Мир сангтарош — 357 б
Мир Сарбараҳна — 176 а
Мир Хирад (Хурд) — қ. Мир Хурд бақовул
Мирхон — 211 б
Мир Хурд асас — 229 а
Мир Хурд бақовул — 239 б, 241 б, 356 б
Мирқули Сейистоний — 383 б
Миршоҳбек — қ. Миршоҳ қавчин
Миршоҳ қавчин — 40 б, 55 а, 65 б, 74 б, 89 а, 92 а,
104 б, 209 б, 238 б, 240 б
Мир Фиёс тағойи — 15 а, 17 аб
Мирҳама — 308 б, 309 а, 320 б, 383 б
Мир Ҳусайн муаммой — 180 б
Моҳимбегим (Бобурнинг хотини) — 220 а, 361 б, 363
а, 369 а, 380 б
Моҳчучук — 214 б
Муайяд — 329 а
Муборақхон Жилваний — 379 б
Муборақшоҳ — 10 б, 154 б, 183 б, 184 а, 202 б, 213 а
Мужоҳидхон Мўлтоний — 305 а
Музаффар Барлос — 170 аб
Музаффар мирзо — 33 а, 36 а, 41 а, 42 б, 166 а, 160 а,
172 б, 182 б, 183 а, 185 аб, 186 аб, 187 а, 188 аб,
189 а, 190 аб, 197 а, 204 б, 205 б, 206 а, 378 а
Музаффар Ҳусайн мирзо — 36 а, 166 а, 169 а, 182 б,
183 а, 185 а
Музаффар Ҳусайн Султон — 378 а
Муниддин Абдулазиз мироҳўр — 320 б, 322 а
Мулло Абдулмалик девона — 245 б
Мулло Абдулмалик Хостий — 217 а, 224 б
Мулло Абдулғафур Лорий — 178 б
Мулло Абдурраҳмон Фазний — 138 а

- Мулло Алихон — 238 а, 250 а, 252 б, 325 а, 329 б, 363 а
 Мулло Аҳмад — 251 б
 Мулло Бақойи — 392 б
 Мулло Биноий — 38 а, 87 а, 179 б, 180 а, 182 б, 206 а, 360 б
 Мулло Биҳиштий — 357 б
 Мулло Бобо — 216 а
 Мулло Бобойи Парғарий (Пашоғарий) — 83 б, 91 а, 119 аб, 120 а, 159 б, 197 а, 214 б, 308 б
 Мулло Довуд — 310 б, 382 а
 Мулло Ёрак — 249 б
 Муллозодаи Мулло Усмон — 137 а, 178 а
 Мулло Кабир — 236 а
 Мулло китобдор — 236 б
 Мулло Масъуд Ширвоний — 178 б
 Мулло Маҳмуд халифа — қ. Мавлоно Маҳмуд Форобий
 Мулло Мирак Фарқатий — 214 б
 Мулло Муршод — 226 б
 Мулло Муҳаммад Бадахший — 181 а
 Мулло Муҳаммад музаҳҳиб — 261 а, 355 а, 368 б, 369 а
 Мулло Муҳаммад Парғарий — 254 б
 Мулло Муҳаммад Толиб муаммойи — 128 б
 Мулло Муҳаммад Туркистоний — 123 а
 Мулло Муҳиб Али — 382 а
 Мулло Модарзод — қ. Муллозодаи Мулло Усмон
 Мулло Неъмат — 310 б, 382 а
 Мулло Опоқ — 296 а, 297 а, 304 б, 310 а, 332 б, 335 б, 377 а, 382 а
 Мулло Офоқ — қ. Мулло Опоқ
 Мулло Рафиъ — 339 а
 Мулло Сарсон — 307 а
 Мулло Султон Али Машҳадий — 181 б, 206 б
 Мулло тағойи — 357 б
 Мулло Турк Али — 217 а, 311 б
 Мулло Фаррух — 352 аб
 Мулло Усмон — қ. Муллозодаи Мулло Усмон
 Мулло Хожа (Сайид ота наслидан) — 168 а
 Мулло Хожаго — 236 а
 Мулло Шайх Хусайн — 177 б
 Мулло Шамс — 254 б
 Мулло Шараф — 291 б
 Мулло Шихоб — қ. Шихобуддин Абдулло китобдор
 Мулло Яъқуб Чархий — 137 а
 Мулло Қосим — 293 б
 Мулло Фулом ясовул — 371 б, 376 а
 Мулло Хижрий шоир — 99 а
 Мулло Ҳайдар — 98 аб
 Мулло Ҳасан сарроф — 295 б
 Мулло Хусайн — 310 б
 Муродбек Бояндур — 176 а, 210 б
 Мурод қурчи қажар — 369 а, 381 б
 Муршид Ироқий — 367 б
 Мусо (Дилазак) — 242 аб
 Мусо Маъруф Фармулий — 380 а
 Мусо Султон 371 а, 380 а
 Мусо Хожа — 216 а
 Мустафо — қ. Мустафо Фармулий, Мустафо Румий
 Мустафо Румий (тупчи) — 266 б, 310 б, 311 а, 321 б, 336 б, 370 а, 371 аб, 384 б
 Мустафо Фармулий — 296 б
 Муъизиддин — қ. Султон Шихобуддин Фурий
 Муъизиддин Абдулазиз мирохӯр — 239 б, 259 а, 265 б, 266 аб, 298 б, 310 аб, 311 а, 320 б, 322 а, 325 а, 355 б, 365 б, 366 а, 381 а
 Муқим — 14 а, 125 а, 127 аб, 128 а, 144 а, 155 а, 158 б, 172 б, 204 б, 208 б, 210 аб, 211 б, 212 б, 214 б
 Муқим аргун — 125 а
 Муҳаммад — 312 б, 316 б
 Муҳаммад Али — қ. Муҳаммад Али жанг-жанг
 Муҳаммад Али бахши — 165 а
 Муҳаммад Али жанг-жанг — 217 б, 228 б, 229 а, 231 а, 232 а, 238 а, 244 б, 248 б, 257 б, 259 а, 260 а, 261 а, 265 б, 266 б, 298 б, 310 б, 320 б, 322 а, 325 б, 328 б, 332 а, 337 б, 355 б, 382 аб, 383 б, 385 а, 386 б
 Муҳаммад Али кӯкалдош — 266 б, 386 а
 Муҳаммад Али Мубашширбек — 55 а, 69 б, 70 а, 105 а, 107 б, 113 б, 161 а
 Муҳаммад Али пиёда — 215 а
 Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор — 248 а, 303 а, 366 б, 367 а
 Муҳаммад Амин жибачи — 160 а
 Муҳаммад Аминхон (Қозон хони) — 182 б
 Муҳаммад Андижоний — 197 аб
 Муҳаммад бахши — 211 б, 239 б, 265 б, 266 а, 364 а, 380 б
 Муҳаммадбек — 182 б, 186 б, 209 б
 Муҳаммад Боқирбек — 17 а, 25 а, 39 а, 55 а, 117 аб, 246 а
 Муҳаммад Бурундук барлос — 33 б, 155 б, 170 а, 172 аб, 182 б, 183 а, 185 аб, 186 б, 187 а, 192 а, 204 б, 205 а
 Муҳаммад Бурундукбек — қ. Муҳаммад Бурундук барлос
 Муҳаммад Бусаъид — 182 б
 Муҳаммад Валибек — 33 а, 42 а, 57 б, 174 аб
 Муҳаммад дуғлат (Ҳисорий) — 33 б, 34 а, 56 а, 64 б, 99 б, 103 б
 Муҳаммад Дӯст — 55 а, 65 б
 Муҳаммад Дӯст тағойи — 31 а, 55 а, 65 б, 74 б, 79 аб, 111 б
 Муҳаммадий — қ. Шамсуддин Муҳаммадий кӯкалдош
 Муҳаммад Зайтун — 294 а, 298 аб, 305 а, 309 б
 Муҳаммад Замон мирзо — 167 а, 170 а, 175 б, 227 а, 238 а, 293 б, 339 а, 356 б, 365 б, 366 б, 367 аб, 368 а, 370 а, 371 а, 372 аб, 375 б, 378 а, 389 а
 Муҳаммаддий кӯкалдош — 9 а, 227 аб, 229 а, 244 а,

258 а, 259 а, 266 а, 267 б, 297 б, 299 а, 320 б, 355 б, 375 а, 383 б, 384 б

Муҳаммадий мирзо (Ҷаҳоншоҳнинг ўғли) — 28 а

Муҳаммад Мазид тархон — 17 аб, 18 а, 21 б, 22 б, 36 а, 37 аб, 47 б, 48 б, 76 аб, 77 а, 81 а, 83 а, 89 а, 90 б

Муҳаммад Маъсум мирзо (Султон Хусайн мирзонинг ўғли) — 167 б

Муҳаммад Махдумий — 154 б

Муҳаммад Мир Юсуф — 179 а, 206 б

Муҳаммад Мискин Хофиз дўлдой — 43 а

Муҳаммад музаҳҳиб — қ. Мулло Муҳаммад музаҳҳиб

Муҳаммад Мўмин мирзо — 41 а, 42 б, 169 а

Муҳаммад Муқим (Зуннун аргуннинг ўғли) — 14 а, 65 а, 125 а, 127 аб, 128 аб, 144 а, 155 а, 158 б, 172 б, 204 б, 207 а, 208 аб, 210 аб, 211 аб, 212 б, 214 б

Муҳаммад Муҳсин — 166 б

Муҳаммад Муҳсин Мирзо (Кўпак мирзо, Султон Хусайн мирзонинг ўғли) — 165 б, 169 б, 185 а, 206 б, 207 а

Муҳаммад Саййид Урус (Урус аргуннинг ўғли) — 175 а

Муҳаммад Солиҳ (Хоразмий) — 38 а, 76 аб, 181 а, 252 б

Муҳаммад сорбон — 237 б, 240 б, 241 аб, 243 а, 244 а, 265 а, 266 а, 310 а, 312 б, 319 б, 373 б, 378 б, 383 а

Муҳаммад Султон — 298 б, 372 б

Муҳаммад Султон Ҷаҳонгир — 46 а, 50 а

Муҳаммад Султон мирзо (Вайс Мирзо барлоснинг ўғли) — 167 б, 176 а, 234 б, 257 б, 265 б, 266 а, 267 б, 297 б, 298 б, 299 б, 301 б, 307 б, 310 а, 320 б, 322 а, 329 а, 332 а, 362 а, 372 б, 373 а, 374 а, 378 а, 383 б, 385 а, 387 а

Муҳаммад Халил ахтабеги — 303 а, 322 а, 384 б

Муҳаммадхон — 9 б

Муҳаммад Шайбонийхон — 3 б, 8 б, 9 а, 10 б, 12 а, 22 аб, 29 б, 33 б, 38 б, 43 б, 44 а, 55 а, 62 а, 78 б, 79 б, 80 аб, 82 б, 84 а, 85 аб, 86 аб, 87 аб, 88 аб, 90 а, 91 б, 92 б, 93 б, 94 аб, 95 аб, 96 аб, 97 аб, 98 аб, 99 аб, 101 б, 108 а, 110 б, 122 б, 123 а, 125 б, 154 б, 156 аб, 162 б, 163 аб, 167 а, 172 б, 173 а, 181 а, 182 б, 183 б, 185 аб, 187 а, 192 б, 200 б, 201 б, 204 аб, 205 а, 206 аб, 212 б, 213 а, 214 б, 215 а.

Муҳаммад Шариф мунажжим — 236 а, 311 б, 325 а

Муҳаммад (Насируддин Хилжийнинг ўғли) — 333 б

Муҳаммадшоҳ — 333 б

Муҳаммад элчи Бўға — 29 а

Муҳаммад Юсуф — 79 а

Муҳаммад Қосим арлот — 168 а

Муҳаммад Қосим барлос — 247 б

Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа — 387 а

Муҳаммад Қосим мирзо (Султон Хусайн мирзонинг ўғли) — 167 б

Муҳаммад Қосим набира — 43 а

Муҳаммад Қули қавчин — 36 б, 93 а

Муҳаммад қурчи — 154 б, 202 б, 213 а

Муҳаммад Хисорий — қ. Муҳаммад дуғлат

Муҳаммад Хусайн кўрагон дуғлат (Хайдар мирзонинг отаси) — 11 а, 59 а, 76 б, 99 б, 157 а, 197 а

Муҳаммад Хумоюн — қ. Хумоюн

Муҳаммад Хумоюн баҳодир — қ. Хумоюн

Муҳаммад Хусайн дуғлат — қ. Муҳаммад Хусайн кўрагон дуғлат

Муҳаммад Хусайн мирзо (Султон Хусайн мирзонинг ўғли) — 54 б, 57 б, 96 б, 169 б, 189 а, 199 а, 201 аб

Муҳаммад Хусайн қурчи — 198 а, 244 б

Муҳиб Али — қ. Камолиддин Муҳиб Али

Муҳиб Али Халифа (Али Халифанинг ўғли) — 265 б, 266 аб, 310 б, 337 б, 382 а

Муҳиб Али қурчи — 35 а, 42 б, 120 б, 192 б, 197 а, 209 б, 216 а, 226 б, 243 а, 262 а

Муҳиб Султон — 28 а

Муҳсин (Соқий) — 366 а

Муҳсин дўлдой — 332 б

Мўмин (Мулла Хайдарнинг ўғли) — 98 аб

Мўмин Али тавочи — 254 а, 327 а

Мўмин атка — 239 а, 262 а, 301 а, 321 а, 322 а, 377 а, 384 а, 385 а

Мўтугон (Мўватугон) — 9 б

Мўғул Абдулваҳҳоб — 206 а, 374 а

Мўғулбек — 173 а, 365 а

Мўғул Ёрак тағойи — 55 а, 72 б, 161 б, 196 б, 209 б, 211 б

«Н»

Навий — қ. Мир Алишер Навоий

Наврўз — 217 б

Нажми соний — 166 б

Назар Али турк — 229 б

Назар Баҳодир — 57 аб, 175 б

Насирхон Нухоний — 294 а, 299 а, 301 а, 365 а

Наҳирхон (Хасанхон Меватийнинг ўғли) — 308 а, 321 б

Неъмат аргун — 19 а

Низомиддин Абдушшукур — 123 а, 320 а

Низомиддин Али Халифа (Марғиноний) — 32 б, 54 б, 74 б, 198 а, 215 б, 216 а, 217 а, 226 а, 233 б, 241 б, 246 б, 265 б, 266 а, 267 б, 300 а, 314 б, 315 б, 316 а, 319 а, 322 а, 324 а, 351 б, 356 б, 369 аб, 375 б, 377 б, 381 б, 383 б, 384 а

Низомиддин Али Халифадод — 319 а

Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи — 22 а, 43 а, 59 б, 125 б, 126 а, 161 а, 175 а, 197 а, 198 а, 199 а, 217 б, 237 а, 311 а, 320 а, 321 б

Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон — 237 б, 240 б, 241 аб, 243 а, 244 а, 265 а, 266 а, 310 а, 312 б, 319 б, 373 б, 378 б, 383 а

Низомиддин Дўст эшик оға — 319 б, 383 а, 384 б

Низомиддин Жон Муҳаммадбек атка — 320 б

Низомиддин Пирқули Сийистоний — 266 а, 299 а, 320 а

Низомиддин Султон Муҳаммад бахши — 321 а, 384 а
Низомиддин Турдибек — 319 б
Низомиддин Хожаги Асад хондор — 320 б, 383 б
Низомулмулк девон — 177 а
Низомхон — 293 а, 303 б
Низомхон Байаний (Байана) — 321 а, 376 а, 384 а
Носирбек (Дўстбекнинг отаси) — 106 а, 107 б
Носир мирзо (Умаршайхнинг ўғли, Бобурнинг укаси) — 8 б, 9 а, 10 б, 17 аб, 110 б, 115 б, 126 б, 127 б, 138 а, 139 б, 144 а, 145 б, 154 аб, 155 аб, 156 а, 162 б, 183 б, 202 б, 203 аб, 209 б, 211 б, 212 аб, 213 а, 126 б, 127 б, 138 а, 139 б, 144 а, 145 б, 154 аб, 155 аб, 156 а, 162 б, 182 б, 202 б, 203 аб, 209 б, 211 б, 212 аб, 213 а, 214 б, 215 а
Нрипат Ҳара — 318 а
Нуъмон чухра — 107 б, 227 а
Нуёнбек Тирмизий — 171 б
Нуён — қ. Нуён кўкалдош
Нуён кўкалдош — 83 аб, 91 б, 97 б, 98 аб, 99 а
Нурбек — 233 б, 248 а, 251 б, 255 б, 363 а, 381 б
Нуриддинбек (Шайх Нуриддинбек Туркистоний) — 9 б
Нурулло танбурчи — 157 б
Нусратшоҳ (Аловуддиннинг ўғли) — 271 аб, 357 а, 375 б, 389 а

«О»

Одилий — қ. Бойсунгур мирзо
Одил Султон ибни Маҳдий Султон — 167 а, 257 б, 263 б, 265 б, 266 а, 267 б, 299 а, 320 б, 322 а, 355 б, 383 б, 385 а
Одилхон Нуҳоний — 376 а, 377 а
Оиша Султонбегим (Бобурнинг хотини) — 20 а, 75 а, 86 б
Оламхон — қ. Султон Аловуддин Оламхон
Оламхон Жалолхон жағҳат — 307 б
Оламхон Қалпий — 307 б, 378 а
Оламхон Таҳангарий (Низомхон Баёнийнинг акаси) — 303 б, 304 а
Олачахон — қ. Султон Аҳмадхон
Оллоберди — 149 а
Олловеран туркман — 209 б
Опоқ (Сайид Мирзо Опоқ) — 168 б
Опоқбегим (Султон Ҳусайн мирзонинг хотини) — 168 б, 169 б, 188 б
Опоқхон (Мир Алибек, Ғозийхоннинг ўғли) — 225 а, 254 а, 255 а, 256 а, 257 б, 258 аб, 259 аб, 260 б
Оройишхон — 261 а, 320 а, 335 б, 368 а, 373 а, 383 б
Осафий (Хожа Осафий) — 179 б
Ота мирохўр — 248 а
Офоқбегим — 188 аб
Офоқхон — 9 б
Ошиқ баковул — 332 б, 355 б

Ошиқ Муҳаммад кўкалдош арғун — 205 б, 206 а
Оқбегим (Солиҳа Султонбегим) — 20 а, 24 а
Оқбегим (Султон Абусаъид мирзонинг қизи) — 166 б, 169 а, 344 б
Оқбегим (Султон Ҳусайн мирзонинг қизи) — 168 а
Оқбўғабек — 12 б
Оққўйлуқ Узун Ҳасан — 28 а
Оғабегим — 168 а
Оға Султон — 9 а, 12 б
Оҳий — 181 а

«П»

Падмаватий — 342 б
Парбат — 231 аб
Пашабегим (Султон Маҳмуд мирзонинг хотини) — 27 а, 28 а, 68 а
Паҳлавон Бадахший — қ. Хожа Камолиддин, Паҳлавон Бадахший
Паҳлавон Баҳлул — 352 б
Паҳлавон Лаҳўрий — 363 б
Паҳлавон Муҳаммад Бусаъид — 182 б
Паҳлавон Авадий — 378 б
Паҳлавон Ҳожи Муҳаммад — 352 б
Паҳлавон Содиқ — 363 б, 381 а
Паҳархон Лўдий — 132 а, 326 а
Пир Аҳмад Хавофий — 76 б, 89 а
Пир Аҳмад арғун — 76 б, 89 а
Пир Вайс — 55 а, 74 б
Пирибек туркман — 210 б
Пирмуҳаммад мирзо (Жаҳонгир мирзонинг ўғли, Баҳодир мирзо набираси) — 208 а
Пир Султон — 193 аб
Пирқули Сийстоний — 266 а, 299 а, 320 а
Пихи Гогийний — 145 б, 146 аб
Пишағи мўғул — 266 а
Попо оғача — 167 б, 168 а, 169 б
Поянда Муҳаммад қоплон — 238 б, 239 а
Поянда Султонбегим (Абусаъид мирзонинг қизи) — 27 б, 35 б, 167 а, 168 а, 169 а, 188 аб, 191 б, 205 б
Пўлод Султон — 237 б, 347 а, 352 а, 357 б

«Р»

Раажа Бикам Дэв — 293 а
Раажа Бикрамажит ҳинду — 46 б, 47 а, 268 аб, 388 а
Раажа Бикам Чанд — 293 а
Раажа Ман Синг — 340 а
Раажа Руп Нарайан — 293 а
Раажа Синг Дэв — 293 а
Раай Чандарбан Чавҳан — 324 а, 385 б
Раана — қ. Раана Сангаайи кофир
Раана Сангаа — қ. Раана Сангайи кофир
Раана Сангаайи кофир — 168 б, 271 а, 272 а, 298 а,

299 а, 300 б, 303 а, 304 а, 307 б, 308 а, 309 аб, 311 а,
312 б, 317 аб, 325 б, 326 б, 328 б, 329 а, 333 б, 335 б,
337 аб, 343 а, 367 б, 382 б, 384 б, 385 б, 386 а,
387 аб
Равал Удай Синг Багарий — 318 а, 324 а, 382 б,
383 а, 385 б
Равуй Серваний — 303 а, 331 а, 378 а
Ражаб Султонбегим (Султон Маҳмуд мирзонинг
кизи) — 28 а
Раай Синг — 335 б, 382 б
Раай Чандарбан — 385 б
Рамазон лўли — 228 б, 229 а
Ратансен — 343 а
Рашид Султон — 12 а
Рашидхон — 389 б
Раҳимдод — 304 аб, 309 б, 340 аб, 342 б, 343 аб, 381 б,
382 а
Раҳмат пиёда — 263 а
Рениш ўзбак — 345 б, 347 а
Робиа Султонбегим (Султон Хусайн мирзонинг синг-
лиси) — 168 а
Руқия Султонбегим — қ. Қарокўзбегим
Румий — 352 а
Рустам Али туркман — 210 а, 221 б, 303 а, 321 а, 322 а,
384 а, 385 а
Рустамхон — 315 а
Руқия Султонбегим — 9 аб
Рухдам — 227 а, 228 б, 229 а, 241 а

«С»

Сабуктегин — 137 б, 139 а
Савадий — 261 б
Саййид — 271 а
Саййид Абдулло мирзо — 168 а
Саййид Али — 62 б, 238 б, 355 б
Саййид Алихон — 225 а, 228 а
Саййид Афзал — 162 б, 184 б
Саййид Афзал (хоббин) — 183 б
Саййид Бадр — 26 б, 173 а
Саййид Барака — 168 а
Саййид Дакний Шерозий — 346 а, 352 а
Саййид Довуд Гармсери — 352 б
Сайдибек тароий — 68 а, 74 б
Сайди Қаро — 61 б, 62 а, 65 б, 114 аб
Сайди Қаробек — 55 а, 88 б
Сайдим — 192 а
Сайдим Али — 35 б
Сайдим Али дарбон — 35 б, 125 б, 126 а, 192 аб
Саййид Комил — 58 б
Саййид Лочин — 255 а
Саййид Машҳадий — 381 б
Саййид Маҳдий Хожа — 320 б
Саййид Маҳмуд — 68 б

Саййид Мирзо (Андхуд саййиди) — 168 б
Саййид Муҳаммад мирзо дурлат — 11 а, 56 а, 88 б
Саййид ота — 168 а
Саййид Рафий — 304 а, 339 а, 352 а
Саййид Румий — 352 а
Саййид Султон Али хоббин — 162 б
Саййид табиб (Хуросоний) — 156 б
Саййид Тўфон (арғун) — 208 б, 255 а
Саййид ўғлоқчи — қ. Саййид Хасан ўғлоқчи
Саййид Юсуфбек ўғлоқчи — 22 а, 43 а, 59 б, 79 а,
126 а, 154 а
Саййид Юсуф Мажами — 73 б
Саййид Қосим Булбулий — 248 б
Саййид Қосим эшик оға жалойир — 55 а, 78 а, 89 а,
109 б, 110 а, 112 б, 124 б, 149 а, 209 б, 223 а, 226 б,
238 б, 246 а, 248 а, 360 а
Саййид Хасан ўғлоқчи — 175 а
Саййид Хусайн Акбар — 44 а, 149 а, 152 б, 209 б
Сайфий Бухорий — 180 б
Сайфуддин Аҳмад — 177 б
Сайфхон Дарёхон — 257 а
Секту — 224 б, 236 а
Салохиддин — 318 а, 324 а, 335 б, 344 а, 382 б
Самад (Иброҳим Сорунинг укаси) — 65 б
Сангархон жанжуҳа — 225 б, 229 б, 248 б,
309 б
Сангар қорлуқ — 231 а
Санжар Мирзо Марвий — 166 а
Сарварқул — 216 б
Сариғбош мирзо итарчи — 103 б, 109 а
Сарупо — 230 аб
Сатравий Кейчий — 318 а, 383 а
Саъд бин Хусайн туркман — 165 а
Сақо — 70 а
Секандаршоҳ — 302 а
Содиқ паҳлавон — 362 а, 363 б, 381 аб
Солиҳа Султонбегим (Оқбегим) — 20 а, 24 а
Солиҳ Муҳаммад — 76 б
Соқий — 215 а
Соқий Муҳсин — 366 а
Соҳибқадам Коҳил — 112 а
Сулаймон (навкар) — 113 а, 329 б
Сулаймон мирзо (Вайсхоннинг ўғли) — 266 а, 390 а
Сулаймон оқа элчий Ироқ — 305 а, 320 аб, 329 б
Сулаймон Фармулий — 268 а
Сулаймон Шайхзода — 256 б
Сулаймоншоҳ — 319 б
Сулаймон туркман — қ. Сулаймон оқа элчий Ироқ
Султон Абусаъид мирзо — 6 б, 10 аб, 11 б, 12 б, 13 а, 15
аб, 18 а, 20 аб, 21 а, 23 а, 25 б, 26 б, 27 б, 28 а, 29 аб,
35 б, 50 б, 164 б, 167 а, 169 а, 170 аб, 171 б, 172 а,
174 б, 175 а, 177 б, 178 а, 188 а, 189 а, 191 б, 225 а,
347 а
Султон Али арғун — 204 б

- Султон Али Машҳадий — қ. Мулло Султон Али Машҳадий
- Султон Али мирзо (Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли) — 14 б, 20 а, 21 б, 22 б, 27 аб, 32 б, 36 а, 37 а, 39 а, 48 б, 50 б, 51 а, 58 б, 59 б, 68 аб, 76 аб, 77 а, 79 б, 80 аб, 346 а
- Султон Али мирзо (Комроннинг тоғаси) — 241 б
- Султон Али турк — 330 б
- Султон Али чухра — 152 б, 209 б, 216 а
- Султон Аловуддин (Нусратхоннинг отаси) — 271 аб
- Султон Аловуддин (Сайидий) — 270 б
- Султон Аловуддин Оламхон (Лўдий) — 255 б, 256 аб, 257 аб, 260 б, 261 а, 262 б, 294 а, 309 б, 315 а, 319 б, 332б, 379 а, 383 б, 385 б
- Султон Аловуддин Савадий — 219 а, 220 б, 221 а
- Султон Аловуддин Хилжий — 267 б, 268 а
- Султон Али арғун — 204 б
- Султон Али чухра — 209 б
- Султон арғун — 20 аб
- Султон Аҳмадбек — 78 а, 115 б, 118 а
- Султон Аҳмад Мирзо — 6 аб, 8 аб, 9 б, 10 б, 13 а, 14 б, 15 б, 16 б, 17 б, 18 аб, 19 аб, 20 аб, 21 б, 22 б, 23 а, 24 а, 25 б, 26 б, 31 б, 47 б, 50 б, 75 а, 86 б, 122 а, 171 б, 173 б, 212 б
- Султон Аҳмад Мирзо дуғлат — 103 б
- Султон Аҳмад мўғул — 198 а
- Султон Аҳмад Танбал — 31 а, 39 б, 51 аб, 52 аб, 55 а, 61 аб, 62 аб, 63 аб, 64 аб, 65 аб, 66 б, 67 б, 69 б, 71 аб, 72 аб, 73 аб, 74 аб, 75 а, 77 б, 78 аб, 79 аб, 88 а, 84 аб, 97 аб, 99 б, 100 а, 101 а, 103 б, 104 а, 105 б, 106 б, 107 а, 108 б, 110 б, 111 аб, 115 б, 117 б, 119 а, 120 а, 156 а, 181 а, 234 а
- Султон Аҳмадхон (Кичик хон додам; Олачахон) — 3 б, 11 б, 16 а, 81 а, 101 б, 102 аб, 103 аб, 107 б, 108 а, 110 аб, 111 а, 116 а, 119 б, 120 а, 157 а
- Султон Аҳмад қаравул (Қучбекнинг отаси) — 33 б, 69 б, 70 а, 78 а, 115 б, 118 а
- Султон Аҳмад қози — 16 а
- Султон Аҳмад Қучбек — 33 б
- Султон Бахтбегим — 344 б
- Султон Баҳлул — 267 б
- Султон Баҳлул Лўдий афғон — 268 а, 270 б, 319 б
- Султонбегим (Султон Хусайн мирзонинг қизи) — 20 а, 167 б, 169 а, 176 а, 234 б, 235 а
- Султон Боязид — 243 б, 244 а
- Султон Вайс — 12 а, 219 а, 221 а, 350 а, 356 б, 388 б
- Султон Вайс мирзо (Бойқаро мирзонинг ўғли) — 27 а, 68 а, 163 б, 167 б
- Султон Вайс мирзо — қ. Хон Мирзо
- Султон Вайс Саводий — 219 аб, 221 а
- Султон Жалолиддин — 362 аб, 363 а
- Султон Жалолиддин Шарқий — 371 а, 376 а
- Султон Жунайд — 259 а, 263 б, 307 б, 354 б, 355 а, 370 б
- Султон Жунайд барлос — 30 б, 68 б, 173 б, 265 б, 266 а, 267 б, 350 б, 370 а, 376 б, 378 а
- Султон Иброҳим — 131 а, 138 а, 226 б, 227 а, 255 б, 256 б, 257 а, 258 б, 261 аб, 262 а, 263 аб, 266 б, 267 аб, 268 б, 269 аб, 270 аб, 294 а, 295 а, 296 б, 298 а, 300 б, 301 б, 305 аб, 307 а, 333 б, 345 а, 390 б
- Султон Иброҳимхон — 255 б
- Султон Илик Мози — 16 а, 54 а
- Султоним — қ. Султон Муҳаммад Хоника
- Султон Искандар мирзо (Бойқаро мирзонинг ўғли) — 163 б
- Султон Малик Кошғарий — 13 а, 20 б, 21 а
- Султон Масъуд — 138 а, 295 б
- Султон Масъуд Кобулий — 224 б, 225 а, 344 б
- Султон Масъуд мирзо (Султон Маҳмуд мирзонинг тўнғич ўғли) — 20 а, 24 а, 26 б, 28 а, 29 б, 30 а, 33 аб, 37 б, 38 а, 42 аб, 44 а, 56 аб, 58 аб, 68 а, 81 б, 165 б, 168 аб, 189 а, 344 б
- Султон Маҳмуд (Малўт) — 269 б, 333 б, 343 а, 362 б, 367 а, 368 а, 374 б
- Султон Маҳмуд (Султон Жалолиддиннинг ўғли) — 363 а
- Султон Маҳмуд дўлдой — 25 а, 79 а
- Султон Маҳмуд Лўдий — 367 а, 368 а, 370 б, 374 б
- Султон Маҳмуд мирзо — 6 б, 12 а, 14 б, 20 а, 21 б, 23 а, 24 а, 25 б, 26 б, 27 а, 28 аб, 29 а, 30 а, 33 б, 34 а, 35 б, 50 б, 68 а, 69 а, 121 а, 122 а, 124 а, 165 а, 167 а
- Султон Маҳмудхон (Юнусхоннинг ўғли) — 2 б, 3 б, 6 а, 9 б, 11 б, 13 б, 14 а, 15 а, 16 а, 17 аб, 19 аб, 51 б, 54 б, 55 б, 62 а, 68 б, 94 б, 96 б, 99 б, 100 аб, 101 аб, 102 аб, 103 аб, 107 аб, 108 а, 110 аб, 111 а, 116 а, 119 б, 120 а, 199 б
- Султон Маҳмуд Ғозий — 137 б, 138 б, 269 аб
- Султон Музаффар Гужаратий — 270 б, 301 б, 302 а
- Султон Мурод мирзо (Робиа Султонбегимнинг ўғли) — 168 а
- Султон Муҳаммад — қ. Биҳархон
- Султон Муҳаммад арғун — 65 а
- Султон Муҳаммад бахши — қ. Низомиддин Султон Муҳаммад бахши
- Султон Муҳаммад Вайс — 39 б, 101 а, 112 а, 113 б
- Султон Муҳаммад Дарвеш (изоҳда) — 39 б
- Султон Муҳаммад дўлдой — 183 б, 184 б, 209 б, 237 а, 242 б, 243 а, 262 а, 266 а, 298 б, 315 а, 328 б, 329 а, 375 а, 393 а
- Султон Муҳаммад мирзо (Абусаъид мирзонинг ўғли) — 6 б, 11 а, 163 б
- Султон Муҳаммад Калпук — 105 б, 106 а
- Султон Муҳаммад кўса — 392 б
- Султон Муҳаммад Сайфал — 39 а
- Султон Муҳаммад мирзо (Абусаъид мирзонинг ўғли) — 6 б, 11 а
- Султон Муҳаммад мирзо (Бойқаро мирзонинг ўғли) — 163 б

Султон Муҳаммад Султон — 55 б, 71 б
Султон Муҳаммадхон — 62 б
Султон Муҳаммад Хоника — 55 б, 72 аб, 100 а, 102 а
Султон Нажодбегим — 168 а
Султон Носириддин — 333 б, 335 б, 387 б
Султон Нигорхоним (Юнусхоннинг қизи) — 12 а, 27 а, 28 а, 96 б, 102 а, 200 б, 201 а
Султон Пешойи — 193 б
Султон Саъид — 390 а
Султон Саъидхон — 11 а, 12 аб, 102 б, 200 б, 244 а, 246 а, 251 б, 332 а, 389 б, 390 а
Султон Санжар барлос — 197 а, 199 б
Султон Секандар — 318 а
Султон Секандар Лўдий — 225 а, 226 б, 268 аб, 270 б, 330 б, 333 б, 345 а, 356 а, 363 б, 383 а
Султон Тароҳий — 243 б
Султон Ферузшоҳ — 270 б, 271 а
Султон Халил мирзо — 69 а
Султон Халил Султон — 332 а
Султон Шамсиддин Илтамиш (Илтутмиш) — 341 б
Султон Шихобиддин Ғурий — 137 б, 269 аб, 270 б
Султонқули — 43 а, 161 а
Султонқули Бобоқули — 55 а
Султонқули чиноқ — 64 б, 127 б, 150 б, 161 аб, 207 б
Султон Қуличоқ — 185 а, 187 б
Султон Ғиёсиддин Балбан — 267 б
Султон Ғиёсиддин Ғурий — 269 б
Султон Хумоюнхон — қ. Хумоюн
Султон Хусайн — 57 б, 68 а, 164 б
Султон Хусайн аргун — 20 аб, 23 а, 76 б, 89 а
Султон Хусайн дувлат — 33 б, 34 а, 103 б
Султон Хусайн мирзо (Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли) — 27 а, 68 а
Султон Хусайн мирзо (Темурбекнинг набираси) — 163 б
Султон Хусайн мирзо (Хусайний) — 21 а, 26 аб, 27 б, 29 а, 33 аб, 34 аб, 35 б, 36 а, 37 б, 41 аб, 42 аб, 56 б, 57 аб, 58 аб, 82 а, 85 аб, 88 а, 94 а, 121 б, 122 аб, 155 аб, 162 б, 163 б, 164 аб, 165 аб, 166 аб, 167 аб, 168 аб, 169 аб, 170 аб, 171 аб, 172 аб, 173 а, 174 б, 175 а, 176 а, 177 аб, 178 аб, 179 аб, 181 б, 182 б, 183 аб, 184 б, 185 а, 188 а, 205 б, 234 б, 311 а
Султон Хусайн Шарқий — 270 б
Султон Хусайн Қорақўлий — 22 б
Сунбул қули — 212 а
Сурх Вадоий — 392 б
Суюндук туркман — 195 а, 210 а, 216 а
Суюнчукхон — 234 б, 347 а
Суюрғитмиш мирзо — 224 б
Сухайлий — қ. Шайхимбек
Сўҳроб мирзо — 166 б

«Т»

Танбал — қ. Султон Аҳмад Танбал
Тирмуҳоний — 381 б
Тархонбегим — 20 б
Татар — 228 аб, 229 б, 230 б, 231 а
Татар Гаккар — 228 аб, 229 б, 230 б, 231 а, 258 б
Татархон — 225 б, 258 б, 304 аб, 329 а, 387 а
Татархон Сарангхоний — 294 а, 304 аб, 329 а
Татархон (Юсуф хайл) — 225 б
Татархон Хонижаҳон — 329 а
Тағойибек — 65 б, 74 б
Тағойи Шоҳ баҳши — 211 б
Таҳамтанбек (туркман) — 175 б
Таҳмосп — қ. Шаҳзода Таҳмосп
Тезак кичик (Қул Боязид ўғли) — 126 б
Темурбек — 6 б, 9 б, 37 а, 44 б, 45 б, 46 а, 49 аб, 50 а, 97 а, 122 аб, 142 б, 162 б, 164 б, 175 б, 213 б, 215 а, 224 б, 270 б, 291 б
Темур Султон — 12 а, 20 аб, 80 б, 89 б, 167 а, 206 б, 363 б, 373 аб, 376 а, 378 а
Темур Усмон — 176 а
Тенгриберди — 193 б, 209 б, 211 а, 217 а, 237 а, 238 а, 242 б, 308 б
Тенгриберди сомончи — 57 б, 175 б
Тенгриқулибек — 227 а, 228 б, 229 а, 241 а, 246 а
Тенгриқули пишағи мўғул — 266 а
Товусхон Юсуф Зайи — 220 б
Тожихон Сарангхоний — 363 б, 364 аб, 378 аб
Тожиддин Маҳмуд — 213 а, 248 б
Тонготмиш Султон — 352 а, 371 а
Тоҳир — 310 б, 364 б
Тоҳирбек — 76 б
Тоҳир дўлдой — 95 б
Тоҳир Муҳаммад — 44 а
Тоҳир Табарий — 267 б, 310 б, 364 б
Тулак — 241 б
Тулак кўкалдош — 199 б, 241 б, 356 б
Тун Султон (Туркун Султон) — 12 б
Турдибек — қ. Турдибек Хоксор
Турдибек Хоксор — 247 аб, 252 б, 263 а, 266 аб, 319 б, 328 аб, 359 б, 332 б, 338 б, 383 б, 391 а
Турдибек Қўчбек — 266 б, 303 аб
Турдика — 260 б, 321 б, 326 б, 362 б, 376 а
Турди Муҳаммад — 366 б, 367 а, 368 б
Турди Муҳаммад қипчоқ — 227 б, 236 б
Турсун Муҳаммад Султон — 356 б
Турсун Султон — 356 б
Туфайлий — қ. Ҳасан Али жалойир
Туғлуқ, Темурхон — 9 б
Тўқа ҳинду — 295 б
Тўламиш ўзбак — 371 а, 376 а
Тўлун Хожабек — 39 а, 52 аб
Тўфон аргун — 208 б, 255 а

Тўхта Буга Султон — 200 б, 201 а, 338 а, 351 б, 363 б,
373 аб, 374 а, 376 а, 378 а
Тукабек Тағойибек — 65 б, 66 а
Тўқбой — 197 а

«У»

Убайд Султон — 167 а, 207 а
Убайдхон — 11 а, 301 б, 339 а, 347 аб, 354 б
Узун Ҳасан — 16 б, 18 а, 24 б, 51 аб, 52 аб, 53 аб, 61
аб, 63 аб, 94 б
Узун Ҳасан Оккуйлуқ — 28 а
Уйғур Мажам ёки Мунажжим — 73 б
Удий куштигир — қ. Паҳлавон Удий
Улуғ Авадий куштигир — 381 б
Улус оға (Хожа Хусайнбекнинг қизи) — 12 б
Улуғбек мирзо — 9 б, 10 а, 19 а, 22 а, 45 б, 46 аб, 47 а,
50 аб, 91 а
Улуғбек мирзо (Султон Абусағиднинг ўғли) — 58 а,
128 а, 136 аб, 157 аб, 160 а, 165 а, 167 б, 170 а, 178 а,
198 а
Улуғхон — қ. Султон Маҳмудхон
Умарбек — 175 б
Умаршайх мирзо (Бобурнинг отаси) — 3 а, 4 б, 5 б, 6
аб, 7 а, 8 б, 9 а, 13 б, 14 аб, 15 аб, 16 а, 17 б, 18 а, 19
аб, 27 б, 31 б, 32 б, 52 а
Умаршайх (Темурбек ўғли) — 6 б, 163 б
Умид оғача Андижоний (Носир Мирзонинг онаси) —
8 б, 12 б
Урдушоҳ (Қавомбек (Қиём) Урдушоҳ) — 238 б, 249 а,
311 а, 320 а, 321 б
Урус аргун — 175 а
Урус Али Саййид — 210 а
Усмон (ҳазрати амирул мўъминин) — 44 б
Устоз Алиқули — 217 аб, 262 б, 264 а, 266 б, 302 аб,
309 а, 311 а, 315 б, 322 а, 331 б, 333 а, 334 б, 336 б,
337 а, 352 б, 370 а, 371 аб, 372 а, 385 б
Устоз Шох Муҳаммад сангтарош — 215 а, 330 б, 357 б
Устоз Беҳзод (Қамолитдин) — 171 а, 81 б, 206 б
Устоз Муҳаммад Амин жибачи — 360 а
Устоз Ҳасан Али — 359 б, 360 а
Устоз Қулмуҳаммад Удий — 171 а, 182 а

«Ф»

Фазлий — 154 а
Фаридун — 50 б
Фаридун Қўбузий — 345 б
Фаридун Хусайн мирзо — 167 аб, 169 б
Фарихон Насирхон — 365 а
Фаррух аргун — 158 б
Фаррухзодбек — 211 а, 212 а
Фаррух Хусайн мирзо — 167 б
Фатҳхон — 302 б

Фатҳхон Серваний — 301 б, 302 б, 303 а, 362 б
Фаҳрижаҳонбегим — 331 б, 339 а, 387 б
Фаҳруннисо (Бобурнинг қизи) — 86 б
Фаҳр Имом — 191 а
Фақир Али Каримдод — 215 б
Фақирий — 392 б
Фироқий — қ. Хожа Абулбарақа Фироқий
Ферузбегим — 163 б
Ферузхон — 296 б, 298 б
Ферузхон Меватий — 268 б
Ферузхон Сарангоний — 296 б, 298 б
Ферузош — 270 б, 271 а, 273 а
Ферузошбек — 172 а
Фозил кўкалдош — 152 а
Фозил тархон — 84 а
Фоний (Мир Алишер Навоий) — қ. Мир Алишер
Навоий
Форук (Бобурнинг ўғли) — 302 а
Фотима — 220 а
Фотима Султон (Султон Хусайн мирзо қизи) — 168 а
Фотима Султон оға (Жаҳонгир мирзонинг онаси) —
8 б, 12 б
Фўлод — 238 б
Фўлод Султон — 237

«Х»

Хадичабегим — 166 а, 169 а, 182 б, 188 аб, 205 б, 206 а
Хадича Султонбегим — 331 б, 339 а, 344 б, 387 а
Халил (Танбалнинг укаси) — 66 б, 67 аб, 74 б, 77 б,
88 а, 90 б
Халил девона — 62 б
Халил чухра дасторпеч — 61 б
Халифа — қ. Низомиддин Али халифа
Халифа Шох Ҳасан — 217 б
Хамусий — 345 а
Хатиб Қарший — 120 б
Хизр Хожахон — 9 б
Хисрав — қ. Хисрав кўкалдош
Хисравбек — 262 а
Хисрав Гогенний — 146 б
Хисрав кўкалдош — қ. Жалолитдин Хисрав кўкал-
дош
Хисрав Мирзақули — 238 б
Хисрав Мирим — 227 а
Хисравшоҳ — қ. Жалолитдин Хисрав кўкалдош.
Хисравшоҳ — 14 а, 32 б, 24 а, 26 б, 28 б, 29 аб, 30 аб,
31 аб, 32 аб, 33 а, 34 б, 35 а, 36 а, 37 б, 38 а, 42 аб,
44 а, 56 аб, 57 аб, 58 аб, 68 а, 69 а, 81 аб, 82 а, 88 а,
90 б, 120 аб, 121 аб, 122 аб, 123 аб, 124 аб, 125 аб,
126 аб, 127 аб, 152 б, 154 б, 155 аб, 156 аб, 172 б,
175 б
Хожа Абдулло Марворид (Баёний) — 175 а, 182 а
Хожа Абдулҳақ — 357 б, 358 а, 380 б

Хожа Абдушшаҳид — 351 б, 352 а, 363 а
Хожа Абулбарақа Фироқий — 87 б
Хожа Абулмақорим — 36 б, 38 б, 55 а, 60 а, 84 а, 91 а,
101 б, 102 а, 103 б
Хожа Али — 89 а
Хожа Алибой — 89 а
Хожа Ато — 177а
Хожаги Асад хондор — қ. Низомиддин Хожаги Асад
хондор
Хожа Абдуссамад — 128 б
Хожа Аҳмад — 137 б
Хожа Аҳрор — қ. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ
Хожа Боқий — 80 б
Хожаги Асад — қ. Низомиддин Хожаги Асад хондор
Хожа Асадуллоҳ — 97 б
Хожаги Асад — 384 б
Хожаги Хожа — 36 б
Хожа Дўст — 229 а
Хожа Дўст Хованд (Хонд) — 215 а, 227 а, 229 а,
307 б, 345 б, 383 а
Хожа Исмоил Хартанак — 45 а
Хожа Калон (Мир Хожаи Калон, Мавлоно Муҳаммад
Садриддиннинг ўғли) — 70 а, 139 а, 158 а, 218 б,
219 а, 220 б, 221 а, 243 б, 249 б, 250 б, 252 а, 260 а,
262 а, 266 а, 267 а, 286 б, 295 аб, 296 а, 299 б, 249
б, 350 а, 358 б, 359 аб
Хожа Калон (Хожа Аҳрор авлоди) — 39 б, 351 б, 352
аб, 357 б, 363 а, 393 а
Хожа Калонбек — қ. Хожа Калон
Хожа Камол — 4 а
Хожа Камолиддин Дўст Хованд — 319 б
Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший — 320 а
Хожа Камолиддин Ҳусайн — 322 а
Хожа Камолиддин Ҳусайн (Гозургоҳий) — 94 а,
176 аб
Хожа Мавлоноий қози — 16 аб, 17 б, 24 б, 31 б, 40 б,
51 аб, 52 б, 53 аб, 54 а, 64 а, 77 а, 94 б, 189 а
Хожа Маҳмуд Али атка — 322 а
Хожа Мулла Муршид Ироқий — 226 б, 367 аб
Хожаги Мулла Садр — 39 б
Хожа Мирмирон — 112 б, 221 аб, 229 б, 251 б, 258 б,
259 а, 266 а, 295 б
Хожа Мир Султон — 352 б
Хожа Мунир Ўший — 38 а
Хожа Муршид Ироқий — 367 а
Хожа Муҳаммад Али китобдор — 78 б, 105 б, 107 б,
198 б, 209 б, 336 аб, 238 а, 241 б, 243 аб, 244 б
Хожа Муҳаммад Али тағойи асос — 210 а, 216 б,
228 б, 229 а, 244 а, 248 а, 250 аб, 312 а
Хожа Муҳаммад Амин — 146 а, 215 а, 248 а
Хожа Муҳаммад Дарзий — 16 а
Хожа Муҳаммад Закариё (Хожа Яҳёнинг ўғли) —
80 б
Хожа Насир Тусий — 46 б

Хожа Низомиддин Али Халифа — 392 б
Хожа Паҳлавон Бадахший — 383 б
Хожа Пир Аҳмад Хавофий — 176 б
Хожа Пир баковул — 35 б
Хожа Убайдулло — қ. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ
Хожа Халифа — 390 аб, 391 а
Хожа Хизр — 128 б, 219 а
Хожа Хизр Нуҳоний — 149 б
Хожа Хизрий — 241 б
Хожа Хисрав (Хожа Амир Хисрав Деҳлавий) —
282 б
Хожа Чишти — 351 б.
Хожа Хонд Саъид — 129 б, 241 а
Хожа Шаму (Хожа Шамсуддин Жонбоз) — 128 б
Хожа Юнус — 137 б
Хожа Юсуф — 2 б.
Хожа Яъқуб Хожа Яҳё ўғли — 118 б
Хожа Яҳё (Убайдуллоҳ Аҳрорнинг кичик ўғли) —
37 б, 38 а, 59 б, 78 б, 80 аб, 84 б, 357 б
Хожа Қози — қ. Хожа Мавлоноий Қози
Хожа Қутбиддин — 267 б
Хожа Ҳасан — 235 б, 248 а, 385 а
Хожа Ҳофиз — 128 б
Хожа Ҳусайн — 16 б, 76 б, 89 а, 94 б, 257 б, 383 б
Хожа Ҳусайнбек — 12 б, 13 б
Хожа Ҳусайний — 114 а
Хожа Ҳусайн девон — 13 б, 76 б, 89 а, 94 б, 114 аб,
251 б, 257 б, 310 б
Холвий пиёда — 232 б
Холдор (Ҳайдар кўкалдошнинг ўғли) — 89 а
Хон — қ. Султон Аҳмадхон (Олачахон)
Хон бобом — қ. Умаршайх мирзо
Хондамир муаррих — 339 а, 378 б, 393 а
Хонзодабегим (Султон Масъуд мирзонинг қизи) —
167 а, 168 б, 344 б
Хонзодабегим (Султон Маҳмуднинг қизи) — 27 аб
Хонзодабегим (Умаршайхнинг қизи, Бобурнинг опа-
си) — 8 б, 9 а, 95 а
Хонзодабегим (Мир Бузург Тирмизийнинг қизи) —
27 аб, 28 а
Хонзодабегим (Султон Маҳмуд мирзонинг хотини) —
27 б, 28 а
Хонзодабегим Тирмизий (Султон Аҳмад мирзонинг хо-
тини) — 20 б
Хонзодахоним (Музаффар мирзонинг ҳарамии) — 206 б
Хониҷаҳон — 257 а, 302 б, 303 аб, 387 а
Хоникахон — қ. Султон Маҳмудхон
Хоним — қ. Меҳр Нигорхоним
Хон мирзо (Мирзо хон) — 10 аб, 12 а, 27 а, 68 а, 76 б,
77 а, 386 б
Хонқули (Каримдод ўғли) — 83 а
Хонқули — қ. Хонқули Баёнқули
Хонқули Баёнқули — 51 а 101 а, 114 аб, 210 а
Худабахш Чигатой — 209 б, 216 а

Худойберди — қ. Худойберди бўқок
Худойберди барлос — 90 б
Худойбердибек — 55 а
Худойберди бўқок — 31 а, 64 б
Худойберди тугчи мўғул — 55 а, 90 б
Худойберди тугчи Термуртоший — 6 б, 12 б, 13 а, 17 а,
90 б
Худойдод туркман — 91 а
Хуррамшоҳ (Шайбонийхоннинг ўғли) — 8 б
Хушкелди чалма — 209 б, 210 а, 216 а
Хўб Нигорхоним — 11 а, 96 а, 201 б

«Ч»

Чалма — қ. Исмоил чалма
Чалма мўғул — 209 а
Чақмоқбек (Чиқмоқбек) — 351 а
Чаҳоршанба (жангчи) — 42 б
Чингизхон — 5 б, 9 б, 12 а, 49 б, 100 б, 186 б
Чин сўфи — 156 а, 163 а
Чин Темур Султон — 200 б, 263 б, 266 а, 296 б, 305 а,
319 б, 321 б, 326 б, 332 б, 337 б, 338 аб, 355 б, 356
аб, 375 а, 381 а, 383 а, 384 б, 387 а
Чигатойхон — 5 б, 9 б
Чоку барлос — 173 а
Чопуқ — 358 а
Чўлибегим туркман (Султон Хусайн Бойқаронинг хо-
тини) — 167 б, 169 а.

«Ш»

Шайбонийхон (Шайбоқхон) — қ. Муҳаммад Шайбо-
нийхон
Шайбоқ пиёда — 227 а
Шайбоқхон (Шайбонийхон) — қ. Муҳаммад Шайбо-
нийхон
Шайх Абдулло барлос — 29 б, 36 б, 38 а, 56 б.
Шайх Абдулло эшик оға — 17 а
Шайх Абдулвоҳид Фориғий — 392 б
Шайх Абдулфатҳ (навкар) — 352 а, 375 б
Шайх Абулважд — 252 б, 346 б
Шайх Абу Мансур Мотуридий — 45 а
Шайх Абусаъид тархон — 211 б
Шайх Абусаъидхон (Дармиён) — 173 б
Шайх Али барин — 355 а
Шайх Али баҳодир — 14 б
Шайх Али тағойи — 14 б, 15 а, 18 а, 24 б, 42 а, 52 б,
53 б, 55 а, 60 аб, 61 а, 65 а, 69 б, 70 а, 74 аб, 77 б,
78 а, 79 а, 183 а.
Шайх Бақарий — 329 а
Шайх Боязид (Танбаланинг укаси) — 109 а, 110 аб,
111 аб, 112 аб, 113 аб, 114 а, 118 а
Шайх Боязид Фармулий — 296 б, 298 б, 307 б, 330 б, 332
а, 336 а, 338 б, 362 б, 374 а, 376 а, 377 б, 378 а, 379 б

Шайх Боязидбек — 118 а
Шайх Бурҳониддин қилич — 10 б, 54 а
Шайх Вайс — 55 а, 95 а
Шайх Гуран — 296 а, 297 аб, 340 б, 320 б, 331 а, 332
б, 333 б, 369 б, 373 а, 380 б, 383 б, 386 б.
Шайх Дарвеш — 161 б
Шайх Дарвеш кўкалдош — 83 а, 160 а, 161 аб
Шайх Жамол арғун — 19 аб
Шайх Жамолий — 311 б, 352 а, 369 а
Шайх Жамол барин — 266 а
Шайх Жамол Фармулий — 257 а, 311 б
Шайх Зайн — қ. Шайх Зайниддун Хавофий
Шайх Зайниддин — қ. Шайх Зайниддин Хавофий
Шайх Зайниддин Хавофий — 252 б, 268 а, 300 а,
312 б, 316 б, 319 б, 325 а, 367 а, 378 б, 383 а, 386 а,
392 б
Шайх Зайн садр — 392 б
Шайхзода Фармулий — 384 а
Шайх Зуннун (Шайх Зуннунбек арғун) — 32 б, 33 а,
42 б, 57 б, 121 б, 155 а, 158 б, 165 б, 172 а, 173 а, 176
б, 183 а, 185 а, 186 б, 187 а, 190 а, 192 аб, 204 б, 205
аб, 211 б
Шайхий — 182 а, 352 б
Шайхим (миришкор) — 233 а
Шайхимбек — қ. Шайхимбек Сухайлий
Шайхимбек Сухайлий (шоир) — 174 а, 179 б
Шайх Мазидбек — 13 б, 14 б
Шайх Муслиҳиддин (Маслаҳат) — 4 а, 83 б
Шайх Муҳаммад Абдулло баковул — 206 а
Шайх Муҳаммад Муслмон — 139 б
Шайх Муҳаммад Ғавс — 304 б, 382 а
Шайх Низом (уддин) авлиё — 267 б
Шайх Низомий — 170 б, 180 б
Шайхий Ноий — 171 а, 182 а
Шайх Нуруддинбек Туркистоний — 9 б
Шайх Пуран — 206 а
Шайх Саъдий Шерозий — 183 а
Шайх Шарафуддин Манерий — 369 б
Шайх Шариф Қорабоғий — 381 а
Шайх Шихобиддин араб — 352 а
Шайх Яхё Чиштиий (Шайх Шарафуддин Манерий-
нинг отаси) — 369 б
Шайхулислом — 179 а
Шайхулислом Сайфиддин Аҳмад — 177 б, 179 а
Шамсуддин Муҳаммад — 358 б, 359 а, 361 а
Шамсуддин Муҳаммадий кўкалдош — 9 а, 227 аб,
229 а, 244 а, 258 а, 259 а, 266 а, 267 б, 297 б, 299 б,
339 а, 356 а, 365 б, 366 б, 367 аб, 368 а, 370 а, 371 а,
372 аб, 375 б, 378 а
Шамсуддин Муҳаммад Халил ахтабеги — 303 а, 322 а
Шаҳбоз — 109 б
Шаҳбоз қаландар — 221 б, 222 а
Шаҳбоз қорлуқ — 109 аб
Шаҳзода — қ. Шаҳзода Таҳмосп

Шаҳзода Таҳмосп — 305 а, 329 б, 345 б, 347 аб, 354 а, 359 а
Шаҳракбек — 363а
Шаҳрибонубегим (Султон Саид мирзонинг қизи) — 169 аб
Шаҳрибонубегим (Умаршайхнинг қизи) — 9 а
Шаҳсувор (мўғул) — 65 б
Шерак аргун — 125 аб, 127 а, 210 а
Шерали — 158 б
Шерали чухра — 81 аб, 156 аб, 158 аб
Шерали Уғлон — 9 б
Шерафган (Қучбекнинг ўғли) — 303 а, 320 а, 383 б
Шераҳмад — 361 а
Шербек — 210 а
Шерхон (Оламхон Лўдийнинг ўғли) — 256 а
Шерхон Таркалоний — 251 а
Шерхон Сур (Фаридхон, Шершоҳ) — 362 б, 365 а
Шерқули қаравул (мўғул) — 198 аб, 209 аб, 216 а
Шер Ҳожибек — 10 б
Ширим тағойи — 15 б, 55 а, 59 а, 91 а, 93 а, 120 б, 124 б, 126 аб, 149 аб, 198 а, 204 а, 209 б, 211 б, 213 а, 234 б
Ширим чухра — қ. Шерали чухра
Шиҳоб муаммой — 392 б
Шиҳобуддин Абдулло китобдор — 211 а, 219 б, 235 б, 246 б, 247 а, 248 а, 263 б, 266 аб, 276 б, 299 а, 319 а, 322 а, 328 а, 351 б, 360 б, 375 а, 376 б, 378 б, 381а, 383 а, 384 б,
Шиҳобуддин Хисрав — 381 б, 382 а
Шодбегим (Ҳайдар мирзонинг қизи) — 167 а
Шоди бача (Фулом Шодининг укаси) — 190 а
Шодихон — 148 а
Шоди хонанда — 182 б
Шодмон чухра (пахлавон) — 366 а
Шомий — 215 а
Шоҳ — 361 б
Шоҳбегим Бадахший (Юнусхоннинг хотини) — 10 б, 11 аб, 20 а, 56 а, 96 а, 101 б, 102 аб, 157 а, 199 б, 200 аб, 213 б
Шоҳбек (Шоҳ Шужоь, Эуннун аргуннинг ўғли) — 42 б, 57 б 152 а, 165 б, 167 б, 172 б, 185 а, 192 б, 204 б, 207 а, 208 аб, 210 аб, 211 аб, 212 аб, 226 а, 233 б, 237 а, 238 а
Шоҳбек аргун — 192 б, 233 б
Шоҳ Бобойи белдор — 293 б
Шоҳзода — қ. Шаҳзода Таҳмосп
Шоҳзода Мунгер — 375 б
Шоҳим Носирбек — 114 аб
Шоҳим Нурбек — 334 б
Шоҳ Имод Шерозий — 261 а
Шоҳий (тамғачи) — 351 а
Шоҳим Нурбек (Нурбекнинг акаси) — 255 б, 334 б
Шоҳ Искандар — 308 б, 368 а

Шоҳ Исмоил (Сафавий) — 9 а, 166 б, 175 б, 177 б, 200 б, 210 б
Шоҳ Мазид кўкалош — 238 а
Шоҳ Мансур — қ. Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос
Шоҳ Мансур бахши — 204 б, 206 а
Шоҳ Мансур барлос — қ. Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос
Шоҳ Мансур Юсуф зайи — қ. Малик Шоҳ Мансур Юсуф Зайи
Шоҳ Маҳмуд парвоначи — қ. Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчи
Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчи — 152 б 198 б, 210 а, 211 б
Шоҳ Мир Ҳусайн — 242 б, 250 аб, 257 б, 261 б, 263 б, 266 а, 307 б
Шоҳ Музаффар — 171 а, 181 б
Шоҳ Муҳаммад — 198 б, 209 б
Шоҳ Муҳаммад девона — 167 а, 377 б
Шоҳ Муҳаммад Маъруф — 374 б, 377 б
Шоҳ Муҳаммад муҳрдор — 229 а, 381 а
Шоҳ Муҳаммад сангтарош — 339 б
Шоҳназар — 216 а
Шоҳназар Суяндук — 210 а
Шоҳрух мирзо (Амир Темурнинг ўғли) — 6 б, 10 а, 50 аб, 163 б, 172 а, 176 б
Шоҳ Султонбегим (Умаршайх мирзонинг онаси, Бобурнинг бувиси) — 17 б, 70 б
Шоҳ Султон Муҳаммад (Бадахший) — 11 б, 29 б
Шоҳ Сўфий — 93 а
Шоҳ Шужоь аргун — 42 б, 57 б, 172 а, 210 а, 237 а
Шоҳ Қосим — 345 б
Шоҳқули (Султон Вайснинг укаси) — 356 б, 361 аб
Шоҳқули гижжакий — 182 а
Шоҳ Фариб мирзо (Фарибий, Султон Ҳусайн мирзонинг ўғли) — 166 а, 169 а
Шоҳ Ҳасан — қ. Шоҳ Ҳасаншоҳ Шужоь
Шоҳ Ҳасан аргун — қ. Шоҳ Ҳасаншоҳ Шужоь аргун
Шоҳ Ҳасанбек — қ. Шоҳ Ҳасаншоҳ Шужоь аргун
Шоҳ Ҳасаншоҳбек — қ. Шоҳ Ҳасаншоҳ Шужоь аргун
Шоҳ Ҳасаншоҳ Шужоь аргун — 214 б, 217 б, 226 а, 229 а 233 б, 236 б, 237 аб, 241 а, 243 а, 244 а, 245 б, 330 а, 352 а
Шоҳ Ҳусайн — 229 а
Шоҳ Ҳусайн бахши — 379 б
Шоҳ Ҳусайн Ёракий мўғул ғончи — қ. Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Ёракий мўғул ғончи
Шоҳ Ҳусайн Комий — 181 а
Шоҳ Ҳусайн чухра — 42 а

«Э»

Эгу Солим — 216 а
Эгу Темурбек — 22 а
Эсан Буғахон — 9 б, 10 аб

Эсан Давлатбегим — 9 а, 10 б, 14 б, 24 б, 53 а, 98 а, 108 а, 157 а

Эсан Темур Султон — 200 б, 363 б, 373 аб, 376 а, 378 а

Эсанқули Султон — 167 б, 234 б

«Ю»

Юнус Али — қ. Камолиддин Юнус Али

Юнусхон — 5 б, 6 а, 7 б, 8 а, 9 б, 10 аб, 11 аб, 12 а, 15 б, 20 а, 200 б

Юсуф — қ. Юсуф Айюб

Юсуф Айюб — 121 б, 125 б, 154 а, 162 а

Юсуф Али (созанда) — 227 а, 228 б, 229 а, 248 а

Юсуф Али баковул — 220 б

Юсуф Али кўкалош — 183 а, 190 а, 191 а

Юсуф Али рикобдор — 220 а, 237 а, 331 а

Юсуф Бадий — 181 а

Юсуф доруға — 118 аб, 119 а

Юсуф Хожа — 2 б

«Я»

Янгибек кўкалош — 251 б

Якка Хожа — 336 а, 372 б, 374 б

Яъқуб — 123 а

Яъқуб Айюб — 33 б, 123 а

Яъқуббек Оккуйлуқ туркман — 173 а, 176 а, 180 а

Яҳё Нуҳоний — 246 б, 375 б, 379 а

«Ў»

Ўзбекхон — 264 б

Ўрда Бўға тархон — 18 а, 21 б

Ўрдушоҳ (Қиём, Қавомбек) — 238 б, 249 а, 311 а, 320 а, 321 б, 383 б

Ўғонберди мўғул — 221 а, 228 б, 372 б

«Қ»

Қавомбек — 321 б.

Қавом Ўрдушоҳ — қ. Ўрдушоҳ

Қадоқ — 338 а

Қайтмас туркман — 151 а

Қаландар пиёда — 297 б

Қанбар Али (Қосимбекнинг укаси) — 112 а, 114 а, 193 б, 198 а, 211 а, 227 а, 381б

Қанбар Али арғун — 381 а

Қанбар Алибек (Ҳисор ҳокими) — 26 б, 391 а

Қанбар Али мўғул — қ. Қанбар Али саллох мўғул

Қанбар Али саллох мўғул — 15 б, 65 б, 66 а, 67 б, 69 б, 70а, 71 б, 73 а, 78 аб, 81 б, 82 б, 89 а, 90 б, 95 б, 99 б, 103 б, 104 б, 108 аб, 109 аб, 111 б, 114 б, 121 а, 123 а.

Қанбар Али Қосимбек — 112 а, 114 а, 193 б, 198 а, 211 а, 227 а

Қанбарбек — 227 а

Қанбарбий Марвий — 81 а, 154 б, 156 а, 347 а

Қаро Аҳмад юртчи — 197 б.

Қаро Барлос — 76 а, 89 а, 93 а

Қаро Булут — 158 б

Қарокўзбегим (Умаршайх мирзонинг ҳарами) — 12 б

Қарокўзбегим — қ. Робиа Султонбегим (Руқия Султонбегим)

Қарокўзбегим — (Мухаммад Қосим Арлот қизи) — 12 б, 168 б

Қароча Султон — 338 б

Қароҷахон — 338 аб, 355 б, 361 б, 365 б

Қарокўзи — 265 б, 266 а, 320 а, 383 б

Қашқа Маҳмуд — 88 а, 100 б

Қивомбек — 321 б, 383 б, 384 б

Қивом Ўрдушоҳ — 238 б, 349 а, 311 а, 320 а, 321 б

Қиём — қ. Қивом Ўрдушоҳ

Қизил тавочи — 233 б

Қисмтой мирзо — 267 б, 301 а, 309 аб, 311 а

Қисматий — қ. Қисмтой мирзо

Қобил — 246 а

Қодирберди — 117 аб

Қози Жийа — 296 б, 298 б, 307 б, 356 а, 370 аб, 378 а

Қози Ихтиёр — 179 а, 206 б

Қози Фулом — 62 б

Қорлуғоч баҳши Мўғулбек — 62 б

Қосим Ажаб — 55 а, 63 б, 72 аб, 74 б

Қосим Али — 228 б

Қосим Али тарёқий — 227 а, 228 б, 229 а

Қосимбек — қ. Қосим Қавчинбек

Қосимбек Санбалий — 294 а, 297 аб, 309 б

Қосим дўлдой — 39 а

Қосим жалоийр Ажаб — 55 а, 78 а, 89 а, 109 б, 110 а, 112 б, 124 б, 149 а, 209 б, 223 а, 226 б, 238 б, 246 а, 248 а, 360 а

Қосим кўкалош — 157 а, 209 б, 241 б

Қосим мирохўр — 55 б, 309 б

Қосим Султон ўзбак — 168 б, 186 б

Қосим Хатика арғун — 110 а

Қосим Хожа (Якка Хожанинг укаси) — 374 б, 378 а

Қосимхон Қавчинбек — 14 аб, 16 б, 18 а, 24 б, 45 а, 32 а, 39 б, 54 б, 55 а, 61 аб, 70 а, 74 б, 78 а, 82 б, 87 а, 89 а, 91 а, 92 а, 93 б, 95 б, 97 б, 99б, 113 б, 149 а, 161 а, 162 аб, 184 б, 186 аб, 190 а, 193 аб, 196 б, 197 а, 203 б, 209 б, 210 б, 211 а, 212 б, 213 а, 214 б, 215 б, 237 б, 241 б

Қосим Ҳусайн Султон — 168 б, 186 б, 311 а, 320 а, 321 б, 329 а, 332 а, 362 а, 371 а, 378 а, 383 б, 384 б, 387 а

Қул Аҳмад оруқ — 151 а

Қулбобо — 35 б, 210 а

Қул Боязид баковул — 126 б, 151 аб, 209 б, 211 б

Қулибек — 35 б
Қулибек аргун — 35 б, 211 б, 246 а
Қулика Кошгарий — 62 б
Қулмуҳаммад — қ. Қулмуҳаммад Удий
Қулмуҳаммад Буғдо (Қулмуҳаммад Бағдодий) — 23 а
Қулмуҳаммад Удий — 171 а, 182 а.
Қулназар мирзо — қ. Қулназар Тағойибек
Қулназар Тағойибек — 91 б, 93 б
Қурбон Чархий — 224 б, 348 б, 352 б, 371 а, 376 а
Қусам ибн Аббос — 44 б
Қутб — 172 б, 298 б
Қутбхон — 294 а, 298 б, 315 а, 327 а, 328 б
Қутб Серваний (Сарваний) — 294 а, 298 б, 315 а,
327 а, 328 а, 331 а
Қутлуқ Муҳаммад — 242 а
Қутлуқ Муҳаммад барлос — 119 а
Қутлуқ Муҳаммад кўкалош — 242 а.
Қутлуқ Нигорхоним (Бобурнинг онаси) — 8 б, 9 б, 11а,
27 б, 95 а, 96 аб, 156 б
Қутлуқ Хожа кўкалош — 93 аб, 240 б, 241 б
Қутлуққадам — қ. Жалолиддин Қутлуққадам қаравул
Қутлуққадам Хусайн — 238 б
Қутлуққадам қаравул — қ. Жалолиддин Қутлуққадам
қаравул
Қутлуқ Муҳаммад (кўкалош) — 242 а
Қутлуқбегим — 19 б, 20 б
Қўч аргун — 212 б
Қўч Аҳмад (Турдибекнинг укаси) — 266 а, 319 б,
320 а, 328 б, 338 б
Қўчбек (Султон Аҳмад қаравулнинг ўғли) — 33 б,
69 б, 70 а, 73 б, 81б, 92 а, 93а, 215 б, 220 а, 226 аб,
230 а, 242 а, 266 аб, 319 б, 328 б, 338 б, 383 б
Қўч Хайдар Қосим — 89 а

«F»

Ғарибий — қ. Шоҳ Ғариб мирзо
Ғиёсиддин (муаррих) — 339 а, 378 б.
Ғиёсиддин Ғурий (Шаҳобиддиннинг акаси) — 269 б.
Ғиёсиддин кўрчи — 350 б, 354 б, 355 б.
Ғиёс масҳара — 236 б.
Ғозихон (Апакхон, Мир Алибекнинг ўғли) — 225 а,
254 а, 255 а, 256 а, 257 б, 258 аб, 259 аб, 260 б.
Ғулом Али — 375 б.
Ғулом Шодий — 182 б, 190 а.
Ғури барлос — 79 б, 209 б 211 а.

«X»

Ҳабиба Султонбегим (Маъсума Султонбегимнинг қизи)
— 20 аб, 191 б, 192 а, 207 а
Ҳазрат — қ. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ
Ҳазрати амирулмуъминин Усмон — 44 б
Ҳазрати волида — 220 а

Ҳазрати Мавлоно Яъқуб — 137 а
Ҳазрати Нуҳ пайғамбар — 133 а
Ҳазрати Рисолат — 44 б, 269 а
Ҳазрати Хожа — қ. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ
Аҳрор
Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор — 7 а, 18 б, 22 а,
23 б, 26 а, 37 б, 54 а, 59 а, 83 б, 118 б, 119 б, 316 а,
360 б, 391 б, 393 а
Ҳазрати Хожаго Хожа — 97 а
Ҳазораспий — 29 а
Хайбатхон қарқандоз — 315 а
Хайдар — 90 б
Хайдар Али Бажаврий — 134 б
Хайдар аламдор — 225 б, 248 а
Хайдарбек — 11 а, 30 б, 31 б, 332 б
Хайдар кўкалош — 19 б, 30 б, 31 б, 62 а, 69 а
Хайдар мирзо (Султон Хусайн мирзонинг ўғли) —
27 б, 35 б, 165 б, 167 а
Хайдар рикобдор — 55 б, 248 а, 303 а, 336 б, 367 а
Хайдар Тақи — 126 б.
Хайдар Қосимбек — 90 б
Хайдарқули (Хожа Калоннинг навқари) — 62 б, 263 б,
361 а
Хайтимхон — 263 б
Халвочи тархон аргун — 211 а
Халоқухон — 46 б
Халоҳил — 231 а, 355 б
Ҳамзабек қавчин — 113 б, 236 б, 242 б
Ҳамзабий манғит — 124 б
Ҳамза Султон — 9 а, 20 б, 33 б, 34 а, 38 б, 64 б, 82 б,
89 б, 156 аб, 166 б, 347 б.
Ҳамзахон — 251 а.
Ҳамидхон Сарангхоний Лўдий — 262 б, 305 а, 309 б.
Ҳамидхон Хосса Хайлий — 262 а
Ҳасан — 238 б, 239 а, 298 аб
Ҳасан Али жалоийр (Хусайн жалоийр) — 174 б,
179 б
Ҳасан Али Савадий — 355 б
Ҳасан барлос — 124 б
Ҳасан декча Ахсикатий — 62 а
Ҳасанхон Лангар вазир — 375 б
Ҳасан Макан — 298 а
Ҳасан набира — 39 а, 43 а, 76 б, 245 б
Ҳасан Нуён (Ҳасан Яъқуббек) — 175 а
Ҳасан Халифа — 376 б
Ҳасанхон — қ. Ҳасанхон Меватий
Ҳасанхон Баривал — 315 а
Ҳасанхон Дарёхоний — 376 аб
Ҳасанхон Меватий — 294 а, 307 а, 308 а, 309 а, 318 а,
324 а, 325 б, 326 а, 328 аб, 383 а, 385 б
Ҳасан Чалабий (Тахмоси элчиси) 352 б, 357 а, 358 а,
361 аб
Ҳасан шарбатчи — 36 б
Ҳасаншайх Темур — 168 б

Ҳасан Яъқуббек — 13 б, 14 а, 16 а, 17 а, 18 а, 24 аб,
25 а, 171 б
Ҳаст — 223 б
Ҳастичи тунқатор — 304 б.
Ҳақдод — 248 б
Ҳақназар — 98 б
Ҳақназар чапани — 187 б
Ҳизабрулло (Зуннун Арғун) — 172 б, 176 б, 205 а
Ҳилолий — 181 аб
Ҳиндий мўғул — 149 б
Ҳиндол (Абунносир Муҳаммад Ҳиндол, Бобурнинг
ўғли) — 220 а, 227 а, 241 б, 293 б, 352 б, 357 б,
359 а, 389 б
Ҳиндубек — қ. Жалолиддин Ҳиндубек қавчин
Ҳисомиддин Али халифа — 337 б, 381 б
Ҳисорий Қундузий — 261 а
Ҳожи — 40 б
Ҳожи Сайфуддинбек — 171 б
Ҳожи Тархоний — 163 б
Ҳожихон — 256 аб, 257 а
Ҳожи Ғозий манғит — 62 а
Ҳомид — 309 б
Ҳомусий — 245 а
Ҳотам қурбеги — 161 а, 210 а
Ҳаатий Гаккар — 228 а, 229 б, 231 а
Ҳофиз — қ. Хожа Ҳофиз
Ҳофиз — 252 а

Ҳофизбек — 66 б, 76 б
Ҳофизбек дулдай — 8 б, 76 б
Ҳофиз Жубайр котиб — 237 б
Ҳофиз Мирак — 215 а
Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой — 13 а, 95 б
Ҳофиз Тошкандий — 352 аб
Ҳофиз Ҳожи — 190 а
Ҳулхул (Булбул) аника — 247 б
Ҳумоюн (Насириддин Муҳаммад Ҳумоюн, Бобурнинг
ўғли) — 14 б, 215 б, 220 а, 231 а, 233 б, 247 а,
252 а, 253 б, 259 б, 262 аб, 263 а, 265 б, 266 а,
267 б, 268 аб, 293 б, 296 аб, 297 а, 299 б, 301
б, 302 б, 303 а, 307 б, 308 а, 310 а, 311 а, 320 а,
321 б, 326 б, 327 аб, 329 б, 331 а, 345 б, 346 аб,
347 а, 348 а, 349 а, 356 б, 357 б, 358 б, 359 б,
380 б, 381 б, 386 б, 388 аб, 389 аб, 390 аб, 391
аб, 392 аб
Ҳусайн — 238 б, 239 а, 240 а
Ҳусайн Али Туфайлий жалойир — 174 б, 179 б
Ҳусайний — қ. Султон Ҳусайн мирзо
Ҳусайн иқрак — 228 а, 250 а
Ҳусайн оқо элчийи Сийистон — 320 а
Ҳусайн Удий — 171 а, 182 а.
Ҳусайнхон Нуҳоний — 294 а, 298 а, 315 а, 328 б, 329
а, 387 а
Ҳусайн Ғайний — 162 а
Ҳусайн — 238 б, 239 а

Жой номлари кўрсаткичи

«А»

Абапур — 358 а
Або қўруқи (Кобул) — 126 аб
Абун (Алун, Агун) кенти — 241 а
Абуҳа (Ҳиндистон) — 236 а
Абулвалид Билдурий (Имом Фаҳр мақбараси) — 191 а
Абулфатҳ — 344 а
Авад (Ҳиндистон) — 292 б, 296 б, 307 б, 338 аб, 370
б, 377 а, 379 а, 380 а, 381 а
Авбож (Уёж) — 68 а, 124 б
Агра — 256 аб, 267 аб, 268 аб, 269 а, 273 б, 291 б, 292
б, 294 аб, 295 а, 296 а, 298 аб, 299 аб, 304 б, 309 б,
317 а, 325 аб, 326 аб, 327 а, 328 б, 330 б, 335 б, 339 а,
341 б, 344 б, 345 а, 347 а, 348 а, 351 а, 356 аб, 357
аб, 358 а, 362 а, 364 б, 367 б, 375 а, 377 а, 380 аб,
386 б, 387 а, 389 аб
Адуса (Ҳиндистон) — 358 б
Ажар дараси (Қоҳмард) — 120 б, 121 а, 122 аб, 126 б,
155 а, 184 б
Ажар қургони — 121 а
Ажин — 46 б
Айбак (Бухоро) — 121 а, 308 б

Айламиш дарёси (Фарғона) — 65 а, 71 а
Айш (Фарғона) — 66 а, 106 а
Анбаркўҳ доманаси — 35 б
Акрия (Панжоб) — 254 б
Алангар (дарё) — 133 а, 215 б, 251 а
Алангар руди — 133 а
Алай — 81 а
Аласой — 139 б, 140 а
Аласой бўлуки (Кобул) — 139 б, 140 а
Алвар (Ражпутана) — 308 а, 325 б, 326 аб, 357 а,
381 а, 386 б
Али Масжид (суви) — 244 а
Али Масжид (Хайбар) — 233 а, 243 б, 253 а
Алинггор (Кобул) — 154 а
Алиобод (Самарқанд) — 86 а
Алишанг (Кобул) — 133 а, 154 а, 214 а, 251 а
Алишербек (боғ) — 191 а
Алмор (Маймана) — 184 б
Алғату (Афиту) — 251 б
Амла (Кобул) — 249 б, 250 а
Амруҳар (Ҳинд) — 380 а
Аму дарёси (Аму) — 27 б, 28 б, 44 а, 72 а, 120 б, 124 а,
155 а, 156 б, 159 а

Анбала (Панжоб) — 262 а
Анбаркуҳ — 35 б
Анбахир (Ҳиндистон) — 221 а
Анбахир кўтали — 221 а
Андарий — 256 б, 257 а
Андароб (Ҳиндикуш) — 29 б, 128 а, 130 б, 230 аб,
231 б, 238 б, 258 а, 332б
Андароб (суйи) — 123 аб, 125 б
Андароб (тоғ) — 140 б
Андижон — 2 аб, 3 аб, 6 а, 7 аб, 8 б, 9 а, 10 а, 13 б, 14
б, 15 б, 16 б, 17 аб, 18 а, 25 а, 27 б, 31 б, 32 аб, 34 а,
37 б, 38 а, 39 а, 51 б, 52 аб, 53 аб, 54 аб, 55 б, 58 б,
59 б, 61 аб, 62 аб, 63 аб, 64 аб, 65 б, 66 аб, 67 б, 69
б, 70 б, 71 аб, 72 а, 73 б, 74 аб, 77 а, 78 а, 86 б, 94 а,
96 а, 97 б, 104 аб, 105 аб, 106 аб, 107 б, 108 аб, 110
аб, 111 а, 112 б, 119 б, 120 а, 122 б, 131 б, 156 а, 176 а,
181 а, 200 б, 234 а, 302 б
Андижон вилояти — 6 б, 32 а, 140 б, 181 а, 200 б, 236 а
Андижон руди — 2 б
Андижон суви — 3 а, 5 а
Андижон қалъаси — 53 б
Андижон қўрғони — 53 б, 63 а, 110 а
Андхуд (Афғонистон) — 26 а, 122 а, 165 а, 175 а, 204 б
Арабистон — 279 а
Арий парганаси — 368 б, 369 б
Аринд суйи (Ҳинд) — 379 а
Армиён — 70 б
Арс суйи (Сирдарё) — 8 а
Арўпар (Ҳинд) — 261 б
Архиён (қўрғон, Фарғона) — 73 а
Арчакент йўли — 72 а
Асва — 362 а
Асрушна, Асруш — қ. Уратепа
Астароб (Пули Чироғ) — 162 б
Астробод — 26 аб, 36 а, 41 аб, 42 б, 57 б, 58 а, 164 б,
165 б, 166 б, 168 а, 171 а, 173 а, 279 а, 286 а
Асфидак қўрғони — 82 б
Атар (Кобул) — 134 а, 214 б, 249 б, 250 б
Афғонистон — 128 а, 131 б, 138 б, 141 а, 147 а, 225 а
Ахси (Ахсикент) — 4 б, 5 а, 6 б, 7 б, 9 а, 13 б, 17 аб,
18 а, 23 а, 25 а, 31 б, 32 б, 48 б, 51 б, 52 а, 54 а, 61 б,
62 аб, 63 аб, 72 аб, 74 аб, 77 а, 78 а, 103 б, 104 а,
108 аб, 109 б, 110 аб, 111 а, 113 б, 114 а, 117 аб, 119 б,
234 аб
Ахси суйи — 5 а
Ахсикат — қ. Ахси
Ашпара (Испара, Аспара) — 10 а
Ашпорийн — 61 б, 62 а
Аҳар гузари — 297 б

«Б»

Бағйаллар юрти — 254 б
Бадавун (Ҳиндистон) — 168 б, 329 а
Бадахшон — 1 б, 10 б, 12 б, 26 б, 27 б, 122 а, 129 а,
130 а, 132 а, 139 б, 154 б, 155 а, 156 а, 181 а, 183 б,
203 а, 213 аб, 218 б, 244 аб, 270 а, 327 а, 386 а,
388 б, 389 б, 390 а
Бадахшон вилояти — 12 б, 27 б
Бадахшон тоғлари — 140 б
Бадров — 133 а, 249 а
Бадров бўлуки — 140 а
Байана — 273 б, 274 а, 291 б, 292 а, 294 а, 297 б, 298
аб, 299 а, 300 а, 302 а, 303 аб, 304 а, 307 б, 308 а,
309 а, 310 а, 311 а, 318 б, 325 б, 327 а, 328 аб, 342 а,
373 а
Байана вилояти — 273 б
Байана парганаси — 304 б
Байана тоши — 300 а, 342 а
Байана қўрғони — 298 аб, 303 б
Бажавр (Бажур) — 131 б, 134 аб, 216 б, 218 аб, 219 а,
221 а, 222 а, 234 б, 237 а, 243 б, 250 аб, 269 а, 277
аб, 278 а, 279 б, 280 аб
Бажавр жилгаси — 218 б
Бажавр суйи — 219 б, 220 б
Бажавр тоғлари — 140 б, 279 б
Бажавр қалъаси — 218 б
Бажавр қўрғони — 216 б, 218 б, 219 а, 220 б, 221 а,
234 б
Баксара (Ҳинд) — 292 б, 366 а
Балнат жўти — 254 б
Балх (Афғонистон) — 8 б, 29 а, 36 а, 41 а, 42 а, 45 а,
57 а, 68 а, 122 а, 129 а, 130 а, 139 б, 165 б, 167 а, 173
а, 183 б, 185 б, 187 б, 218 б, 227 а, 256 а, 261 а, 291 б,
308 б, 347 а, 348 б, 349 а, 350 а, 380 б
Балхоб суйи — 136 а, 163 б, 184 б
Бангаш вилояти — 14 а
Бангаш руди — 148 а
Бангаш тоғлари — 239 б
Бангаш тумани (Кобул) — 14 а, 131 а, 132 а, 139 б,
140 а, 145 а, 146 б, 147 б, 148 а, 161 а, 225 а
Бангармаву (Ҳиндистон) — 338 а
Бангала — 271 а, 272 б, 273 а, 278 б, 282 б, 283 а, 355
а, 357 а, 389 а
Банд — 339 б
Бандийр — 284 а, 336 а
Банди Сихан — 139 а
Банди Солор (Фарғона) — 32 а
Банди Солор йўли — 32 а, 72 б
Банокат — 45 а
Банну — 138 а, 146 б, 147 б, 148 аб, 149 а, 233 а
Банорас — 282 а, 362 б, 363 б, 364 б
Банас (дарё) — 273 а
Банўр (Панжоб) — 261 б

- Барий — 330 б, 387 а
 Барий тоғи — 273 аб, 285 а
 Бароқўх тоғи (Фарғона) — 2 б, 3 а
 Барақуҳ (Дашти Фармул) — 149 б
 Баракстон тоғи — 139 б
 Баъдалгар иморати — 341 б
 Батлимус — 46 б
 Баҳор (Кобул) — 244 б, 245 а, 270 аб, 292 а
 Баҳат — 273 а, 389 а
 Баҳат суйи — 224 б, 225 а, 254 б
 Баҳат суви (Панжоб) — 254 б
 Баҳжатхон ҳавзи — 333 аб
 Бҳира (Жаҳоннамо, Панжоб) — 145 а, 222 аб, 223 аб, 224 аб, 225 аб, 226 аб, 228 аб, 229 аб, 231 аб, 232 а, 235 б, 236 а, 248 б, 249 а, 260 а, 269 аб, 270 аб, 273 а, 275 б, 292 а, 304 б, 345 б, 361 б
 Баҳулпур — 255 а
 Баҳрайиж — 292 б, 370 б
 Бектут (Кобул) — 157 б
 Бетвий суйи — 273 а, 335 б
 Бешкент (Бискент) — 94 а, 98 аб, 100 а
 Бехзодий (Бехзод) — 235 а, 246 б, 247 а, 248 а
 Бибимоҳруй (Кобул) — 198 а
 Бигром (Панжоб) — 145 б, 146 а, 232 б, 233 а, 253 аб, 254 а
 Бижанагар (Дакан) — 272 а
 Бийаҳ — 273 а
 Бийаҳ суви — 258 а
 Биймуғрий (Панжоб) — 254 б
 Бийла — 150 б
 Билавар (Диловар) — 380 а
 Билва гузари (Ганг) — 364 б
 Билган (Билгир, Кобул) — 248 б
 Биллурий (Абулвалид, Имом Фаҳр мақбараси) — 191 а
 Бистом (Ироқ) — 165 б, 347 а
 Бисут (Кобул) — 220 б
 Бичрота (Бихрота) — 72 а
 Бичок руди (Бут Хок, Пуг Хок, Кобул) — 242 а, 360 а
 Биҳар — 293 а, 317 а, 356 б, 363 б, 366 б, 367 б, 368 аб, 374 б, 375 б, 376 а, 377 а, 388 б, 389 а
 Биҳия (Биҳар) — 367 а
 Бобо Илоҳий (Ҳирот) — 163 б
 Бобо Лўли йўли (Кобул) — 198 а
 Бобо Таваккул (Фарғона) — 108 а
 Бобохокий (Ҳирот) — 13 а, 204 б
 Бобо Ҳасан Абдол — 208 б, 210 б
 Бобоқаро чашмаси (Бажавр) — 218 б
 Бодипеч кўтали (Кобул) — 133 а, 215 а, 249 а
 Бодғис (Ҳирот) — 172 б, 184 б, 185 а, 192 а
 Бодом чашма (Кобул) — 132 а, 145 а, 242 а, 251 б
 Бозор — 148 а
 Бозорак (Ҳиндикуш) — 130 б
 Бозорак кўтали — 130 б
 Бозори Малик — 191 б
 Бозор йўли — 216 б
 Бомиён (Афғонистон) — 58 а, 120 б, 130 б, 162 б, 183 б, 195 б, 242 а
 Бора суйи (Ҳинд) — 146 а
 Борик об — 242 б, 245 б, 251 б
 Борон — 142 аб, 143 а, 154 б, 162 а, 202 а, 240 а
 Борон ёзиси — 202 а
 Борон ёқаси — 142 а
 Борон (суйи, Кобул) — 125 а, 133 а, 134 а, 135 б, 142 аб, 154 б, 161 б, 162 а, 248 б, 249 а
 Борон тузи — 142 а
 Боязид — 332 б
 Боғи Бинафша — 233 б, 246 а, 247 а
 Боғи Биҳишт — 46 а, 198 а, 199 а, 200 а, 201 а
 Боғи Бўлду — 45 б
 Боғи Вафо — 132 а, 233 а, 242 б, 245 а, 249 аб, 252 а
 Боғи Дилакушо — 46 б
 Боғи Жаҳоноро — 188 б, 190 б, 191 б
 Боғи Зарафшон — 357 а
 Боғи Зорон — 85 б, 165 а, 191 а
 Боғи Зубайда — 191 а
 Боғи Калон — 136 б, 246 б
 Боғи Майдон — 42 б, 47 аб, 48 б, 80 а
 Боғи Нав — 36 а, 88 а, 188 б, 191 а
 Боғи Наврузий — 157 а
 Боғи Назаргоҳ — 191 а
 Боғи Подшоҳий — 248 а
 Боғи Сафид — 188 б, 191 б
 Боғи Сафо — 224 а, 369 а
 Боғи Фатҳ — 329 б
 Боғи Хинёбон — 191 а, 357 б
 Боғи Хилват — 216 а, 235 а
 Боғи Чанор — 46 а, 237 а
 Боғи Шамол — 46 а
 Боғоти Хум — 241 а
 Боғи Шаҳр — 191 б
 Боғи Юрунҷа — 216 а
 Боғлон — 237 б
 Бўдана кўруғи (Самарқанд) — 48 б, 82 б
 Бўлий (Раҷпутана) — 293 а
 Бурҳонпур (дарё, Ҳиндистон) — 333 а, 336 а, 387 б
 Бусовар — 310 а, 328 а
 Буст (Баст, Афғонистон) — 57 б, 165 б
 Бухоро — 3 б, 5 а, 11 а, 19 б, 21 б, 22 б, 30 а, 36 аб, 37 аб, 38 а, 39 а, 45 аб, 48 б, 49 аб, 69 а, 76 б, 78 б, 86 а, 131 б, 132 а, 301 б
 Бҳилсан (Ҳиндистон) — 272 а, 335 б
 Бўжпур (Биҳар) — 367 а, 389 а
 Бўлон (Кобул) — 133 а, 249 а
 Бўрка яйлоқи (Уратепа) — 55 б
 Бўрка яйлоқи йўли — 78 б
 Бўстонсаро (Кобул) — 36 б, 44 б, 85 а, 160 а, 162 а

«В»

Валиён (Ҳиндукуш) — 130 б
 Васманд қўрғони (Самарқанд) — 83 б, 84 а
 Варсак садаси (Бадахшон) — 294 а
 Вағжон навоҳиси — қ. Танги Вағжон
 Волий (Варос) — 369 а
 Ворух (Фарғона) — 3 б

«Г»

Габрак (Гибрик, Кибрик) — 131 б
 Гагар — 261 б, 262 а, 273 а, 275 б, 276 а, 282 а, 307 б,
 338 аб, 361 б, 368 б, 370 аб, 372 б, 374 аб, 375 а,
 376 а, 377 аб, 378 а, 380 а
 Газев (Казев) — 128 а, 141 а
 Галийур — 273 б, 339 а
 Гамбийр суйи — 339 а
 Гандамак (Кобул) — 233 а, 245 б, 251 б
 Гандак суйи — 273 а, 368 а.
 Ганг — 273 а, 278 б, 294 а, 299 а, 307 б, 331 а, 332 а,
 336 аб, 350 аб, 352 б, 355 б, 362 аб, 363 аб, 364 аб,
 365 аб, 366 б, 368 б, 370 а, 371 а, 377 б, 379 а, 388
 аб, 389 а
 Ганг дарёси (суйи) — 273 а, 307 б, 329 а, 331 а, 350 а,
 352 б, 363 б, 371 а, 379 а
 Гангута — 257 аб, 260 б
 Гардиз (Кобул) — 139 аб, 140 а, 145 а, 238 аб, 239 б, 295 б
 Гармсёр вилояти — 139 б, 145 а
 Гарм чашма (Кобул) — 145 б, 243 а, 252 б
 Гвалийар — 268 аб, 291 б, 292 б, 294 б, 298 б, 304 аб,
 309 б, 312 б, 315 а, 339 а, 340 а, 341 б, 342 б, 343 б,
 381 б, 382 а, 388 а
 Гвалийар вилояти — 268 а
 Гвалийар қўрғони — 278 б, 280 а
 Гозургоҳ — 191 а
 Гозургоҳ хиёбони — 191 а
 Гозуристон дарвозаси — 92 б, 93 аб
 Гуҷарат — 270 б, 271 а, 282 б, 301 б, 302 а, 317 б
 Гузар — 208 б
 Гулбаҳор — 202 а, 240 б, 241 а
 Гулбаҳор доманаси — 202 а
 Гулбаҳор суйи — 142 б
 Гулкина (Кобул) — 128 аб, 233 б
 Гунбазак кўтали (Хуросон) — 183 б
 Гунбази Чаман (Фарғона) — 113 б
 Гуракатрий — 166 а
 Гургон суйи — 165 а
 Гурзивон — 41 а, 122 а, 141 а, 184 б
 Гўйи суйи — 338 а, 364 б, 378 б, 379 а
 Гўмал руди — 149 б, 150 а
 Гўмтий (дарё, Ҳиндистон) — 273 а,
 Гўспандлиёр (Кобул) — 148 а
 Гўрам парганаси (Панжоб) — 295 б

«Д»

Дабусий (Самарқанд) — 22 б, 78 б, 87 б
 Давлатсаро — 56 б
 Дакан (Ҳиндистон) — 271 а
 Далмав — 301 а, 302 б, 377 б, 379 а
 Далмуд — 377 б, 378 а, 379 а
 Дандоншикан (Хуросон) — 183 б
 Дарайи Бом — 184 б
 Дарайи Газ (Панжоб) — 6 б
 Дарайи Занг (Хуросон) — 122 а
 Дарайи Зиндон (тоғ, Кобул, Балх) — 121 а, 141 а
 Дарайи Кунар — 144 а
 Дарайи Нур (Кобул) — 133 б, 134 а, 154 а, 215 а,
 243 а, 249 б, 277 а
 Дарайи Нур тоғлари — 277 а
 Дарайи Сўф (тоғ, Хуросон) — 141 а
 Дарайи Хуш (Кобул) — 14 а, 160 а, 161 б
 Дарбанд — 265 а
 Дарбанди Оҳанин — 124 а
 Дарвоза йўли (Ҳиндистон) — 221 а
 Дарвозайи Ироқ — 191 аб
 Дарвозайи Малик — 191 б
 Дарвозайи Ферузобод — 191 б
 Дарвозайи Хуш — 191 б
 Дарвозайи Қипчоқ — 191 б
 Дарёйи Хўрда — 382 б
 Дарута (Кобул) — 249 а
 Дарғам суйи (Самарқанд) — 45 а, 78 б, 79 а
 Дашт (Бозори Тоқ, домана) — 138 а, 145 а, 148 аб,
 149 аб, 151 аб, 233 а
 Дашти Сеёрон — 137 а
 Дашти Хасбон — 78 а
 Дашти Шайх (Кобул) — 135 б, 136 а
 Даҳқат (Ўратепа) — 96 б, 97 а, 99 аб
 Даҳона (Хуросон) — 124 б, 126 а, 155 б, 184 а
 Даҳпур — 388 б
 Деварин тангиси — 128 а, 247 а, 249 а
 Деварин ўланги — 130 а
 Деҳи Афғон (Кобул) — 216 а, 237 б
 Деҳи Яъқуб (Кобул) — 242 а, 251 б
 Деҳи Яъқуб танги — 128 а
 Деҳи Ғуломон (Кобул) — 244 б
 Деҳли — 256 аб, 261 а, 262 а, 267 б, 268 а, 270 б,
 278 а, 292 а, 294 а, 296 а, 298 а, 311 б, 317 аб, 390 б
 Дипалпур (Панжоб) — 132 а, 261 а, 273 б, 292 а, 325 а,
 326 а, 386 а
 Дибри (Дири) кўтали — 133 а
 Дизак (Самарқанд) — 13 б, 95 б, 96 а
 Дийдапур — 361 б
 Дикушо боғи — 45 б, 48 а
 Динкут (Ҳиндистон) — 131 а, 148 а, 235 б
 Дири кўтали — 133 а
 Диюл — 88 б

Домани кўх — 240 а
Домани кўх вилоятлари — 172 б
Домғон (Эрон) — 166 а, 167 а, 345 б, 347 а
Дор-модор (Дор-мадор, Дор ул-Мурз) — 269 б
Дорухлофа — 387 аб, 388 а, 389 б
Дувоздах Имом — 164 а
Дугдугий (Ҳиндистон) — 362 аб
Дуки (Қандаҳор) — 138 а, 141 а, 150 а, 152 а, 225 а
Дўлпур (Ражпутана) — 273 б, 291 б, 294 а, 298 б,
299 аб, 305 а, 312 б, 330 аб, 333 б, 339 б, 340 а, 344
а, 353 б, 354 а, 365 б, 358 а
Дун — 257 аб, 260 а, 261 аб
Дунгарпур (Ражпутана) — 324 а
Дурнома (Кобул) — 135 б, 248 б
Дутаҳ — 249 б
Душанба (Бадахшон) — 347 а
Души навоҳиси (Ҳиндукуш) — 29 б, 123 б, 124 б
Дуғоба суйи (Хуросон) — 136 а
Дҳар — 46 б

«Ё»

Еттикент тоғлари (Фарғона) — 5 б
Ёй (Хуросон) — 162 б
Ём (Самарқанд) — 39 б, 40 а
Ёнбулоқ (Кобул) — 251 б
Ёри (Зарафшон) — 82 б
Ёрканд — 389 б
Ёрайлоқ (Самарқанд) — 19 б, 39 а, 49 б, 55 б, 59 аб, 77
а, 79 а, 81 б, 82 б, 83 а

«Ж»

Жакийн парганаси (Ҳиндистон) — 358 а
Жалесар (Ҳиндистон) — 299 б, 331 б, 356 б, 377 б
Жамруд — 244 а
Жангалак (Чингалак) — 160 а, 161 б, 195 б
Жарғоту — 221 а
Жасвал парганаси — 260 а
Жаҳоннамо — 226 б, 273 а
Жаҳоннамой — 249 а
Жаҳоноро боғи — 188 б, 190 б, 191 б
Жигдалик довони (Кобул) — 145 а, 214 а, 245 б
Жина (Чина) қургони — 241 а
Жиронсарой (Чигонсарой) — 144 а
Желам (Панжоб) — 254 б
Жажмав (Ҳиндистон) — 301 а
Жом (Хуросон) — 145 б, 146 а, 244 а, 347 б, 354 а
Жуманудуна (Ҳиндистон) — 361 а
Жуун (Жумна) — 263 а, 267 б, 268 а, 273 а, 299 б,
300 б, 328 б, 339 а, 344 б, 356 аб, 358 б, 361 б, 363
б, 379 аб, 380 б, 388 аб
Жўйи Инжил — 191 б
Жўйи Шоҳий (Кобул) — 145 б, 233 а, 242 б, 244 а

Жўнпур (Ҳиндистон) — 173 б, 270 б, 293 а, 296 а,
303 а, 307 б, 317 а, 354 б, 370 а, 375 б, 378 а

«З»

Замини Довар (Қандаҳор) — 14 б, 42 б, 172 б, 204 б,
211 б, 212 б
Замма яхши — 197 б
Зардак чўл (Балх) — 57 а
Зарафшон (боғ) — 357 а
Зирқон (Зирмон, Фарғона) — 103 б
Зобул — қ. Ғазна
Зобулистон — қ. Ғазна
Зомин (Самарқанд) — 19 а, 38 б, 59 а
Зурмат жилгаси (Кобул) — 139 аб, 153 а

«И»

Ийлончиқ (Ийлончиқ) (Ҳиндукуш) — 125 б
Икки сув ораси — қ. Работак ўрчини
Илок (Ҳисор-Шодмон) — 120 аб, 124 б
Илон ўти (Самарқанд) — 95 б
Имом Фаҳр — 191 а
Инжукон — 194 а
Иничка — 241 а
Ириж — 332 б, 387 б
Ироқ — 10 аб, 26 б, 28 а, 29 б, 129 а, 139 а, 142 б, 165 а,
166 б, 169 а, 173 а, 175 б, 177 а, 180 а, 182 а, 294 а,
320 б, 329 б, 347 а, 369 а
Ироқайн — 139 а
Исохайл — 148 б
Исталиф (Кобул) — 136 аб, 240 а, 246 б, 247 б, 248 а
Исталиф суйи (Кобул) — 143 а
Истарғач — 136а, 157 б, 215 б, 247 б, 248 а
Исфара (Испара, Ашпара, Фарғона) — 3 б, 30 б, 31 а,
71 б, 78 а
Исфара бўлуки — 3 б
Итаъва — 294 а, 298 аб, 299 б, 305 б, 327 а, 328 б, 358
б, 359 а, 380 а, 382 а
Итмак добони (Самарқанд) — 49 а
Ихлосия хонақоси — 191 б
Ишкамиш (Афғонистон) — 35 а, 122 б, 156 а, 181 а,
202 б

«Й»

Ийлончиқ — қ. Ийлончиқ

«К»

Каандар — 299 а
Каъба — 168 б, 178 а
Кавор — 133 а
Каварий суйи — 340 а, 344 а

Кадий ҳазора — 159 б
Какура — 361 б
Каланур (Панжоб) — 257 б, 258 а
Калдақаҳар (Панжоб) — 224 а, 229 б, 231 а
Калийра — 377 а
Калпий — 361 б, 379 б, 387 а
Калпий вилояти — 274 б, 292 б, 294 а, 307 б, 332 аб,
336 а, 365 б, 380 а
Камарий (Кобул) — 153 б
Камруд — 81 аб
Камруд дараси — 33 б, 81 б
Камруд руди (Ҳисор-Шодмон) — 33 б, 81 аб
Канбой навоҳиси (Самарқанд) — 30 б, 38 б, 69 а
Канваҳа — 310 а, 318 б
Канваҳийн — 258 а
Кандибодом — 4 аб, 10 а, 25 а, 56 а, 71 б: 111 а
Кандирлик добони — 32 а, 54 б, 103 б
Кандла (Кундла, Ҳиндистон) — 293 а, 377 а
Канжара — 330 а
Карк (Кобул) — 233 б
Карки гузари — 122 б
Каркхона — 222 б
Кармал (Панжоб) — 261 б
Карнон (Фарғона) — 103 б, 104 а, 116 б, 117 аб,
119 аб,
Карнуд вилояти (Казев) — 128 а, 141 а
Кармина вилояти — 49 б
Кармунас суйи — 365 б, 366 а
Каттавоз водийси — 153 а
Каттавоз дашти — 153 б
Каттавоз тузи — 203 а, 204 а
Катур — 131 б
Качакот суйи (Панжоб) — 159 б, 222 б, 238 а, 254 а
Качва (Ҳиндистон) — 332 б, 333 а
Кашмир — 271 б, 272 а, 278 а
Кашмир тоғлари — 223 а, 228 а, 270 б
Кашгуд (Киштут) қўрғони — 81 б, 82 а
Қаҳдистон — 191 а, 217 б
Қаҳдур (Симла, Ҳиндистон) — 261 а
Қаҳрож ўланги — 219 аб, 220 а
Кеб — 232 а
Келогой (Килогоҳий, Ҳиндукуш) — 202 б
Кеш (Шаҳрисабз) — 2 а, 49 аб, 58 б, 79 б, 81 а, 88 б
Кештут (Ҳисор Шодмон) — 81 б, 82 а
Килиф гузари — 122 а
Киндгар (Кобул) — 250 б
Кирмон (Ироқ) — 29 б, 165 а
Кирмош тоғи — 238 б, 239 б
Кисро тоқи — 49 а
Китиб — 232 а
Кишим (Бадахшон) — 184 а, 347 а
Кишим суйи — 184 а
Кобуд (Самарқанд) — 44 а, 59 б
Кобул (Афғонистон) — 4 а, 6 б, 10 б, 11 а, 13 б, 14 аб,

22 а, 27 б, 29 б, 45 б, 59 б, 123 а, 124 б, 125 аб, 126
аб, 127 аб, 128 аб, 129 аб, 130 аб, 131 аб: 132 б, 133 б,
136 а, 137 аб, 138 а, 139 аб, 140 а, 141 б, 142 а, 144 аб,
145 а, 146 аб, 147 б, 154 а, 155 а, 159 а, 160 а, 165 аб,
167 аб, 168 б, 169 б, 170 а, 172 аб, 177 а, 178 а, 183 б,
187 б, 188 а, 192 а, 193 а, 197 аб, 198 аб, 222 аб, 224
б, 225 аб, 227 а, 229 б, 233 аб, 234 б, 235 б, 236 а,
237 б, 239 б, 240 а, 241 б, 244 б, 245 б, 246 а, 248
аб, 251 а, 258 а, 263 а, 269 а, 270 б, 272 аб, 279 а,
280 а, 286 а, 295 аб, 298 а, 299 б, 305 а, 307 аб, 311
аб, 325 а, 327 а, 329 б, 339 а, 346 а, 350 а, 351 а, 356
б, 357 б, 358 б, 359 аб, 360 б, 361 б, 364 аб, 375 аб,
380 б, 381 а, 386 б, 388 а, 389 аб
Кобул арки — 128 б
Кобул вилояти — 131 б, 140 б, 141 б, 142 а, 144 аб, 200
б, 202 аб, 294 а
Кобул суйи — 131 а, 231 б, 243 б, 244 а, 254 а
Кобул туманлари — 178 а
Кобул қалъаси — 128 а
Кобул қўрғони — 197 а
Калинжар (Панжоб) — 228 а, 293 а
Кома бўлуки (Кобул) — 134 а
Конигил (Обираҳмат, Сиёҳоб) — 46 а, 47 б, 48 а
Кони обгир — қ. Конигил
Косон (Фарғона) — 5 а, 14 а, 15 а, 17 аб, 63 б, 72 аб,
109 аб
Котла — 260 б, 327 аб
Котланг (Ҳиндистон) — 221 б
Кофиристон — 26 а, 13 б, 133 аб, 134 аб, 135 аб, 218 б,
270 б
Кохон (Синд) — 233 б
Кошгар — 1 б, 11 а, 12 б, 17 б, 20 а, 32 а, 131 б, 236 а,
242 а, 246 а, 294 а, 332 а, 389 б
Қоҳмард (Кобул-Балх) — 27 б, 120 б, 124 б, 159 а, 242
а, 352 б
Қоҳмард вилояти — 120 б, 121 а, 122 а, 126 б, 152 б.
Қомард ўланги — 183 б, 184 а
Қула гиром — 250 а
Қунар гузари — 331 б, 332 а, 336 а
Қунар суйи — 250 б
Қунор тумани — 133 б, 134 а, 144 а, 214 б, 215 а, 221 а, 250 а
Қундаба — 374 б, 376 а
Қундар (Қўрғон) — 298 аб, 304 а
Қундала — 293 а, 377 а
Қурара — 274 б, 293 а, 362 аб, 363 а, 379 а
Қурара Маникпур — 307 б
Қурара парганалари — 362 а
Қурара қалъаси — 363 а
Қурйа (Ҳиндистон) — 362 а
Қуррайи Тозиён (Кобул) — 135 б
Қусар (Ҳиндистон) — 362 б
Қуҳрий — 327 б
Қўйил қасабаси (Ҳиндистон) — 291 б, 296 а, 315 а,
225 б, 331 а, 386 а

Кўйи Поён — 94 б
Кўки — 374 аб, 376 а
Кўксарой — 23 б, 36 б, 37 а, 45 б
Кўкча суйи (Бадахшон) — 202 б
Кўли Гил — 113 б
Кўли Малик (Бухоро) — 22 б
Кўли Мағок ўланги — 48 б
Кўра (Кобул) — 139 б, 249 а
Гуракатрий — 145 б, 146 а, 232 б, 233 а
Кўтали Заррин (довон) — 195 а
Кўчабоғ — 127 аб
Кўшк — 191 б
Кўшкак — 159 б
Кўфин — 38 б
Кўҳ — 363 а
Кўҳак суйи (Зарафшон) — 38 а, 43 а, 45 а, 46 аб, 47 а,
48 б, 49 б, 82 б, 83 а, 90 аб
Кўҳак (Чўпон ота, Самарқанд) — 45 а, 48 б
Кўҳат (Панжоб) — 138 а, 146 аб, 147 а, 148 а, 159 б,
225 а, 233 а
Кўҳбачча — 325 б
Кўҳи Жуд — 223 аб
Кўҳи Меҳтар Сулаймон — 150 аб, 152 а
Кўҳи Сафид (Кобул) — 132 б, 277 а
Кўҳи-Соф — 184 б
Кўҳистон — 32 б, 99 а, 122 а, 129 б, 134 аб, 135 а, 155
б, 260 б, 387 а
Кўҳнаноий — 153 б
Кўҳпоя — 96 б
Кўҳтан тоғи (Самарқанд) — 26 б

«Л»

Лавайин — 363 б
Лаклаконт (Тошкент) — 94 а
Лакнав (Ҳиндистон) — 278 б, 334 а, 338 а, 376 аб,
377 б
Лакнур — 292 б, 329 а
Лангари Темурбек — 196 б, 197 а
Лангари Мирғиёс — 192 аб, 193 а
Ландар — 139 б
Ламата канди — 134 а
Ламгон (Кобул) — 10 б, 125 а, 126 а, 129 б, 133 а,
200 б, 213 б, 221 а, 222 а, 241 б, 245 б, 248 б, 249 а,
284 б
Ламгонот (Кобул) — 128 а, 131 аб, 132 аб, 133 аб, 143 а,
145 б, 154 б, 250 б, 277 б, 278 б, 281 а, 286 а
Лаҳтар тумани (Кобул) — 137 аб
Лаҳўр (Панжоб) — 132 а, 225 аб, 227 а, 254 а, 255 аб
Лаҳур холисоти — 251 б
Лотканд кенти (Фарғона) — 66 б

«М»

Маанас суйи — 326 а, 327 аб
Мавлоно Абдуллаҳмон Жомий (мақбара) — 191 а
Мадина — 294 а
Мадҳакур (Ҳиндистон) — 309 б, 344 б
Мажам — 73 б
Мазори Шоҳ — 44 б
Майдон йўли (Кобул) — 145 а, 157 б
Майдони Рустам — 239 б
Майдони Рустам йўли — 239 б
Макка — 13 б, 168 б, 294 а
Малана — 293 а
Малва — 46 б, 271 а
Малва вилояти — 271 а
Маликларнинг Масжиди жомеъи — 191 б
Маллухон ҳавзи — 335 б, 336 а
Малўт (Ҳиндистон) — 257 аб, 258 а, 259 аб, 260 а,
261 а
Малўт қургони — 258 а, 259 аб, 260 а
Мандав — 271 а, 272 а, 273 б, 333 б
Мандировар тумани — 133 а, 144 а, 200 б, 214 б, 215
а, 249 а, 250 б
Мандагон — 184 б
Мандов (тоғлари) — 273 б
Манер — 369 б, 370 а
Манор — 369 б, 370 а, 372 а
Маникпур — 274 б, 293 а, 307 б
Манор (Минор, Кобул) — 197 аб
Манор тоғи — 197 аб
Марв — 9 а, 86 а, 87 б, 156 а, 168 б, 179 б, 185 а, 188 а,
200 б, 301 б, 345 б, 347 аб
Мароға (Озарбайжон) — 46 б
Марвчоқ (Мурғоб) — 185 а
Марғинон (Фарғона) — 3 аб, 4 б, 16 аб, 18 а, 45 а, 60
б, 61 аб, 62 б, 63 а, 78 аб, 108 б, 110 б, 111 а
Масжиди Жавзо — 3 а
Масжиди Муқаттаъ — 46 б
Масжиди Лақлақа — 47 б
Масхиром — 244 б, 245 а
Мастунг (Мастанг, Балужистон) — 211 б
Масчо (Масихо, Зарафшон) — 14 а, 32 б, 39 б, 97 а,
99 аб
Машт — 203 а
Машҳад — 167 а, 185 а, 206 б, 301 б, 347 б
Мақом — 221 б, 222 а
Маҳавин (Ҳиндистон) — 294 б
Маҳан (Маҳсин) (Фарғона) — 78 а
Маҳўба (Ҳиндистон) — 379 б
Меват (Ражпутана) — 273 а, 292 а, 294 а, 296 б, 311 б,
325 б, 326 аб, 383 а
Меват вилояти — 273 а, 325 б, 326 а
Мевагул — 4 а
Мерта — 383 а

Меҳтар Сулаймон кўҳи — 150 а
Меҳтар Сулаймон тоғи — 150 б, 152 а
Миён вилояти — 292 б
Миёни дуоб (Ганг, Жамна) — 257 а, 263 б, 292 а,
296 а, 297 а, 304 а, 311 б
Миёнкол (Самарқанд) — 86 а, 347 а
Мил (Кофиристон) — 133 а, 214 а
Мирвоҳид — 191 б
Мирзо дарвозаси — 15 б
Мирзо кўприги — 43 а
Мирзонинг мадорис ва мақобири — 191 а
Мирзо ҳаммоми — 46 а
Миср — 50 а
Митакача (Кўҳистон, Кобул) — 135 б
Мовароуннаҳр — 2 а, 3 б, 36 а, 44 б, 45 а, 48 б, 49 аб,
50 а, 270 а, 345 б
Мовароуннаҳр (вилоятлари) — 36 а, 50 а, 270 а
Мозу (Моду) кўрғони (Фарғона) — 66 б, 67 аб
Момо хотун (Кобул) — 240 а
Мондиш кентлари — 220 а
Мондиш вилояти — 220 а
Мотурид (Самарқанд) — 45 а
Моҳура — 221 а
Мошур дарвозаси (Қандаҳор) — 211 б
Мукур (Афғонистон) — 215 б
Мулло Бобо боғи — 198 а
Мулло Бобо кўприги — 198 а, 247 а
Мурий (Бобурпур, Ҳиндистон) — 358 б
Мурғоб суйи — 122 а, 165 а, 179 а, 185 б, 187 аб, 205 а
Мурғон тоғи (Қандаҳор) — 211 а
Муқаввийхона — 190 б, 191 б
Муҳаммад Пих (добон) — 146 аб
Муҳаммад Оға кенти (Кобул) — 240 а
Муҳаммад Чаб (кўприк) — 42 б, 43 а
Муҳит дарёси — 270 б
Мўлтон (Панжоб) — 139 б, 142 б, 150 б, 273 а, 339 а,
359 а, 388 а
Мўғулистон (Шарқий Туркистон) — 6 а, 10 аб, 72 а,
102 а, 140 б, 204 а

«Н»

Навандок (Чағаниён) — 81 а, 265 а
Навканд (Фарғона) — 72 б, 109 аб
Нагарҳор — қ. Нингнаҳор
Нағур — 293 а, 376 а
Назаргоҳ боғи — 191 а, 260 а
Намозгоҳ — 15 б, 16 а, 17 а
Намозгоҳи Мухтор — 191 а
Нанупур — 364 а
Насаф (Қарши) — 36 а, 49 б, 86 а
Насух (кўрғон, Фарғона) — 56 а
Нағар йўли — 128 а, 131 а, 146 б, 148 аб
Нахлистон — 250 б

Нахшаб — қ. Насаф
Нақши Жаҳон (боғ) — 46 а
Неъматобод — 191 а
Нерату (Ҳирот) — 215 а
Нижров тоғлари — 135 а
Нижров тумани (Кобул) — 133 а, 135 аб, 139 б, 140 а,
161 б, 162 а, 248 б, 249 а, 279 а
Нилоб гузари — 131 а, 159 б, 167 б, 222 б, 223 а, 228 а,
231 аб, 232 а, 235 б, 243 б, 248 б, 249 б, 254 а, 360
а, 365 б
Нингнаҳор (Кобул) — 131 б, 132 аб, 133 а, 134 б, 144 а,
145 а, 154 б, 199 б, 214 а, 215 а, 216 а, 249 а, 277 б
Нирх кўтали (Кобул) — 145 а
Нишин ўланги — 57 б, 165 б
Нирҳан (Биҳар, Ҳиндистон) — 374 б
Нони қўрғони (Ғазна) — 162 а
Норин (Ҳиндикуш) — 202 б
Нургил тумани (Кобул) — 133 б, 214 б, 215 а, 250 б
Нўшоб (Фарғона) — 70 б

«О»

Оббурдан (Оби Бурдан) — 99 аб
Обёр кўруғи (Оби Ер, Самарқанд) — 39 а
Оби Борон — 125 а
Оби Истода (Ғазна) — 138 а, 153 аб
Оби Раҳмат (Кониғил) — 46 а, 47 б, 48 а
Обихон (Фарғона) — 67 б, 69 б
Обдара (Ҳиндикуш) — 130 б, 155 а
Обдара (Ҳисор) — 202 б
Обдузди — 67 б
Одампур (Ҳиндистон) — 361 б, 363 б, 379 а
Одинапур (Кобул) — 131 б, 137 б, 145 аб, 214 а, 249 а
Одоқ (Озоқ, Фарғона) — 167 б
Озарбайжон — 28 а, 139 а, 175 б, 180 а, 291 б
Ойтуғди навоҳиси (Кобул) — 161 б
Олайлуқ ўрчини — 104 а
Олатоғ (Афғонистон) — 158 б
Олақўрғон (Ихтиёрддин, қалъа, Ҳирот) — 197 а, 205 б
Олмолиқ (Шарқий Туркистон) — 1 б
Олмоту (Шарқий Туркистон) — 1 б
Олғу тоғи — 35 а
Отбозор — 206 а
Оқар тузи (Самарқанд) — 19 а
Оқсарой (ўланги, Қорабоғ) — 126 а
Оқсарой — 191 б
Оққачғай (Оққапчиғай, Уратепа) — 13 а
Оқсув (Уратепа) — 18 а
Оқкўгал (добон, Тошкент) — 69 а
Оҳангарон (Тошкент) — 54 б, 98 б, 99 б, 103 б
Оҳанин дарвоза — 44 б, 45 б, 84 б, 85 а, 91 б, 92 аб

«П»

Паклий вилояти (Панжоб) — 272 б
Палғар (Зарафшон) — 32 б, 99 а
Памғон (Пағмон, Кобул) — 136 б, 157 б, 200 б
Памғон тоғи — 136 б
Пандидах — 185 а
Панжкўра — 219 б, 220 а
Панжкўра сўйи — 219 б, 220 аб
Панжоб Шаҳна — 238 а
Панжҳир (Панжшер, Кобул) — 125 аб, 130 а, 135 б, 159 б, 241 а
Панжҳир тумани — 135 б
Панипат — 257 а, 264 а, 265 а, 301 б
Паравон (Қўхистон, Кобул) — 130 б, 135 б, 136 а
Паравон йўли — 128 б
Паравон сўйи — 143 а, 240 б
Парола (Парҳола) кўрғони — 228 а, 229 б, 230 аб, 234 б
Парсару — 255 а, 257 б
Парсару сўйи (Ҳиндистон) — 378 аб
Паршовару (Ҳашанғар вилояти) — 279 б
Паршовар (Пуршовур, Пешовар) — 128 а, 131 б, 146 а, 232 б, 242 б, 244 аб, 275 б, 276 а, 279 б
Паршовар кўрғони — 242 б
Пашғром (Пешғром) дараси — 219 б
Пашомун (Жаробук ва Шибомун) — 105 а
Пашоғар (Самарқанд) — 59 аб, 96 а
Пайағ (Оллоҳобод, Ҳинд) — 363 б, 364 а
Паҳлўр (Белур) — 257 б
Пир Кону — 152 а
Пир Кону мозори (Дараи Ғозихон) — 151 б, 152 а
Пирўзпур — 327 аб
Пискент (Пискент, Бешкент) — 94 а, 98 аб, 100 а
Пич (Пичи Кофиристон) — 134 б
Пичғон — 139 б
Пичғон дараси (Жиғон, Кобул) — 162 а
Панийалий — 221 а
Панийалий йўли — 221 а
Поп кўрғони (Фарғона) — 54 б, 62 а, 109 б, 110 а, 112 б
Пора йўли — 243 б
Порандий кенти (Ҳиндикуш) — 130 б
Порандий кўтали — 130 б
Пуликоҳ — 191 а
Пули Мағок — 40 аб, 84 а
Пули Молон — 191 б
Пули Мирзо — 43 а
Пули Муҳаммад Чаб — 43 а
Пули Равон — 113 б
Пули Солор (Ҳирот) — 206 б, 207 а
Пулчироғ (Якчироғ; Балх, Ҳирот) — 41 б, 165 б
Пуройин дараси — 214 аб
Пурон — 191 б

Пураб — 298 б, 299 б, 303 а, 334 а, 350 аб, 355 б, 356 б

Пураб тоғи — 296 б, 299 а, 307 а

Пуштайи Айш — 66 а, 106 а

Пуштайи Қўҳак — 46 аб, 47 а, 48 б

«Р»

Раай Синг — 335 б

Работак урчини (Икки сув ораси, Фарғона) — 52 б, 64 б, 70 б

Работи Дудар (Дузд, Ҳирот) — 167 а

Работи Заврақ — 234 а

Работи Рўзақ — 106 б

Работи Рўзақ кенти — 106 б

Работи Сарҳанг ўрчини (Фарғона) — 66 б, 67 б

Работи Сурд (Самарқанд) — 69 а

Работи Хожа (Самарқанд) — 44 а, 59 а, 80 а, 82 б, 83 а

Работи Хожа кўрғони — 59 а, 82 б

Равза — 138 а

Равий сўйи (Панжоб) — 257 б, 273 а

Рантанбўр (Раганбур, Ратанпур) — 272 а, 293 а, 242 б, 343 а, 345 а,

Рантанбўр тоғи — 273 б

Рантанбўр қалъаси — 342 б

Рапат — 273 а

Раприй — 294 а, 298 б, 315 а, 328 б, 336 а, 358 а, 380 а

Раприй парганаси — 358 а

Реги равон — 248 б

Родагон (Зодгон) ўланги — 347 б

Роғ (Бадахшон) — 155 а, 202 б

Рубъи маскун — 188 а

Рум — 129 а, 319 а, 364 а, 384 а

Русто (Рустоҳ, Бадахшон) — 154 б

Рушдон (Ришдон, Фарғона) — 3 б

«С»

Сабзавор (Себзор) — 165 б

Савалак Парбат тоғлари — 272 б, 273 а

Савад — 131 б, 134 а, 219 б, 220 б, 221 а, 236 аб, 242 б, 250 а, 277 аб, 278 а, 286 аб

Савад вилояти — 236 а

Савад сўйи — 228 б, 243 б, 244 а

Савад тоғлари — 140 б

Савосанг (Қандаҳор) — 158 б

Савоти — 222 б

Савсанихона — 191 б

Сайрам — 8 а, 19 б, 102 а, 105 б

Сайхун (Сирдарё) — 2 а, 4 аб, 5 а, 6 а, 8 а, 17 а, 74 а, 98 а, 101 а, 103 б, 104 а, 108 а, 111 а, 116 б

Сайғон (Хуросон) — 130 б, 183 б

- Сайқон — 130 б, 183 б
 Сакон — 103 б
 Самана — 282 а, 297 а, 355 б
 Самана вилояти — 297 а
 Самнон — 3 б
 Самарқанд — 1 б, 2 а, 3 б, 4 а, 5 аб, 6 аб, 7 б, 8 аб, 10 б, 11 аб, 12 б, 13 аб, 14 б, 15 а, 19 б, 20 аб, 21 а, 22 б, 23 а, 24 аб, 25 а, 26 б, 28 а, 29 б, 30 аб, 33 б, 36 а, 37 б, 38 аб, 39 а, 40 аб, 41 а, 42 б, 43 а, 44 аб, 45 аб, 46 а, 47 б, 48 аб, 49 аб, 50 аб, 51 аб, 53 аб, 54 а, 55 б, 56 а, 58 б, 59 аб, 68 б, 69 а, 74 а, 76 б, 77 аб, 78 аб, 79 аб, 80 аб, 81 аб, 82 аб, 83 аб, 84 а, 85 аб, 86 аб, 87 аб, 90 б, 91 аб, 96 аб, 97 аб, 98 а, 108 а, 120 б, 125 б, 129 б, 131 б, 140 аб, 144 б, 156 а, 163 б, 168 а, 170 б, 174 б, 175 б, 178 а, 180 а, 181 а, 187 б, 204 а, 237 б, 238 а, 265 а, 269 б, 286 а, 293 б, 294 а, 345 б, 347 а, 348 б, 351 б, 356 б, 357 б, 388 б
 Самарқанд вилояти — 59 а, 108 а
 Самарқанд доруғалиғи — 82 б
 Самарқанд подшоҳи — 6 а, 269 б
 Самарқанд тахти — 30 а, 50 б, 74 а
 Самарқанд Чухра Тобини — 15 а
 Самарқанд шаҳри — 29 б, 44 б, 47 б, 48 а, 53 б
 Самарқанд қургони — 82 б, 83 а, 91 а
 Самарқанд ҳукумати — 20 б
 Самту (Шамту) — 123 а
 Санбал (Самбхал) — 272 б, 292 б, 294 а, 297 б, 309 б, 315 а, 331 а, 375 а, 381 а, 387 а, 390 б
 Санбал қургони — 297 б
 Санг суйи (Фарғона) — 114 а
 Сангзор (Самарқанд) — 55 б, 78 б, 82 б
 Сангдаки кўтали (Панжоб) — 222 б, 223 а, 231 б
 Санги Бурида (Кобул) — 241 а
 Санги Лаҳшак (Қандаҳор) — 208 б
 Санги Сўрох (Кобул) — 145 а, 149 б
 Санг суйи — 114 а
 Санжид дараси (Кобул) — 240 а
 Сапон (Сабон) — 61 б
 Санўр (Ҳиндистон) — 261 б
 Сар дара — 133 б
 Саран (Бихар) — 374 б, 377 а
 Саран вилояти — 374 б
 Сарангпур — 272 б, 335 б, 383 а
 Сарахс (Хуросон) — 301 б
 Сарваар — 293 а, 332 а, 362 б, 377 а, 389 а
 Сардсер — 139 б
 Саридеҳ (Ғазни) — 139 а, 153 б, 203 а
 Сарипул (Кобул) — 8 б, 38 б, 88 а, 120 б
 Сарипули Мурғоб — 165 а
 Сарқўб — 162 а
 Сароб (Сероб) (Ҳиндукуш) — 29 б, 125 б, 130 б
 Сарой — 156 б
 Сарой Мунда — 362 а
 Сарсава — 263 аб
 Сару — 273 а, 282 а, 338 б, 368 б, 369 б, 376 а, 377 аб
 Сару дарёси — 275 б, 282 а, 338 аб, 370 аб, 372 б, 374 аб, 375 а, 376 а, 378 а, 380 а
 Сару суйи — 282 а, 307 б, 338 б, 68 б, 370 аб
 Сатлаж — 225 а, 257 а, 273 а, 292 а
 Сафоия — 191 б
 Сақо (Фарғона) — 70 а
 Саҳринд — 257 а, 261 б, 273 б, 292 а, 355 б
 Сева — 214 б
 Сеёрон (Булоқ, Кобул) — 136 б, 137 а, 235 а, 240 а, 248 б
 Сеёрон тоғлари — 240 а
 Секандара — 331 а
 Секандаробод — 331 б
 Секандарпур 370 б, 376 аб, 389 а
 Секандарпур чатурмук — 370 б
 Секона — 203 а
 Семирқанд (Семизқанд) — қ. Самарқанд
 Секрий — 291 б, 310 а, 312 б, 328 б, 329 б, 330 аб, 331 б, 337 б, 344 б, 377 б
 Секрий кўли — 310 а
 Секрий парганаси — 377 б
 Секрий тоғлари — 273 б
 Сенгар суйи — 361 б
 Серкой (Серокой) — 205 а
 Сиви (Сиби, Балужистон) — 152 а, 165 а, 214 б
 Сиёҳоб (Кониғил) — 46 а, 47 б, 48 а
 Сийистон — 166 а, 204 б, 320 б
 Сиёҳоб (Бигром) — 253 б
 Сижованд (Кобул) — 137 б
 Сижованд кўтали — 153 б
 Сийалкот (Панжоб) — 59 б, 254 б, 255 а, 257 б, 292 а
 Сийалкот йўли — 254 б
 Синд дарёси (суйи) — 131 а, 146 аб, 148 а, 150 аб, 151 аб, 152 аб, 222 б, 223 б, 231 б, 232 а, 254 аб, 272 аб, 273 а, 275 б, 296 а
 Синду-Ҳинд — 296 а
 Сиравлий — 363 б
 Сири тоқ добони — 81 а
 Сири тоқ йўли — 33 б
 Сири тоқ кўтали — 81 б
 Сирдарё — қ. Жайхун
 Сихунда (Панжоб) — 225 б, 261 б, 272 б, 273 аб, 292 а, 329 а, 355 б
 Сияҳсанг — 128 б
 Сияҳсанг ўланги — 130 а
 Сойғил — 214 а
 Сойқон — 130 б, 183 б
 Сомсийрак (Тошкент жанубида) — 98 б, 100 аб
 Сон ва чаҳоряк вилояти — 184 б
 Сорбоғ (Кобул, Балх) — 308 б
 Соқи Салмон (Сулаймон) — 191 а
 Соқий (Шомий) қургони — 215 а
 Сувсон кенти (Кобул) — 249 б

Султон Аҳмад мирзониинг ҳазираси — 191 а
Султония (Эрон) — 139 а
Султоннинг равзаси — 234 а
Султоний Пул — 342 б
Сунам — 262 а
Сункара (Ражпутана) — 327 б
Сурух — 145 а, 149 б
Сурхобруд суйи — 132 б
Сурх работ (Кобул) — 213 а
Сурх руд — қ. Сурхобруд суйи
Суфайи Тийрандазон — 191 б
Суҳон суйи (Панжоб) — 223 аб, 230 аб, 231 а
Сугд (Самарқанд) — 38 а, 49 б, 86 б, 95 а
Сугд тумани — 49 б
Сугандпур — 380 а
Сўзангорон дарвозаси — 92 б, 93 аб
Сўн суйи (Биҳар) — 364 б, 369 б, 370 а
Сўнгак қўрғони (Сўнг) — 128 б, 130 а, 216 а
Сўнг Қўрғон ўланги — 130 а, 216 а
Сўх (Фарғона) — 3 б, 4 а, 352 б
Сухжана — 344 а

«Т»

Табриз — 10 а, 129 б, 139 а
Тайик — 378 б
Такоб (Обдара) — 130 б, 141 а, 160 б
Такасекретку (Такасекриган) — 8 а
Такасекретку уруши — 8 а
Такона — 165 а
Танбалхона — 181 а
Тангоб (Фарғона) — 60 б
Танги Вағжон — 238 а
Тарабхона (иморат) — 188 б, 190 а, 191 б
Тарнов навоҳийси — 40 а
Тарнук вилояти (Қандаҳор) — 213 б
Татта вилояти (Синд) — 273 а, 330 а
Тату кўтали (Ҳамтоту) — 224 а
Таҳангар қўрғони (Ражпутана) — 303 б
Тахти Баргар — 191 а
Тахти Остона — 191 а
Тахти Навоий — 191 а
Тахти Сафар — 191 а
Тахти Ҳожибек — 191 а
Теба (Тепа, Кобул) — 127 б, 128 а, 130 а, 157 б, 162 а
Тебат (Тибет) — 273 а
Темурбек лангари — 196 б, 197 а
Темурия салотини — 34 а
Тепа ўланги — 130 а
Тижара — 326 аб, 381 а
Тижора шаҳри — 326 б
Тирмуҳаний (Биҳар) — 377 а, 381 а
Тийл (Тал) — 147 б

Тирмиз — 26 б, 27 б, 33 а, 44 а, 45 а, 120 б, 122 а, 159 а, 171 б, 356 б
Тирҳут — 293 а
Тожиқлар кенти — 248 б
Ток — 148 а
Толиқон — 35 а, 122 б
Толор чамани — 237 а
Тошқанд (Шош, Чоч) — 3 б, 6 а, 8 а, 12 а, 13 б, 19 аб, 20 а, 45 а, 54 б, 55 б, 71 б, 72 а, 96 б, 99 б, 100 а, 101 а, 102 аб, 103 а, 105 б, 234 б, 347 а
Тошқанд бузуғлуғи — 12 а, 20 а
Тошқанд вилояти — 6 а
Тошқанд ва Шоҳрухия вилояти — 6 а
Тошрабат йўли — 188 а
Тошқўрғон — 211 б
Туркистон 2 а, 8 а, 9 б, 22 б, 43 б, 44 а, 84 а, 86 а, 129 а
Турок (Тўлак) чорбоғи — 94 б, 100 б
Турфон (Шарқий Туркистон) — 102 а
Тўс суйи — 301 б, 363 б, 364 а, 378 б
Туъта (Хиндистон) — 344 б
Тутлуқ — 105 б
Тутум дара суви (Кобул) — 360 а
Туғлақобод (Деҳли) — 268 а
Тутковул — 197 б
Туъда — 308 а, 328 а
Тул (Хиндикуш) — 130 аб
Тўн (Хуросон) — 185 а, 188 а
Тўп — 184 б
Тўруқшорон — 61 б, 62 а
Тўқбой — 197 а
Тўққуз ўлум гузарлари — 122 б

«У»

Убож (Уёч) — 56 б, 120 б
Удва (Урва) — 341 б, 342 аб
Удайпур (Дунгарпур) — 324 а
Уйғур — 73 б
Уёж — 124 б
Улобату (Ғазна) — 203 аб
Улуғбек мирзо мадрасаси — 46 б, 91 а, 122 а
Улуғ тоғи (Олғу тоғи) — 35 а
Улуғ нур (Кобул) — 133 а
Унвар — 331 б, 357 а, 358 а
«Унсия» (Алишер Навоийнинг уйи) — 191 б
Ургут (Самарқанд) — 40 б
Урганч — 168 а
Усрушна (Усруш) — қ. Уратепа
Уштур шаҳри (Кобул) — 125 а, 183 б, 197 б
Уштургардан (Шутургардан) — 91 б, 92 б
Уқобайн (Кобул) — 128 б

«Ф»

Фалғар — қ. Палғар
Фанокат (Шоҳрухия) — 2 а
Фармул (Кобул) — 128 а, 131 а, 139 б, 146 б, 148 аб, 149 б
Фармул тумани — 139 б
Фарқат (Фарғона) — 1 б, 2 а, 3 аб, 4 аб, 5 аб, 8 а, 10 а, 12 б, 13 а, 15 б, 16 а, 31 б, 32 а, 45 а, 48 б, 54 а, 72 а, 104 а 108 а, 129 а, 140 б, 181 а
Фатҳпур — 358 а, 377 аб, 380 аб, 387 а
Феруза дарвозаси (Самарқанд) — 45 б, 84 а, 92 а, 93 б
Фирӯзпур (Пирӯзпур) (Панжоб) — 327 аб
Фулул (Бадахшон) — 35 а, 122 б
Фон навоҳиси (Зарафшон) — 81 б, 82 а
Форс — 291 б
Форуқ — 302 а

«Х»

Хавок кўтали — 130 а
Хаволи Қутий — 194 а
Хавос — 8 а, 19 а
Хайбар — 145 б, 159 б, 165 а, 225 а, 277 а
Хайбар тоғлари — 131 а
Хайбар (добон) — 243 аб, 244 б
Хайробод — 292 б, 329 а
Халжий дарвозаси — 271 а
Халилия — 95 б
Халилия кенти — 95 б
Халифа боғи — 198 а
Халишак (Қандаҳор) — 208 б, 209 а
«Халосия» мадрасаси — 191 б
Хамланган (Бадахшон) — 154 б
Хамчон (Бадахшон) — 202 б
Хандак — 43 б
Харгирд навоҳиси — 347 б, 354 а, 368 б, 369 а, 374 б, 376 б
Харийд (Хайробод) — 307 б, 317 а, 354 б, 368 б, 369 а, 374 б, 376 б, 389 а
Харобук (Фарғона) — 105 а, 107 б
Хатлон — 26 б, 33 б, 56 б, 57 а, 125 б, 134 а, 140 б
Хатлон вилояти — 9 а, 56 б
Хатлон (Хатталон) суйи — 35 а
Хатлон тоғлари — 122 а
Хиёбон — 39 б, 40 а, 45 б, 84 а, 191 а, 360 а
Хилватхона — 355 а
Хирсхона — 247 а
Хитой (Шимолий Хитой) — 101 б, 129 а
Хожа Абдуссамад — 128 б
Хожа Баста (Кобул) — 360 а
Хожа Дийдор — 43 б, 81 б, 82 б, 86 а, 95 а
Хожа Дийдор қургони — 43 б

Хожа Имод — 120 б
Хожа Исмоил тоғи — 141 а, 203 б
Хожа Зайд (Ҳиндикуш) — 124 б, 125 а
Хожа Кордзан навоҳиси (Карузан, Самарқанд) — 38 а, 80 б, 88 б
Хожа Катта (Китта, Фарғона) — 106 а
Хожа Кафшир (Самарқанд) — 36 б, 93 б
Хожа Региравон (Қўҳистон, Кобул) — 136 а
Хожа Ривож (Кобул) — 156 б, 216 а
Хожа Рустам (Кобул) — 252 а
Хожа Рўшноий — 128 б
Хожа Сеёрон (чашма, Кобул) — 136 б, 137 а, 235 а, 240 а, 248 б
Хожа Тоқ (Чортоқ, Қундуз) — 129 б, 191 б, 241 а
Хож Чангол — 35 б
Хожа Чортоқ (Қундуз) — 156 а
Хожа Хованд Саид — 129 б
Хожа Шаму (Шамс, Кобул) — 128 б
Хожа Шихоб (Кобул) — 248 а
Хожа Ҳасан (Кобул) — 235 б, 247 б, 248 а
Хожа Қутбиддин (мазор) — 267 б
Хожа Хизр (Самарқанд) — 241 б
Хожа Хизр — 92 а, 219 а, 221 а
Хожа Хизр масжиди — 92 а
Хожа Хизр руди — 219 а
Хожа Хизр қадамгоҳи (Кобул) — 128 б
Хоқон дарвозаси (Андижон) — 53 б, 106 а
Хоқон ариғи (Фарғона) — 105 б, 106 а, 107 б
Хон мирзо (боғ) — 199 а
Хон юрти (Самарқанд) — 40 аб, 48 аб, 83 а
Хоразм — 45 а, 139 а, 154 б, 156 аб, 163 а, 166 а, 172 а, 234 б, 269 б
Хослар — 98 а
Хост (Ҳиндикуш) — 236 а, 238 а, 242 а
Ҳубён кўтали — 125 а, 345 б
Хугиёний — 139 б
Худак кенти — 95 б
Хузур — 49 б, 86 а
Хузур вилояти — 49 б
Хум (Боғоти Хум) — 241 а
Хумор — 165 а
Хурд Кобул — 142 а, 213 б, 360 а
Хуросон — 7 б, 10 б, 15 а, 20 а, 26 б, 33 а, 42 а, 46 а, 57 б, 58 а, 59 б, 80 б, 120 аб, 121 б, 124 б, 126 аб, 129 а, 131 а, 138 б, 140 а, 142 б, 155 а, 157 а, 161 б, 162 б, 164 б, 165 аб, 167 б, 169 а, 170 а, 175 б, 176 а, 177 аб, 178 аб, 179 аб, 182 а, 184 б, 187 б, 188 а, 191 б, 192 аб, 201 б, 202 а, 204 б, 207 аб, 208 а, 212 б, 269 б, 286 а, 293 б, 294 а, 345 а
Хуросон вилояти — 165 б
Хуросон мамолики — 177 аб
Хуросонот — 138 б, 177 а
Хуросон салтанати — 269 б
Хуросон тахти — 269 б

Хуросон чухра чергаси — 15 а, 29 а
Хуррам — 308 б
Хушоб (Панжоб) — 165 а, 223 б, 224 б, 225 аб, 226 а,
228 аб, 235 б
Хубон (Фарғона) — 69 б, 70 аб
Хўжанд — 1 б, 2 а, 4 аб, 8 а, 16 б, 19 б, 20 а, 31 б, 32 б,
53 б, 54 б, 55 б, 56 а, 58 б, 59 аб, 60 аб, 61 б, 71 б, 75
а, 78 а, 98 а, 116 б
Хўжанд суйи — қ. Сайхун дарёси
Хўтан (Шарқий Туркистон) — 17 б
Хўқон урчин навоҳиси (Фарғона) — 25 а, 103 б

«Ч»

Чавса — 328 а
Чакрак — 32 а, 61 б, 62 а
Чанбал дарёси — 273 а, 285 б, 330 б, 332 а, 339 б, 340
а, 344 а
Чандвар — 274 а, 299 б, 315 а, 328 б, 331 б, 358 а
Чангалак (Жангалак) — 160 а, 161 б, 195 б
Чандерий — 169 б, 272 а, 324 а, 331 б, 332 б, 333 аб,
334 б, 335 а, 339 а, 387 аб
Чандерий товлари — 273 б
Чандерий кўрғони — 333 б
Чандовал руди — 216 б
Чандавал суйи — 219 аб
Чаноб (Чиноб) — 223 б, 224 б, 225 а, 228 а, 255 а,
273 а, 365 б
Чаноб суйи — 219 аб
Чанор боғи — 236 б, 237 а, 248 а
Чанут — 223 б, 224 б
Чапаран — 293 а
Чапаркада — 361 б
Чармгарон дарвозаси — 127 а, 130 а
Чароқдон — 193 а
Чарх — 137 аб
Чарғолонг (Чарғ ўланг) — 191 б
Чатсу — 293 а
Чату (Кобул) — 145 а
Чатурмук — 317 а, 377 а
Чатурмук Секандарпур — 376 а
Чачавалий — 361 б
Чашмайи Пара (Тара) — 238 б, 239 б
Чағониён (Ҳисор-Шодмон) — 26 б, 56 аб, 81 а, 120 б,
265 а
Чағонсарой (Жиғансарой) (Кобул) — 134 аб, 139 б,
144 а
Чағонсарой суйи — 134 б
Чаҳорбоғ — 15 б, 391 а
Чаҳоряк — 184 б
Чаҳчарон — 172 б, 192 б
Чекмон — 26 а, 165 а, 169 а
Чечакту (Балх — Ҳирот) — 184 б, 187 б
Чилдухтарон (Фарғона) — 66 а, 104 б, 185 а, 188 а
Чилсутун — 47 а

Чилту (Ҳилту) ўланги — 81 а
Чин (Хитой) — 129 а
Чина кўрғони — 241 а
Чинихона — 47 б
Чинорон (Машҳад) — 165 а
Чир суйи (Чирчиқ) — 8 б, 13 б, 17 а, 19 аб, 22 б
Читра (Читр) (Панжоб) — 261 б
Читур (Ражпутана) — 272 а, 335 б, 343 а, 345 а
Чихл кулба (Кобул) — 248 б
Чолок ўланги — 126 б, 128 б, 130 а, 216 а
Чорбоғ — 47 б, 159 а, 160 а, 162 а, 216 а, 235 б, 247 а,
307 а
Чоржў гузари — 58 б
Чорраҳа дарвозаси — 37 а, 80 а
Чорсув — 191 б
Чоч (Шош) — 6 а
Чошгуба (Чоштепа, Кобул) — 202 а
Чошгуба дашти — 202 а
Чоҳсуйи — 354 а
Чунар — 362 б, 363 б, 364 аб, 365 а, 377 аб, 378 а
Чунар кўрғони — 364 а
Чўпара гузари — 131 а, 148 а, 376 а
Чўпара тоғи — 148 б
Чўтоли (Капдаҳор) — 152 а
Чўпон кўпруги — 78 а

«Ш»

Шабурғон — 57 а, 122 а, 165 а
Шайх Баҳовуддин Умар (мазор) — 191 а
Шайхзода дарвозаси — 43 а, 90 б, 92 аб, 95 б
Шайхулислом мадрасаси — 191 б
Шайх Зайнуддин (мазор) — 191 а
Шамсобод парганаси — 268 б, 333 б, 336 а, 343 а,
376 а, 387 б, 388 а
Шамту (Самту) — 123 а
Шаниз (Шер) — 158 а
Шарукон — 234 б
Шатлут (Сатлаж) — 273 а, 292 а
Шаҳманг (Панжоб) — 272 б
Шаҳр дарвозаси — 233 б
Шаҳрисабз (Кеш) — 2 а, 49 аб, 58 б, 79 б, 81 а, 88 б
Шаҳри Сафо — 120 б, 208 аб
Шерак — 125 б, 127 а
Шероз — 10 а, 38 б, 39 аб, 44 а, 55 б, 59 б, 81 б
Шероз кўрғони — 39 а, 81 б
Шибарту (Ҳиндикуш) — 130 б, 155 а, 183 б, 195 б,
202 б
Шибарту йўли — 183 б
Шибарту кўтали — 130 б, 195 б, 202 б
Ширкут — 225 а
Шифоия (шифоҳона) — 191 б
Шовдор тумани (Самарқанд) — 49 б, 59 а, 77 а
Шовдор қальаси — 86 а
Шол — 211 б

Шом (Сурия) — 50 а
Шофтевар (Шофтапур) — 154 б
Шош — 6 а, 45 а
Шоҳидон — 184 а
Шовдор (Шоҳдор) тоғи — 40 б, 77 а, 86 а
Шовдор тумани — 49 б, 59 а
Шоҳи Кобул — 128 аб
Шоҳи Кобул тоғи — 128 б
Шоҳобод — 29 а, 263 а
Шоҳрухия (Фанокаг, Шош, Банокаг) — 2 а, 6 а, 7 б, 8 а, 12 аб, 19 б, 31 аб, 45 а, 98 аб
Шунқорхона тоғи — 82 б

«Э»

Эриёр навоҳиси — 125 б
Эски қушқ — 197 а

«Я»

Ядабир (Кобул) — 233 а, 243 а, 252 б
Якка ўланги (Бомийн) — 183 б, 195 б
Якланга пуштаси (Кобул) — 251 б
Якчироғ ўланги — 41 б
Якшанбеҳий — 336 а
Янги (Ўтрор) — 1 б, 10 а
Янгийул (Хиндикуш) — 36 б, 130 б
Ясси Кечит (Фарғона) — 14 а
Яфтал — 202 б
Яъқуб суви — 242 а
Яғо (Яғмо) — 102 а

«Ў»

Ўба (Гири Руд) — 172 б
Ўзганд (Фарғона) — 16 а, 17 б, 63 б, 64 б, 66 б, 70 б, 72 а, 74 а, 77 б, 103 б, 104 а, 108 б
Ўланги Родагон — 347 б
Ўнжу Тўба — 67 б
Ўратепа (Усрушна, Усруш) — 8 аб, 13 аб, 14 б, 16 б, 18 а, 19 б, 32 аб, 55 б, 59 а, 60 а, 78 аб, 86 б, 91 а, 96 аб, 97 а, 99 а, 100 а, 101 а
Ўтроркент — қ. Янги
Ўтрўлий — 331 а
Ўш (Фарғона) — 2 б, 3 а, 5 а, 13 а, 18 а, 38 б, 63 аб, 66 аб, 69 б, 71 а, 77 б, 103 б, 104 аб, 105 аб, 107 б, 108 аб, 110 б, 111 а
Ўғбуға (Улугбуға) — 249 а

«Қ»

Қабодиён (Ҳисор-Шодмон) — 120 б, 356 б
Қаёқту — 203 а

Қайсор (Маймана) — 184 б
Қалъайи Дабусий — 22 б, 78 б, 87 б
Қалъайи Зафар — 11 а, 308 а, 345 б, 347 а, 389 б
Қалъайи Ихтиёрдин — 197 а, 205 б
Қалот — 158 аб, 159 а, 167 а, 206 б, 207 б, 208 а, 209 а, 212 б, 213 б
Қалот ва Турнук вилояти — 213 б
Қандаҳор (Афғонистон) — 10 б, 42 б, 57 б, 129 а, 131 а, 137 б, 139 б, 144 а, 157 а, 158 а, 166 а, 167 б, 171 б, 172 б, 193 а, 204 б, 207 а, 208 аб, 210 б, 211 аб, 212 аб, 213 аб, 214 б, 215 а, 248 б, 270 аб, 291 аб, 347 б, 388 б, 389 б
Қандаҳор вилояти — 212 а
Қандаҳор йўли — 193 а
Қандаҳор тоғи — 208 б
Қандаҳор қалъаси — 211 б
Қандаҳор ҳукумати — 171 б
Қаннуж (Ҳиндистон) — 167 б, 292 б, 294 а, 298 б, 299 а, 315 а, 328 б, 329 а, 332 а, 334 а, 336 а, 387 б
Қаннуж вилояти — 167 б
Қарангриқ (Қарамангриқ) — 133 а
Қаро кўба кўтали — 221 а
Қароча — 230 б
Қарға булоқ пушталари — 201 б
Қарши (Насаф, Нахшаб) — 36 а, 49 б, 86 а
Қарши вилояти — 49 б
Қарши қургони — 86 а
Қаҳлуғ (Қаҳлуға, Дарбанди оҳанин) — 124 а
Қаҳқа (Қаҳлаға) — 26 б
Қизил сув (Сурхоб, Хиндикуш) — 123 а, 130 б, 202 б
Қилоғу — 244 б
Қипчоқ — 126 б
Қипчоқ кўтали — 130 б
Қирқ ариқ — 242 б, 252 аб
Қозон хони — 182 б
Қойин (Хуросон) — 185 а, 188 а
Қорабоғ (Кобул) — 125 б, 126 а, 212 б
Қорабоғ (Қандаҳор) — 153 а
Қорабоғ ўланги — 153 а
Қорабулоқ (Самарқанд) — 39 б, 99 б
Қоракўл — 23 а, 45 а, 49 б, 86 а, 87 б
Қоракўл вилояти — 49 б
Қоракўл ҳукумати — 23 а
Қора работ (Хирот) — 173 а, 205 б
Қора сув (Синёҳоб, Кобул) — 48 а, 244 б, 338 аб
Қоратегин — 33 б, 63 б, 69 б, 81 а
Қоратегин вилояти — 69 б
Қоратув (Кобул) — 132 а, 133 а, 242 б, 251 б
Қорбуг пуштаси — 95 б
Қорлуқ — 238 а
Қоқшол — 125 б
Қубо (Қува) — 16 б, 78 а, 104 а
Қудсия (Алишербекнинг мазори) — 191 б
Қундуз (Афғонистон) — 9 а, 26 б, 29 аб, 33 а, 34 б, 35 аб, 37 б, 42 а, 44 а, 57 б, 68 а, 90 б, 122 аб, 123 а, 125

6, 128 а, 130 а, 144 б, 154 б, 156 аб, 165 б, 170 а, 173 а, 200 б, 218 б, 237 б, 242 б, 270 а, 308 б
Кундуз ва Андароб вилояти — 128 а
Кундуз вилояти — 29 б, 125 б, 156 а
Кундуз қўрғони — 35 а
Кутий — 194 а
Кутлуққадам гўрхонаси (Кобул) — 126 б, 127 а, 130 а,
Кутлуққадам кўприги — 127 а, 233 б
Кушхона — 42 б
Кушхона ўланги (Кандаҳор) — 212 а
Қулба кенти (Самарқанд) — 42 б, 43 а, 48 б
Қулба навоҳиси — 90 б
Қўлба ўланги (Самарқанд) — 42 б, 47 б, 48 б, 90 б
Қўрату — 133 а, 233 б
Қўруқсой — 132 а, 133 а, 213 б, 233 б, 245 б
Қўшгунбаз — 145 б, 154 б, 252 а
Қўш Нодир (Қўш Нодур) — 130 а, 247 а
Қўш Нодир ўланги — 130 а, 157 а
Қўштегирмон — 108 а

«Ғ»

Ғаво (Ғарғона) — 116 аб, 117 аб
Ғайн кенти (Кобул) — 162 а
Ғазнаи Намангон — 73 а
Ғазни (Ғазнин, Зобул) — 128 а, 129 б, 131 аб, 137 б, 138 а,
139 а, 141 б, 142 а, 144 аб, 145 а, 149 б, 152 б, 153 б, 162 аб,
165 б, 183 б, 187 б, 192 а, 207 б, 215 а, 224 б, 225 а, 234 аб,
252 а, 270 б, 295 б, 296 а, 311 а
Ғазни вилояти — 137 б, 202 б
Ғазни руди — 153 а
Ғазни суви — 138 б
Ғазни шаҳри — 138 б
Ғаёсвол — 232 а
Ғаржистон (Ғуржистон) — 141 а, 192 б
Ғиждувон (Бухоро) — 175 б
Ғилжи — 203 б, 207 б
Ғозипур (Ғиндистон) — 282 а, 296 б, 307 б, 365 а,
371 а, 377 а, 389 а
Ғори Ошиқон — 40 б, 43 б, 84 а, 94 б
Ғотфар — 36 б
Ғулий — 234 а
Ғурбанд (вилоят, Кобул) — 125 а, 130 б, 135 б, 183 б,
197 аб
Ғурбанд тумани — 135 б
Ғўр (вилоят, Хуросон) — 128 а, 172 а
Ғўрий (Хуросон) — 124 б, 184 а, 242 а, 308 б
Ғўрий қалъаси — 308 б
Ғўрий қўрғони — 308 б

«Ҳ»

Ҳаатий Гаккар вилояти — 254 б
Ҳаатий Пўл — 304 б, 340 аб, 341 б, 343 б
Ҳавзи Моҳиён — 191 а

Ҳавзи Шамсий — 268 а
Ҳавзи Хос — 268 а
Ҳавзи (Ҳирий) — 191 б
Ҳайдар Тақи (боғ) — 126 б, 237 а
Ҳазора тоғлари — 141 а
Ҳалво чашма — 165 б
Ҳалдий гузари — 370 б, 371 а, 374 б
Ҳалоҳил — 231 а
Ҳамтогу (Ҳамботу) — 224 а
Ҳангу — 146 б, 147 аб
Ҳарур — 261 а
Ҳасбон — 78 а
Ҳафтбача кўтали — 130 б
Ҳашнағар — 128 а, 131 б, 221 а, 242 б, 243 б, 244 а,
275 б, 276 а, 279 б, 281 а
«Ҳашт биҳишт» боғи — 307 б, 329 б, 344 б, 353 б,
380 б
Ҳаштияк — 98 а
Ҳиндукуш — 124 а, 170 а, 270 б, 272 б
Ҳиндукуш кўтали — 142 а
Ҳиндукуш тоғи — 26 б, 28 б, 124 а, 128 а, 130 а, 133 а,
223 б
Ҳиндустон (Ҳинд) — 4 б, 13 б, 22 б, 26 б, 45 б, 46 аб,
97 а, 128 а, 129 а, 131 аб, 133 б, 136 а, 137 б, 138 аб,
139 аб, 140 а, 141 а, 145 а, 146 а, 149 а, 151 б, 159 б,
167 б, 168 б, 169 б, 213 аб, 214 б, 222 а, 223 б, 224 б,
225 аб, 226 б, 227 а, 228 а, 231 б, 235 б, 251 б,
254 аб, 255 б, 256 а, 260 а, 261 б, 262 а, 264 б, 267 а,
269 аб, 270 аб, 272 аб, 273 а, 296 а, 298 а, 300 аб,
301 а, 302 б, 303 аб, 305 аб, 309 а, 317 а, 320 б, 326 а,
328 а, 329 б, 335 б, 345 а, 357 б, 359 аб, 360 б, 378 а,
380 б, 382 б, 383 б, 384 а, 388 б, 390 а
Ҳиндустон вилояти — 293 б
Ҳиндустон мамлақати — 269 а, 270 а
Ҳиндустон мамолики — 269 б, 270 а
Ҳинжон — 130 б
Ҳиндустонот — 261 б, 277 а, 278 б
Ҳири (Ҳирот) — 26, 12 б, 13 а, 20 а, 21 а, 85 аб, 155 аб,
163 б, 164 а, 165 а, 166 а, 167 а, 168 б, 169 аб, 170 б,
172 б, 173 а, 174 б, 177 аб, 178 а, 179 б, 180 а, 183 а,
185 а, 187 б, 188 аб, 189 б, 191 а, 192 аб, 205 аб, 206 аб,
213 а, 339 а, 345 аб, 347 аб
Ҳисор (Шодмон) — 9 а, 20 б, 23 б, 26 б, 27 б, 28 а, 30 аб,
33 аб, 34 а, 35 б, 37 б, 38 а, 39 б, 42 б, 56 аб, 57 б,
58 аб, 64 аб, 68 а, 69 а, 81 аб, 82 а, 90 б, 99 аб, 120 а,
122 аб, 129 а, 140 б, 144 б, 156 а, 165 б, 166 б, 167 а,
173 а, 265 а, 347 аб, 348 аб, 356 б
Ҳирманд суйи (Ҳирманд) — 136 а, 192 б
Ҳисори Феруза (Панжоб) — 262 а, 263 а, 292 а, 297 а,
305 а
Ҳодарвеш — 4 б, 98 а
Ҳожипур — 374 б
Ҳуний (Ҳули, Кобул) — 240 а
Ҳурмуз — 4 б
Ҳушёр (Ғарғона) — 3 б, 4 а, 352 б

Қавм-қабил ва насл-насаб номлари кўрсаткичи

«А»

Авадий — 381 б
Авғоншол (авғоншиор) — 137 б, 139 б
Ажам — 129 а, 314 а
Аймоқ — 131 а, 136 а, 140 а, 162 б, 183 б, 184 б, 185 а, 187 б, 201 а, 237 б.
Аймоқот — 154 б
Алангорлик — 251 а
Алишанглик — 251 а
Андижоний — 2 б, 144 б, 197 аб
Андижонлиг — 8 б
Араб — 129 а, 283 а, 285 б, 293 б, 314 а, 352 а
Аъроб — 131 а
Арлот — 168 а
Аргун — 19 а, 20 а, 23 а, 28 б, 30 а, 33 а, 42 б, 57 б, 76 б, 80 а, 110 а, 125 а, 158 б, 167 б, 172 аб, 175 а, 176 б, 185 а, 204 б, 205 аб, 208 б, 210 а, 211 а, 212 б, 217 б, 226 а, 230 б, 233 б, 237 а, 260 а, 381 а
Аргун беклари — 207 а
Атрок — 47 а, 131 а, 136 а, 140 а, 185 а, 237 б
Ахсикатий — 4 б
Ахшом — 187 б, 201 а
Ашпорён — 61 б, 62 а
Ашрит — 38 б
Афғон — 125 а, 131 б, 132 а, 138 а, 139 б, 140 а, 146 аб, 147 аб, 148 аб, 149 б, 150 б, 152 б, 153 аб, 159 а, 187 б, 203 б, 213 б, 214 а, 215 б, 216 б, 219 б, 220 б, 221 аб, 222 а, 224 б, 225 а, 226 аб, 234 а, 233 а, 235 б, 236 аб, 238 аб, 239 аб, 242 б, 243 б, 244 а, 245 а, 246 а, 256 б, 257 б, 260 аб, 261 а, 262 б, 270 а, 270 б, 294 а, 296 а, 297 б, 298 б, 303 б, 305 а, 306 а, 307 б, 328 б, 332 а, 337 а, 338 б, 362 б, 363 б, 365 а, 368 а, 375 б, 387 а
Афғон умаролари — 365 а
Афғоншол (авғоншиор) — 137 б
Афғон қабойили — 148 а
Афғон ҳазора — 293 б

«Б»

Бадахший — 181 а, 320 а, 383 б
Бадахшоний — 154 б, 202 б
Баёний — 376 а
Бажавр ва савод эли — 286 б
Бажаврий — 134 б, 217 а
Бажавр эли — 217 а, 218 а
Балбан — 267 б
Балуж — 258 б, 293 б, 255 б, 375 а
Балх эли — 348 а
Бангала эли — 271 аб
Бангалий — 350 б, 355 а, 357 а, 365 а, 368 аб, 370 аб, 372 аб, 373 аб, 374 а, 375 а, 376 аб.

Паний афғонлари — 305 а
Баракий — 131 б
Барлос — 29 б, 30 а, 33 б, 35 б, 36 а, 38 а, 56 б, 68 б, 76 б, 93 а, 119 а, 124 б, 170 а, 171 б, 172 аб, 173 б, 182 б, 185 аб, 197 а, 199 б, 204 б, 209 б, 211 а, 247 б, 262 а, 265 б, 266 а, 267 б, 299 а, 308 а, 309 б, 319 б, 322 а, 350 б, 370 а, 377 а, 378 а
Бағдодий — 23 а
Бҳиралик — 304 б, 326 а
Бҳира эли — 224 аб, 225 б, 269 а
Баҳманий — 271 а
Баҳорлу — 28 а
Бҳарий — 365 а
Бҳар эли — 366 б
Бекчик — 13 а, 51 а, 56 а, 88 а, 100 б, 103 б, 105 а, 109 а
Бекчик тумани — 100 б
Бесут эли — 220 б
Борин — 9 б, 52 а, 56 а, 88 а, 103 б, 109 а, 266 а
Борин туман беклари — 9 б
Борин тумани — 62 а, 109 а
Бороний — 10 а, 28 а
Борон эли — 142 б
Бояндур — 175 б, 176 а, 210 б
Бухорий — 180 б

«Г»

Габрак — 131 б
Гаккар — 229 б
Гаккар қабиласи — 228 а
Гармсерий — 352 б
Гвалийар — 315 а
Гогийёний — 145 б, 146 аб, 159 б
Гогийёний афғоний — 146 а
Гозургоҳий — 176 а
Гужаратий — 301 б
Гужур — 159 б, 223 а, 230 а, 255 б

«Д»

Дарёхоний — 328 б, 329 а, 332 а, 371 а, 376 аб
Деварин (Довартин) кофирлари — 249 а
Девонийлар — 385 а
Дилазок — 146 б, 159 б, 221 б, 242 аб, 244 а, 245 а
Дилазок афғони — 216 б, 231 а
Дилазок афғонлари — 220 б, 221 б, 233 а
Дилазок маликлари — 242 а, 244 а
Дилазок Яъқуб хайл — 233 а
Дуғлат — 11 а, 17 б, 33 б, 34 а, 56 а, 59 а, 64 б, 76 б, 88 б, 99 б, 103 б, 197 а
Дуғлат тумани — 103 б

«Ж»

Жағхат — 256 б
 Жалойир — 55 а, 174 а, 179 б, 187 а, 278 а
 Жанжуға — 223 аб, 225 б, 228 а, 229 б, 248 б, 309 б
 Жат — 159 б, 255 б
 Жилваний — 256 б, 257 а, 261 б, 376 а, 377 а, 379 б
 Жуд — 223 аб, 228 а

«З»

Зурмат эли — 139 б

«И»

Исохайл — 148 аб
 Ироқий — 182 а, 367 аб
 Итарчи — 103 б, 246 а
 Ишроқий — 376 а

«Й»

Йилончиқ — 125 б

«К»

Кадий ҳазора — 159 б
 Караний — 148 а, 268 б, 305 а, 320 б, 329 а, 378 а, 387 а
 Кас — 272 б, 273 а
 Катур — 131 б
 Качва — 332 б
 Каҳрож эли — 219 б
 Қахаар — 278 а
 Кеб — 232 а
 Киви — 148 а
 Кобулий — 145 б, 224 б, 299 б
 Қалпий — 378 а
 Кошғарий — 11 а, 17 б, 20 б, 21 а, 27 а, 62 б, 390 а
 Кошғар хонлари — 389 б

«Л»

Ламғоний — 131 б
 Ландар — 139 б
 Лорий — 178 б
 Лахўрий — 337 а, 363 б, 373 б
 Лахўрлуқ — 304 б
 Лўдий — 361 а, 270 б, 319 б, 383 а

«М»

Манерий — 369 а
 Манғит — 62 а, 124 б
 Маҳманд — 203 а
 Маҳманд афғон — 140 а, 207 б, 215 б

Марвий — 156 а, 166 а, 168 б
 Марғиноний — 3 б
 Марғинон эли — 104 а
 Машҳадий — 178 б, 181 б, 206 б, 381 б
 Машҳад эли — 301 б
 Мевотий — 268 б, 294 а, 307 б, 308 а, 309 а, 318 а, 324 а, 325 б, 328 а, 385 б
 Минглиф — 79 а
 Минглиф эли — 30 б
 Мироншоҳий — 175 б
 Мўлгоний — 305 а
 Мўғул — 1 б, 5 б, 6 а, 7 б, 9 аб, 11 б, 12 аб, 15 аб, 19 б, 22 а, 30 б, 31 аб, 33 б, 34 а, 39 а, 44 б, 51 аб, 52 а, 55 а, 56 а, 59 б, 61 б, 62 б, 63 б, 64 б, 65 аб, 69 а, 72 а, 76 б, 77 а, 89 б, 90 аб, 99 б, 100 аб, 101 б, 103 аб, 105 аб, 107 а, 108 а, 111 а, 121 а, 122 б, 123 а, 126 б, 149 б, 156 а, 187 б, 197 а, 198 а, 202 а, 206 а, 209 б, 210 а, 216 а, 228 б, 234 б, 239 б, 240 а, 262 б, 265 а, 266 а, 296 а, 310 а, 321 а, 329 а, 336 б, 356 б, 372 а, 374 а
 Мўғул баҳодирлари — 383 б
 Мўғул беклари — 56 а, 76 б, 77 а
 Мўғул ва турк улуси — 43 а
 Мўғулий — 102 б, 103 а
 Мўғул мирзолари — 15 а
 Мўғул туман беклари — 12 б
 Мўғул улуси — 5 б, 6 а, 9 б, 10 а
 Мўғул чериги — 30 б, 62 б, 77 а
 Муҳаммад зайи — 221 а

«Н»

Навандоклиқ — 29 б
 Нақдарий — 125 б, 128 а, 131 б, 172 аб, 204 б
 Нижров эли — 249 а
 Ниёзий — 148 а
 Нилобий — 222 б
 Нилоб эли — 232 а
 Никуз — 171 б
 Нуҳоний — 149 б, 246 б, 294 а, 296 б, 299 а, 301 а, 315 а, 328 б, 365 а, 371 а, 375 б, 376 а, 378 а, 379 а

«О»

Оққуйлуқ — 28 а

«П»

Парбат — 231 аб
 Парожий — 131 б
 Парғарий — 254 б
 Пашойи — 131 б, 193 аб
 Пашоғарий — 61 а, 91 а, 120 а, 197 а, 214 б, 308 б
 Поплиқ — 109 б
 Пурий (Пурбий) — 270 б

«Р»

Румий — 311 а, 321 б, 364 а, 384 б
 Русто ҳазораси — 125 б

«С»

Савадий — 219 аб, 261 б, 355 б
 Самарқандий — 190 а
 Самарқандлик — 15 а
 Саму (шаму) хайл — 245 а
 Санбалий — 294 а, 297 аб, 309 б
 Сангдаки — 222 б, 223 а
 Сарангхоний — 294 а, 296 б, 304 а, 305 а, 363 б, 378 а
 Сарипулий — 165 а, 198 б
 Сарияти — 203 а
 Сағрийчи — 10 б, 14 б
 Сағрийчи туман беклари — 10 б, 14 б
 Сервоний — 268 б, 301 б, 303 а, 362 б, 378 а, 380 а
 Сийстоний — 232 б, 266 а, 320 а, 383 б
 Сингир — 148 а
 Сиқончи (Исиқончи) — 126 б
 Сийалкот эли — 255 а
 Сорт — 3 б, 97 а, 105 б, 131 а
 Султон Масъудий ҳазора — 14 а, 144 б, 145 а, 295 б
 Сур — 148 а, 362 б, 365 а
 Суғулиқ — 165 а

«Т»

Табризий — 357 б
 Таркалоний — 251 а
 Таркалоний афгон — 125 а, 154 б
 Таънк — 271 а
 Тархон — 17 а, 20 б, 21 б, 22 аб, 28 б, 30 а, 36 а, 37 аб, 44 а, 48 б, 50 б, 69 а, 76 аб, 77 а, 78 б, 80 а, 81 б, 83 б, 84 аб, 85 б, 87 а, 89 аб, 90 а, 92 б, 93 а, 192 а, 211 б
 Тархоний — 36 б, 37 а, 37 б, 76 а
 Татар — 231 а
 Тафтазоний — 177 б
 Таҳангарий — 304 а
 Тожик — 131 б, 248 б, 314 а
 Тошқандий — 338 а, 352 б, 379 аб
 Турк — 2 б, 18 б, 24 а, 44 б, 94 б, 101 б, 133 б, 173 б, 175 а, 187 б, 218 б, 223 б, 224 а, 226 б, 229 аб, 280 б, 296 а, 298 а, 299 а, 303 б, 314 а, 325 б, 329 а, 330 б, 335 б, 350 а, 355 б, 366 б, 369 а, 370 а, 376 а
 Турк ва Ҳинд умароси — 299 б, 325 б, 350 а, 355 а, 366 б, 370 а, 376 а, 388 а
 Туркистоний — 84 а, 123 б
 Туркистонлиқ — 9 б, 28 б
 Туркистонлиқ кипчок — 28 б
 Туркман — 9 б, 28 а, 30 а, 68 б, 90 б, 107 а, 151 а, 155 а, 165 а, 175 б, 195 а, 209 б, 210 а, 211 а, 213 а, 216 а, 221 б, 245 б, 247 а, 320 а, 322 а, 329 б, 354 аб, 382 а, 384 а, 385 а

Туркман беклари — 28 а, 30 а, 175 б, 210 б
 Туркман чухралик — 68 б
 Туркман ҳазораси — 14 а, 160 а, 161 б, 195 б, 196 б, 197 а
 Турк умароси — 299 а, 329 а
 Тўруқшорон — 61 б, 62 а
 Тўрий — 139 б

«У»

Уйғур — 23 а

«Ф»

Фаркатий — 214 б
 Фармулий — 268 а, 294 а, 296 аб, 299 а, 301 а, 321 а, 329 а, 376 а, 380 а, 384 а, 387 а
 Форисий — 314 а
 Форобий — 361 б

«Х»

Хавофий — 176 б, 383 а, 392 б
 Харийд эли — 369 а
 Хизр хайл — 214 а, 244 б
 Хилжий — 267 б, 271 а
 Хирилжи — 132 а, 139 б, 159 а, 214 а, 245 а
 Хисравшоҳий — 152 б
 Хитойи — 102 б, 103 а
 Хосса хайлий — 262 а
 Хуросон аҳли — 345 а
 Хуросоний — 311 а
 Хуросонлиқ — 15 а, 156 б
 Хуросон эли — 26 б, 190 а
 Хушоб эли — 226 а
 Хўғиёний — 139 б
 Хўғиёний афгонлари — 153 а

«Ч»

Чақрак — 32 аб, 61 б, 62 а
 Чандерий — 339 а
 Чаноб — 228 а
 Чароси — 9 б, 100 б
 Чарос туман беклари — 9 б, 10 а
 Чархий — 137 б, 371 а, 376 а
 Чағониёний — 27 б, 33 б, 58 а, 122 б, 125 а, 126 аб, 127 б, 146 б, 152 б, 225 а
 Черкасий (Черкас) — 38 б, 305 а
 Чигатой — 175 б, 202 а, 213 а, 216 а
 Чигатой хонлари — 6 а

«Ш»

Шайбон — 12 а, 167 б, 168 б, 186 б
 Шерозий — 261 а, 282 б
 Ширвоний — 178 б

«Ю»

Юсуф зайи — 146 б, 159 а, 218 б, 219 б, 220 аб, 221 аб,
236 а, 242 аб, 243 б

Юсуф зайи улус — 220 б

Юсуф хайл — 224 б, 225 а

«Я»

Якка ўланг эли — 195 б

Яъқуб хайл — 233 а

«Ў»

Ўзбакий — 82 б

Ўзбак (ўзбек) — 1 б, 8 а, 9 а, 11 а, 14 а, 19 б, 21 а, 27 а,
28 б, 29 б, 33 б, 34 а, 59 б, 79 б, 80 а, 81 аб, 82 а, 83
а, 84 б, 85 а, 86 а, 87 б, 90 а, 92 аб, 98 б, 122 аб, 124
б, 125 б, 154 б, 155 б, 158 б, 162 б, 163 а, 165 а, 167 а,
168 б, 169 а, 172 б, 173 а, 183 б, 184 аб, 185 а, 187 б,
204 б, 205 аб, 207 а, 208 а, 213 аб, 241 б, 242 а, 255
б, 265 а, 270 а, 301 б, 308 б, 345 б, 347 аб, 351 б, 354
аб, 357 аб, 358 а, 371 а, 376 б.

Ўзбек султонлари — 371 а

Ўзбек улуси — 21 а

Ўзбекхон ва султонлари — 357 б

Ўзбек хонлари султонлари — 255 б, 256 а

Ўзбекхон султонлари — 265 а

Ўзбек элчилари — 351 б, 357 а, 358 а

Ўрук зайи — 296 а

Ўший — 38 б

Ўгон — 220 а

«Қ»

Қавчин — 13 б, 14 а, 16 а, 18 а, 23 а, 24 б, 29 а, 36 б,
40 б, 55 аб, 65 б, 89 а, 92 а, 93 а, 104 б, 209 б, 238 б,
244 а, 320 а

Қажар — 369 а

Қазоқ — 12 а, 336 а

Қазоқ султонлари — 12 а

Қазоқ улуси — 12 а

Қазоқ хон ва султонлари — 12 а

Қалмоқ — 11 б, 113 а

Қариш — 142 б

Қизилбош — 168 а, 301 б, 345 б, 347 аб, 351 б, 354 а,
381 б

Қизилбош элчиси — 381 б

Қизилбош элчилари — 351 б

Қипчоқ — 28 б, 227 б, 236 б

Қипчоқ беклари — 9 б

Қорабогий — 381 а

Қорлук — 109 аб, 231 а

Қорлук хазораси — 231 а, 232 а

Қоқшол — 125 б

Қорақўлий — 23 а

Қорақўйлуқ — 10 а, 28 а, 30 а,

Қорақўйлуқ Баҳорлу аймағи — 28 а

Қорақўйлуқ туркман — 165 а

Қундузий — 216 а

«Ғ»

Ғавоий — 117 б

Ғайний — 162 а

Ғиёсвол — 232 а

Ғозийпурий — 371 а

Ғулжий — 203 аб, 207 б

Ғурий — 137 б, 269 б, 270 б

«Ҳ»

Ҳазора — 14 а, 58 а, 125 б, 131 б, 135 б, 138 а, 140 а,
141 а, 144 б, 145 а, 159 а, 160 аб, 161 аб, 162 аб, 172 б,
187 б, 193 а, 195 б, 196 аб, 197 а, 204 б, 231 а, 232 а,
257 а, 260 а, 293 б, 295 б

Ҳамадоний — 134 а

Ҳиндий — 210 а, 314 а

Ҳинду — 46 б, 145 б, 224 б, 236 а, 268 а, 290 а, 295 б,
342 б, 345 а, 351 б, 365 б

Ҳиндувон — 324 аб

Ҳиндустоний — 135 а, 175 б, 223 б, 259 а, 261 б, 265 б,
272 б, 276 б, 277 б, 280 б, 287 б, 297 б, 303 б, 305 б,
306 а, 311 а, 315 а, 328 б, 335 б, 341 аб, 345 б, 361 б,
365 б, 366 а, 369 б, 372 а, 373 б, 379 а

Ҳиндустоний беклар — 265 б

Ҳиндустоний умаролари — 383 б, 387 а

Ҳиндустон эли — 226 б, 267 а, 272 б, 275 а, 281 б,
283 а, 285 б, 286 а, 290 а, 303 аб, 305 аб.

Ҳинд эли — 275 а, 289 а, 290 а, 300 б, 344 а, 351 б

Ҳирилик — 179 б

Ҳири эли — 179 б

Ҳисорий — 34 а, 99 б, 216 а

Ҳисорий муғул — 65 б

Ҳайвонлар ва ўсимликлар номлари кўрсаткичи

«А»

Айиқ ути — 5 б

Акка — 281 а

Амалбед — 287 а

Амлук — 129 б

Амлук йиғочи — 133 б

Амон қаро — 283 а

Амрадпал — 287 а

Амруд — 129 б, 287 а

Анба — 282 б, 339 б
Анжир — 284 б
Анор — 3 а, 4 а, 129 б, 132 аб, 140 а, 245 аб, 284 б, 287 б
Арча — 140 б, 141 а
Аргувонзор — 137 а
Аргун — 137 а
Анбилӣ — 283 а, 300 а, 303 а
Андоми норанж — 287 а
Андоми қоз — 287 а
Арқар ғалча — 141 б, 276 б
Асп — 328 а
Астробод дуррожлари — 279 а
Астробод норанжи — 286 а
Аъмла — 284 б
Ахси қовуни — 5 а

«Б»

Бабр (шер) — 232 б
Бадҳал — 284 а
Бажавр (Бажӯр) норанжлари — 286 б
Бажавр турунжлари — 286 б
Бажаврий турунж — 286 б
Бажаврий — 286 б
Баланг — 286 б
Балиғ (балиқ) — 143 аб, 144 а, 282 а
Балут дарахти — 135 а, 136 б, 137 а, 140 б, 141 б, 245 б
Балутистон — 136 б
Бангала кейлалари — 283 а
Бағриқора — 49 б, 280 а
Бақа — 282 б
Баҳрий қўтос — 276 а
Бейр — 284 а
Бинафша — 3 а
Биҳи — 129 б, 284 а, 286 б, 287 а
Бодинжон — 283 а
Бодом — 4 аб, 25 а, 56 а, 111 а, 129 б
Бодом дарахти — 3 б
Бодом мағзи — 284 б
Бодомча — 141 б
Бодринг — 129 б
Булбул — 281 б
Бургут — 219 а, 281 а
Бухоро қовуни — 5 а, 48 б
Буқаламун — 135 а, 278 б
Бурғдой — 132 а
Бўдана — 19 а, 279 б, 280 а
Бўё — 283 а
Бўзак — 280 б
Бўтака — 140 б
Бўтака ўти — 140 б
Бўғу — 276 а
Бўғу-марал — 4 а, 5 а, 71 а, 219 а, 276 а

«В»

Вин шорак — 278 б

«Г»

Галгал лиму — 287 а
Гарийал — 282 а, 367 б
Гилас (шерга ўхшаш йиртқич ҳайвон) — 281 б
Гилаҳрий (сичқон) — 277 а
Гиний ўй — 276 б
Гов — 97 б, 146 б, 233 а, 255 б
Говмиш — 146 б, 232 б, 233 а, 255 б, 275 б, 276 а, 281 б, 363 б
Гул — 3 а
Гулар — 284 б
Гулбун — 287 б
Гулгул лиму — 287 а
Гул чикон — 283 а
Гурунж — 134 а

«Д»

Дил шабиҳ гул — 287 б
Данг (дик) — 235 а, 280 б
Дона калон — 3 а
Дуррож — 278 а, 279 а
Дуррож гўшти — 277 б

«Ё»

Ёзи калаҳраси — 276 б
Ём оти — 351 а
Ёсумон — 288 а

«Ж»

Жаасун — 287 б
Жавзи бўё — 283 а
Жавзи ҳиндий — 285 б
Жайрон — 276 а
Жангалий (тўти) — 278 а
Жаъмун — 283 б, 339 б
Жигда — 283 б
Жика — 284 б
Жикин тола ўти — 135 б
Жузвий гурунж — 287 а

«З»

Зайтун — 140 б
Зардолу — 3 а
Зоғ — 281 а
Зоғча — 281 б
Зумаж — 281 а
Зоғу заған — 324 а

«И»

Илқи — 161 б
Исмоил шайхӣ (қовун) — 56 а
Ит — 84 б, 93 б, 142 а, 281 а, 290 б, 306 а

«Й»

Йурунча — 141 б
Йилон — 4 а, 240 аб

«К»

Кабки дарий — 135 а, 279 аб
Кабутар — 135 а, 165 а, 279 а
Кавал кикрий — 369 б
Каджал — 283 б, 287 б
Какка балиқ — 282 а
Каклик — 279 а
Калахиран (калахра) — 276 б
Камрак — 283 б
Канейр — 287 б, 327 б, 341 б
Канейр гули — 287 б
Канжал (дуррож) — 279 а
Карна — 267 а
Карк — 222 б, 253 б, 254 а, 275 аб, 276 а
Карунда — 284 а
Кашмир тутиси — 278 а
Кевра — 288 а
Кейла — 132 а, 282 б, 283 а
Кейла гуллари — 340 б
Кейла дарахти — 283 а, 340 б
Кийик — 141 аб, 142 а, 184 б, 196 б, 204 а, 219 а,
248 б, 249 а, 251 а, 276 аб
Кирний — 283 б
Кишмиш — 283 б
Кордий шафтолу — 282 б
Кобул узуми — 137 б
Кобул қовуни — 137 б
Кунор — 284 а
Кучук — 281 а
Куйал — 281 б
Кўк шибоқ — 143 а
Кўтаҳпой — 141 а, 276 а

«Л»

Лаклак (лақлак) — 47 б, 233 а, 280 б
Ламғонот норанжи — 286 а
Лиму — 286 а, 287 аб
Лола — 3 а, 136 а, 202 а
Лолайи гулбўй — 136 а
Лўча — 135 а, 141 а, 278 б

«М»

Мавз — 282 б, 283 а
Маймун — 133 б, 140 б, 260 б, 276 б, 277 а
Майнак — 280 б
Маргинон анори — 4 а
Матайла — 281 а
Маҳва — 283 а, 284 б
Мақсуд карк — 276 а

Меҳриёҳ (айиқ ўти) — 5 б
Мино — 278 б
Мирминхон — 284 б
Миртемурий — 5 а, 48 б
Мокиён — 279 б
Муаллабид — 190 б
Мунгузи бўғу — 276 а
Мурғаки қарши — 49 б
Мурғи жангал — 281 а
Мусмир дарахти — 3 б
Муш хурмо (маймун) — 277 а
Муши мушқин — 135 б
Мушк — 288 а
Мушки тар — 288 а
Мушук — 135 а
Муғулистон кийиги — 204 а
Мур — 277 б

«Н»

Наботот — 282 б
Найшакар — 129 б, 132 а, 228 б
Налияр — 285 б
Наргил — 285 б
Наргис — 236 а
Нар хурмо — 285 а
Нахлистон — 251 а,
Нағзак — 282 б
Нилагов — 276 а
Нилуфар — 369 б
Нилуфарзор — 369 б
Норанж — 129 б, 132 аб, 133 б, 134 а, 245 аб, 249 б,
286 аб, 287 аб
Норанж барги — 287 а
Норанж дарахтлари — 245 аб
Норанжзор — 250 а
Норжил — 285 б
Нонволик — 47 б
Норунлар — 47 б
Ношпоти — 2 а
Нувл — 277 а

«О»

Оби ангур — 129 б
Обнус йиғочи — 330 б, 344 а
От — 32 а, 38 аб, 42 аб, 60 б, 61 а, 62 б, 64 а, 81 аб, 82
а, 89 б, 90 б, 92 аб, 93 б, 95 б, 100 а, 102 б, 103 а,
104 б, 105 а, 107 б, 112 а, 113 аб, 114 б, 115 аб, 116 б,
117 а, 118 б, 119 а, 129 а, 140 б, 141 а, 144 б, 147 б,
149 аб, 151 аб, 152 аб, 153 аб, 154 а, 158 а, 159 а, 161
аб, 169 а, 173 б, 174 б, 185 б, 186 а, 192 б, 193 аб,
194 а, 195 б, 196 аб, 197 б, 198 а, 199 а, 202 б, 203 б,
206 а, 210 б, 217 а, 221 а, 222 б, 223 аб, 224 б, 225 б,
226 а, 227 б, 228 б, 230 а, 231 а, 232 аб, 233 аб, 236
аб, 237 а, 238 аб, 239 а, 240 б, 241 б, 242 а, 243 а,
244 б, 246 а, 247 а, 251 б, 252 б, 253 б, 255 аб, 256

б, 257 б, 260 б, 261 а, 262 б, 267 б, 275 б, 276 а, 290 б, 294 б, 297 б, 304 а, 310 б, 337 а, 337 б, 340 а, 346 б, 351 а, 362 а, 363 б, 364 б, 366 б, 369 б, 374 а, 379 б, 380 а

Оласой анори — 140 а
Олма — 42 б, 129 б, 137 б, 139 б, 237 а, 248 а, 284 а

Ола қарғаси — 281 а

Олу — 48 б, 129 б

Олу болу — 129 б

Олуйи бухорий — 48 б

Олуча — 284 аб

Ошлиғ — 1 б

Ошпазлик — 47 б

Оқ бўзак (қуш) — 280 б

Оқ кийик — 3 б, 4 а, 5 а, 142 а, 276 а

Оқ обнус — 330 б

«П»

Панийала — 284 б

Панж паҳлу — 283 а, 284 б

Парвори товуғи — 49 а

Пиндавлий (мино) — 278 б

Писта мағзи — 284 б

Пулпакор — 279 б

«Р»

Раёҳийн — 360 а

Ривоч — 129 б

Рим дарахтлари — 239 б

Ром кийик — 276 б

Рубайи паррон — 135 а

Рўян — 138 а

«С»

Сабза — 249 б

Садбарг лола — 136 а

Садофил — 287 а

Самнон анорлари — 3 а

Сангтара — 287 а

Санжид — 129 б

Сарв — 47 б

Сариқ аргун — 137 а

Сариқ қуш — 219 а

Саърас (тева-турна) — 280 б

Сафедор — 47 б

Саҳройи говмиш — 276 а

Саҳройи товуқ — 279 б

Саҳройи фил — 274 б, 364 б

Сичқон — 277 а, 240 а

Сейсор — 281 б

Себаргазор (Себарга) — 3 а, 132 б, 245 а

Себи Самарқанд — 4 а, 45 б

Сондуғоч — 281 а

Сор — 280 б, 281 а

Сохибийи Самарқанд — 45 б

Субҳоний — 3 б

Сув ҳайвоноти — 281 б

Сўна бурчин — 281 а

Сунбул дарахти — 231 б

«Т»

Таар — 285 б, 286 а

Таар барги — 275 а, 286 а

Тева — 42 а, 57 а, 81 б, 124 б, 149 а, 153 б, 160 б, 195 б, 212 а, 221 а, 222 б, 224 б, 231 б, 260 а, 275 б, 311 б, 350 б, 352 а, 354 б, 363 б, 366 б

Тева-турна (саърас) — 280 б

Тева эғи — 277 б

Терак йиғочи — 45 б

Тинду — 330 б, 344 а

Тобулғу — 5 а

Тобулғу йиғочи — 5 а

Товус — 141 а, 260 б, 277 аб, 353 а

Товушқон — 4 а, 5 а, 71 а

Товушқон оши — 306 а

Товуқ — 135 а, 165 а, 187 а, 260 б, 279 б

Тол — 137 а, 235 б, 249 б, 283 б

Туйур — 277 а

Туйғун — 248 а

Тулқу — 71 а

Тулқоқ — 21 аб, 42 а, 190 аб, 211 а, 225 а, 237 б, 276 б, 296 б, 309 а, 350 б, 367 б, 377 а, 382 а

Тулқоқлик — 211 а

Тулқоқ от — 149 б, 212 а, 297 а, 376 а, 377 а

Туроқ дарахтлари — 245 б

Турна — 142 а, 233 а, 277 а

Турунж — 129 б, 132 а, 133 б, 134 а, 286 б, 287 а

Тут — 277 б, 279 б

Туғдори — 280 а

Туғдоқ — 280 а

Тўнгуз — 71 а

Тўти — 141 а, 277 б, 278 аб, 281 б

«У»

Уй товуғи — 260 б, 279 б

Узум — 2 а, 45 б, 95 б, 129 б, 133 б, 134 аб, 136 аб, 137 б, 138 а, 140 а, 248 а, 283 б, 284 а, 285 а, 290 б, 359 а, 380 б

Улуқ лиму — 287 а

Улуқ шаппара — 281 а

Улоғ — 380 а

Улуғ бўзак — 280 б

Ушоқ балиқлар — 282 а

Уқор — 142 аб, 280 б

«Ф»

Фил — 254 а, 257 аб, 261 а, 262 б, 263 б, 264 б, 265 б, 266 б, 267 а, 270 а, 274 б, 275 аб, 297 б, 301 а,

318 б, 324 б, 328 б, 331 а, 332 а, 336 б, 337 а, 338 б,
340 б, 341 а, 350 б, 352 а, 364 б, 370 а
Фундук — 284 а

«Х»

Ханжак йиғочи — 135 аб, 140 б, 141 б
Харчал — 280 а
Хачир — 124 б, 212 а, 350 б
Хисравий қовун — 286 б
Хуки оби — 281 б
Хурмо — 133 а, 250 б, 284 аб, 285 б, 286 а
Хурмо барги — 285 б
Хурмо дарахти — 284 б, 285 аб, 286 а
Хурмо панири — 285 а
Хурмо суйи — 285 б, 286 а
Хурмойи ҳиндий — 283 а

«Ч»

Чалсий — 279 б
Чамақдар — 281 а
Чампа — 288 а
Чанбирий — 287 а
Чанор боғи — 236 б, 237 а, 248 а
Чарз — 280 а
Чивиртка — 249 а
Чилғўза — 129 б, 135 а, 140 б
Чинор — 136 б, 235 б, 248 а
Чир — 279 б
Чирўнжий — 284 б
Чучук норанж — 287 а
Чуғурчук — 278 б

«Ш»

Шаппара — 281 а
Шафтолу — 282 б, 287 б, 341 б
Шафтолу гули — 287 б
Шафтолуи кордий — 282 б
Шақроқ — 281 б
Шағол — 277 б
Шаҳмурғ (урдак) — 281 а
Шер — 364 аб
Шери оби — 281 б
Шоли — 132 а
Шом — 279 б
Шорак — 141 а, 278 аб
Шугуфалар — 228 б
Шунқор — 96 б

«Э»

Экин — 49 б
Эшак — 93 б

«Я»

Якденг (лаклак) — 280 б
Янчоқ — 284 б, 285 аб
Япалоқ — 281 а

«Ў»

Ўй — 32 а, 97 б, 100 аб, 147 б, 149 б, 151 б, 209 а, 221 б,
264 а, 274 а, 276 аб, 300 б, 311 а
Ўрдак — 142 а, 247 а, 281 а
Ўрук — 3 аб, 287 а

«Қ»

Қамиш — 288 а
Қаро емиш — 133 б
Қаро йиғоч — 93 б,
Қаро кийик — 276 б
Қарқанд — 141 а
Қарқара — 142 а
Қарға — 281 а
Қарҳал — 276 б
Қизил аргун — 137 а
Қизил гул — 287 б
Қизил канир — 287 б
Қизил кийик — 287 б, 341 б
Қизил олма — 284 б
Қил қуйруқ — 49 б
Қирғовул — 2 аб, 4 а, 5 а, 19 а, 71 а, 277 б,
279 а, 279 б
Қовун — 2 а, 5 а, 45 б, 48 б, 49 б, 56 а, 95 б, 108 б,
129 б, 137 б, 282 б, 286 б, 290 б, 359 а, 380 б
Қоз — 49 а, 153 а, 187 а, 190 б, 281 а
Қоз юмуртқаси — 287 а
Қора узум — 284 а
Қорлуғоч — 281 б
Қорча — 280 а
Қулон — 142 аб, 204 а
Қулон қуйруғи — 143 а
Қуроту — 280 а
Қуш — 19 а, 139 б, 140 аб, 141 а, 142 аб, 143 а, 153 а,
162 б, 170 а, 190 б, 202 б
Қуш эгаси — 200 б
Қушқина — 281 а
Қуй — 32 а, 42 б, 52 б, 57 а, 97 а, 140 б, 141 а, 144 б,
148 б, 149 б, 151 б, 153 а, 159 а, 160 б, 161 б, 196 б,
203 б, 204 а, 207 б, 209 а, 212 а, 233 а, 239 б, 245 а,
281 б, 284 а
Қўрату — 280 а
Қўтон — 142 а
Қўтос — 32 а
Қўтос баҳри — 272 б
Қўчқор — 165 а, 276 б, 352 а

«Ғ»

Ғазни узуми — 137 б
Ғайнолу — 283 б
Ғарав — 288 а
Ғармпой (ўрдак) — 281 а
Ғўза — 284 б

«Ҳ»

Ҳанзал — 243 а
Ҳаатий (фил) — 274 б, 340 б
Ҳиндувона — 243 а
Ҳиндустон аккаси — 281 а

Ҳиндустон балиқлари — 282 а
Ҳиндустон бақалари — 282 б
Ҳиндустон бағри қароси — 280 а
Ҳиндустон булбули — 281 б
Ҳиндустон бўзаки — 280 б
Ҳиндустоний бандар — 276 б
Ҳиндустоний калаҳиран — 276 б
Ҳиндустоний мўр — 277 б
Ҳиндустон кабки дарийси — 279 а
Ҳиндустон турунжлари — 286 б
Ҳиндустон тугдоғи — 280 а
Ҳуна (кийик) — 276 а
Ҳусайн узум — 284 а

Масал ва ҳикматли сўзлар

Ғаҳ ёздаҳ бех, гаҳ нўҳ — 255 а
(Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўккуз)
Дарвозайи шаҳро тавон баст, натвон даҳани муҳоли-
фон баст — 144 б
(Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини
ёпиб бўлмайди)
Деҳ кўжову дарахтон кўжо — 4 б
(Қишлоқ қайда-ю дарахтлар қайда)
Кўзларини туз тутти — 79 б
Душман не демас, тушга не кирмас — 144 б
Зинри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд — 185 б
(Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр де-
мишлар)
Инопмари дўстунга, самон тикар пўстунга — 78 б
Лаззати май маст донад, хушёронро чи ҳаз — 129 б
(Майнинг лаззатини маст билади, хушёрларга мундин
не баҳра бор?)

Марғ бо ёрон сур аст
(Дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир)
Он гузарро об бурд — 124 а
(Ул кечувларни сув олиб кетди)
Сафи мағлубро «хўе» басандаст — 114 б
(Енгилган сафга бир «хўй» кифоядир)
Тенг бўлмағунча, тўш бўлмас — 141 б
Узраш батар аз гуноҳ — 81 а
(Узри гуноҳидин ёмонроқ)
Чулчүк безгак бўлғондур — 4 а
Ямон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ
— 314 б 8
Қобудагини қонмаса қаригунча қайғурур — 73 а
Қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак,
икки бут керак — 94 а 4
Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда. — 54 а
(Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган)

Китоб ва рисоалар номлари

Амир Ҳамза қиссаси — 176 а
Бадойиъ ул-васат — 171 б
Бадойиъ ус-санойиъ — 179 а
Вақойеъ — 363 а
Бобурья — 391 б
Волидийа рисоласи — 346 а, 391 б
Ғулистон — 183 а
Дастур ул-анвор — 393 а
Зафарнома — 223 а, 291 б
Зижки Кўрагоний — 46 б
Искандарнома — 180 б
Лайли ва Мажнун — 180 б
Лисон ут-тайр — 170 б
Мажолис ул-ушшоқ — 176 а
Мантиқ ут-тайр — 170 б
Маснавий китоблари — 7 а
Махзан ул-асрор — 392 б
Мезон ул-авзон — 171 а
Мубаййин — 252 б, 351 а, 391 б
Муסיқа илми — 391 б

Муфассал — 392 а
Наводир уш-шабоб — 170 б
Саҳиҳ Бухорий — 45 а
Субҳа — 181 а, 346 б
Табақоти Носирий — 137 б, 269 б
Таржума — 357 б, 358 а, 360 б
Темурнома — 180 б
Туркий девон — 391 б
Хамса — 170 б, 180 б
Хамсатайн — 7 а, 180 б, 181 б
Хулосат ул-ахбор — 393 а
Фавонд ул-кибар — 170 б
Шаҳнома — 7 а
Шоҳ ва Дарвеш — 181 б
Қасидаи Бурда — 346 а
Ғаройиб ус-сигар — 170 б
Ҳабиб ус-сияр — 393 а
Ҳафт манзар — 180 б
Ҳафт пайкар — 180 б
Ҳидоя — 3 б, 45 а

Шеърлар

- Абдуллатиф хисрави Жамшидфар ки буд — 50 б
 Агар бахайру саломат гузар зи Синд кунам — 296 б
 Агар пойбанди ризо пеш гир — 349 а
 Агар сад сол мони в-ар яке рӯз — 118 б
 Агар тиги олам бижунбад зи жой — 119 а, 372 а
 Аҳбобки базмида гулистон хастур — 237 а
 Бажуз Абдуллоҳи кери хар имрӯз — 207 б
 Баномии некӯ гар бимирам равост — 314 б
 Ба он филҳо ҳиндувони залил — 318 б
 Бар ҳар ки бингари ба ҳамин доғ мубталост — 247 а
 Ба тунди сабук даст барад ба тиф — 89 а
 Бихӯр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай — 129 а
 Боз гардад ба асли худ ҳамма чиз — 11 а
 Боз гуфто хирад ки таърихаш — 86 а
 Боз ой, эй ҳумой ки бе тўтии хатат — 13 б
 Бормоққа не маскан муяссар — 60 а
 Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна — 298 а
 Буд чанде мақоми Чандерий — 335 а
 Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас — 171 б
 Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур — 87 б
 Бўлди Танбалға ватан Фарғона — 181 а
 Ваҳму усратгин амоне топтук — 95 б
 Дарвешонро агар на аз ҳешонем — 391 б
 Дар гузар дидам парирӯе шудам девонааш — 166 а
 Дарон раҳна не аз тибоу ваҳим — 319 б
 ✓ Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд — 127 б, 183 а
 Ед этмас эмиш кишини меҳнатта киши — 100 а
 Жаҳонгире таваққуф барнаёбад — 348 б
 Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур — 331 б
 Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас — 252 б
 Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим — 101 а
 Замини шўра сунбул бар наёрад — 197 а
 Зани бад дар сарои марди накӯ — 169 а
 Имрӯз бикӯш чу метавон кушт — 101 б
 Ислом учун оворайи ёзи бўлдум — 325 а
 Ишлар бори кўнглундағидек бўлғусидур — 87 а
 Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ — 82 а
 ✓ Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини — 306 б
 ✓ Корҳоро ба вақт бояд жуст — 73 а
 Кўзу қошу сўзу тилиниму дей — 330 б
 Кўпу озға Тенгридур бергучи — 211 а
 Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз — 259 б
 Май таркини қилғали паришондурмен — 360 б
 Маснавай гарчи суннати шеърост — 180 б
 Мастам, эй муҳтасиб, имрӯз зи ма даст бидор — 21 а
 Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қон-дур — 202 а
 Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур — 87 б
 Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ — 355 а
 Монанди ту мадҳушу кареро чи кунад кас — 252 б
 Нағзаки мо нағз куни бўстон — 282 б
 Не борурга қувватим бор, не турарга тоқатим — 76 а
 Не галла маро каз ў тавонам нўшид — 87 а
 Не қилайин сенинг била, эй тил — 253 а
 Олудаи гар зи пайи сайд ки гашти — 166 б
 Ошиқ ўлғоч бехуду девона бўлдум билмадим — 76 а
 Падарқуш подшоҳиро нашояд — 50 а
 Парешон жамъе-ю, жамъе парешон — 264 б
 Расида буд балое, вале бахайр гузашт — 306 б
 Сабзаву гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор — 202 а
 Сабо ба лутф бигў он газоли раъноро — 243 б
 Ситеза бажое расонад сухан — 208 а
 Соявор аз нотавони жо-бажо ме ўфтам — 68 б
 Такаллуф ҳар неча сурат тутулса андин ортуқсен — 99 а
 Ту бад кунандаи худро ба рўзгор сипор — 160 а, 201 б
 То ба зулфи сияҳаш дил бастам — 238 а, 391 б
 Ту Сухайли то кужо тобию кужо толеъ шави — 125 а
 Тўрт мингдур қадам била бир мил — 351 б
 Ул сарвиниғ ҳаримиға гар етсанг, эй сабо — 238 а
 Улуғбек баҳри улуму харид — 50 а
 Умре басалоҳ месутудам худро — 164 а
 Фурў рафту бар рафт рўзи набард — 323 а
 Чанд боши зи маосӣ мазакаш — 312 а
 Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму — 193 б
 Чу бад карди мабош эмин зи офот — 25 а
 Шаби ғам гирдобди оҳам аз жо бурд гардунро — 174 а
 Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри худро дар назар бинам — 76 а
 Шайху Мулло Шихобу Хондамир — 378 б
 Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде — 348 а
 Шундамки, Жамшиди фаррухсиришт — 99 а
 Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин — 329 б
 Эй хуш он вақт ки бе пову сар айёме чанд — 128 б
 Юз шукр де, Бобурки, Кариму Фаффор — 296 а
 Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар — 150 а
 Қарору аҳд баёр инчунин набуд маро — 219 а
 Қаросин ёгининг кўрубтурлар — 196 а
 Ҳазар кун зи дарди дарунҳойи реш — 24 а
 Ҳалок мекунадам фуқати ту донистам — 391 б
 Ҳама ҳиндувон гашта зору залил — 324 б
 Ҳар кимки бўюнни қўймаса они тийгай — 232 а
 Ҳарки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд — 314 б
 Ҳар неки баде ки дар шумораст — 195 б
 Ҳарчи дар оина жавон бинад — 213 а
 Ҳеч кас чун ман харобу ошику расво мабод — 75 б
 Ҳумоюн буд вориси мулки вай — 391 а

ИЛОВАЛАР

«Бобурнома»даги узилишлар

Мазкур узилишларнинг сабаби хусусида мутахассисларда турли-туман тахмин ва фаразлар мавжуд. «Бобурнома»нинг ҳар хил таржима ҳамда нашрларида шу узилишларни ўша даврдаги эътиборли манбалар асосида тиклаб чиқишга, тўлдиришга ҳаракат қилинган. «Хумоюннома», «Ҳабиб ус-сийар», «Тарихи Рашидий», «Сулук ул-мулук», «Лаббу таворих», «Тарихи Бадаюнӣ», «Тарихи Синд» каби машҳур асарлар асосида Бобур Мирзога та-

аллуқли воқеалар тиклаб чиқилган ва, шу тариқа, маълум маънода, «Бобурнома»нинг яхлитлиги таъминланган. Бу борада инглиз олимларининг хизматлари бениҳоя катта бўлган.

Қуйида «Бобурнома»нинг ҳиндийча таржимаси (Деҳли, 1974; Лейден-Эрскин таржимасига асосланган нашрдан ўтирилган)даги мазкур узилишларга оид воқеалар баёни бироз қисқартирилган ҳолда келтирилади.

1508—1519 йил воқеалари

Зикр этилганидан кейин воқеалар узилиб қолган хижрий 914 йилдаги исён бостирилади. Исёнчилар сони кўпайиб, уч мингдан ўн икки мингга етади, бироқ Бобур 500 чоғлиқ йигитлари билан уларни ер тишлатади. Бир жангнинг ўзида исёнкорларнинг беш раҳбари — Али шабқўр, Али Сийстонӣ, Назар баҳодур ўзбек, Яъқуб тезжанг ва Ўзбек баҳодур енгилди. Бобур тақдирини ҳаддан зиёда умидсизлик чоғидагина намоен бўладиган матонати ҳал қилади. У ҳар жангга кирганда ҳаётини хавф остига қўяр ва душман устига оч йўлбарсдек ташланарди. Бир гал ҳатто бир ўзи одамларидан нари кетиб қолади ва Абдурраззоқ мирзо билан яккама-якка олишмоқчи бўлади. Мирзонинг ўзи-ку, бу даъватни қабул қилмайди, лекин унинг беш нафар беги бирин-кетин олдинга чиқаверади ва Бобур ҳар биттасини битта-битта ер

тишлатаверади. Ноябрь ойига бориб вазият анча тинчиди.

Ўша йили бу ёқда эса Шайбонийхон Султон Маҳмудхон ва унинг олти нафар ўғли, Муҳаммад Хусайн мирзо ва бошқа дуғлат султонларини тигдан ўтказди.

Хижрий 915 йилда ўн бир ёшли Ҳайдар Мирзо дуғлат Бобурнинг паноҳига келади. Авлодда ёлғиз шунинг ўзи қолган эди. Шайбонийхон уни ўлдиришга ҳукм ҳам берган эди, аммо у бировнинг қўмагида қочиб қолишга муяссар бўлган эди. Кейинчалик худди шу Ҳайдар «Тарихи Рашидий»ни биттади. Бу асарда Бобурнинг ҳаёти лавҳалари ўта самимият билан баён қилинган.

Бобур хижрий 916 йилнинг биринчи ярмини Кобулда осойишта ўтказди. Рамазон оғи (де-

кабрь)да Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Марвда Шайбонийхонни енгибди, деган хабар келади. Хон (яъни Шайбонийхон — тарж.) шоҳдан (яъни Исмоил шоҳдан — тарж.) ҳарбий мадад сўраган эди. Бунга жавобан хон маслаҳат битилган мактуб жўнатади. Мактубга қўшиб дарвешларнинг коса ва асосини ҳам юборади. Бунга жавоб тариқасида шоҳ моки, ип ва озгина пахта жўнатади, яъни ушбу совғани қабул қилувчи ўзига лойиқ юмушни қилсин — бир чеккада ип йигириб жим ўтирсин, демоқчи бўлади. Шоҳ бу ёқдан ушбу совғани юборади, у ёқдан ўзи қўшин тортади. Шайбонийхон ҳам унга қарши йигирма саккиз минг кишилик лашкари билан чиқади. Бироқ у Марвдан беш чақирим наридаги дарёдан ўтаётган вақтида шоҳ унинг устига бир неча минг сипоҳий ташлаб, кўприкни буздиради ва ўн етти минг чоғлиқ эрон чавандозлари билан ҳужум қилади. Шайбонийхон қуршовга қолади. Шунда у дарё бўйидаги харсанг тошлардан иборат бир ихотага кириб олади, лекин у ер ҳам қуршалганидан сўнг дарёга сакрамоқчи бўлади-ю, йиқилиб тушади ва ўлдирилади. Унинг калласига сомон тиқиб Қустунтунияга жўнатилади. Олтин қопланган бу калла суяги у ерда узоқ муддатгача катта-катта маросимларда ишлатилиб туради.

Энг хавфли душмани шу тариқа мағлуб бўлганидан кейин Бобурда яна умид учқунлари пайдо бўлади. Унга ота ва ота авлодларининг юртини қайтадан қўлга киритишдек эзгу орузсини рўёбга чиқарувчи эшиклар очилгандек туюлади. Ўзбеклар Амунинг нариги томонига қочиб кетади. Қундуздан Шоҳ Урус қочади ва у ерга ўзбеклардан норози йигирма минг мўғул келади. Бобур Қундузга чақирилади. Қор йўллари тўсиб қўйган эди, фақат Обдаранинг йўли очиқ эди. Бобур шу йўлдан юради. Ийдни Бомиёнда нишонлайди. 1511 йилнинг январь ойида Қундузга етиб келади. Ўзларининг хони енгилганидан кейин у ердаги йигирма минг мўғул Шайбонийхон билан бирга юртдан узоқ-узоқларда дайдиб юрган эди. Беш минг чигатойлар билан бирга қишлаб, улар Саъидхонни «хоқон» қилиб сайлайди. Улар Бобурни ўлдирмоқчи эди, бироқ Саъидхон унга унамайди. Пировард-натигада шундай қарорга келинадики, Бобур ҳам Саъидхонни «мўғуллар хони» қилиб тайинлаб юбори-да, Андижонга жўнатади.

У ердан Бобур Ҳисорга кетади. Ҳисорда ўзбек султонлари Маҳдий ва Ҳамза маҳкам ўрнашиб олган эди. Улар қаршилиқ кўрсатгани чиқади-ю, бироқ нимадир бўлиб, жанг бўлмайди ва ҳар иккала тараф изига қайтиб кетади.

Бобурнинг опаси иккинчи марта бева қолганидан кейин* Қундузда у билан келиб учрашган эди. У билан бирга Шоҳ Исмоил Сафавийдан бир элчи ҳам дўстлик номасини олиб келади. Бунга жавоб тариқасида Бобур Хон мирзони шоҳ ҳузурига жўнатади ва ундан ҳарбий ёрдам сўрайди. Жуда оғир шартлар эвазига ёрдам берилади. Бу шартлар қўйидагилардан иборат эди: жумла Мовароуннаҳрни қўлга киритгандан сўнг шоҳнинг номини ҳам хутбага қўшиб ўқитиш, тангаларга 12 имомнинг номига шоҳнинг номини ҳам қўшиб зарб этиш ва ўзбекларни йўқотишга ҳаракат қилиш.

Ҳижрий 917 йилда Бобур яна Ҳиротга қўшин тортишни мўлжаллайди. Қизилсувдаги Пули Сангинда бир ой ҳарбий қўноқда туради, бироқ қўмақдан дарак бўлмайди. Дарёнинг нариги бўйидаги ўзбеклар ҳам шу тариқа ёрдам кутиб ётган бўлса, эҳтимол. Бир куни улар кўприкнинг тагидан бу қирғоққа ўтади. Бобур шундоқ ёнғинасидаги тоғда туриб мудофаага ўтади. Жон-жаҳди билан жанг қилади. Ўзбеклар қаттиқ мағлубиятга учрайди. Галаба куни кечқурун Маҳди, Ҳамза ва Ҳамзанинг ўғли Мамоқни тутиб келтирилади ва қатл қилинади.

Ушбу галабадан кейин Ҳисор яқинига етиб келинганда, Эрон шоҳидан ёрдам келади. Аҳмадбек Сафавий, Алихон Истилжу ва поҳнинг муҳрдори Шарурух (Шоҳрух бўлса керак — тарж.), Султон Афшар қўмакнинг раҳбарлари эди. Улар Самарқанд ва Бухорони қўлга киритишни маслаҳат беради. Бобур «хўп» дейди. Бобурнинг қўшини Қаршидаги Убайдхонга тегмасдан олға қараб юради. Лекин у Бухорони қутқариш учун Қаршидан туриб (Бухорога) юриш қилаётгани маълум бўлиб қолади. Юз чақирим масофагача уни таъқиб қилиб борилади ва талон-торож қилиб, Туркистонга ҳайдаб юборилади. Самарқандда бир неча султон тўпланган эди, бироқ Бобурнинг бу иккинчи галабаси ҳақидаги хабарни эшитиб, улар ҳам Туркистон томон қочиб қоладилар.

Бобур Эрондан ёрдамга келган қўшинни раҳматлар билдириб ва совға-салом билан Бухоронинг ўзиданоқ жўнатиб юборади. Бобур туққиз йиллик танаффусдан сўнг 1511 йилнинг октябрида Самарқандга кириб келади. Шаҳар Бобурни очиқ қўнгил билан қарши олади. Шу муносабат билан у кайф берувчи ичкиликлар ичмаслик ҳақида берган сўзини бузади.

Шиа мазҳабидаги шоҳнинг шартларини қабул қилиши бутун суннийлар норозилигига сабаб бўлади. У ёқда ўзбеклар ҳали ҳам кучли эди, диний

* Биринчи эри Шайбонийхон ўлганидан кейин Саййид Ҳодий билан иккинчи турмуш қуради.

мутаассиблик эса уларнинг кучига-куч қўшади. Бобурнинг атрофидаги юртларнинг ҳаммаси сунний бўлиб, ўзининг фуқароси сунний ва эътиқоди сунний эди. Шунинг учун у ниҳоятда мушкул аҳволда қолади. Ўзига қарашли мутаассибларнинг бундан ҳам кўпроқ бош кўтармаслиги учун ҳаракат қилиб, Бобур яна бир марта Эроннинг норозилигига сабаб бўлади. Аҳвол шу даражага бориб етдики, давлатини ҳимоя қилишга у ўзини ҳаддан зиёда ожиз ҳис қила бошлайди.

Уша йилнинг ўзида унинг яна бир (ўғай) синглиси Ёдгор Султон ўзбеклар томонидан қайтиб келади. Ҳижрий 908 йилда тоғаси Шайбонийхондан мағлубиятга учраганида, у Ҳамза Султоннинг ўғли Абдулатифнинг чекига тушган эди.

Ҳижрий 918 йилда Эрон лашкарларининг қайтиб келиши яна ўзбекларнинг руҳини кўтариб юборади. Улар баҳорда Туркистондан чиқиб, Тошкентга қараб юриш қилади. Бу ёқда Убайдхон ҳам Бухорога қўшин тортади. У «Бобурни ер тишлатиб, яна (сунний) маъзабни улуғлайман», деб қасам ичган эди.

Бобур Самарқанддин чиқиб, у билан тўқнашиш учун Бухорога қараб юради. Қўшини унақа айтадиган кўп сонли эмас эди. Бори ҳам сунний эди, кўтаринкиликдан асар ҳам йўқ эди. Лекин (Бобурнинг) баҳодирлиги ҳеч қандай огоҳлантиришга қулоқ солдирмайди. Бобур душман қўноғига лашкар тортиб боради. Убайднинг қўшини ҳаддан ташқари катта эди. Ўртада бўлган жангда ўзбеклар жуда кўп талофот кўради, аммо барибир улар галаба қозонади. Бобур мажбуран Бухородан паноҳ топади.

Энди Самарқандда қолишнинг ҳам иложи йўқ эди. Бобур Фарғонани айланиб ўтиб, Ҳисорга қараб йўл олади. Ўзбеклар у кетиши билан Самарқанд ва Бухорони босиб олади ва июль-август ойларига келиб Ҳисор устига ҳам юриш қилади. Бобур Ҳисор устига ҳам юриш қилади. Бобур Ҳисор кўчаларида тупроқдан шундай мустаҳкам истехком қуриб олган эдики, буни кўриб ўзбекларнинг оғзи очилиб қолади. Буларнинг осонликча жон бермасликларини сезиб, улар изига қайтиб кетади.

У ёқда эса Эрон шоҳи ваъдани бузгани учун Бобурни жазолашга Нажми сонийни юборади. Нажми соний ўн бир минг кишилик қўшин билан йўлга тушади. Хуросон чегарасига етганида Бобурнинг мағлубиятга учраб, Ҳисорга қараб кетганини эшитади. У Ҳирот ва бошқа жойлардан яна бир оз куч тўплайдида, Балхга келиб, шу ерда 20 кун туради. Шу ўртада Бобур ёрдам сўраб мурожаат қилади. Шоҳдан сўраб ўтирмай, у Бобурга ёрдам жўнатади ҳамда сентябрь-октябрь ойларида Бобур Чақчақ дарасидан ўтаётга-

нида бир неча чақирим йўл босиб, иззат-икром кўрсатгани унинг олдига келади.

Дарбанди Оҳанийда иккала лашкар қўшилиб, Қаршига қараб юради. Йўлда Гузорни оладилар. Қарши турклар шаҳри эди. Қаршилиқлар бугун бўлмаса, эртага ўз фуқароимга айланади, деган умид билан Бобур ҳаммиша шаҳарга тегмай келарди. У Нажми сонийни ҳам кўндиришга шунча ҳаракат қилади, бироқ у унамайди. Қаршини босиб олиб, у ўзбеклар турадиган мавзеларнигина эмас, балки шаҳардаги барча 15 минг турк аҳолини ҳам қиличдан ўтказди. Чақалоқлару қарияларни ҳам аямайди. Бу ҳодисадан Бобур ниҳоятда изтироб чекади.

Нажми соний Қаршидан Бухорога кетади. Етиб келишига бир чақирим қолганда қаердандир, эҳтимол, Самарқанддан, бир ўзбек қўшини келаетгани ҳақида хабар эшитади. Қўшма лашкар ўша томонга қараб юради. Гиждувонгача ўзбеклар усталик билан чекиниб-чекениб боради. Ундан у ёғига чўл бошланарди. У ерларни ўзбеклар беш қўлдай биларди. Тўрт ойгача битта-яримта жанглр бўлиб туради. Қўшма лашкарнинг озиги тугай бошлайди. Шунда Убайдхон Бухородан чиқиб, Гиждувондаги ўзбеклар турган қўноққа келиб қўшилади. Унинг лашкари аъло даражада эди. 12 ноябрь куни Нажми соний қўшин енгилади, ўзи эса ўлдирилади.

Шу урушда Бобур ёрдамга келган эди. У мутлақо урушмайди. Бундан Эрон яна ҳам норози бўлади.

Ҳисорга қайтиб келганидан кейин Бобур шаҳарни қуршаб турганида, бир кечанинг ўзида мўғуллар унга ҳужум қилади. У бир ўзи бир амаллаб қалъага қочиб қолади. Мўғуллар қўноқни талон-тарож қилиб, Қоратегинга қараб кетади. Бобур улар билан келишадиган аҳволда эмас эди. Ҳисорда бир қанча одамларини қолдиради-да, ўзи Хон мирзонинг ҳузурига, Қундузга жўнайди.

Бобур кетганидан кейин Ҳисорда даҳшатли қаҳатчилик бошланади, ҳаддан зиёда кўп қор ёғади ва бунинг устига мўғуллар шафқатсизларча талайди. Бу ўша Саъидхон билан Андижонга бормаи, Бобур билан бирга қолган мўғуллар эди. Ҳайдар мўғулларнинг бу хоинлигидан илгарироқ, сентябрь-октябрь ойларида Бобур билан хайрлашиб, Саъидхоннинг ҳузурига Андижонга кетади. У ўша ерда ўн тўққиз йил хизматда бўлади.

Ҳижрий 919 йили Бобур Хишимда ўтказди. Уша йили Шоҳ Исмоил Сафавий номидан Дев Султон Балхни ўзбеклардан тортиб олади.

Ҳижрий 920 йил Бобур ҳаётида оғир муҳтожликлар йили бўлади. Қундузда умрида энг оғир мусибатни бошидан кечиради. Лекин сабот ва матонат-

ни йўқотмайди. Ота-боболари ер-мулкини қайта қўлга киритишдан умидини узгач, охири мағлубиятини тан олиб, Кобулга қайтиб келади. Бобур ҳаётининг сўнгги дамларида шу умид учқуни яна бир лаҳзагина милт этиб ёнган эди.

Бу галги Кобул сафари чоғида Бобур Хўстда тўхтади, шу ерда қизи Гулранг таваллуд топади. Йилнинг охирида қишда не азоб-уқубатлар билан Кобулга келади. Бу ерда Носир мирзо уни беҳад самимият билан қарши олади ва Кобулни унга топшириб, ўзи Ғазнига кетишга ижозат сўрайди. Унинг бу муомаласидан Бобур ниҳоятда тўқинланиб кетади.

Ғазнига қайтиб келганидан кейин орадан бир неча кун ўтгач, ҳижрий 921 йилда Носир мирзо вафот этади ва унинг ўрнини олиш учун ўша ерлик беқлар ўртасида бошланган талаш нимадир бўлиб Бобурга қарши исёнга айланиб кетади. Бундан хабар топган Қосимбекнинг ўғли Қанбар Али Қундуздан шошилинч равишда етиб келади. У Ғазнини қутқаришда Бобурга ёрдам беради. Кўплаб исёнкорлар қатл этилади, яна кўплари Қошғарга қочиб қолади. Қочоқлар орасида Ширим тағоний ҳам бор эди. Саъидхон уни кимсан ҳам демайди, шунда у мажбур бўлиб яна Бобурнинг олдига келади. Бобур унга ниҳоятда зўр мурувват кўрсатади, эски хизматларини инобатга олиб бутун гуноҳларини кечиб юборади. Орадан кўп ўтмай Тағоний вафот этади.

Уруш-жанжалларнинг сабабкори бўлган мўғуллар кетганидан кейин ҳижрий 922 йил Кобулда осойишталик билан ўтади. Бобур ўша йили Гулрух Бекчикдан Муҳаммад исми ўғил кўради. Ҳарбий қўноқда туғилгани сабабли уни Аскарбий деб атайдилар.

Бадиъуззамон Бойқаронинг ўғли Муҳаммад Замон

1520—1525 йил воқеалари

Шу ерга келганда изоҳсиз яна бир узилиш бор, у милодий 1520 йилнинг 24 январидан то 1525 йилнинг ноябригача бўлган пайтни ўз ичига олади. Бобур шу даврда ниҳоятда банд бўлган. Шунинг учун («Бобурнома»ни — тарж.) ҳар куни ёзиш имконияти бўлмаган бўлса керак. Балх ва Бадахшонга қилган бир мартадан, Қандаҳор ва Ҳиндистонга қилган учтадан юришлари худди шу даврга тўғри келади. Ҳиндистон юришлари ичида иккинчи юришнинг охиридан то сўнгги, яъни бешинчи юришигача бўлган даврга оид ҳеч қандай маълумот йўқ. Камида икки маротаба патан* қабилаларини жазо-

* Патанлар (ёки патханлар) — пушту тилида сўзловчи афғон қабилаларининг номи; пуштунлар (тарж.).

обдон дунё кезганидан сўнг шоҳ Исмоилнинг хизматига ўтиб, Балхда яшайди, лекин бу хизматда ҳам узоқ ишлолмайди. Уни Бобур Кобулга чақиради. У ҳижрий 923 йилда Кобулга қараб йўлга ҳам чиқади, бироқ Маҳдий Хожа уни бир амаллаб Кобулга бориш фикридан айнатишга муваффақ бўлади. У йилнинг ўзидаёқ Гуржистонга бурилиб кетади. Хондамир ҳам ўша ерда Паштда эди. Иккови Балхга боради. Улар шаҳарни қуршаб олади. Бобурнинг одамлари Иброҳим пучуқни тутиб олади ва у билан учрашгани келган элчи Урду Шоҳни фириб билан ўлдириб юборади. Бобур Кобулда бу гапларни эшитиб, қаттиқ ғазабланади ва уларни жазолаш учун йўлга чиқади. Бобур у ерга етиб келганида Балх бир ойдан бери қамалда эди. Мирзо унинг келганини эшитиб, чекинади ва Дарғазга қочади. Бобур уни таъқиб қилади, бироқ Ҳерируд дарасидаги Чоччарон ва Гуржистон чегараси ўртасидаги Оқгумбаздан қайтиб кетади, чунки туркистонликлар Мирзонинг тарафида эди. Шундан кейин Бобурнинг ўзи Ферузқоҳ, Яккаулов ва Ғўр орқали Кобулга жўнаб кетади, лекин бошқалар Мирзони таъқиб қилади ва уни тутиб, Кобулга олиб келади. Бобур унга раҳм қилади. Бир неча ойдан кейин қизи Маъсумани унга никоҳлаб беради-да, Балхга жўнатади.

Бобур ўша йили Қандаҳорга юриш қилади, аммо у ерга етиб борган замони бетоб бўлиб қоладию, уруш қилиш ўрнига сулҳ тузиш йўлини қилиб, қайтиб келади.

Бундан буёғи нуқул умидсизликлардан иборат бўлади. Кобулда шухратпарастликнинг чеки-чегараси кўринмасди. Шунинг учун Бобур «илоҳий ишора»га амал қилиб, Ҳиндистонни қўлга киритишга диққат-эътиборини қаратади.

лаш учун боришга тўғри келади. Шунча жойга қўшин тортиш учун тайёргарлик кўриш ҳам керак бўлгандир, албатта. Шу даврда анча-мунча давлатлардан элчилар келиб-кетади. Ҳиндистон ва Хиротдан бир неча элчи келади. Бобур шу қадар бандлигига қарамай шеърлар ва тарихга оид бир қанча муҳим бадиий асарлар ҳам ижод қилади. Шу борада Бобурнинг эътибори ортади, унинг ҳомийлари орасида ҳақиқий яқдиллик қарор топади. Исёнкорлар бостирилади ёки ўзи тарқаб кетади. Шафқатсиз жазо ҳам ўз ишини қилади. Бир қанча патанлар ўлим жазосига ҳукм қилинади. Бундан патан халқи енгил нафас олади. Бунинг сабаби шунда эдики, исёнкор патанлар ўз халқига ҳам ҳаддан зиёд зулм ўтказарди. Энди Бобурнинг атрофидагилар унинг Ҳиндис-

тонни забт этишдан иборат мақсадига чин кўнгилдан хайрихоҳлик билдира бошлайдилар. Кобулнинг жанабуидаги вилоят Бобурнинг қўлига ўтгач, Ҳиндистонга тўғри йўл очилади. Орқадан арғунларга бўлган хавф-хатарнинг ҳам олди олинади. Панжобда ҳам Бобурнинг мавқеи анча мустаҳкамланади. Иброҳим Лўдийга қарши Читўрнинг Раанаси Бобур билан иттифоқ тузишни таклиф қилади. Патанларнинг ўзаро уруш-низоларига араллишишни илтимос қилиб у ёки бу томон Бобурга мурожаат қила бошлайди. Мана шу нарсаларнинг ҳаммаси Бобур куч-қудратининг асосини ташкил этади.

Ҳиндистонда Иброҳим Лўдий ички урушлар гирдобиди эди, Деҳли салтанати ҳали бир неча йилдан кейин Бобурнинг набираси Акбар ҳукмронлик қилган даврдагидек улкан ва мустаҳкам эмас эди. Уша пайтда Деҳли ниҳоятда оғир кунларни бошидан кечирарди. Иброҳим Лўдий ўз амирлари олдида буткул ишончини йўқотган, шафқатсизлик ва жабр-зулмлари туфайли бутун халқ ундан нафрат қила бошлаган эди. Бир қатор патан сардорлари Ганг дарёсининг нариги бетига кетган эдилар. Бадаюндан Биҳаргача бўлган оралиқдаги талайгина вилоятлар исёнчилар қўлида эди. Бангал ҳали ҳар жиҳатдан мустақил эди. Малва ва Гужаратда ҳам аҳвол деярли шундай эди. Ражпут раажалари ўзлари бир иттифоқ бўлиб биралишиб олган эди ва уларнинг раҳбари Раана Сангаа Бобур билан ҳамкорлик қилишга тайёр эди. Панжоб Давлатхон (унинг номини Бобур нуқул «Юсуфхайл» деб, бошқа муаллифлар эса («Лўдий» деб ёзадилар) ва унинг ўғиллари Диловархон ҳамда Опоқ Ғозихон тасарруфида эди. Бир қанча патан сардорларининг бошига тушган кулфатларни кўриб, улар саросимага тушиб қолишади. Улар нима қилиб бўлса ҳам Деҳлининг қўлидан чиқишни хоҳлардилар. Шунинг учун улар Бобурнинг тасарруфига ўтиш учун қайта-қайта мурожаат қиладилар ва «келиб бизни озод қилинг» деб ўтиниб сўрайдилар. У ёқда ёши етмишга кириб, кексайиб қолганига қарамай Иброҳим Лўдийнинг амасиси Султон Аловиддин Оламхон Лўдий ҳам Деҳли тахтига кўз тикиб турган эди. Шунинг учун ҳам Бобур паноҳига ўтишга тайёр эди. Бобурнинг орзумидларини рўёбга чиқариш учун бундан ортиқ яна қандай қулай шароит бўлиши мумкин?

Худди мана шу шарт-шароит Бобурнинг бундан кейинги беш йилу ўн ой мобайнидаги ҳарбий-сиёсий юмушларининг дебوحаси бўлади. Ҳижрий 908—909 ва 914—925 йил воқеаларини ёзишда биз фойдаланган манбалар ва хусусан, «Ҳабиб ус-сийар» асаридан шу даврга оид бир қанча воқеаларни жамласа бўлади. Уша вақт оралиғида юз берган Бобур билан боғлиқ

воқеа-ҳодисаларни йилма-йил тизиб чиқилса, қуйидаги манзара намоён бўлади:

Ҳижрий 926 йил (милодий 1519 йилнинг 23 декабридан 1520 йилнинг 12 декабригача):

Бобур Ламғондан қайтгач, лашкар тўплаб, тайёргарлик кўргандан сўнг Ҳиндистонга қўшин тортади. Йўлда Бажўрдаги қўзролонни бостиради. Яна аввал ўтган дарадан ўтиб, Синдни кесиб ўтади-да, Сийалкотга ҳужум қилади. У ердагилар таслим бўлади ва шу тариқа ўз жони ва мол-ҳолини сақлаб қолади. У ердан Бобур илгари қараб юради ва Саййидпурга келади. У ердагилар қаршилик кўрсатади. Шунинг учун улар қиличдан ўтказилади.

Бобур Қандаҳорга қараб юради, лекин бу шаҳарни қўлга киритиш осон эмас эди. Шаҳар учта тепаликка жойлашган бўлиб, ҳар бирига минора қурилган ва улар мустаҳкам ихота қилинган эди. Энг чеккада энг баланд тепалик бўлиб, ундаги минорага деярли йўлаб бўлмасди. Ундан пастроқда, ўртадаги тепаликда бир арка бор эди. Арканинг тагидаги пасттекисликда шаҳар кафтдек ястаниб ётарди. Шаҳар уч қатор девор билан қуршалган эди. Энг баланд йўлаб бўлмас тепаликда ҳар бири уч минг квадрат газ келадиган иккита сув ҳавзаси бор эди. Шу ҳавзалар шаҳарни сув билан таъминлаб турган бўлса керак.

Бобурнинг қўшини шаҳарни икки йил қамал қилиб туради. Суранг ва тош отиш кенг қўлланилади. Диаметри бир тирсак-бир тирсак тошлар «манжаниқ» деган қуролга қўйиб отиларди. Бу каби қуроллардан ташқари очарчилик ҳам Бобурга бир оз қўл келади, лекин барибир ғалабага эриша олмайди. Тир (июнь) ойида қамал тўхтатилади. Қамални тўхтатишга очарчилик туфайли тарқалган вабо сабаб бўлади. Шаҳарни қамал қилиб турган Бобурнинг лашкари ҳам вабодан талофот кўради. Қандаҳорликларнинг айтишича, вабо ҳаммиша бу шаҳарга кўмакдош бўлган.

Шоҳбек қамал тўхтатилганидан кейин яна Синдга қараб қўшин суради. Унинг собиқ қули, эндиликда эса лашкарбошиси Меҳтар Самбал Қандаҳорни озиқ-овқат билан таъминлашни қайтадан йўлга қўйиб юборади.

Шоҳбек қамал пайтида Бобурга қаршилик кўрсатиш учун қалъадан чиқмасди, ичкарида қалъа мудофаасини мустаҳкамлаб ётарди. Бобур эса устма-уст зарба берарди. У чавкар отида қалъа деворига яқин борарди-да, ўқ уздирарди. Жанг қалъа дарвозаси ёнидагина бўларди. Қандаҳорликлар камон-қилич ва найзадан ташқари тош отишда ҳам моҳир эди, бироқ ҳар гал туқнашув бўлганда, Бобурнинг қўли баланд келар, Шоҳбекнинг одамлари эса қалъага қочиб кириб кетар эди.

Хижрий 927 (милодий 1520 йилнинг 13 декабрдан 1521 йилнинг 30 ноябригача): Шу орада Бадахшонда Хон мирзо вафот этади. Бу хабардан Бобур қаттиқ қайғуга ботади. Хон мирзонинг ўғли Сулаймон ҳали ёш бола эди. У онаси Султон Нигорхоним билан бирга Кобулга келади. Бобур Хумоюнни Бадахшонга ҳоким этиб тайинлайди-да, ўзи «гармсер» юртларга (қиладиган юриш учун — тарж.) ҳарбий ва бошқа жиҳатлардан тайёргарлик кўришга киришиб кетади. Қандаҳорни қамал қилиб турганида ҳам бир неча кичикроқ-кичикроқ юришларга бошчилик қилиб туради.

Уша пайтда Хирот «ҳокими» Таҳмасп олти-етти яшар бола эди. Амир Хоннинг ёрдамчиси Амир Гиёсиддин «Бобурнинг тарафдори» деб гумон қилиниб, қатл қилинади. (Кичик) жияни Гиёсуддин Қандаҳорда эди. Орадан бир йил ўтгач, у Бобурга Қандаҳорнинг калидини топширади ва бир неча йилдан сўнг эса Ҳиндистонга бориб унинг хизматига ўтади. Хиротдан Бобурнинг ҳузурига элчилар келади. Уларнинг муддаоси «энди Шохбекка кўп азият бермасангиз» дейишдан иборат бўларди. Бу элчилар Шохбекнинг шахсий илтимосига кўра юбориларди. Бироқ уларнинг Хуросондаги мавқеи омонатлиги ва уларнинг форс подшоҳлари Рум султонларига қаршилик кўрсатишга ожизлик қилаётганидан Хирот ташвишда эди. Лекин Бобурнинг Хуросон билан ҳеч қанақа иши йўқ эди. Унинг бирдан-бир мақсади Ҳиндистонни забт этиш эди. Қандаҳорни қўлда ушлаб туриш ҳам ана шу мақсад учун керак эди. Эҳтимол, Бобур ҳузурдаги қувғинди мирзолар кўнглидан ҳали Хуросонга қайтиш орузи кетмаган ва шу сабабли Амирхон ташвишга тушган бўлса керак. Бобурийлар Қандаҳорни қўлга киритганидан сўнг улар учун Хуросонга йўл очилади. Худди шу сабабли у ташвишга тушган эди. Аслини олганда, Хирот, Кобул ва Ҳиндистон учови учун Қандаҳорнинг қудрати зарур эди. Шунинг учун бир йилдан бери элчи устига элчи келарди. Элчилар айтадиган гапнинг мазмуни қуйидагича бўларди: «Шохбек асида жазога лойиқ шахс, бироқ у қилмишидан пушаймон, у вафодор бўлиш ва бир йиллик бож тўлашга рози. Шунинг учун Бобур қамални тўхтатсин-да, Кобулга кетсин».

Бунга Бобур қуйидагича жавоб беради: «Шохбекнинг ваъдаларига ким ишонади? Иншооллоҳ, мен Қандаҳорни оламан-да, Шохбекни Хиротга жўнатаман. Ана ундан кейин Қандаҳорни ва «гармсер» юртни сиз кимга десангиз, ўшанга топширишга тайёрман». Бу «Қандаҳор масаласида қарорим қатъий», деган гапнинг ўзгинаси эди. Амир Хон бу жавобдан қониқмайди. Лекин ўша вақтда уларнинг олдида бош-

қа бир ташвишли масала кўндаланг бўлади. (1521 йилнинг март-апрель ойларида Убайдуллоҳон Хиротга юриш қилган, деган тахмин бор.) Шу ташвишдан қутулганидан сўнг у яна Бобур билан музокара олиб борган бўлса керак, чунки «Ҳабиб ус-сийар»да ёзилишича, Бобур худди шу музокарадан сўнг «қамал»-ни тўхтатган.

Хижрий 926 йил (милодий 1521 йилнинг 1 декабрдан 1522 йилнинг 20 ноябригача): Бобур шу йилнинг боши ёки ўтган йилнинг охирида Моҳим билан бирга бир неча кунга Хумоюннинг олдида — Бадахшонга боради. Уша пайтда Хумоюннинг ўзи Файзиободда бўлган бўлса керак.

Қамал тўхтатилгандан кейин Шохбек Қандаҳорни Абдулбоқийга топшириб, ўзи Сивийга қараб жўнаб кетади. Абдулбоқий Бобурни чақиртиради. Хиротдан келётган элчиларнинг ҳали ҳам кети узилмай турган эди. Охирги элчи ҳали Хиротга етиб улгурмаган ҳам эдики, Бобурнинг бир одами совға-салом билан келиб, «Қандаҳор олинди» деган хушxabарни етказади. Қандаҳор хижрий 928 йил 13-шаббонда (милодий 1522 йилнинг 6 сентябри) олинади (бу ҳақда «Чихилзина»да ўйиб ёзилган).

Шу йил Бобур адабий фаолият билан ҳам ниҳоятда банд бўлади. У Комронга таълим бериш мақсадида икки минг мисрадан иборат бир туркий шеърый китоб ёзади. Уша китобнинг номини Абулфазл ва Бадаюн «Мубаййин» («Тупшунтириш») деб атаган. Шунинг учун бу китоб шу ном билан маълум ва машҳурдир. Китоб асл нусхасининг қўлёзмасида қуйидаги байт бор:

*Чу баён қилдим онда шаръийот,
Не ажаб, гар «Мубаййин» дедим от.*

Бу ерда «шариат» ва «мубаййин» сўзларининг асл маънолари (мос равишда «аниқ ва соф йўл» ҳамда «аниқ») ёрдамида ҳайратомуз бир маъно касб этилган. Бироқ «Нафойис ул-маосир»да айтилишича, китобнинг номи «Дар фикҳи Мубаййин» («Шариат баёни»)дир. Бу асар «Фикҳи Бобурий» («Бобурнинг диний йўл-йўриқлари» ёки «Бобур хотиралари») деб ҳам аталади. Шайх Зайн*нинг «Мубаййин» номи билан шу асарга ёзган шарҳи ҳам мавжуд. 1529 йилда Бобур Хожа Яҳёнинг набираси Хожа Калон-

* Шайх Зайнуддин Хавофий — Бобурнинг мусоҳиби, бир қатор ҳолларда котиби. Унинг бир қанча зафарларининг тарихнависи, Деҳли устидан қозонган ғалабасига аталган «Фатҳнома» муаллифи Форсийда «Табақоти Бобурий» номи ниҳоятда нафис асар битган бўлиб, унда «Бобурнома»нинг мавжуд ёки мавжуд бўлмаган қисмлари таржима қилиб келтирилган.

га «Бобурнома»дан нусха юборганида, эхтимол, унга қўшиб «Мубаййин»дан ҳам юборган бўлса керак (ҳижрий 935 йил воқеалари баёнига қаралсин).

Шу йили «Бобурнома»нинг ҳижрий 925—926 йил воқеалари кунма-кун битилган. «Бобурнома»нинг мавжуд қисмларидан энг биринчи бўлиб худди шу қисм ёзилгандир. Бу қисмда кейинги воқеаларга шарҳлар ҳам бор. Бобур ушбу бобни силлиқлаб таҳрир қилиб, китобга киритмоқчи бўлгани бир қатор сабабларга кўра аёндир. Шу бобда тилга олинган даврдан олдинги — ҳижрий 899—914 йил воқеалари баён қилинган қисм эса бундан ўн йил кейин битилган.

Бобурнинг бир девони ҳижрий 925 йилдан аввал ёзиб тугатилган эди. Ушани Пўлат Султонга юборилган эди. «Абушқа»* номли бир туркий лугатда сўзларнинг ишлатилишини кўрсатиш учун шу биринчи девонга мурожаат қилади.

Ҳижрий 929 йил (1522 йилнинг 21 ноябридан 1523 йилнинг 10 ноябригача): Ҳиндистон ихтилофлар гирдобиди эди. Давлатхон Юсуфхайл (ёки Лўдий) ва Аловуддин Оламхон Лўдий Султон Иброҳим Лўдийга Қарши Бобурдан ёрдам сўрайди. Пушту шоири Хушқолхон Хаттак «Бобурни Деҳлига патанлар султон қилди», деб бежиз айтмаган.

Аҳмад Едгорнинг «Тарихи Афғона» асарида ёзилишича, Давлатхон бир қанча сабабларга кўра Иброҳим Лўдийдан қаттиқ чўчирди. У ўғли Диловархонни Кобулга қуйидаги мазмундаги нома билан жўнатади: «Иброҳим Лўдий аблаҳ, пасткаш ва золимдир, қўшин ва лашкарбошилари ундан хафа ҳамда норозидирлар».

Диловархон Кобулга Комроннинг тўйи бўлаётган бир пайтда етиб келади. Бобур ундан сўрайди: «Сен шунча пайт тузини ичган хонадонни нечук тарк этмоқдасан?» Диловархон бундай деб жавоб беради: «Биз қирқ йил Лўдийлар салтанатининг устунни бўлиб келдик. Лекин энди Иброҳим Султон Искандарнинг амирлари билан қўпол муомалада бўлмоқда. Йигирма биттасини-ку ўлдириб юборди — бирини осди, бирини тириклайин кўмди. Шунинг учун ҳозир барча амирлар юрагини ҳовучлаб қолган. Бир қанчалари гапни бир ерга қўйиб, мени шу ерга юборишди. Улар сизнинг йўлингизга кўз тикиб ўтиришибди ва сизнинг ҳар қандай ҳукмингизни бажо келтиришга ҳозир у нозир».

Бобур эртаси кунни намоз устида Ҳиндистон ғала-

баси учун дуо қилади. У бундай дейди: «Манго ва пан Ҳиндистонга хос неъматлардур. Агар манго ёки панни битта-яримта менга тортиқ қилсайди, мен уни яхшилик нишонаси сифатида қабул қилган бўлурдим». Давлатхон Ҳинддин хом манго юборган эди. Уша манголари Бобурнинг олдига келтирилади. Бобур бундан бениҳоя хурсанд бўлади. У буни яхшилик белгиси деб қабул қилади-да, Ҳиндистонни забт этишга ҳозирлик кўра бошлайди.

Кунини аниқ айтиш қийин-ку, бироқ етмиш яшар Аловуддин Оламхон ҳам ўша йили Кобулга келган бўлса керак. Оламхонни ҳам Иброҳим Лўдийга қарши ёрдам берилади, деб ишонтирилади.

Шу йили ёки кейинги йили Дилдорнинг учинчи қизи Гулбадан туғилади. Кейинчалик Гулбадан «Акбарнома»га маълумот йиғиш нуқтайи назаридан жияни Акбарнинг кўрсатмасига биноан «Хумоюннома»ни ёзади.

Ҳижрий 930 йили (1523 йилнинг 21 ноябридан 1524 йилнинг 28 октябригача): Бобурнинг Ҳиндистонга тўртинчи бор қўшин тортишининг икки муҳим жиҳати бор эди. Биринчиси шуки, Иброҳим Лўдийдан норози патанлар Бобур тарафига ўтган эди. Иккинчиси эса, Оламхоннинг ёрдами билан тўғридан-тўғри подшоҳ Лўдийга ҳужум қилиш бу юришнинг мақсади, деб эълон қилиниши эди.

Бобур Синдни кечиб ўтганидан кейин Канар қирликлари орқали Жехлам ва Чиноб дарёларини кечиб ўтади-да, тўппа-тўғри Лаҳўрга қараб юради. У ёқдан эса Деҳли подшоҳи тарафидан Давлатхонга жазо бериш учун Биҳархон Лўдий Лаҳўр томон қўшин тортиб келмоқда эди. Ундан қўрққанидан Давлатхон Лаҳўрни ташлаб Мўлтон балуж*ларининг орасига кириб кетади. Лаҳўрга беш кўча қолганда Бобур Биҳархон билан туқнашади. Биҳархон енгилади, қанчадан-қанча одами ўлади, қолганларини Бобур Лаҳўргача қувлаб боради.

Лаҳўрда тўрт кун туриб, жанубга қараб қўшин суради-да, Дипалпурга ҳужум қилади. Дипалпурликлар унга қаршилик кўрсатади. Бундан ғазабланган Бобур шаҳарни талайди ва шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказилади. Шайх Зайн ва Мир Гису Дипалпурнинг устидан қозонилган ғалаба санасини ҳижрий 930 йил деб кўрсатганлар.

Бобур Дипалпурдан Саҳринд (Сарҳинд)га қараб юради. У ерга етиб келишидан олдинроқ шундай хабар оладики, Лаҳўрга қайтишга мажбур бўлиб қолади.

* Абушқа — изоҳли лугат. Мир Алишер Навоий асарларидан фойдаланувчилар учун XVI асрда Туркияда тузилган. Навоий замондошларининг асарларидан мисоллар келтирилган (тарж.).

* Балужлар (балучлар ёки балочлар) — ҳозирги Афғонистон, Покистон, Эронда яшовчи халқ номи. Покистонда Балужистон деган вилоят бор.

Дипалпурда Давлатхон уғиллари билан бирга Бобурга келиб қўшилади. Бобур унга Лахўр тахтини қайтариб бермайди. Унга ўзи озод қилган Жаландхар ва Султонпурни беради. Бундан у ич-ичидан қуйиб кетади. Унга жазо беришга келган қўшин тор-мор этилиб бўлган эди. Шунда у (яъни Давлатхон — тарж.) «Бобурдан қутулмасам бўлмас экан», деган фикрга келиб қолади. Шу хаёл билан Бобурга найранг ишлатмоқчи бўлади. У қуйидаги ёлгон хабарни юборади: «Нариоқда сиз билан тўқнашишга тузуккина қўшин пистирмада ётибди. Лашкарбошингизни юбориб, уларни тўзғитиб ташласангиз, мақсадга мувофиқ бўларди». Бобур бу маслаҳатдан кейин тегишли тайёргарликни кўраётган ҳам эдики, у ёқда Давлатхоннинг ўғли Диловар Хон «Булар сизни алдаяпти, буларнинг гапига кира кўрманг. Булар сизнинг лашкарингиз таркаб, кучи қисқаришини истайдилар» деган махфий хабар юбориб қолади. Бобур шартта Давлатхон ва унинг ўғли Опоқ (Ғози) Хонни қўлга олиб, қамаб қўяди. Бироқ, улар қамоқда кўп бўлмайди. Сал кунда озод қилиб, уларга Султонпур топширилади. Улар озод бўлиши биланоқ Султонпурга бориш ўрнига тоққа қараб қочади ва Панжобга ҳужум қилиш учун қулай имконият келишини пойлаб ётади. Уларнинг вилояти Диловархонга берилади. Шундай бўлишига қарамай, ҳали ҳам кескинлик сақланиб турарди. Бобур шундай бир вазиятда олға қараб юришни маъқул кўрмайди ва Сатлуж дарёсини кесиб ўтгандан кейин Лахўрга қайтиб келади. Панжобни эски дўстларига топширади-да, ўзи Кобулга қайтиб кетади. Узбекларнинг Кобул устига юриш қилиб келаётгани ҳақидаги хабар айни ўша пайтда етиб келган бўлса керак ва шу нарса Бобурнинг Кобулга қайтиб кетиш сабабларидан бири бўлган бўлса, эҳтимол.

Абдулазиз мирохўр Лахўрга, Хисрав кўкалош Сийалкотга, Муҳаммад Али тожик Каланурга ва Одамхон Лўдий ва Бобо Қашқа мўғул Дипалпурга Бобур номидан тайин этилган эдилар.

Рум султонидан енгилгани алаmidан Эрон шоҳи Шоҳ Исмоил Сафавий, шу йил 23 май куни кўкаси Фозилнинг ўлими гамида Шоҳ Шужо арғун дунёдан кўз юмади. Синдда Шоҳбекнинг валиаҳд ўғли Ҳасан Бобур номига хутба ўқитади ҳамда шу йили ёки келаси йили Халифанинг қизи Гулбаргга уйланиб, Бобур билан алоқасини яна ҳам мустаҳкамлайди. Бу ёқда Халифанинг ўғли Муҳиб Али ҳам Қосим кўкалош ва Моҳчучук арғуннинг қизи Ноҳидга уйланади.

Шу йили Бобур Ҳиндистондан банан олиб келтиради ва Одинапурдаги Боғи Вафога эктиради. Боғи Вафо ҳақидаги қисмга қаранг.*

Ҳижрий 931 йил (1524 йилнинг 29 октябридан 1925 йилнинг 17 октябригача): Бобур Кобулга қайтган заҳоти Давлатхон тоғдаги пистирмасидан чиқади. У ўғли Диловарни тутиб қамаб қўяди, Султонпурни қўлга олади. Кейин каттагина қўшин тўплайди-да, Дипалпурга юриш қилиб, Оламхон Лўдийни ҳам тор-мор этади. Лекин Бобур Синднинг бу томонида замин ҳозирлаб кетгани зое кетмайди. Лахўрдаги Бобур тарафдорлари Давлатхонга ҳужум қилиб, уни мағлубиятга учратадилар.

Иброҳим Лўдий ҳам Панжобни қайта забт этиш учун қўшин юборади, бироқ у қўшин ичидаги низо ва норозиликлардан Давлатхон ўз манфаати йўлида фойдаланади. Панжобнинг бир қисмини ўзи босиб олади, қолган қисмларининг эса обдон тинқасини қурилади.

Дипалпурда енгилган Оламхон Лўдий тўппа-тўғри Кобулга қараб қочади. Бобур «агар сан Деҳлига подшоҳ бўлсанг, унда Лахўр ва Лахўрдан бу ёқдаги жамики ерлар менинг тасарруфимда бўлади», деган шарт билан унга ёрдам беришга ваъда беради. Унга қўшин берилади ва кўмак бериш учун Лахўр беклари номига фармон битилади. Бобур бундай дейди: «Сен боравер, мен ҳам кетингдан бораман». Бобурнинг Оламхон билан бўлган муносабатлари шундан кейинги ҳижрий 932 йил воқеаларида баён қилинади. (Чунки бутун тафсилотлардан Бобур ўшанда хабар топади).

Ўзбек султонлари ва хонлари Балхни қуршаб тургани сабабли Бобур сўз берган бўлишига қарамай бу ёққа келолмайди. Балхни қамалдан озод қилиб қайтганидан кейингина 1525 йилнинг 17 ноябрида Бобурнинг Ҳиндистонга қилган бешинчи ва сўнгги зафарли юриши бошланади.

Аловуддин Оламхон Лўдийнинг Кобулдан муваффақиятли музокара билан қайтганини эшитган Давлатхон у билан битим тузади. Бобур Оламхоннинг бу ишини ваъдани бузиш ва хиёнат деб тушунади ва Оламхон Лўдий Давлатхон билан битим тузиб биз билан тузган шартномасини ўзи йўққа чиқарди, деган хулосага келади.

Айтишларича, Деҳлига етиб келгунча Оламхоннинг қўшинидаги отлиқлар сони қирқ мингга етиб қолган эди.

* Паҳорхонни босиб Лахўр ва Диболпурни фатҳ қилган йил қила келтуруб, ақтуруб эдим, сабз бўлуб эди. («Бобирнома», 1960 й., 190-б).

1528 йил воқеалари

Шу ерда беш ярим ойдан иборат (1528 йилнинг 2 апрелидан то 18 сентябригача) яна бир узилдиш бор. Шу давр воқеалари баён қилинган ёзувларнинг йўқолиб кетишига иккита нарса сабаб бўлган, деган тахмин мавжуд — биринчиси, 1529 йилнинг 24 май куни бўрон аралаш ёққан сел, иккинчиси, Ҳумоюннинг қочоқда юрган пайтларида унинг кутубхонасида бўлган ёнғин. (Ҳижрий 936—937 йиллар воқеалари баён этилган ёзувлар ҳам шу офат туфайли йўқ бўлган, деган тахмин бор.)

Шу даврнинг узилган воқеаларини бошқа бирон-бир манба асосида тиклашнинг иложи йўқ. «Бобурнома»нинг ўзидаги кейинги бобларда шунга тааллуқли қуйидаги воқеалар баён қилинган: 1) шарқий патанларнинг «бошини эзиб қуйиш» учун қилган юришида Бобурнинг Жўнпур, Чавса, Жаксар ҳамда Фозипур ораллиғида бўлиши; 2) Сараннинг «юрти»ни Маъруф Фармулийнинг ўғли Шоҳ Муҳаммадга бериши; 3) Раана Сангаанинг ўғли Бикрамажит билан сулух тузиш учун музокара олиб бориши; 4) Гвалийарда чорбоғ барпо қилиш ҳақида фармон бериши ва 5) қирқ кун касал бўлиши. Бундан ташқари «Бобурнома»да яна қуйидаги воқеалар ҳам тилга олиб ўтилган: 1) Дўлпур сайри; 2) Аскарининг музокарадан четлашиши; 3) Хожа Дўст Хованд (?)ни баъзи бир оилавий юмушлар билан Кобулга жўнатиши ва 4) Кобулдан келаётган хабарлардан ниҳоятда ташвишланиши.

Шу даврга оид бир манба бор. У Аҳмад Ёдгорнинг «Тарихи салотини Афғона» асаридир. Бирок ундаги иккита гапдан биттаси «Бобурнома» деган сўз билан узилиб қолади, иккинчиси эса тасдиқланмайди. Ёдгорнинг ёзишича, Бобур Чандерийдан кейин Лахўрга боради ва у ердан Аграга қайтиб келаётганида Панжобда ражпутлар исёнини бостиради. Лекин «Бобурнома»даги ҳижрий 934 йилнинг биринчи ярми воқеалари баён қилинган сақланиб қолган саҳифаларига «Чандерийдан кейин» деган ибора ҳеч ҳам мос келмайди. «Бобурнома»нинг кейинги саҳифаларида ҳам на Бобурнинг Лахўрга қилган сафари ҳақида бирон-бир гап бор ва на ражпутлар исёнини бостиргани ҳақида.

Йўқолган воқеалар баёнидан иккита нарсани билиб олса бўларди: биринчидан, қизиқ бир оилавий можаро сабабини, яъни Бобур нега Мўлтонда битта ўғли Аскарини четлаштириб, ўрнига иккинчи ўғли Комронни тайинлаганини билиб олса бўларди. Иккинчидан, хасталик кунлари баёнидан «Рампур» девонидаги жуда кўп шеърларнинг қандай вазиятда ёзилгани маълум бўларди. Хусусан, «Рисолаи волидийя»дан кейинги шеърлари бетоблик даврида кўнгил турёнлари таъсирида яратилганга ўхшайди. Бир қатор махсус шеърлардан бу тўпламнинг биронта дўстига, эҳтимол, Хожа Калонга юборилгани аён бўлади. Бобур ўша кунлар воқеалари баёнида ҳам жуда кўп нарсалар ҳақида хабар берган бўлса керак.

Ансоридин Иброҳимов таржимаси.

2-илова

Муборак мактублар

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг махфий васияти

Кейинги йилларда дунёнинг турли мамлакатларида Бобурнинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли янги илмий маълумотлар топилмоқда. Бу материаллар орасида катта илмий қимматга эга бўлганларидан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тўнгич ўғли Насириддин Муҳаммад Ҳумоюнга атаб ёзган махфий васиятномасидир.

Маълум бўлишича, Бобур Ҳумоюнни давлатни бошқариш ишларига тайёрлаш учун оғзаки йўл-йўриқлар бериш, мактублар ёзиш, унга атаб рисоалар яратишдан ташқари, «Махфий васиятнома»лар ҳам битган экан.

Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари томонидан қўлга киритилган «Васиятнома» ана шулардан биридир. Бу ҳужжат 1529 йил 11 январда

(ҳижрий 935 йил жумодиулаввал ойининг биринчи куни), Агра шаҳри ёнидаги «Нилуфар» боғида дам олаётган пайтида Бобур томонидан ёзилиб, Ҳумоюнга юборилган. Мазкур «Махфий васиятнома» «Бобурнома»га кирмаган. Унинг асл нусхаси узоқ вақт Ҳиндистондаги Бҳупал давлат кутубхонасида сақланган. 1921 йил 11 декабрда тарихчи олим Нат жаноблари ундан нусха кўчириб олишга эришади. Кейинчалик эронлик профессор Шервоний ҳам бу ҳужжат билан қизиқиб, нусхани ўқишга муваффақ бўлишади. Профессор Нат жаноблари «Ҳиндистон Бобур нигоҳида» рисоласида мазкур «Васиятнома»га алоҳида ўрин беради.

Қуйида унинг матни таржимасини эътиборингизга ҳавола этамиз:

Подшоҳ Баҳодир Ғозий Заҳириддин Муҳаммад Бобур, 933 ҳижрий

Алҳамдулиллоҳ!

Мамлакат (салтанат)нинг пойдеворига ёзилган.

Эй фарзанд! Ҳиндистон мамлакати турли мазҳаблардан иборат. Субҳонолло таоло ҳаққи сенга буюрилдики, ҳар бир мазҳабга пок қалб билан қаргин, ҳар бир мазҳаб ва тариқатга адолатли бўл. Хусусан, сигирни қурбон қилишдан сақлангинки, бу Ҳиндистон халқининг қалб ардоғи ва бу вилоят аҳли подшоҳга яхши назар билан боғланади. Подшоҳ фармониغا бўйсунган халқни хароб қилмагин. Адолатни ихтиёр қилгин. Шунда шоҳ раиятдан, раият шохдан хотиржам бўлади. Исломининг тараққиёти эҳсон тиғи билан яхшироқдир, зулм тиғи билан эмас. Аҳли суннат ва шиаларнинг икирчикирларидан кўзингни юм. Чунки исломга қаршилар бор. Турли эътиқоддаги халқларни тенг тутгинки, шунда салтанат турли ташвишлардан холи бўлади.

Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг иш юришлари доимо ёдинда бўлсин. Шунда давлатнинг маъмур ва пухта бўлади.

Биз етказиб қўямиз, холос.

Жумодулаввал ойининг биринчиси, 935 ҳижрий сана.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўғлига васият қилар экан, ҳар бир масалада бобокалони ҳазрат Амир Темурнинг ҳукмдорлик услубидан ўрганиш лозимлигига унинг эътиборини қаратади.

Ушбу «Махфий васиятнома» улкан давлат арбоби Бобурнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, давлатни бошқариш усуллари, диний мазҳаб ва эътиқодларга бўлган муносабатлари ўша давр учун катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади.

Бу «Васиятнома»да илгари сурилган илғор сиёсий қарашлар Бобур ва унинг ворислари томонидан изчиллик билан ҳаётга тадбиқ этиб келинган. Хусусан, бу тамойиллар Бобурнинг набираси Акбар ҳукмдорлик қилган замонда кенг қўлланган. Натижада бутун Ҳиндистон бирлашиб, жаҳонга ягона мамлакат сифатида танилган, Акбар эса мусулмонларнигина эмас, хиндларнинг ҳам сеvimли ҳукмдорига айланган.

Комрон Мирзога хат

«Бобурнома»нинг йўқолган саҳифалари ҳақида гапирганда, Бобурнинг ўз ўғиллари ва ўзига яқин бўлган кишиларга турли йилларда битган мактублари орасида ажойиб-ғаройиб бир насихатнома борким, бу унинг иккинчи ўғли Комрон Мирзога йўллаган мактубидир.

«Насихатномаи Бобур ба фарзанди худ» (Бобурнинг ўз фарзандига насихатномаси) номи билан машҳур бўлган бу хат 1527 йил 4 январда ҳукмдор (44 ёшга кирганда) Мулла Сарсон деган киши орқали Комрон Мирзога юборилган. Хатнинг топилиш тарихи қуйидагича:

Аввало, бу аслият, яъни, Бобур ўз қўли билан битган хатнинг ўзи эмас, балки ундан кўчирилган нусхадир.

«1972 или Қозон дорилфунуни кутубхонасида сақланаётган ўзбек адабиёти намуналарини кўздан кечирар эканмиз, дафъатан Бобурнинг ўғли Комронга ёзган хатига дуч келиб қолдик, — деб хабар беради филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимов. — Мазмунига кўра бу ўша Мулла Сарсондан юборилган мактуб эди... Мактуб «1272-Т» рақами остида «Нодир қўлёмалар бўлими»да сақланмоқда экан. Қозон дорилфунуни доценти, таниқли татар адабиётшуноси Хатиб Минигулов, илтимосимизга кўра, мазкур мактубнинг фотонусхасини олиб юборди...»

Бу муҳим топилма ким томонидан, қаерда ва қачон кўчирилгани маълум эмас.

Қуйида Бобурнинг Комрон Мирзога мактуби ва унинг бугунги тилимиздаги табдилини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

Насихатномаи Бобуршоҳ ба фарзанди худ ҳазрати Бобуршоҳ Ғозий тобасароҳ аз Ҳиндустон ба Қандаҳор фирнстонида ба фарзанди худ ба мирзойи комгор

Фарзанди аршаду аржуманди саодатнишон Муҳаммад Комрон баҳодирга саломи муҳаббатанжомидин сўнг улким, кўкалтошу эмиқдош ва ичкиларинг билан сабақ ўқурга ружуъ келтуруб эмишсен. Бу жиҳаттин кўнгулга сурур ва хотирга ҳузур етиб, на бисёр хушҳоллиқ юз берди. Тенгри таоло даргоҳидин умидим борким, жамъи қобилият ва салоҳият бобинда комил ва мукамил бўлиб, камолға етгайсен. Ҳамиша

ушбу тариқни маръий тутуб, зинҳор тақсир қилмағайсен. Нечукким, ҳазрати Хожа Хофиздин манқулдур:

*Пирон сухан зи тажриба гўянду, гуфтамат,
Ба он, писар, ки пир шави, панд гўи кун!*

Эшитгимким, Чигатой эликим, ҳазрати мағфур ва марҳум Султон Хусайн мирзодин қолиптурларким, ул эл кўпрак Хуросон эли билан ўлтуруб, қўпуб, бисёр

қобилият ва ҳайсиат пайдо қилиб, латофатдин холи эрмаслар. Агарчи, Хуросон эли хуштабъ элдурлар, ҳайсиатларида сўз йўқтур, локин мазҳаб ва миллатларида танг бор... Турк улусидин отоси қўл бошлаган, аноси тўй бошлаган(?), тўра кўрган эл борким, оталари ота-онамизга хизмат қилиб, жон тортиб, иссиговуғда, сафар ва ҳазарда бирга бўлуб, лаҳза балки ламҳа айрилмаян. Хизмати шоиста қилиб ва пандинда баржой келтурубтурлар. Ул элдин имтиҳон қилиб, (сен) эшикинга йўл беруб, вакили мутлақ этиб, ғофил бўлмағайсен. Кичик ёшлиқ эрса, алардин кенгаш сўруб, маслаҳат тилаб, аларнинг сўзи билан амал қилиб, асло ва мутлақо ҳеч муҳимга иштиғол қилмағайсен. Андишалиқ беклар илан (ва) олийрой қарочу давлатхоҳларким, ҳамиша муҳим ва маслаҳат ичинда бўла келиб туралар, аларнинг савол жавоб ва кенгашларидин чиқмағайсен. Хушомадгўй сўзиға фирифтайи бўлуб, давлатхоҳарким, давлатға муносиб сўзни эшитиб, кўруб-билиб, келиб юзунга қотиқ айтурлар, аларға ачиг(лан)-мағайсен. Агарчи юзунга филҳол қотиқ кўринур, охир неча қўб кулдирур.

Масалдурким, дўст йиғлатур, душман кулдире айтур. Дўсту душманни тониб, бу мазмун ила амал қилғайсен.

Мисраъ:

Жое гул — гул бош ва жое хор — хор.

Тақи Қандаҳор черики эҳтишомдур. Хар қайси кичик-киримнинг сўзи билан ул сори отланғувчи бўлмағайсен. Агар зарурат бўлуб қобу тобиб, отланур бўлсанг, иш бошлаган мажолис кўргон, тўра-тўға кўргон, тузук қилғои давлатхоҳларинга кўнгул бериб, яхши айтиб йнбор. Элдин яхши сўзунг(н)и айтиб, мукамил бўлуб, истеъдоди тамом била мутаважжих бўлғайсен. Ироқ-ёқиндин эшитурга ва кўрурга муносиб бўлғусудир.

Ҳазрати Бобуршоҳ Ғозийнинг Ҳиндистондан Қандаҳорга саодатманд мирзо фарзандига йўллаган хайрли ҳолномаси

Доно, қадрли ва саодатли фарзанд Муҳаммад Комрон баҳодирга муҳаббатли саломдин сўнгра булким, қондош, жондош ва сирдош амалдорларинг билан бирга сабоқ ўқишга саъй-ҳаракат бошлабсен. Бу вақдин кўнглим кўтарилиб, дилим яйради, бисёр қувондим. Тенгри таоло даргоҳидин умидворменким, жами қобилият ва салоҳият бобинда баркамолу сероб бўлиб, камол топғайсен. Ҳамиша шу тариқа иш кўриб, асло хатога йўл қўймағайсен. Зеро, ҳазрати Хожа Ҳофиздин нақл бўлмиш:

*Пирон сўхан зи тажриба гўяндү, гуфтамат,
Ба он писар, ки пир шави, панд гўш кун.*

Тақи ножинс, камзот, хар неча хуштабъ ва қобилиятлиқ бўлсалар, тарбият қилуб, амири мамлакатта дахл бермағайсенким, ҳазрати Шайх Саъдийдин манқулдурким:

*Нокас бо тарбият нашавад, эй ҳаким, кас,
Дар боғ лола рўяд ва дар шўра хору хас.*

Ҳазрати Мавлоно Жомийдин бу қитъа машҳурдур:

*Харки нокас бувад дар аслу сиришт,
Мунқалиб натавон кардан, эй жигар.
Сагмагасро агар куни мақлуб,
Қалби ў ғайри сагмагас нашавад.*

Тақи Мовароуннаҳр эли бисёр содалавҳ элдурлар. Хар нечаи беқобилият бўлсалар, аларға эътимод қилса бўлур. Таҳсис ул курси шабистонининг шамъи анваридур, аё гулистонининг андалиби суханвари ҳазрат Хожа Убайдуллоҳким, имдод қилибтурлар, то ғоят бу ишларни(нг) давлати ул азизларнинг ҳимматидиндур.

Ул силсиланинг мурид ва асҳоби подшоҳзода деб сенга келсалар, зинҳор икром ва эъзозларини маръий тутуб, аларнинг борасида тақсир қилмағайсен. Аларким, ишқ бобинда бўлурлар, севарларнинг итини ҳам севарлар.

Тақи Ҳиндустон кайфиятин фатҳномадин маълум қилғумдур. Иброҳимким, Ҳиндустон подшоҳи бўлғай, анинг ўғли қўлға тушубтур. Ани сен фарзанди дилбандға йиборилди. Нечукким, анинг аҳволиндан хабардор бўлуб, ўзунг муқайяд бўлғайсен. Мундин сўнғким, хар воқеаи юз берса, ирсол қилғумдур. Вассалом. Ҳуснунг назорасида пайвастамиз. Раҳгузир йўқ.

Сўз ушбудирки:

Жоно, Холиқдин ўзга сўз йўқ.

Мазмуни: Улуғ одамлар ўз тажрибаларига суяниб гапирадилар. Сенинг сўзларинг пир бўладиган ўша фарзандға, насихатта қулоқ сол.

Воқиф бўлдимким, ҳазрати раҳматлик ва марҳум Султон Ҳусайн мирзо вафотидан кейин қолган чиғатой эли бу тариқа яшайдурким, улар аксарият Хуросон эли билан бирга юриб, бирга туриб бисёр қобилият ва лаёқат пайдо қилмишлар, латофатдин холи эрмас эмишлар. Гарчи Хуросон эли таъби ёқимли элдур, лаёқатларига тараф йўқ, бовужуд мазҳаб ва миллатларида зиқналик бор... Уларнинг сўзига маҳлиё бўлиб, хушёрликни қўлдан бермағайсен. Турк улусидин отаси қўл очган, онаси тўй бошлаган тартиб-интизомли

кишилар борким, уларнинг оталари ота-онамизга хизмат қилиб, жон нисор айлаб, иссиқ-совуқ, сафар ва ўтроқда бирга бўлиб, бир лаҳза ҳам бизни ташлаб кетишмаган. Уларнинг хизмати шойиста, панд-насиҳатлари жўялик. Улар орасидан сўраб-суриштириб, даргоҳингга йўл бериб, ўзингга яқин олиб юр, ғофил бўлмагайсен. Ёшлари кичик бўлса улар билан ҳам кенгашиб, маслаҳатлашиб, уларнинг сўзига амал қилиб, асло ва мутлақо номатлуб ишларда иштирок этмагайсен. Мулоҳазакор беклар билан сенга хайрихоҳ бўлган одамшаванда оддий кишиларким бор, қайсики ёнингга ҳамиша муҳим ишлар юзасидан маслаҳатга келиб турарлар, уларнинг савол-жавобларидан ўзингни тортмагайсен ва кенгашларидан чиқмагайсен. Хушомадгўйлар сўзига алданиб, хайрихоҳлар борким давлатга муносиб сўзларни эшитиб, кўриб-билиб, ёнингга келиб бетингга (бор гапни қандай бўлса шундоқлигича) қаттиқ айтурлар, уларга жаҳлинг чиқмасин. (Гарчи уларнинг гапи эшитар қулоққа) филҳол малол келсада, охири хайрли бўлур.

Масал борким, дўст йиғлатур, душман кулдирур. Дўст билан душманни таниб, шундай бир мақомда амал қилгайсенким...

Мисраъ:

Жоғ гул — гул бош ва жойе хор — хор.

М а з м у н и:

Ўрнига қараб, гулга — гул, тиканга — тикан бўл.

Тагин, Қандаҳор лашкари долзарб келади. Ҳар нечук ушоғ одамларнинг гапи билан улар устига отланувчи бўлмагайсен. Мабодо зарурат тугилиб, лозим бўлса, ишбилармон, мажлис кўрган, қонун-қондан хабардор, тартиб-интизомли хайрихоҳларингга кўнгила ёзиб, яхши гапларни тайинлаб юбор. Элга яхши сўз айтиб, дилхоҳ бўлиб, истеъдоди мукамал инсонлар билан ҳамдам бўлгайсен. Узоқ-яқиндин эшитар қулоққа ва кўрар кўзга яхши. Тагин: ножинс, зоти паст кимсаларга ҳар қанча ёқимтой ва қобилиятли бўлсалар, ҳам тарбият қилиб, мамлакатни идора қилишга имдод бермагайсенким, ҳазрати Шайх Саъдийдин қолган гап бор:

*Нокас бо тарбият нашавад, эй ҳаким, кас,
Дар боғ лола рўяд ва дар шўра хору хас.*

М а з м у н и:

Нокас борки, тарбият билан инсон қилиб бўлмас,
Эй ҳаким, бас, боғда гул унади, шўрхоқда хору хас.

Ҳазрати Мавлоно Жомийдин бу қитъа шоён бўлбуртур.

*Ҳарки нокас бувад дар аслу сиришт,
Мунқалиб натавон кардан, эй жигар.
Сагмагасро агар кунни мақлуб,
Қалбе у ғайре сагмагас нашавад.*

М а з м у н и:

Ҳар кимки асли нокас бўлиб яралмиш,
Уни тузатиб бўлмади, жигарим.
«Сагмагас» (итпашша)ни ҳарчанд ўзгартирганда ҳам,
Унинг қалби «Сагмагас» бўлиб қолаверади.

Тагин Мовароуннаҳр эли кўп содда бўлади. Ҳар қанча қобилиятсиз бўлсалар ҳам, уларга ишонса бўлур. Алахусус, ул фалак доираси зулматининг ёруғ чароғи, ҳаёт бўстониининг суханвор булбули ҳазрат Хожа Убайдуллоҳким имдод қилмиш эрканлар, тоабод бу ишларнинг саромади ул азизларнинг ҳимматииндур. (Вақтиқи) ул сулоланинги мурид ва ҳамроҳлари, подшоҳзода тортиб сенга келсалар, ҳамиша иззат-ҳурматларини жойига қўйиб, уларнинг ҳузурида бирон қусурга йўл қўймагайсен. (Хотирларини ранжида қилмагайсен). Уларким, ишқ бобинда бўларлар, севарларнинг итини ҳам севарлар.

Тагин: Ҳиндистон кайфиятини фатҳномада маълум қилурмен. Ҳиндистон подшоҳи Иброҳимким, ўғли қўлга тушибтур, уни сен жонажон фарзандимга юборилди. Инчунин, унинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб, ўзинг назорат остида тутгайсен. Бундан нари бирон воқеа содир бўлса, воқиф қилғумдур. Вассалом. Ҳусну жамолинг тароватига пайвастамиз. Бошқа гап йўқ. Энди Холиқдин ўзга қолар сўз йўқ.

МУНДАРИЖА

Буюк қомусий асар 5

ФАРҒОНА

Саккиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқеалари	34
Тўққиз юзинчи (1494—1495) йил воқеалари	47
Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари	52
Тўққиз юз иккинчи (1496—1497) йил воқеалари	55
Тўққиз юз учунчи (1497—1498) йил воқеалари	58
Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари	66
Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари	70
Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари	77
Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари	85
Тўққиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари	89

КОБУЛ

Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари	102
Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари	124
Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари	141
Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари	152
Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари	161
Тўққиз юз йигирма бешинчи (1518—1519) йил воқеалари	161
Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519—1520) йил воқеалари	181

ҲИНДУСТОН

Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525—1526) йил воқеалари	184
Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526—1527) йил воқеалари	215
Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527—1528) йил воқеалари	232
Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари	237
Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари	262

КЎРСАТКИЧЛАР

Киши номлари	276
Жой номлари	296
Қавм-қabila ва насл-насаб номлари	311
Ҳайвонлар ва ўсимликлар номлари	314
Масал ва ҳикматли сўзлар	319
Китоб ва рисоалар номлари	319
Шеърлар	320

ИЛОВАЛАР

«Бобурнома»даги узилишлар	322
Муборак мактублар	330

Ноширлар ва матбаачилар гуруҳи:

*Тўхтасин Бобожонов, Одил Раҳимов, Адҳам Зоҳидов, Ибодулла Шоймардонов,
Отабек Ғуломов, Евгений Горшенин, Светлана Цхай, Анна Дятлова,
Саидазим Ақромов, Баҳодир Тўламетов, Александр Дроздов, Алла Шендерова,
Абдуғаффор Азизов, Убайдулла Турсунов, Зайниддин Зиёмов,
Фаррух Исмоилхўжаев, Бибиғул Исроилова,
Элла Храпатова, Ольга Блохина.*

335

Расом-дизайнер:

Петр Анненков ®

Компьютерда безовчилар:

Денис Макаренко, Артур Нуруллаев

«АРТ Пресс» дизайни фирмасида безакланди.

Тел/факс: (998 71) 133-41-71

www.artpressltd.com

E-mail: pressart@globalnet.uz

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

БОБУРНОМА

Тошкент
«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
2002

Муҳаррир: *Барнобек Эшпўлатов*
Бадий муҳаррир: *Пётр Анненков*
Техник муҳаррирлар: *Диана Габдрахманова, Лина Хижова*
Мусаххилар: *Абдулла Зокиров, Нозима Муҳаммедиева, Юлдуз Бизаатова*
Саҳифаловчилар: *Мастура Атхамова, Татьяна Огай, Любовь Бацева*

Теришга берилди: 15.06.2002. Чоп этишга рухсат берилди: 14.08.2002. Бичими 60x90 ¹/₈. «Академия» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 42,0+4,0 зарв. Нашриёт-ҳисоб табоғи 39,2+3,8 зарв. Буюртма № 3378. Адади 5.000 нусха. Баҳоси шартномада келишилган.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**